

UNIVERSITY OF TORONTO

A standard linear barcode consisting of vertical black lines of varying widths on a white background.

3 1761 00664333 2

BIBLIOTHECA INDICA:
A
Collection of Oriental Works
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

अनुभाष्यम् ।

द्राघण-प्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य वज्रभाचार्यकृत-हैताहैतपरं
भाख्यानम् ।

ANU BHĀSHYAM

EDITED BY

W^ENDIT HEMACHANDRA VIDYA'RATNA.
Pa
FASCICULUS V.

Dan

sent

have

in

my I

as ed

CALCUTTA :

public BY B. N. NANDI, AT THE VALMIKI PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1897.

P

17

NY 23

1

PREFACE.

VALLABHACHARYYA'S "ANUBHASHYA" is an extremely rare work in this country. As the work, however, in which Vallabhacharyya has tried to establish the *Dwaitadwaita* doctrine on the authority of the same philosophical principles, supported by Vedic Texts and Natural Logic, which were used in the same way by Sankaracharyya, to establish and promulgate his *Adwaita* doctrine, it deserves to be studied by all. In editing the "Anubhashya," I have examined three manuscript copies of it. One of these was received from Dr. Vandarkar, another from Pandit Ram Nath Tarkaratna and the third from Damodar Das, Varman. Of these the manuscript sent by Dr. Vandarkar is the most accurate. I have carefully considered the different readings given in these three manuscripts and I shall consider my labour amply rewarded, if the "Anubhashya," as edited by me, meets with the approval of the public.

HEMACHANDRA VIDYARATNA.

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

सूत्रानुक्रमणिका ।

प्रथमाध्यायस्य ।

अ

सूत्र			पादाङ्क	सूत्राङ्क	पत्राङ्क
अथातोवद्वजिज्ञासा ।	...	...	१	१	१
अस्मिन्नस्य च तद्योगं प्राप्ति ।	...	"	१६	४४	
अन्तस्तद्भाष्यापदेशात् ।	...	...	"	२०	४५
अतश्च प्राणः ।	...	...	"	२३	५०
अनुपत्तेस्तु न प्रारीरः ।	...	...	२	३	६४
अभक्ताकस्वात्तदापदेशाच नेति चेन्न निचायत्वा-					
देवं योमवच्च ।	...	...	"	७	१६
अता चराचरयहणात् ।	...	...	"	८	१७
अन्तर उपपत्तेः ।	...	...	"	१३	३१
अनवस्थितेरसम्भवाच नेतरः ।	...	...	"	१७	३३
अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्भाष्यापदेशात् । ...	...	...	"	१८	३४
अटश्चलादिगुणकोधर्मात्माः ।	...	...	"	२१	३६
अत एव न देवता भूतस्तु ।	...	...	"	२७	४२
अभिशक्तिरित्याम्शरथः ।	...	...	"	२८	४३
अनुसृतेव्वादिः ।	...	...	"	३०	४३
अत्तरम्भरात्तद्वितीः ।	...	...	३	१०	४०

सूचि

पादाङ्क सूचाङ्क पत्राङ्क ।

अन्यभावयावृत्तेष्व ।	...	...	"	१२	८२
अन्यार्थेष्व परामर्शः ।	...	...	"	२०	८२
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ।	...	...	"	२१	८२
अनुदृतेस्तस्य च ।	...	...	"	२२	८२
अपि च सर्वते ।	...	...	"	२३	१००
अत एष च नियतम् ।	...	...	"	२४	१०५
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैव-					

मेके ।	...	...	...	४	१८	१३१
अवस्थितेरिति काशकृतस्तः ।	...	...	"	२२	१३५	
अभिष्ठोपदेशाच्च ।	...	...	"	२३	१३७	

आ ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ।	...	...	१	१२	२८
आकाशस्तस्त्विङ्गात् ।	...	...	"	२२	४२
आमनन्ति चैनमस्त्रिन् ।	...	...	"	३२	८४
आकाशोऽर्थात्तरत्वादिव्यपदेशात् ।	...	३	४१	११३	
आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत्र शरीररूपक-					
विन्यस्तगृहीतेहौर्पीयति च ।	...	४	१	११७	
आत्मस्त्रिः परिणामात् ।	...	...	"	२६	१३८

इ ।

इतरपरामर्शात् स इति चेत्रासम्भवात् ।	...	३	१८	८७
--------------------------------------	-----	---	----	----

ई ।

ईक्ततेर्नाशब्दम् ।	...	१	५	२२
ईक्ततिकर्मव्यपदेशात् सः ।	...	३	१३	८२

उ ।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविशेषात् ।	१	२७	५४
उत्तराचेदाविभूतस्त्रूपस्तु । ३	३	१७	६८
उत्कृष्टिष्ठत एवमावादियोडुलोमिः । ... ४	४	२१	१३४

ए ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः । ८	८	२८	१३८
------------------------------------	---	----	-----

क ।

कर्मकर्तृयपदेशाच । २	२	४	६४
कम्पनात् । ३	३	३८	१११
कल्पनोपदेशाच मध्यादिवदविशेषः । ... ४	४	१०	१२४
कामाच नानुमानापेक्षा १	१	१८	४४
कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा यपदिष्टोक्तः । ... ४	४	१४	१२७

ग ।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गाच । ... ३	३	१५	८४
गुहां प्रविष्टावात्मनौ हि तदर्थनात् । ... २	२	११	६८
गौणस्त्रेत्रात्मशब्दात् । १	१	६	२४

च ।

चमसवदविशेषात् । ४	४	८	१२२
---------------------------	---	---	-----

क ।

कन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्ध्मानिगदा- त्तथाहि दर्शनम् । १	१	२५	५२
---	---	----	----

ज ।

	१	२	१०
जन्माद्यस्य यतः ।	...	...	
जगदाचित्वात् ।	...	...	४ १६ १२८
जीवमुख्यप्राणलिङ्गादेति चेत्रोपासात्तु विधाद्या-			
श्रितत्वादिह तद्योगात् ।	...	१ ३१	५८
जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्वाख्यातम् ।	४	१७	१३०
ज्योतिष्वरणाभिधानात् ।	...	१ २४	५१
ज्योतिषि भावाच ।	...	३ ३२	१०७
ज्योतिर्दीर्घनात् ।	...	...	" ४० ११२
ज्योतिरूपक्रमात् तथा ह्यधीयत एके ।	...	४ ८	१२३
ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ।	...	...	" १३ १२७
ज्ञेयत्वावचनाच ।	...	४ ४	१२०

त ।

तत्तु समन्वयात् ।	...	१ ४	१६
तन्निष्ठस्य मीक्षोपदेशात् ।	...	" ७	२४
तद्वेतुयपदेशाच्च ।	...	" १४	४१
तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ।	...	३ २६	१०२
तदभावनिर्द्वारणे च प्रवक्त्तेः ।	...	" ३७	११०
तदधीनत्वादर्थवत् ।	...	४ ३	११८
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नस्य ।	...	" ६	१२१

द ।

दहर उत्तरेभ्यः ।	...	३ १४	८३
दुर्भाद्यारतनं स्वशब्दात् ।	...	" १ ८६	

सूच

पादाङ्क सूत्राङ्क पञ्चाङ्क ।

ध ।

थमापपत्तेष्व ।	...	...	“	८	८०
ष्टतेष्व महिन्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे ।	...	“	१६	८६	

न ।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदथात्मसम्बन्धभूमा

ह्यस्मिन् ।	...	...	१	२८	५६
न च स्मार्तमतधर्माभिज्ञापात् ।	...	२	१८	७५	
न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।	४	११	१२५		
नानुमानमतच्छब्दात् ।	...	३	३	८७	
नेतरोऽनुपपत्तेः ।	...	१	१६	४३	

प ।

पश्यादिशब्देभ्यः ।	...	...	३	४३	११६
प्रकरणाच्च ।	...	...	२	१०	६८
प्रकरणात् ।	...	...	३	६	८८
प्रसिद्धेष्व ।	...	...	“	१७	८६
प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाभ्यरथः ।	...	८	२०	१३४	
प्रक्रियाप्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ।	...	“	२३	१३५	
प्राणस्तथानुगमात् ।	...	१	२८	५५	
प्राणभृत्य ।	...	३	४	८८	
प्राणादयोवाक्यशेषात्	...	४	१२	१२६	

भ ।

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि ।	...	३	३३	१०७
भूतादिपादथपदेशोपपत्तेष्वेवम् ।	...	१	२६	५३

सूचार्क			पादाङ्क	खंचाङ्क	पञ्चाङ्क ।
भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ।	...	...	३	८	८८
भेदव्यपदेशाच्च ।	...	...	१	१७	४४
भेदव्यपदेशाच्चान्यः ।	...	...	"	२१	४८
भेदव्यपदेशात् ।	...	...	३	५	८८
म ।					
मध्वादिष्वसम्प्रवादनधिकारं जैमिनिः ।	...	३	३१	१०६	
महदच्च ।	...	...	४	७	१२१
मान्ववण्णिकमेव च गम्यते ।	...	...	१	१५	४२
मुक्तोपद्वयव्यपदेशात् ।	...	...	३	२	८७
य ।					
योनिस्व हि गीयते ।	...	...	४	२७	१३८
र ।					
रूपीपन्यासाच्च ।	...	...	२	२३	७८
व ।					
वदतीति चेन्न प्राञ्छो हि प्रकरणात् ।	...	४	५	१२०	
वाक्यान्वयात् ।	...	...	"	१८	१३२
विकारशब्दान्तेति चेन्न प्राचुर्यात् ।	...	१	१३	४०	
विवच्चितगुणोपपत्तेच्च ।	...	२	२	६३	
विशेषणाच्च ।	...	...	"	१२	७०
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याच्च नेतरौ	...	"	२२	७७	
विरोधः कर्मणीति चेन्नान्तेकप्रतिपत्ते हृश्चनात् ।	३	२७	१०३		
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।	...	२	२४	७८	
श ।					
शब्दविशेषात् ।	...	...	"	५	६४

सूचाङ्क

पादाङ्क सूचाङ्क पत्राङ्क ।

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्वेति चेन्न तथा द्वयुग्रप-					
देशादसम्भवात् प्रख्यमपि चैनमधीयते ।	“	२६	८१		
शब्दादेव प्रसितः । ३	२४	१०१			
शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रयत्नानुमानाभ्यास् । “	२८	१०४			
शास्त्रयोनिल्वात् । १	३	१०			
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशोवामदेववत् । ...	“	३०	५७		
शारीरक्षोभये॒पि हि भेदै॒नैनमधीयते । ... २	२०	७५			
शुगस्य तदनादरश्वणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि । ३	३४	१०८			
श्रुतलाच्च । १	११	२७			
श्रुतोपनिषत् कग्यभिधानाच्च । ... २	१६	७२			
श्रवणाध्ययनार्थं प्रतिष्ठेधात् सूतेष्व । ... ३	३८	१११			

स ।

सुर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । २	१	६१			
सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैश्येष्यात् । ... “	८	६६	६६		
सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति । ... “	३१	८४			
समाननामरूपत्वादादृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्					
सूतेष्व । ३	३०	१०५			
समाकर्षात् । ४	१५	१२८			
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । ... २	२८	८२			
सा च प्रशासनात् । ३	११	८१			
साक्षात्कोभयास्त्रानात् । ४	२५	१३७			
सुखविशिष्टाभिधानादेव च । २	१५	७२			
सुषुप्तुक्रान्त्योभेदेन । ३	४२	११३			
सूक्ष्मान्तु तदहत्वात् । ४	२	११८			

सूचाङ्कः

पादाङ्कः सूचाङ्कः पत्राङ्कः ।

संखारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच ।	...	३	३६	११०
खाप्ययात् ।	...	१	८	२५
स्थानादिव्यपदेशाच ।	...	२	१४	७१
स्थित्यदनाभ्याच ।	...	३	७	८८
स्थर्यमाणमनुमानं स्थादिति	...	२	२५	८०
स्मृतेष्व ।	...	"	६	६५
इ ।				
हेयत्वावचनाच्च ।	...	१	८	२५
हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ।	...	३	२५	१०१

द्वितीयाध्यायस्य ।

अ ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ।	१	५	१४१	
असदिति चेन्न प्रतिषेधमाचत्वात् ।	...	"	७	१४२
अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ।	...	"	८	१४२
असद्वपदेशान्वेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्येषात् ।	१७	१४५		
अधिकन्तु भेदनिहृशात् ।	...	"	२२	१४६
अभ्यादिवच्च तदनुपपत्तिः ।	...	"	२३	१४६
अन्यत्वाभावाच न लघादिवत् ।	...	२	५	१५२
अनुपगमेष्यर्थभावात् ।	...	"	६	१५२
अङ्गित्वानुपपत्तेष्व ।	...	"	८	१५३
अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ।	...	"	८	१५३

सूच

पादाङ्क सूत्राङ्क पत्राङ्क ।

अपरिग्रहाचाव्यन्तमनपेक्षा ।	...	...	"	१७	१५५
असति प्रतिज्ञोपरीधोवैगपद्यमन्यथा ।	...	...	"	२१	१५६
अनुसृतेऽस्मि ।	...	...	"	२५	१५७
अन्यावस्थिते श्वेभयनियत्वादविश्वेषः ।	...	...	"	३६	१६१
अधिष्ठानानुपपत्तेऽस्मि ।	...	...	"	३८	१६१
अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ।	...	...	"	४१	१६२
अस्ति तु ।	...	...	३	२	१६५
असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तिः ।	...	...	"	२	१६७
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तत्त्वाङ्कादिति चेन्ना-					
विशेषात् ।	...	...	"	१५	१६८
अविरोधस्वन्दनवत्	...	...	"	२३	१७३
अवस्थितिवैश्वेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाङ्गुडि हि ।			"	२४	१७३
अपि च स्यर्यते ।	...	...	"	४५	१८२
अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाङ्गोतिरादिवत् ।			"	४८	१८३
असन्ततेऽस्माव्यतिकरः ।	...	...	"	४९	१८३
अदृष्टानियमात् ।	...	...	"	५१	१८४
अभिसन्धादिव्यपि चैवम् ।	...	...	"	५२	१८४
अग्नवस्मि ।	...	...	४	७	१८८
अकरणत्वाच न दोषस्तथा हि दर्शयति ।			"	११	१८८
अगुस्मि ।	...	...	"	१३	१९०

आ ।

आत्मनि चैवं विचित्रास्मि हि ।	...	...	१	२८	१४८
आकाशे चाविशेषात् ।	...	...	२	२४	१५७

इ ।

आपः ।	...	...	...	३	११	१६७
-------	-----	-----	-----	---	----	-----

आभासं एव च ।	...	...	"	५०	१८४
--------------	-----	-----	---	----	-----

जं शोनानाथपदे शादन्यथा चापि दाशकितवादि-

त्वमधीयत एके ।	...	...	"	४३	१८१
----------------	-----	-----	---	----	-----

इतरेषास्त्रानुपलब्धेः ।	...	...	१	२	१४१
-------------------------	-----	-----	---	---	-----

इतरथ्यपदे शाद्विताकरणादिदेवप्रसक्तिः ।			"	२१	१४६
--	--	--	---	----	-----

इतरेतरप्रत्यत्यत्वादिति चेऽत्रोत्पत्तिमात्रुनिमित्त-					
--	--	--	--	--	--

त्वात् ।	...	...	...	२	१८	१५६
----------	-----	-----	-----	---	----	-----

उ ।

उपसंहारदर्शनान्वेति चेन्न चीरवद्धि ।	...	१	२४	१४७
--------------------------------------	-----	---	----	-----

उपपद्यते चायुपलभ्यते च ।	...	...	"	३६	१५०
--------------------------	-----	-----	---	----	-----

उभयथापि न कर्मात्मकदभावः ।	...	२	१२	१५४
----------------------------	-----	---	----	-----

उभयथापि च दोषात् ।	...	...	"	१६	१५५
--------------------	-----	-----	---	----	-----

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।	...	...	"	२०	१५६
--------------------------------	-----	-----	---	----	-----

उभयथा च दोषात् ।	...	...	"	२३	१५७
------------------	-----	-----	---	----	-----

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ।	...	...	"	२७	१५८
-----------------------------	-----	-----	---	----	-----

उत्पत्त्यसम्भवात् ।	...	...	"	४२	१६२
---------------------	-----	-----	---	----	-----

उत्कृष्टिगत्यागतीनां ।	...	...	३	१८	१७१
------------------------	-----	-----	---	----	-----

उपादानात् ।	...	...	"	३५	१७८
-------------	-----	-----	---	----	-----

उपज्ञिवदनियमः ।	...	...	"	३७	१७९
-----------------	-----	-----	---	----	-----

र ।

रतेन योगः प्रत्यक्षः ।	...	...	१	३	१४१
------------------------	-----	-----	---	---	-----

रतेन शिष्ठा परियहा अपि आख्याताः ।			"	१२	१४३
-----------------------------------	--	--	---	----	-----

सूच			पादाङ्क	सूचाङ्क	पत्राङ्क
रवस्वात्मानंकात् स्वरम् ।	...	...	"	१२	१६०
एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ।	...	...	२	३४	१६७
करणवचेन्न भोगादिभ्यः ।	...	...	२	४०	१६२
कर्त्ता प्रास्त्वार्थवच्चात् ।	...	...	३	३३	१७७
क्षत्स्वप्रसक्षिनिरवयवत्पश्वद्कोपोवा ।	...	...	१	२६	१४७
क्षतप्रयत्नपि क्षत्सु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या-					
दिभ्यः ।	...	...	३	४२	१८०
गुणादा लोकवत् ।	...	...	१	२५	१७३
गौण्यसम्भवात् ।	...	...	"	३	१६५
गौण्यसम्भवात् ।	...	...	४	२	१८६
भावित्वात् ।	...	...	३	१६	१७०
चक्रुरादिवनु तत्स्विशिष्टादिभ्यः ।	...	...	४	१०	१८८
ज्ञोऽन्त एव ।	...	...	३	१८	१७१
तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुभियमिति चेदेवमप्य-					
विमोक्षप्रसङ्गः ।	...	...	१	११	१४३
तदनन्यत्वमारम्भणश्वदादिभ्यः ।	...	...	"	१४	१४४
तदभिथानादेव तु तस्मिन्नात् सः ।	...	...	३	१३	१६८

सूच

पादाङ्क सूचाङ्क पत्राङ्क ।

तथा च दर्शयति ।	...	...	"	२७	१७४
नदगुणसरलात् तदगपदेशः प्राच्यवत् ।	...	...	"	२८	१७४
तथा प्राणः ।	...	...	४	१	१८५
तत् प्राक् श्रुतेः ।	...	...	"	३	१८५
तत् पूर्वकत्वादाचः ।	...	...	"	४	१८६
तस्य च निव्यत्वात् ।	...	...	"	१६	१८२
तदिन्द्रियाणि तदगपदेशादन्यत् श्रीष्टात् ।	...	...	"	१७	१८२
तेजोऽनस्तथाह्याह ।	...	...	३	१०	१८३
देवादिवदपि लोके ।	...	...	१	१५	१४७
दृश्यते तु ।	...	...	"	६	१४२

न ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं शब्दात्	...	...	"	४	१४१
न तु दृष्टान्तभावात् ।	...	...	"	६	१४२
न प्रयोजनवत्त्वात् ।	...	...	"	३२	१४८
न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ।	...	...	"	३५	१५०
न भावोऽनुपलब्धेः ।	...	...	२	३०	१५८
न च पर्यायादप्यविरोधोविकारादिभ्यः ।	...	...	"	३५	१६०
न च कर्तुः करणम् ।	...	...	"	४३	१६२
न विद्यदश्रुतेः ।	...	...	३	१	१६४
न वायुक्रिये एथगुपदेशात् ।	...	...	४	६	१८८
नासतोऽदृष्टत्वात् ।	...	...	२	२५	१५८
नाभाव उपलब्धेः ।	...	...	"	२८	१५८
नात्माश्रुतेनिव्यत्वाच ताम्यः ।	...	३	१७	१७०	
नानुरत्नच्छ्रुतेरिति चेन्निराधिकारात् ।	...	...	"	२१	१७२

सूचि

पादाङ्क सूचाङ्क पत्राङ्क ।

नियमेव च भावात् ।	... ...	२	१४	१५५
नियोपलब्धानुपलब्धिप्रसङ्गोन्यतरनियमो वा-				
न्यथा ।	... ...	३	३२	१७७
नैकस्मिन्नसम्भवात् ।				
	... ...	२	३३	१६०
प ।				
यटवच्च ।	... ...	१	१८	१४५
पयोऽम्बुवचेत् तत्त्वापि ।	... ...	२	३	१५१
पशुरसामञ्जस्यात् ।	... ...	"	३७	१६१
एथगुपदेशात् ।	... ...	३	३८	१७४
एथिवघिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ।	... ...	३	१२	१६८
परात् तच्छ्रुतेः ।	... ...	"	४१	१८०
पञ्चवत्तेर्मनोवदग्रपदश्यते ।	... ...	४	१२	१७०
पुरुषाष्मवदिति चेत् तत्यापि ।	... ...	२	७	१५२
पुंख्वादिवत्त्वस्य सतोयत्तियोगात् ।	... ...	३	३१	१७६
प्रवृत्तेभ्य ।	... ...	२	२	१५१
प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिदोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ।	...	"	२२	१५७
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ।	... ...	३	६	१६६
प्रकाशादिवद्वैवं परः ।	... ...	"	४६	१८२
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्मांवात् ।	... ...	३	५३	१८५
प्राणवता शब्दात् ।	... ...	४	१५	१८१
व ।				
विकरणतान्नेति चेत्तदुक्तम् ।	... ...	"	३१	१५३
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ।	... ...	२	१०	१५३
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ।	... ...	"	४४	१६३

सूत्र

पादाङ्क सूचाङ्क पत्राङ्क ।

विप्रतिषेधाच ।	...	...	"	४५	१६३
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ।	...	३	१४	१६८	
विहारोपदेशात् ।	...	...	"	३४	१७७
वैषम्यनैर्द्युष्ये न सापेच्चत्वात् तथा हि दर्शयति ।	१		३४	१४८	
वैधर्म्गाच न सप्रादिवत् ।	...	२	२८	१५८	
वैलक्षण्याच ।	...	४	१८	१८३	
वैशेष्यात् तदादर्थदादः ।	...	...	"	२२	१८४
अतिरेकानवस्थितेष्वानपेच्चत्वात् !	...	२	४	१५२	
अतिरेको गन्धवत् ।	...	३	२६	१७४	
अपदेशाच क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ।	...	३६	१७८		

भ ।

भावे चोपलवधिः ।	...	१	१५	१४५	
भेदश्रुतेः ।	...	४	१८	१८३	
भोक्त्रापत्तिरविभागस्ति खालीकवत् ।	...	१	१३	१४४	

म ।

महद्वैर्घवदा क्षखपरिमण्डलाभास् ।	...	२	११	१५४	
मन्त्रवर्णाच ।	...	३	४४	१८२	
मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोष्ठ ।	...	४	२१	१८४	

य ।

यथा च प्राणादिः ।	...	१	२०	१४६	
यथा च तक्षोभयथा ।	...	३	४०	१७८	
यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ।	...	३	७	१६६	
यावदात्मभावित्वाच न दीघस्तदर्शनात् ।	...	"	३०	१७६	
युक्तेः शब्दान्तराच ।	...	१	१८	१४५	

सूचि

पादाङ्क सूचाङ्क पञ्चाङ्क ।

र ।

रचनानुपत्तेष्व नानुमानम् ।	...	...	२	१	१५१
रूपादिमत्त्वाच्च विपर्योदर्शनात् ।	...	"	१५	१५५	

ल ।

जीकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।	...	...	१	३३	१४८
-------------------------	-----	-----	---	----	-----

श ।

शब्दाच्च ।	...	...	३	४	१६५
शक्तिविपर्ययात् ।	...	...	"	३८	१७९
श्रुतेस्तुः शब्दमूलाचात् ।	...	...	१	२७	१४७
श्रेष्ठस्तु ।	...	...	४	८	१८८

स ।

सत्त्वाच्चावरस्य ।	...	...	१	१६	१४५
सर्वापेता च तदर्शनात् ।	...	...	"	३०	१४८
सर्वाधर्मापत्तेष्व ।	...	...	१	३७	१५०
समवायानुपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।	...	२	१३	१५४	
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदपाप्निः ।	...	"	१८	१५५	
सुर्वथानुपपत्तेष्व ।	...	...	"	३२	१६०
सम्बन्धानुपपत्तेष्व ।	...	...	"	३८	१६१
समाध्यभावाच्च ।	...	३	३८	१७९	
सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ।	...	४	५	१८७	
स्थाचैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ।	...	३	५	१६५	
स्वपद्धदोषाच्च ।	...	१	१०	१४२	
स्वपद्धदोषाच्च ।	...	"	२८	१४८	
स्वशब्दोन्मानाभ्याच्च ।	...	३	२२	१७२	

सूच

पादाङ्क सूचाङ्क पत्राङ्क ।

स्वात्मना चोक्तरयोः ।	—	...	३	२०	१७२
सुरसि च ।	...	...	"	४७	१८२
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-					
दोषप्रसङ्गात् ।	...	...	१	१	१८०
संज्ञामूर्तिस्तुमित्यु चिद्यत्कुर्वते उपदेशात् ।	४-		२०		१८३
		ह ।			
हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ।	...	...	४	६	१८८
		क ।			
क्षणिकत्वाच ।	...	...	२	३१	१५२

लतौयाध्यायस्य ।

अ ।

अग्रादिगतिशुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ।	...	१	४	१७८
अश्रुतत्वादिति चेन्न द्यादिकारिणां प्रतीतेः ।		"	६	२००
अन्निद्यादिकारिणामपि च श्रुतम् ।	...	"	१२	२०५
अपि सप्त ।	...	"	१५	२०७
अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ।	...	"	२४	२१२
अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्	...	'	२५	२१२
अतः प्रवोधोऽस्मात् ।	...	२	८	२२०
अपि चैवमेके ।	...	"	१३	२२४
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ।	...	"	१४	२२४
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ।	...	"	१८	२२८
अमूर्वदयहणात् न तथात्वम् ।	...	"	१८	२२८

सूत्र

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पञ्चाङ्कः

अथि संराधने प्रवक्षानुमानाभ्याम् ।	...	"	२४	२३२	
अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ।	...	"	२६	२३३	
अनेन सर्वं गतलक्ष्मायामशब्दादिभ्यः ।	...	"	३७	२४०	
अन्यथात् शब्दादिति चेन्नाविश्वेषात् ।	...	३	६	२५५	
अन्यथादिति चेत् स्थादवधारणात् ।	...	"	१७	२६३	
अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ।	"	३१	२८५		
अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदव-					
चदुक्तम् ।	...	...	"	३३	२८८
अन्तरा भूतयामवत् स्थात्मनः ।	...	...	"	३५	२८३
अन्यथा भेदानुपपत्तिहिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ।	"	३६	२६४		
अतिरेशाच्च ।	...	...	"	४६	३०६
अनुवन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरएथक्तवत् दृष्ट्य तदुक्तम् ।		५०	३११		
अङ्गाववद्वाल्लु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ।	"	५५	३१८		
अङ्गेषु यथा अथभावात् ।	...	...	"	६१	३२४
अधिकोपदेशात् वादरायणस्यैवं तद्ग्रन्थनात् ।	४	८	३३०		
असार्वत्रिको ।	...	...	"	१०	३३३
अथयनमाचक्तः ।	...	...	"	१२	३३४
अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ।	...	"	१८	३४०	
अतएव चामीन्धनाद्यनपेक्षा ।	...	"	२४	३५१	
अवाधाच्च ।	...	...	"	२८	३५५
अथि च स्मर्यते ।	...	...	"	२८	३५५
अनभिभवत्त्वं दर्शयति ।	...	...	"	३४	३५८
अन्तरा चापि तु तद्गुणेः ।	...	...	"	३५	३५८
अथि च स्मर्यते ।	...	...	"	३६	३५९

सूत्रं

पादाङ्कः सुचाङ्कः पञ्चाङ्कः

अतस्वितरज्जग्ययो जिङ्गाच्च । ... ... " ३८ ३५८

अनाविष्कुर्वन्नन्यात् । ... ... " ४६ ३६८

आ ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । १ १० २०४

आह च तन्मात्रम् । २ १६ २२६

आनन्दादयः प्रधानस्य । ३ ११ २५६

आथानाय प्रयोजनाभावात् । ... ... " १४ २६१

आत्मशब्दाच्च । ... ... " १५ २६१

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । ... ... " १६ २६२

आदरादलोपः । ... ... " ४० २८७

आचारदर्शनात् । ४ ३ ३२८

आर्लिङ्यमित्यादुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते । " ४४ ३६४

इ ।

इतरै त्वर्थसामान्यात् । ३ १३ २६१

इवदामननात् । ... ... " ३४ २८२

उ ।

उभव्यपदे शान्त्विकुण्डलवत् । २ २७ २३३

उपपत्तिश्च । ... ... " ३५ २३८

उपसंहारोऽर्थाभेदादिधिशेषत् समाने च । ३ ५ २५३

उपपत्तस्तस्तद्वचनात् । ... ... " ३० २८३

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । ३ ४१ २८९

उपमद्वच्च । ४ १६ ३३७

उपपूर्वमपि त्विके भावभृतवत्तदुत्तम् । ... ... " ४२ ३६३

सूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पञ्चाङ्कः

अ ।

अर्द्धरेतःसु च शब्दे हि । ... ... " १७ ३३७
ए ।

एक आत्मनः शब्दीरे भावात् । ३ ५३ ३१५
एवं मुक्तिपलानियमस्तदवस्थावध्यतेस्तदवस्थावध्यतेः । ४ ५१ ३७०
ये ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ... " ५० ३७०
क ।

कार्यात्मानादपूर्वम् । ३ १८ २६३
कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । ... " ३८ २८६
काम्यात्मु यथाकामं समुच्चोदयेन वा पूर्वहेत्व-
भावात् । ... ... " ६० ३२३
कामकारेण चैके । ४ १५ २३६
कृतावयेनश्यवान् दृष्टसृतिभ्यां यथेतमनेवत्त्व । १ ८ २०२
कृत्यभावात् तु गृहिणोपसंहारः । ... ४ ४७ २६४

ग ।

गतेरथैवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः । ... ३ २८ २७८
गुणसाधारण्यश्रुतेष्व । ... ... " ६४ ३२४

च ।

चरणादिति चेन्नोपलकरणार्थं ति कार्याजिनि । १ ८ २०३

क्ष ।

कृदत उभयाविरोधात् । ३ २८ २७८

त ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणा-

भ्याम् ।	...	...	...	१	१	१६५
तत्रापि च तद्वापारादविशेधः ।	...	...	“	१६	२०८	
तदभावोनाडीषु तच्छुतेरात्मनि च ।	...	२	७	२१७		
तदव्यक्तमाह हि ।	...	...	“	२३	२३१	
तथान्यप्रतिषेधात् ।	...	...	“	३६	२४०	

तद्विर्धारणानियमस्तद्वष्टुः एथग्रन्थप्रतिबन्धः

फलम् ।	...	...	...	३	४२	२८८
तच्छुतेः ।	...	...	...	४	४	३२८
तद्वतोविधानात् ।	...	...	“	५	३२८	
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ।	...	...	“	२३	३४६	
तद्वात्स्य तु नातद्वावो जैमिनेरपि नियमातद्वपा-						
भावेभ्यः ।	...	...	...	४	३८	३६०
द्वतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ।	...	१	२१	२१०		
तुल्यं दर्शनम् ।	...	...	४	८	३३२	
चत्रात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ।	...	१	२	१७८		

द ।

दर्शनाच्च ।	...	...	...	“	२०	२०८
दर्शयति चाद्यो अपि सर्व्यते ।	...	२	१७	२२७		
दर्शनाच्च ।	...	...	“	२१	२३०	
दर्शयति च ।	...	३	४	२५३		
दर्शयति च ।	...	“	२२	२६८		
दर्शनाच्च ।	...	“	४८	३०८		

सूचि

पादाङ्कः सूचाङ्कः पत्राङ्कः

दशनाच्च ।	...	...	“	६६६	३२५
देहयोगादा सोर्पि ।	...	...	२	६६	२१८
ध ।					
धर्मं जैमिनिरत एव ।	...	...	“	४०	२४२
न ।					
न लृतीये तथोपलब्धेः ।	...	...	१	१८	२०८
न स्यानतोर्पि परस्योभयलिङ्गं सर्वंत्र हि ।	२	११	२२२		
न भेदादिति चेन्न प्रथेकमतद्वचनात् ।	“	१९	२२४		
न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ।	३	७	२५५५		
न वा विशेषात् ।	...	...	“	२१	२६७
न सामान्यादप्युपलब्धेर्द्युग्रवत् न हि लोकापत्तिः । “	५१	३१३			
न वा तत्स्वभावाश्रुतेः ।	...	...	“	६५	३२५
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ।	४	४०	३६२		
नातिचिरिण विशेषात् ।	...	...	१	२३	२११
नाना शब्दादिभेदात् ।	...	...	३	५८	३२२
नाविशेषात् ।	...	...	४	१३	३३५
निर्भातारच्चैके पुत्रादयस्त् ।	...	...	२	२	२१५
नियमाच्च ।	...	...	४	७	३२८
प ।					
पराभिधानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-					
विपर्ययौ ।	...	...	२	५	२१७
परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेन्यः ।	...	“	३१	२९६	
परेण च शब्दस्य तादिथं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ।	३	५२	३१४		
परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ।	४	१८	३३८		

सूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पञ्चाङ्कः

पारिष्ववार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ।	...	"	२२	३४८	
पूर्वन्तु वादरायणोहेतुव्यपदे शात् ।	...	२	४१	२४३	
पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाभानात् ।	...	३	२४	२६८	
पुरुषार्थातः शब्दादिति वादरायणः ।	...	४	१	३२६	
पूर्ववदा ।	...	...	२	२८	२३५
पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानस- वत् ।	...	...	३	४५	३०५
प्रथमैश्वर्यादिति चेन्न ता एव हुपपत्तेः ।	१	५	१८८		
प्रकाशवच्चावैर्यात् ।	...	२	१५	२२६	
प्रकृतैतावच्चं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ।	...	...	"	२२	२२०
प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मणा- धासात् ।	...	...	"	२५	२३२
प्रकाशाश्रयवदा तेजस्वात् ।	...	...	"	२८	२३४
प्रतिषेधाच्च ।	...	...	"	३०	२३६
प्रदानवदेव तदुक्तम् ।	...	...	३	४३	३०१
प्राणगतेष्व ।	...	...	१	३	१९८
प्रियशिरस्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयै हि भेदे ।	३	१२	२५८		
फ ।					
फलमत उपपत्तेः ।	...	२	३८	२४१	
भ ।					
भाक्तं वाऽनात्मविच्चात् तथा हि दर्शयति ।	१	७	२०१		
भूम्भः ऋतुवज्ज्यायस्तं तर्थं हि दर्शयति ।	...	३	५७	३२०	
भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ।	...	"	२	२४६	

खृचं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पञ्चाङ्कः

८१

मन्त्रादिवदार्थविरोधः ।	...	...	"	५६	३१८
मायामाचन्तु कात् स्तेनानभिष्ठक्तस्त्रूपत्वात् ।	२	३	२१५		
मग्नेर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ।	...	...	"	१०	२२१
मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ।	...	...	४	४८	३६८
य					
यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ।			३	३२	२८७
योनेः शरीरम् ।	...	...	१	२७	२१३
र ।					
रेतःसिग्धीगोष्ठ ।	...	...	१	२६	२१३
ल ।					
लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि वलीयस्तदपि ।	...	३	४४	३०३	
व ।					
वहिस्त्रूभयथापि सृतेराचाराच ।	...	४	४२	३६३	
बिद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ।	...	१	१७	२०८	
विद्यैव तु निर्द्वारणात् ।	...	३	४७	३०६	
विकल्पोऽविश्वफलत्वात् ।	...	,,	५६	३२३	
विभागः शतवत् ।	...	४	११	३३३	
विधिवर्वा धारणवत् ।	...	...	"	२०	३४३
विहतत्वाचाश्रमकर्मापि ।	...	...	"	३१	३५६
विशेषानुयहस्य ।	...	...	"	३७	३५६
वुद्यार्थः पादवत् ।	...	२	३३	१३८	
विदायर्थभेदात् ।	...	३	२५	२७१	
व्यतिहारो विशिंघन्ति हीतश्वत् ।	...	“	३७	२८५	

सूचं

पादाङ्कः सूचाङ्कः पञ्चाङ्कः

व्यतिरेकक्षद्वावाभावित्वात् तूपलम्बिवत् । ...	"	५४	३१५
यामीष्व समञ्जसम् । ... ... "	"	८	२५७
द्विद्विक्षासभाक्षमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् । २	२०	२२८	

श्र ।

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तदिधेत्तदङ्गतया

ते घामवश्यानुष्टेयत्वात् । ४	२६	३५३
शब्दस्वातोऽकामकारे । ... ... "	३०	३५५
शिष्टेष्व । ३	६२	३२४
श्रीघत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येभिति जैमिनिः । ४	२	३२७
श्रुतत्वाच्च । २	३८	२४३
श्रुत्यादिवलीयस्वाच्च न वाधः । २	४८	३१०
श्रुतेष्व । ४	४५	३६६

स ।

सन्ध्ये स्तुयिराह हि । २	१	२१४
स एव तु कर्मानुसूतिशब्दविधिभ्यः । ... "	८	२२०
सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । ... ३	१	२४४
सर्वाभिदादन्तचेमे । ... ... "	१०	२५८
समान एवज्ञाभेदात् । ... ... "	१८	२६५
समन्धादेवमन्यत्रापि । ... ... "	२०	२६६
समृतिद्युआष्टपि चातः । ... ... ' २३	२६८	
समाहारात् । ... ... "	६३	३२४
समन्वारमणात् । ४	५	३२८
सर्वपित्रा च यज्ञादिश्रुतेश्ववत् । ... "	२५	३५१
सर्वाद्वानुमतिष्व प्राणात्यये तदर्थनात् । ... "	२७	३५३

सूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पञ्चाङ्कः

सहकारित्वेन च ।	...	...	“	३४	२५६
सर्वथगपि त एवोभयलिङ्गात् ।	...	...	“	३३	२५७
सहकार्थ्यन्तरविधिः पञ्चेण लतीयं तद्वतो विधादिवत् ।			४६	३६७	
सामान्यात् ।	...	...	२	३२	२३८
साभाष्यापत्तिरूपपत्तेः ।	...	...	१	२२	२१०
सद्यतदुच्छ्रुते एवेति तु वादस्मि ।	...	१	११	२०५	
सूचकस्य हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ।	...	२	४	२१६	
सैव हि सत्यादयः ।	...	२	३८	२८६	
संयमने त्वनुभृयेतर्देषामारोहावरोहै ।					
तद्रूपितदर्शनात् ।	...	१	१३	२०६	
संज्ञातस्मित् तदुक्तमस्ति तदपि ।	...	३	८	२५७	
साम्यराये तर्च्याभावात्तथा ह्यन्ये ।	...	“	२७	२७६	
खाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च					
सववच्च तत्रियमः ।	...	“	३	२४७	
खामिनः फलश्रुतेरित्याच्रीयः ।	...	४	४३	३६४	
स्तुतयेऽनुमतिर्बा ।	...	...	“	१४	३३६
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।	...	“	२१	३४६	
स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ।	...	२	३४	२३६	
स्मरन्ति च ।	...	१	१४	२०७	
स्मर्यते॒पि च लोके ।	...	“	१८	२०८	
ह ।					
हानै॑ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाक्लन्दःस्तुत्युपग्रामवत्					
तदुक्तम् ।	...	३	२६	२७३	

सूचि

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

चतुर्थाध्यायस्त् ।

अ ।

अचलत्वापेक्ष्य ।	...	...	१	८	३८२
अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधिः ।	...	"	१५	३८३	
अग्निहोत्रादि तु तत्त्वार्थायैव तदर्शनात् ।		"	१६	३८४	
अतोऽन्याऽपि ह्यकेवामुभयोः ।	...	"	१७	३८५	
अत एव च सर्वाण्णनु ।	...	२	२	३८६	
अस्यैव चोपपत्तेष्या ।	...	"	११	४०१	
अविभागोवचनात् ।	...	२	१६	४०४	
अतस्यायनेऽपि दक्षिणे ।	...	"	२०	४०७	
अप्रतोकालम्बनाद्यतीति वादरायण उभयथा-					
दोषात् तत्क्रतुस्त्व ।	...	३	१६	४२४	
अविभागेन दृष्ट्वात् ।	...	४	४	४३१	
अत एव चानन्याधिपतिः ।	...	"	८	४३४	
अभावं वादरिराह ह्येवम् ।	...	"	१०	४३५	
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ।	...	"	२२	४४८	

आ ।

आवृत्तिरसङ्कदुपदेशात् ।	...	१	१	३३७
आत्मेति तूपगच्छन्ति याहयन्ति च ।	...	"	३	३७७
आदिवादिमतयस्वाङ्क उपपत्तेः ।	...	"	६	३८०
आसीनः सम्भवात् ।	...	"	७	३८२
आपायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ।	...	"	१२	३८३
आतिवाहिकाच्छङ्खात् ।	...	३	५	४१६
आत्मा प्रकरणात् ।	...	४	३	४११

सूत्रं

यादाङ्कः सूत्राङ्कः पचाङ्कः

इ ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । ... १ १४ ३८५

उ ।

उभयथामोहात् तत्सिद्धेः । ३ ६ ४१८

ए ।

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविशेषं वादरायणः ४ ७ ४३३

क ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । ३ ११ ४२०

कार्यं वादरिस्य गत्युपपत्तेः । ... " ८ ४१८

च ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्याहुलोमिः । ४ ६ ४३२

ज ।

जगद्गापारबज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच् । " १७ ४४३

त ।

तदधिगम उच्चरपूर्वात्ययोरश्लेषविनाशै तद्वप-

देशात् । १ १६ ३८३

तन्मनः प्राण उच्चरात् । २ ३ ३८४

बदापीतेः संसारव्यपदेशात् । ... .. " ८ ३८४

तदोकोट्यज्जलनं तत्प्रकाशितहारो विद्यासामर्था-

तच्छेष्टगत्यनुसृतियोगाच्च हार्दिनुग्रहीतः

शताधिकया । ... ... " १७ ४०७

तडितोऽधि वरणः सम्बन्धात् । ३ ३ ४१५

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । ४ १३ ४३७

तानि परे तथा छाह । २ १५ ४०९

सूचि

पदाङ्कः सूचाङ्कः पत्राङ्कः

द ।

दर्शनाच ।	...	...	...	३	१४	४२१
दर्शयतस्यैवं प्रव्यक्तानुमाने ।	...	...	४	२०	४४६	
द्वादशाह्वदुभयविधं वादरायणोऽतः ।	...		"	१२	४३६	

ध ।

थानाच ।	...	...	...	१	८	३८२
				न ।		

न प्रतोकेन हि सः ।	...	...	...	"	४	३७८
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ।	...	...	३	१५	४२४	

निशि नेति चेन्न समन्वय यावद्देहभावित्वात्

दर्शयति च ।	...	...	...	२	१८	४०७
नैकस्मिन् दर्शयतो ह्वि ।	...	...	...	"	६	३२७
नोपमद्दीनातः ।	...	...	...	"	१०	४००

प ।

परं जैमिनिर्विकल्पामनात् ।	...	...	३	१२	४२१
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ।	...	२	१२	४०१	
प्रदीपवदावे शस्त्रया हि दर्शयति ।	...	४	१५	४४०	
प्रव्यक्तोपदे शादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थीक्तेः ।	"	१८	४४४		

भ ।

भावं जैमिनिर्विकल्पामनात् ।	...	...	"	११	४३५
भावे जाग्रदत् ।	...	...	"	१४	४३८
भूतेषु तत् श्रुतेः ।	...	...	२	५	३८५
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्यदते ।	...	१	१८	३८०	
भोगमाच्चसाम्यलिङ्गाच ।	...	४	२१	४४७	

सूचि

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

म । ..

मुक्तः प्रतिज्ञानात् । ... ... " २ ४३१

य ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । १ ११ ३८२

यदेव विद्ययेति हि । ... ... " १८ ३८८

योगिनः प्रति स्मर्थते स्मार्तं चैते । ... २ २१ ४०८

र ।

रम्भनुसारी । २ १८ ४०६

ल ।

लिङ्गाच । १ २ ३७४

व ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच । २ १ ३८१

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् । ३ २ ४१३

विशेषितलाच । ... ... " ६ ४२०

विशेषच्च दर्शयति । ... ... " १३ ४२७

विकारावच्चिं च तथाहि स्थितिमाह । ... ४ १८ ४४५

वैद्युतेनैव तत्त्वाच्छुतेः । ३ ७ ४१८

ब्रह्मदृष्टिरुक्तर्थात् । १ ५ ३८०

ब्राह्मिण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । ... ४ ५ ४३१

स ।

समानाचास्त्वयुपक्रमादमृतलव्वानुपोष्य । ... २ ७ ३८८

सम्बद्धाविर्भावः स्वेन शब्दात् । ४ १ ४३०

सङ्ख्यादेव च तच्छुतेः । ... ... " ८ ४३४

सामीप्यात् तद्वापदेशः । ३ १० ४२०

सूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पञ्चाङ्कः

सोऽथके नदुपगमादिभः ।	...	...	२	४	३८४
दूत्वा॑ प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ।	...	...	"	८	३८८
खाययसमन्त्योरन्यतरापि॒च्चमाविस्तृतं हि ।			४	१६	४४२
स्पष्टो ह्य॒केषाम् ।	...	...	२	१३	४०१
स्फरन्ति च ।	...	...	१	१०	३८२
स्फर्थते च ।	...	...	२	१४	४०३
सृतेष्व ।	...	...	३	१२	४२१

ऋगुभाष्यम् ।

प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

श्रीगोपीजनब्रह्मभाय नमः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न
वेति । किं तावत् प्राप्तं नारम्भणीय इति । कुतः ।

साङ्गोऽधियस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च वीभकाः ।

निःसन्दिग्धं तदर्थाश्च लोकवत् व्याकृतेः स्फुटाः ॥

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । तस्य च ब्रह्मरूप-
त्वात् तज्ज्ञाने पुरुषार्थी भवतीति न मन्तव्यम् । विचारं
विनापि वेदादेव साङ्गादर्थप्रतीतेः । नचार्थज्ञानमविहितम्
अविचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति वाच्यम् । ज्ञेय-
श्चेति विधानात् ।

गौती शौघ्री शिरःकम्मी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षड्डेति पाठकाधमा इति ॥

बाधीपलभिष्म । शब्दशब्दुरादिवन् सन्दिग्धार्थप्रति-
पादकः । तदर्थं व्याकरणादिना निश्चीयते । यथा लौकिक-
वाक्ये तथा वेदेऽपि । न च तदिरुद्धर्मिणीत्वं अप्रामाणिक-
त्वप्रसङ्गात् । तस्मादेदार्थज्ञानार्थं विचारो नारभणीयः ।

स्यादेतत् । न वेदार्थज्ञानमाचाय विचारः किन्तु ब्रह्म-
ज्ञानाय तस्य चात्मरूपलात्तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वात् देहात्म-
भावदृढप्रतीतेस्तद्विरक्तस्य ब्रह्मणी भावान्न वेदमाचादसम्भा-
वनाविपरीतभावनानिवर्त्तकं ज्ञानमुत्पद्यते प्रत्युत*देहात्म-
भावदृढप्रतीतेः शुतेरूपचरितार्थलं सुतिलं वा कल्पयिष्य-
तीति । मैवम् ।

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्तगा प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्तगा तु प्रसादात् परमात्मनः ॥

न हि स्वबुद्धगा वेदार्थं परिकल्पतदर्थं विचारः कर्तुं
शक्यः । ब्रह्म पुनर्याद्यशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् ।
अणुमाचान्यथाकल्पनेऽपि दीषः स्यात् ।

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न क्तं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेयेति शुतेश ।

न च विरुद्धवाक्यानां अवणात्तनिर्दीर्घार्थं विचारः ।
उभयोरपि प्रामाणिकत्वे नैकतरनिर्धारस्याशक्यत्वात् । अचि-
न्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच ।

* प्रत्युते क० ।

† चौरेण क० ।

अत एवोपनिषद्सु तत्तदुपाख्याने बोधाभावे औपाधिकबोधे च
तपस एवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वाना-
धिकात्तप एव । न चोपाख्यानानां मिथ्यात्म । तथा सति
सर्वत्रैव मिथ्यात्मं भवेत् विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते
विधौ वा उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासी
यथा लोके । तस्माद्वै अक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्या-
भावात् वैदिकानां न सन्देहोऽपि किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना ।
विद्यासु च तदश्चतेः । यदि विदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः
स्यात् अङ्गत्वेन व्याकरणस्येव विद्यासु अवण्ण स्यात् स्वातन्त्र्ये च
पुराणादेरिव मौमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकलं
स्यात् । तं लौपनिषदं पुरुषं पृच्छामौति तु तेषां निषेधः ।
अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मान्वारभणीय
एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोऽप्याच्चिप्त एव ।

न ह्येतन्निराकर्त्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तसु ।

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदीपात्तदुद्भवः ।
विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैश्चाशक्यनिश्चयः ॥
तस्मात् सूक्तानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।
अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्विधमश्च तथादिमः* ॥

परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव अवण्णिपि मन्द-
मध्यमयोः सन्देहो भवेत् समानधर्मदर्शनात् पदादिपाठ-

* तदादिमः ग० ।

वत् । तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मौमांसाया अपि ।
तदुक्तम् ।

असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मतः ।

मौमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेषु ततोऽद्यमिति ॥

तथाच निर्णये येन केनचिद्वक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं
चिकीष्टुस्तत्कर्त्तव्यतां बोधयति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति
व्यासोक्तवादपि कर्त्तव्या । कर्त्तव्यपदाध्याहारे स्वतन्त्रं न
भवति । अन्यथा अथ योगानुशासनमितिवत् स्वतन्त्रता
स्यात् । तथाच ज्ञानानुपयोगः । तथाहि । तन्त्रोपनिषदं
पुरुषं पृच्छामौति किवलोपनिषद्विद्यं^{*} ब्रह्म न शास्त्रान्तरवेदं
तद्यदि मौमांसा स्वतन्त्रा स्यात् तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं
भवेत् । अथवा अध्याहारकरणापेच्याऽयश्वद् एवाधिकारे
व्याख्येयः । वेदाध्ययनानन्तर्यां[†] तु सिद्धमेव नन्दनधीतएवां
विचारमर्हति । तत्रैतत् स्यात् स्वतन्त्रतेति । तत्र प्रति-
विधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणे वेदानुकूलविचार इति । किमत्र
युक्तम् व्याख्यानमिति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा
कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । अथातो दर्श-
पूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति । अथवैतर्हीमानि सिद्धन्ति
प्रयोजनानि । आधिकाकाढ़का न भवेत् अध्याहारश्च । पुरु-
षार्थश्च सिद्धेत् । उच्छ्रेदश्च न भवेदिति । कथम् । अथ शब्दो-

* वेदाध्ययनानन्तर्यां तु ग० ।

† नन्दनधीतवेद एव ग० ।

अर्थचतुष्टये वर्तते । मङ्गले अधिकारे आनन्दर्थे अर्थान्तरीप-
क्रमे च । तत्र शुतिमाचेणैव मङ्गलसिद्धेर्थान्तरस्य च पूर्वोक्त-
स्थाभावात् नात्र तत्कल्पनम् । अथावशिष्यत आनन्दर्थे चाधि-
कारे वेति । आनन्दर्थे तु अध्ययनस्य स्वतःसिद्धूत्वादधिका-
काङ्क्षा भवति तथा सति तदभावान् विचारः सिद्धेत् ।
तथाहि । न तावद्वर्मविचारानन्दर्थे विपर्ययसम्भवात् । न
च पाठतो नियमः तत्रापि तथा । न चाचाराद्वयस्था ।
तत्राप्यनियमसम्भवात् प्रत्यवायाश्रवणात् । सम्भवेऽपि न
वक्तव्यत्वमध्ययनवत् । तथा च ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् । न च
वैराग्यगमद्मादिः पूर्वसिद्धः तेषामेवाभावात् । न च यदैव
सम्भवः तदैव तत्कर्त्तव्यमिति वाच्यम् । तदसम्भवापत्तेः ।
तथाहि । ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तत्ज्ञानस्यैव साधन-
त्वेऽवगते तच्छेष्टत्वे च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्त-
शुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदच्च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न
भवतीत्यन्योऽन्याश्रयः । निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थं
एव । न च साक्षात्कारस्तत् फलम् ।* तस्य शब्दशेषत्वेन तत्-
कल्पनायां प्रमाणाभावात् । दशमस्वमसौत्यादौ प्रत्यक्षसा-
मग्या बलवत्त्वादेहादेः प्रत्यक्षत्वात् स्वदेहमपि पश्यन् दशमोऽ-
हमिति मन्त्रते न तथा प्रकृते । मनननिदिध्यासनविधीना-
मानर्थक्यप्रसङ्गात् । न चाधिकारिभेदः कल्पनौयः । शब्दज्ञाने
तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत्यन्तासत्यपर्यं शब्दस्य ज्ञान-

* साक्षात्कारः फलम् ग० ।

जननात् प्रमाणसङ्करापत्तिश्च । मनसा तज्जननेऽपि तथा ।
तस्मात् प्रथमं शाव्दमेव ज्ञानमिति मन्तव्यमनुभवसिद्धत्वात् ।
इदानीन्तनानानामपि शमादिरहितानां निर्विचिकित्सितवेदार्थ-
ज्ञानोपलब्धेः । सत्रगासानुपपत्तिश्च ।

किञ्च । अध्याहारस्य कर्त्तव्यः स च कर्त्तव्यादिपदानां
यदि तत्स्वार्थं व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वेतश्क्यम् ।
न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिवैयर्थ्यञ्च । अस-
ङ्गतिशास्य स्त्रवस्य भवेत् । किञ्च । अधिकारपक्षे पुरुषार्थः
सिध्यति नानन्तर्यपक्षे । उक्तन्यायात् । किञ्च । ताटश-
स्याधिकारिणः अवणमाचेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रव-
चनासम्भवात् शास्त्रोच्छेदः । शास्त्रविरोधश्च । साधना-
नामये स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधि-
कारार्थं एव श्रेयान् ।

न च ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यं ।
जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात् । अतएव जिज्ञासितुमिच्छे-
दिति पुराविदां वचनानि । जिज्ञासापदेन चैतत् ज्ञापयति ।
ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टम् । तदिच्छापूरणाय विचार
आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधन-
मिति अतस्तत्ज्ञानाय विचारीऽधिक्रियत इति अतः शब्दार्थः ।
अधिकारी तु त्रैवर्ण्यिक एव । न हि वेदविचारस्य वेदाधि-
कार्यतिरिक्तः शक्यते कल्पयितुम् । न हि मन्दमत्तेऽदी नाया-
तीति त्रैवर्ण्यिके मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं कल्पयते ।
अन्यपङ्गादीनामिव कर्मणि गृह्णायासक्तस्य मननाद्यसम्भवात्

साक्षात्कारो न भविष्यति । न च धर्मन्यायेन गता-
र्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च । नच जगत्कारणं
परमामा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति सन्देहे किञ्चि-
दधिकरणमस्ति ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय
नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्ता प्रामाण्यपुरः सरं सर्वे सन्देहा
निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् । आत्मेत्येवोपा-
सौत आत्मानं श्वोकमुपासौत तत् ब्रह्मेत्युपासौत आत्मा
वारे द्रष्टव्य इत्यादि नोदनावाक्यार्थत्वात् । अयं हि परमो
धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति सृतेऽच्च । सूक्ष्यादिवाक्यानां त्वर्ध-
वादत्वम् । आरोपापवादविषयधर्मप्रदिपादकलेन विधेयोपासना-
विषयस्थावकल्पात् । न च ज्ञानादैनामविधेयत्वं । प्रमाण-
वस्तुपरतत्वलेनाकृतिसाध्यत्वादिति वाच्यम् । न हि सर्वात्मना
असाध्यं प्रकारभेदस्वप्रयोजकः सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्या-
प्तिः । तदेव वृत्तिसम्मादने प्रमाणसम्मादने वा पुरुषकृति-
साध्यत्वम् । अन्यथासिद्धान्तेऽपि मननादिशास्त्रवैफल्यापत्तेः ।
साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च । येनापि सर्वक्रियाफलत्वं
निराकार्यं तेनापि गुरुपस्त्व्यादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थं ।
तस्मादत्रापि विध्यश्वरणं तत्रापि विधिं परिकल्पय तत्र-
त्यानां तच्छेष्टवं कल्पयमिति नार्थोऽनया मौमांसया । अन्यथा
विरोधोऽपि ।

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवारम्भणीयो न धर्मविचारः ।
सर्ववेदव्यासकर्ता वेदव्यासेनाकृतत्वात्तुच्छफलत्वाच्च कल्पोक्त-

प्रकारेण निःसन्दिग्धं करणसम्भवाच्च । आचारपरम्परयापि करणसम्भवाच्च । एतर्हपि सन्देहे सूत्रभाष्ययाज्ञिकानामेवानु-
वृत्तिः क्रियते न मीमांसकस्य । तस्मात्साङ्गवेदाध्येतुर्निःसन्देह-
करणसम्भवान्न पूर्वयापि क्षत्यम् ।

किञ्च । परमकृपालुर्वदः संसारिणः संसारान्मोचयितुं
कर्माणि चित्तशुद्धर्थं बोधितवानिति कूपेऽन्धपातनवदप्रामाणि-
कवभियाऽवसौयते । विपरीतबोधिका तु पूर्वमीमांसा तस्यादपि
न कर्त्तव्येति ।

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्त्तव्यं पूर्वकाण्डविचारी
वा । नायः तुल्यत्वात् समर्थितत्वाच्च । हितौये सामान्यन्यायेन
सन्देहे निवाय्ये लक्षणवक्त्रदुपयोगः । अनिष्टतया निरूपणं न
मीमांसादीषः । किन्तु विचारकाणां स्वभावभेदात् ।

किञ्च । आवश्यकत्वादपि । निवृत्तानामपि यागादिज्ञा-
नस्य* आवश्यकत्वं चित्तशुद्धर्थत्वात् । परमाश्रमभेदेन प्रकार-
भेदः कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको हितौयवृत्तौ-
ययोः कायिकः चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणाम् । तस्मा-
देकेनैव चरितार्थत्वात् किं हितौयेनेति प्राप्त उच्यते । उपा-
सनाया धर्मलेऽपि न ब्रह्मणो धर्मलम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य
च क्रियारूपत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मणुपयोगः
कर्तुं शक्यः । उत्पत्तिप्रकारे फलभेदानामभावात् । प्रकृते तु
माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः । तस्य च ज्ञानोपयोगो यथा तथा

* यागादिकज्ञानस्य ग० ।

वक्षते । चतुर्थं उपासनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव ।
विचारस्यापि यथा ज्ञानोपयोगित्वं तथा वक्षते ।

किञ्च । औपनिषदज्ञानस्यापि कर्मोपयोगित्वं यदेव
विद्यया करोति अद्योपनिषदा वातदेव वौर्यवत्तरं भवतीति ।
अतएव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम्
अन्यथा आभासत्वमेव । न च ब्रह्मरूपात्मविज्ञाने देहाद्यथा-
साभावेन कर्तृत्वाभावात् कर्मानधिकार इति वाच्यम् । निर-
धस्तैरेव देहादिभिः कर्मकरणसम्भवात् । अतएव जीवन्मुक्तानां
सर्वे व्यापाराः । तथा च सृतिः ।

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृणुन् सृश्नु जिग्ननश्नन् गच्छन् स्वपन् खसन् ॥

प्रलपन् विस्तुजन् गृह्णन्मुक्तिप्रियमिष्टनपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वत्सन्त इति धारयन् ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्मणि सङ्गं ल्यक्ता करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्यसा ॥ इति ।

अतो ब्रह्मविदामेव कृतं कर्मं शुभफलं भवति । अतो धर्मवि-
चारकाणामपि ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । तस्मान् गतार्थत्वानुपयोगौ ।

ननु फलप्रेषुरधिकारौ फलञ्च विचारस्य शब्दं ज्ञानं
तस्य मननादिहारा अनुभवः तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमा-
नन्दावासिः । तथाच विरक्तः अनर्थजिहासुः परप्रेषुशाधि-
कारौ कस्मान् भवति ।

शब्दब्रह्मणि निश्चातो न निश्चायात्परे यदि ।

अमस्तस्य फलं मन्ये ह्यधिनुभिव रक्षतः ॥

इति भगवद्वचनात् । केवलस्य निन्दाश्रवणादिति चेत् । न । फलकामनाया अनुपयोगात् । अन्येनैव तत्सर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थंज्ञानस्य न फलप्रेषुरधिकारौ निन्दार्थंवादसु मननादिविधिशेष इति मन्त्रव्यम् । ननु ब्रह्मणे विचारे प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वं न चावक्तव्यत्वं निर्विचिकित्सज्ञानातुदयप्रसङ्गादिति चेत् । न । ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठौ किन्तु शेषषष्ठौ तथाच ब्रह्म-सम्बन्धि तत् ज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । न च गौणतापत्तिरजिज्ञास्यलच्च स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्म-मात्रे सन्देहाभावात् । सन्दिग्धस्यैव जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु शब्दत एव नवर्थतः । वेदप्रामाणं तु प्रतितत्वसिद्धत्वात् न विचार्यते । तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ।

किञ्च तत्र किं लक्षणं किं प्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥

ननु कथमत्र सन्देहः यावता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मत्वाह शुतिरेव । विरुद्धं चैतत् । स्वरूपलक्षणाकथने कार्य-लक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच न हि ब्रह्मणे जगत्कर्तृत्वं सर्वसम्मतम् । न चागमोदितमिति वेदमाचस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते ।

किञ्च । व्यर्थश्चैवं विचारः । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वसु-
ज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणेनैव भवतीति किमनेन ।
तस्मादयुक्तमुत्पश्याम इति । उच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिज्ञानशक्तौ सन्दिग्धिते परस्थिते ॥

न हि श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः किन्तु सन्देहं
वारयितुम् । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यशुद्धमुक्तास्त्रभावमिति
शुत्या कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यवयन्त्यभि-
संविश्वन्तीति कर्तृत्वञ्च । तत्र सन्देहः किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्त्रिद-
कर्तृ । किं तावत् प्राप्तम् । अकर्तृ* । कथम् । ब्रह्मविदाप्नोति
परमिति प्रधानवाक्यम् । फलसम्बन्धात् । चक्रापि विद्वतम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुह्यायां परमे
व्योमन् । सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।
फलार्थं च † ब्रह्मज्ञानं फलञ्च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव
नान्यथा । कर्तृत्वञ्च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते
यः सर्वान्तर आनन्द इति । कथं सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां
परिचयार्थं भूतभौतिकस्थिमुक्ता गौणानन्तर्यां परिहतम् ।
गौणीपासनाफलञ्च प्रधानशेषतयोक्तं तत्रान्यगतकर्तृत्वारो-

* क पुस्तके अकर्तृ इतिनास्ति ।

† फलार्थेच क० ।

‡ किमित्युक्तं क० ।

पानुवादोऽपि सम्भवति । ततश्च मृगुर्वै वारुणिरित्युपाख्या-
नेऽपि परिचायकत्वात् गौणकर्तृत्वमेवानूद्यते फलाश्रवणा-
दिति पूर्वः पच्छः ।

सिद्धान्तस्तु

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृत्वै हहत् ।

वेदेन बोधितं तद्वि नान्यथा भवितुं चमम् ॥

नहि श्रुतिविरोधोऽस्मि कल्पयोऽपि न विश्वधते ।

सर्वभावसमर्थलादचिन्त्यैश्वर्यवद्हहत् ॥

वेदेनैव तावत् कर्तृत्वं बोधते । वेदश्च परमासीद्वरमात्र-
मप्यन्यथा न वदति अन्यथा सर्वत्रैव तदविश्वासप्रसङ्गात् ।

न च कर्तृत्वे विरोधोऽस्मि सत्यत्वादिधर्मवल्कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः ।
सर्वथा निर्धर्मकर्त्त्वे सामानाधिकरण्यविरोधः सत्यज्ञानादि-
पदानां धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेः । न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो
देहाद्यध्यासकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापच्चिके कर्तृत्वे तथैव न
त्वलौकिककर्तृत्वे । अतएवास्येत्याह । अस्येति पुरोवत्ती प्रपञ्च
इदमा निर्दिश्यते । अनेकभूतभौतिकदेवतिर्थद्भूतुष्ठानेक-
लोकाङ्गुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितु-
मशक्यरचनस्थानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् ।
प्रतीतच्च निषेधनाप्रतीतं न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वादयश्च
लौकिकास्तः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेत् । न च सत्यत्वा-
दिकं लोके नास्येव व्यवहारमावत्वात् कारणगतसत्यत्वं
प्रपञ्चे भाषत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा कुतो नाङ्गी-
क्रियते । सृतिश्च स्वीकृता भवति । कर्त्ता कारयिता हरि-

रिति । न चारोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् । तत्र न प्रकृतेः अग्रे स्वयमेव निषिध्यमानत्वात् । न जीवानामस्वातन्त्र्यग्रान्तं चान्येषामुभयनिषेधादेव । तस्मात् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वम् । एवम्भीकृत्वमपि । नवा काचित् श्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधभानात् कल्प्यता तु लौकिकपरा । फलवाक्येऽप्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्त्तव्यः । तथाचायं स्त्रीवार्यः जन्मादियैषामित्यवयवसमाप्तादतन्त्रुणसंविज्ञानो वहुब्रौहिः । अथवा जन्मप्रभृति सर्वे भावविकाराः आदिशब्देन गृह्णन्ते । तथाच जन्म च आदिश्चित्येकवज्ञावः । आदिशब्दश्च धर्मवाची स च स्वसम्बन्धिनं लक्ष्यति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्ते-र्विद्यमानत्वादन्यानेव भावविकारानुपलक्ष्यतौत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः । अथवा जन्मनो नादिल्बम् । तदाधारस्य पूर्व-मविद्यमानत्वात् । अन्येत्वादिमन्तः तदाधारस्य पूर्वं विद्य-मानत्वात् । अत आदिशब्दः स्वाधारसङ्खर्मिवाची तदर्माणा-सुपलक्षकः । अथवा गमनप्रेवेश्योर्भेदात् जन्म आदियैषामिति जात्यपेक्षया एकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

अथवा किमनया कुसुष्या जन्मआद्यस्य आकाशस्य यत इति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूत इत्येव विचार्यते । फलसम्बन्धित्वात् तेनैकत्रसिद्धः शास्त्रार्थः प्रकारान्तरेऽपि यतो वा इमानौत्यत्र विस्फुलिङ्गवत्सर्वेत्पत्तिः । अत तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन सर्वेऽव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे ब्रह्मणीप्यधिकत्वात् तद्ब्रह्मे-त्यायाति नत्वाहारः । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः शास्त्रोक्त-

कारणत्वादित्यर्थः । शास्त्रीति शास्त्रं वेदः । सामान्ययहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां संयहार्थम् । यथासैव कारणत्वनान्यस्य तथोपरिष्ठादद्व्यामः । मतान्तरवज्जन्मादैनान्न विकारित्वं किन्त्वाविर्भावतिरीभाववेव तथोन्तरत्र वक्ष्यते तदनन्यवाधिकरणे । नामलोलाया अपि न पृथग्गूरुपण्ण प्रपञ्चमध्यपातात् । केचित् पृथग्गूरुपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय समन्वयादिसूचितेव हेतुन् वर्णयन्ति । अन्वयसिध्यर्थं च अतति व्याप्तेतौति अत् । शास्त्रे योनित्वं प्राप्तं तदिति । नैतत् स्वत्कारसम्भवमिति प्रतिभाति । तस्मात् सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं सिद्धं जगत्कर्तृत्वेन ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानन्तपोयज्ञादिप्रयुक्त*प्रजापतिप्रभूतौनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्यमानत्वात् । न चावान्तरकारणत्वम् । परस्याश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु द्वयप्रतिपादनाद्विरोधः । सन्देहश्च । मौमांसायाः सन्देहनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याप्रामाण्यं स्यात् । उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तस्मिद्देः । वाधितार्थवचनं वेदे नास्त्रीत्यवीचाम ।

किञ्च । वेदान्ताः किं वेदशेषा वेदा वा । नायः अनुपयोगात् । अनारभ्याधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वकाण्डविचारेणैव गतार्थत्वं विद्याप्रवेशश्च । न द्वितौयः यज्ञाप्रतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मणत्वाभावाच्च । तस्मादेदोषरा वेदान्ता इति तेषां किं

* युक्त ग० ।

स्यादिति चेत् । मैवम् । अस्मि तावदेवत्वमध्ययनादिभ्यः स्मर-
णाच्च । प्रमाणच्च सर्वोऽपि वेदः स्वार्थे । सच न यज्ञश्चेत् ब्रह्म
भवतु । न चैतावता अवेदत्वमतिप्रसङ्गात् । शक्यते ह्यग्निहोत्रा-
दीनामन्यतरदनन्तर्भाव्यतया वक्तुम् । तस्मात् ब्रह्मापि प्रतिपा-
दयन्तो वेदान्ता वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति । मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं
चोत्पश्यामः । ऋगेव मन्त्रः ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणन्तर्छेषाः
स्तुष्टादिप्रतिपादकाः यद्यपि न विधीयते तथापि ताढशमेव
ज्ञानं फलायेति युक्तमुत्पश्यामः । पूर्वैलक्षण्यन्तु भूषणाय ।
काण्डदयस्यान्योन्योपकारित्वाय साधारणग्रहणम् । यदेव
विद्यया करोतीत्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । तमेवं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्म-
ब्रह्मणीः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात् कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न
विरोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लचणल्वादतुमानमिति वर्णयन्ति ।
अन्ये पुनः शुत्यनुवादकमाहः । सर्वज्ञत्वाय शुत्यनुसार्थनु-
मानच्च ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तनु तन्योपनिषदेवं पुरुषं एच्छा-
मौति केवलोपनिषदेवत्वात् उपेक्ष्यम् । अनधिगतार्थगन्तृत्वात्
प्रमाणस्य । मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वम् । सन्देह-
वारकत्वात् शास्त्रस्यापि तदङ्गत्वमिति । तत्रैतत् स्यात्तत्र किं
समवायि निमित्तं कर्तृं वा । किमतो यद्येवम् । एवमेतत्
स्यात् । यद्येकमेव स्यात् तदा क्रियाज्ञानशक्तयोर्निरतिशयत्वं
भज्येत । मृदादिसाधारण्यं च स्यात् मतान्तरवत् । कथ-
मेवं सन्देहः यावता यतो वा इमानीत्यादिभ्यो निःसन्देहश्चव-

एत् । एवं हि सः पञ्चमौ श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तसि-
रिति । आत्मन इत्यपि पञ्चमौ निमित्तत्वे न सन्देहः पञ्चम्या
निमित्तत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च * सन्देहः तदा-
चकाश्रवणात् कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायिते पुनः
सुतरां सन्देहः । एवं प्राप्त आह ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तु शब्दः पूर्वपञ्चव्याप्तवर्यः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्ध-
त्वात् मतान्तरनिराकरणत्वेनागे वक्ष्यते । तत् ब्रह्मैव सम-
वायि कारणम् । कुतः । समन्वयात् सम्यग्नुवृत्तत्वात् । अस्ति
भाति प्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणान्वयात् । नामरूपयोः
कार्यरूपत्वात् प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात् । अज्ञानात्
परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्मं त्वैच्छिक-
मेव । जड़जौवान्तर्यामिष्वैवैकैकांशप्राकद्यात् । कथमिवमिति
चेत् । न । सदूपे घटरूपक्रियास्त्रिव तारतम्येनाविर्भाववत्-
जड़ेपि भानत्वादिप्रतीतेस्तारतम्येनाविर्भावोऽज्ञौकर्तव्यः ।
भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । न च साधारण्येन सर्व-
जगत्प्रति परमाण्वादौनामन्वयः सम्भवति । एकस्मिन्ननु-
स्यूते सम्भवत्यनेककल्पनाया अन्यायत्वात् । लोके कर्तृ-
विशेषवत् उपादानविशेषग्रहणेऽपि न ब्रह्मत्तिव्यमिचारः ।
अलौकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयाभावात् न

* उपादानत्वकर्तृत्वे च क० ।

कार्यत्वव्यभिचारौ । तस्मात् ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत् सर्वं
शुतिरेवाह । स आत्मानश्च स्वयमकुरुतेति । निमित्तत्वन्तु स्थष्ट-
मेव सर्ववादिसम्मतम् । केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वं पञ्चनिरा-
करणाय तत्तु समन्वयादिति योजयन्ति । तत् पूर्वपञ्चसिद्धान्त-
योर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्ष्यम् । तथाहि । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासा-
मेव प्रतिज्ञाय तद्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह ।
अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्वस्मिन् वेदे धर्म-
एव जिज्ञास्यः तदुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञात-
त्वात् । सन्देहमाववारकत्वाज्जिज्ञासयोः न त्वलौकिकार्थसा-
धकत्वं तथा सति वेदानामन्याधीनतेनाप्रामाण्यं स्यात् ।
वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् ।

किञ्च ।

साधनञ्च फलञ्चैव सर्वस्याह शुतिः स्फुटम् ।

न प्रवर्त्तयितुं शक्या तथा चेत्रको न हि ।

प्रवर्त्तकस्तु सर्वत्र सर्वाक्षमा हरिरेव हि ।

यज्ञ एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ।

सिद्धेव हि सर्वत्र वेदार्थे वेदवादिनाम् ।

मन्त्राणां कर्मणाञ्चैव दर्शनश्चवणाच्छ्रुतौ ।

क्षतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थं च सम्भातः ।

प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतदग्निहोत्रं मिथुन-
मपश्यत् । प्रजापतिर्यज्ञानस्तजाग्निहोत्रज्ञाग्निष्ठोमं च
पौर्णमासीं चोक्त्यज्ञामावास्याज्ञातिरात्रञ्च तागुदमिमीत
यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्ठोम इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां

मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा तथा सति वेदानामप्रामाण्यमेव स्यात् । मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकवत् । तस्मात् पूर्वमौमांसानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्ती मूर्खां एव । उत्तरवादिनोऽपि पूर्वज्ञानमङ्गौकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं ब्रह्मज्ञानस्य वदन्ती वेदानभिज्ञाः । यदेव विद्यया करोति अद्योपनिषदां वा तदेव वौर्यवत्तरं भवतीति उपनिषदज्ञानस्य श्रुतिसिद्धैव कारणता । नच वाधितत्वात् त्यज्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मालज्ञानवतएव वसिष्ठादैर्यज्ञाधिकारात् । नचेवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्यभूतत्वात् यज्ञस्य । किञ्च कर्मफलवत् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् । य एवं वेद प्रतितिष्ठति अन्नवानन्नादी भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कौर्त्त्येति । अत्यन्ताविज्ञावतो यज्ञानधिकारात्तन्निषेधार्थं ज्ञानसुपयुज्यते । नच देहाधारस्य बारणत्वम् । ब्रह्मापर्णं ब्रह्महिरित्यादि स्मृतेः । तस्मादन्योऽप्योपयोगित्वे न कोऽपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

किञ्च । वेदान्तवाक्यानामस्मिन् शास्त्रे समन्वय एव प्रतिपादयते । सन्देहनिराकरणहारा । तत्क्षयं सिद्धवदेतुत्वेन निर्देशः । अग्रिमवैर्यर्थं च स्यात् । नच प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणसुख्यभावे परं विवादः । न च येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्थैर्विचारितः तथाये सूत्रेषु निर्णयोऽस्ति । शास्त्रारम्भसु प्रथमसूत्रेव समर्थितः । तस्मात् समवायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् । ननु कारणत्वमेवासु ब्रह्मणः किं समवायिकारणत्वेन विकृततत्त्वे स्यात् । अनर्थरूपत्वेन

कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भणौयमेवैतस्त्रमिति चेत् ।
 मैवम् । सर्वोपनिषद्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः
 समवायिलं न ब्रूयात् भूयानुपनिषद्गाणो व्यर्थः स्यात् । इदं
 सर्वं यद्यमात्मा । आत्मैवेदेषु सर्वं स सर्वं भवति । ब्रह्मतं
 परादादित्यादि स आत्मानेषु स्वयमकुरुत । एकमेवादितौयम् ।
 वाचारम्भणं विकार इत्यादि । एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थे
 वाधितानि भवेयुः । नन्वेवं निःसन्दिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः
 उच्चते । अस्यूलादिवाक्यान्यपि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्चतद्वर्मवैलक्षण्य-
 प्रतिपादकानि । ततोऽन्योन्यविरोधे नैकस्य मुख्यार्थबाधो वक्तव्यः ।
 तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्चरूपत्रिपादका-
 नामेव कश्चित् कल्पयेत् । तस्माभूदिति जप्त्वादिसूत्रवत् समन्वय-
 सूत्रमपि सूक्षितवान् । तथाच अस्यूलादिगुणयुक्त एव अविक्रिय-
 माण एव आत्मानं करोतीति वेदान्तार्थः सङ्गतो भवति । विहृष्ट-
 सर्वधर्माश्रयत्वन्तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

किञ्च । अन्यपदार्थसृष्टौ दैषम्यनैर्दृख्ये स्याताम् । कर्मा-
 धीनत्वेत्वनौशिता । ततः कर्तृत्वमपि भज्येत । ततः सर्व-
 माहात्म्यनाशएव स्यात् । नन्वेवमेवासु अपवादार्थत्वात्
 रज्जुसर्पवद्युक्तार्थकथनेऽपि न दीषः । सर्वं समाप्नोषि
 ततोऽसि सर्वं इति सृतेश्चेति चेत् । मैवम् । तथा सति
 पाषण्डिलं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गौकर्त्तुरासुरेषु भगवता
 गणितवात् ।

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनौश्वरम् ।

अपरस्यरसमूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥

इति शास्त्रानर्थक्यज्ञ । सर्वं समाप्तीषौत्यप्यसङ्गतं स्यात् ।
 वलुपरिच्छेदात् । नहि वेदो निःप्रपञ्चरूपकथनमुक्ता स्वीकृतं
 जगत्कर्तृत्वं निषेधति । तस्मादध्यारोपापवादपरत्वेन व्याख्या-
 टभिर्वेदान्तास्त्रिलापः कृता इति मन्यामहे । सर्ववाक्यार्थ-
 वाधात् । यथा निर्देषपूर्णगुणविग्रहता भवति तथोपरिष्ठा-
 दव्यामः । ननु पुरुषार्थाऽर्थानि शास्त्राणि । इदज्ञ शास्त्रं मोक्ष-
 रूपमुरुषार्थसाधकम् । मोक्षश्वाविद्यानिष्टत्तिरूप इति युक्तम् ।
 अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति । ततो ज्ञानोपयोगिवेन
 व्याख्यातव्ये वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण व्याख्यानम-
 युक्तम् । अतो यथाकथज्ञिदव्याख्यानेऽपि पुरुषार्थसिद्धे नं
 कोऽपि दोष इति चेत् । न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा
 स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यं न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः
 स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्पत तत्र वेदं योजयन्ती महासाह-
 सिकाः सद्भिरुपेत्याः । पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । ब्रह्म
 वेद ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मविदाप्नीति परम् । न स पुनरावर्त्तते ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विश्वेत तदनन्तरम् । अनाहत्तिः शब्दा-
 दनावृत्तिः शब्दादिव्येवमादिभिः श्रुतिस्मृतिन्यायैः ब्रह्मप्राप्तेरेव
 पुरुषार्थत्वं ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यात्ममात्रम् अज्ञानवदा ।

एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ।

बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः ॥

इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावत्त्वप्रतिपादनात् । तस्मात्
 न्यायोपहृतसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवत् ब्रह्म । तस्य अव-
 एमनननिदिध्यासनैरन्तरङ्गैः शमद्मादिभित्वा वहिरङ्गैरतिशुद्धे

चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य सायुज्यं परमपुरुषार्थः । तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थेव युक्तार्था इति न्यायैर्वक्तव्यतात् ब्रह्मणः समवायिलाय समन्वयस्त्र वक्तव्यम् । एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किंलक्षणं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्मादिसूत्रदयेन वेद-प्रमाणकजगत्कर्तृसमवायि चेत्युक्तम्* । एवं विसूत्रा जिज्ञासा-लक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा । तत्र ब्रह्मणि चतुर्द्वा विचारः स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि वेदान्तवाक्यानि विविधानि मतान्तरनिराकरणम् । तत्र स्वरूपे विचारिते मतान्तरनिरास-व्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूप-निर्णयः । तदनु मतान्तरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र प्रथमेऽध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यन्ते । तानि दिवि-धानि । सन्दिग्धानि निःसन्दिग्धानि च । तत्र निःसन्दिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः । सन्दिग्धानि पुनश्चतुर्विधानि । कार्य-प्रतिपादकानि । अन्तर्यामिप्रतिपादकानि । उपास्यरूपप्रति-पादकानि । प्रकौर्स्कानि चेति । तत्र प्रथमपादे कार्यवा-क्यानां निर्णय उच्यते । सच्चिदानन्दरूपेणाकाशवायुतेजोवाचक-वाक्यानि षड्विधान्यपि निर्णीयन्ते । अन्यत्रान्यवाचकान्यपि वेदान्तेषु भगवद्वाचकानीति । तत्र लक्षणविचारेव सद-पाणां वाचकता निर्णीता । चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानस्य निर्ण-यार्थमीक्षत्यधिकरणमारभ्यते सप्तमिः सूत्रैः । सप्तद्वारत्वात् ज्ञानस्य ।

* जगत्कर्ता समवायो च इति क० ।

तत्रैवं सन्देहः ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वाद्यतो वाचो निवर्त्तन्तदृति शुतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते । स्वप्रकाशत्वविरोधात् शुतिविरोधाच्च । आहोस्त्रिहिरोधपरिहारेण शक्यत इति । किं तावत् प्राप्तं । न शक्यत इति । कुतः ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षादिमार्गितः ।

सर्वयाऽविषयेऽवाच्येऽव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥

ऐहिकामुखिक्यवहारयोग्ये पुरुषप्रबृत्तिः । प्रबृत्त्यर्थं हि प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातौतमिति * । नन्वेतदपि वेदादेवावगम्यतइति चेत् । तर्हि वाधितार्थप्रतिपादकत्वात् वेदान्ता विचारयितव्या इति प्राप्त उच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् । ५ ।

न विद्यते शब्दो यत्तेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताप्रतिपाद्य † ब्रह्म न भवति । कुतः । ईक्षतिः । स देव सौम्येदमग्र आसौदेकमेवाद्वितौयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहुस्याम्जायेयेति । तत्त्वेऽस्त्रुजत । तथान्यत्र । आत्मा वा इदमेक अग्र आसौत् । नान्यत् किञ्चन मिष्टृ स एक्षत लोकानुस्त्रुजा इति । स इमान् लोकानस्त्रुजतेति । स ईक्षाच्चक्रे स प्राणमस्त्रुजतेति एवमादिषु स्थिताक्षेषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते ।

किमतो यद्येवम् । एवमेतत् स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमा-

* ग उल्लके सर्व इति नाहिँ ।

† सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्य इति क० ।

णतौतोऽपि ईच्चाञ्चके लौकस्तिहारा व्यवहार्यो भवि-
ष्यामौति अतो यथा यथा कृतवान् तथा तथा स्वयमेवोक्तवान् ।
पूर्वरूपं फलरूपञ्च स्तृष्टस्वांश्चपुरुषार्थत्वाय । ततश्च प्रमाणवले-
नाविषयः । स्वेच्छया विषयश्चेत्युक्तम् । ननु सर्वप्रमाणविष-
यत्वे दूषिते केवलवेदविद्यत्वं कथं सिद्धान्तौक्रियते । उच्चते ।
चक्षुरादौनां प्रामाण्यमन्यमुखनिरौक्षकत्वेन न स्वतः भ्रमानु-
त्पत्तिप्रसङ्गात् । सत्त्वसहितानामेव चक्षुरादौनां प्रामाण्यात् ।
अतो निरपेक्षा एव भगवन्निःश्वासरूपवेदा एव प्रमाणम् ।
सङ्केतग्रहसु वैदिकएव वेदविद्विः कृतः । आकृतिमात्रार्थं लोका-
पेक्षा । अनधिगतार्थगत्तु च प्रमाणम् । लोकानधिगत इत्यर्थः ।
यज्ञब्रह्मणोरलौकिकत्वं सिद्धमेव । लौकिको व्यवहारः सन्निग-
तरूपत्वात् पुरुषार्थसाधक एव । तर्हि शब्दमात्रस्य कथं ग्रह-
णम् । वेदव्याख्यात्वावाग्विषयत्वादिति ब्रूमः । एतेन मनसैवानुद्र-
ष्टव्यमित्यपि समर्थितम् । तस्मात् स्तृष्टादिप्रतिपादका अपि
वेदान्ताः साक्षात् ब्रह्मप्रतिपादका इति सिद्धम् ।

स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते स आत्मानश्च स्वयमकुरुत निष्कलं
निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् असङ्गो ह्यम्बुरुषः इत्येव-
मादिवाक्येषु । तत्र द्वेधा निर्षयः सम्भवति । सर्वभवनसमर्थत्वात्
विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन । अन्यतरबाधाद्वा । अलौकिकापेक्षया
लौकिकस्य जघन्यत्वात् कर्तृत्वादेलेकसिद्धत्वात् कर्तृत्वबाध एव
युक्तः । ईच्चत्यादिकन्तु प्रकृतिगुणसम्बन्धादपि ब्रह्मणो युज्यते ।
तस्मादलौकिकसर्वभवनसमर्थत्वादिकत्वनापेक्षया लौकिक

एवान्यतरबाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्त्रूपादन्यदेवैतदिति
स्त्वयमेवाशंक्य परिहरति सूत्रकारः ।

गौणश्चेनात्मशब्दात् । ६ ।

ईक्षत्वादियुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसत्त्वसम्बन्धवान्
इति चेत् । न । तथा वक्तुं न शब्दयते । कुतः । आत्मशब्दात् ।
आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य स ऐक्षतेत्युक्तम् ।
आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरत्रज्ञावाचकत्वैनैव
सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्तमन्यतर-
बाधो युक्त इति । न युक्तः स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वा-
यीगात् । वेदात्म प्रमाणभूताः । ततः सर्वभवनसामर्थ्यमेव
श्रुतिवललभ्यमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

किञ्च । अस्ति भाति प्रियत्वादिधर्मवत् ब्रह्मगतकर्तृत्वं
लोके प्रतीयते । कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दप्रयोगात् गुणा-
तीतमेव कर्तृत्वं । नन्वात्मशब्दोऽपि लोकवज्ञौणोऽस्तु । लोके हि
केनचित् पृष्ठो विष्णुमित्र आह । यज्ञदत्तो ममात्मेति अत
गौणत्वसुपचार इत्येवं प्राप्तेऽभिधौयते ।

तन्त्रिष्टस्य मोक्षोपदेशात् । ७ ।

एवं हि श्रूयते । असदा इदमग्र आसीत् । ततो वै सद-
जायत । तदात्मानं स्त्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य यदा ह्येवैष एत-
स्मिन्दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ

सोऽभयं गतो भवतीति । प्रापच्चिकधर्मरहिते ब्रह्मणि एतस्मिन्
पूर्वोक्तजगत्कर्त्तरि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि
जगत्कर्त्ता गौणः स्यात् तत्रिष्ठस्य संसारेव स्यात् । न
मोक्षः । किञ्च ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इतोऽपि निर्गुणेव जगत्कर्त्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साध-
नोपदेशे पुत्रादिवत् जगत्कर्त्ता हेयत्वेन नोपदिश्यते । यदि
सगुणः स्यात् प्राकृतगुणपरिहारार्थं मुमुक्षुभिर्जगत्कर्त्ता
नोपास्यः स्यात् । पुत्रादिवत् । अत ईक्षत्वादयो न सगुण-
धर्माः । सूत्रत्रयस्य ईक्षतिहेतुसाधकत्वात् चकारः । एवं
सूत्रत्रयेन ईक्षतिहेतुना जगत्कर्तृत्वेऽपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां
ब्रह्मपरत्वमुपपादितम् । अतःपरं स्यतन्त्रहेतुनाह । स्वाप्य-
यात् गतिसामान्यात् शुतत्वाच्चेति सूत्रत्रयेण ।

ननु किमर्थं हेत्वन्तराणि । साधकत्वे एकेनापि तत्-
सिद्धेः । असाधकत्वे शतेनाप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूप-
भेदार्थं हेत्वन्तराणि नानाविधानभीजनहस्तिवत् । तद्यथा
आत्मशब्दात् तत्रिष्ठस्य मोक्षोपदेशात् हेयत्वावचनाच्चेति निर्गु-
णस्य स्वरूपपरतया कार्यपरतया च कार्यस्य पुनर्विधिनिषेध-
भेदात् द्विरूपतेति । एवमुक्तरत्वापि प्रपञ्चित्वे । तत्र सृष्टि-
वाक्यानाम् ईक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमुक्तम् । इदानीं प्रलय-
वाक्यानामाह ।

स्वप्ययात् ॥ ९ ॥

ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातौतत्वम् । कुतः । स्वप्ययात् ।

स्वस्मिनप्ययात् । तत्र चित्रकरणत्वाज्जीवस्योचते । एवं हि श्रूयते । यत्वैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्बन्धे भवति तस्मादेनं स्वपितौत्याचक्षते । स्वं द्वौपौतो भवतौति स्वपितौति न क्रियापदं किञ्चु जीवस्य नाम । तदैव स्वपितौति नामत्वं यदा सता सम्बद्यते । सति स्वशब्दवाच्ये अपौतिं लयं प्राप्नोतौत्यर्थः । अहरहर्जीवो ब्रह्म सम्बद्य ततो वलाद्यधिष्ठानं प्राप्य पुनर्नव इव समायाति वासनाशेषात् । स्वशब्देन चाभेदः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकरणात् निर्गुणत्वम् । ननु प्रलये वक्तव्ये कथं सुषुप्तिः । मोक्षातिरिक्तदशाबां तथा कर्मसम्बन्धाभावादिति ब्रूमः । सुक्तिवाक्यानामाह ।

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतौ सामान्यात् गतिर्मोक्षः समानस्य भावः सामान्यं मोक्षे सर्वस्यापि भगवतापि तुल्यत्वात् । एवं हि श्रूयते । स यथा सर्वासामपात् समुद्र एकायनमित्युपक्रम्य वागेकायनमितिदृष्टान्तार्थं निरूप्य स यथा सैन्यवस्थित्य उदके प्राप्त इत्यादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य न प्रेत्य संज्ञास्तौति प्रतिपाद्य तत्रिरूपणार्थं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरमित्यादिना सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वं प्रदर्शितम् । आदिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपपादनात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मसम्बन्धय * इति । किञ्च ।

* उचित इति क० ।

श्रतत्वाच्च ॥ ११ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते इति शुत्रैवासन्दिग्धं सर्वकार्यत्वं प्रति-
पादितम् । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति च । चकारोऽधिकरण-
सम्पूर्णत्वद्योतनाय । एवं चिद्रूपस्य कारणतानिरूपणेन वेदा-
न्तानां ब्रह्मपरत्वं निरूपितम् । अतः परमानन्दरूपस्य कारण-
त्वोपपादनेन तदाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपादयते आनन्दमयाद्य-
ष्टभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्मभृगुप्रपाठकद्वयेन ।
तत्र आनन्दमय इति मयट्प्रत्ययान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे
ब्रह्मप्रपाठकस्याब्रह्मपरत्वं स्यात् इति तन्निराकरणार्थमानन्द-
मयाधिकरणम् । षड्डिन्द्रियस्तरूपद्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्ट-
विधत्वादृष्टसूत्राणि ।

ननु कथं सन्देहः कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासङ्गतिरिति ।
उच्यते । ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय ज्ञेयांश्च कारणत्वाद्या-
नन्दांशमप्रवेश्य जड़त्वपरिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य
तन्निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः तत्र साधनशेषब्रह्मणी
वाक्यादेव निःसन्दिग्धप्रतीतेः फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनौयं
तत्राब्रह्मान्नमयादित्यवचनात् सुखवाचकशब्दानामेव वच-
नात्त्वं सन्देहः । आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादना-
र्थत्वात्तदभावे प्रपाठकवैयर्थ्यञ्च फलस्य नैकव्यप्रतिपादनायाम-
पदप्रयोगेण फलरूपेण जगत्कारणतामुक्ता तस्यैव मध्ये सर्वान्त-
रत्वमुपपादितम् । तस्मादा एतस्मादिज्ञानमयादन्योऽन्तरत्रामाऽऽ-
नन्दमयइति । अन्ते च एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति ।

आदिमध्यरूपे अनूद्य फलत्वेनोपपादितम् । तन्निरूपकस्यापि
तत्तुल्यफलत्वं वक्तुमन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।
तत्र पूर्वपक्षेऽन्नमयादेविवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् । अन्न-
मयादितुल्यवचनात्तथैव फलसिद्धिरिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

आनन्दमयः परमात्मा नान्नमयादिवत् पदार्थान्तरम् ।
कुतः । अभ्यासात् । अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्तत इत्यभ्यासः
तस्मात् । अभ्यासस्य भेदकत्वं पूर्वतन्त्रसिद्धम् । यथा पूर्वतन्त्रे
शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानां षष्ठां कर्मभेदक-
त्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात् पूर्ववैलक्षण्यम् । अतोऽनुल्य-
त्वात् ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते । कोह्निवान्यात् कः प्राण्यात्
यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्निवानन्दयातौत्यर्थतोऽ-
भ्यासः लुत्या मयडर्थत्वप्रकृतिलुत्या । पुनर्वचनेनाभ्यासेन
प्रवाहाङ्गेदे साधिते ब्रह्मत्वम् । न तु द्वयापत्तिः । उत्तरस्य
साधकत्वात् । तस्मादानन्दमयं ब्रह्मैव । अथवा स नैव रेमे
तस्मादेकाकौ न रमते स द्वितीयमैच्छन् सहैतावानासेव्यादि-
श्रुतिभिरेष उ एवेति श्रुतेश्च तानि तानि साधनानि कार-
यिला तानि तानि फलानि दद्वगवान् स्खक्रीडार्थमेव जगद्-
पेणाविभूय क्रीडतौति वैदिकैर्निर्णीयते । एतदेव काण्ड-
दयेऽपि प्रतिपाद्यते । अन्यथा जीवस्य साधनफले निरूप-
यन्थाः श्रुतेर्जीविपरत्वमेव स्यान् ब्रह्मपरत्वम् । कर्मब्रह्मणोरपि
जीवशेषत्वं नापेयादेवं सति पूर्वकाण्डेऽवान्तरफलान्युक्तैतस्ये-

वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्तौति शुतेर्निरवद्या-
नन्दाम्बकमेव परमं फलमिति तदिवक्षमाणा पूर्वं सामान्यत
आह । स साधनं तैत्तिरीये । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ।
अक्षरब्रह्मवित् परं ब्रह्माप्नोतौत्यर्थः । अत परशब्दस्य पूर्वपरत्वे
तदित्येव वदेत् । पूर्वं ब्रह्मोक्त्वाऽग्ने यत्परमित्याह तेन सान्नि-
धात्तत एव परं पुरुषोक्तमरूपमेवावाभिप्रेतमिति ज्ञायते ।

किञ्च । प्रतिवादिना तदाप्निर्ज्ञानाभिकैव वाच्या तथा
सति ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्म प्राप्नोतौत्यर्थः स्यात् स चासङ्गतः । साध-
नसाध्यभावव्याहतिश्च । अतःपरं विशेषतस्तदिवक्षमाणाऽनुभ-
वैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमानगम्यमिति ज्ञापयितुमन्य-
मुखेनाह । तदेषाभ्युक्तेति । अन्यथा सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका
शुतिरेवं कथं वदेत् । तदित्यव्ययम् । तथा च तत् पूर्वोक्तं
ब्रह्मविदः परप्राप्निलक्षणमर्थं विशदतया प्रतिपादत्वेनाभि-
मुखोक्त्वोपग्रह्यं चृगेषा विदितपरब्रह्मकैरुक्ता । पूर्ववाक्यो-
क्तार्थस्य वैश्वदमनया क्रियत इत्यर्थः सम्यद्यते । तामेवाह ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे
बोमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
श्चिता । सोपपत्तिकमानन्दाम्बकत्वमग्ने निरूपणीयमित्यधुना
तदनिरूप्य सच्चिदंशौ देशकालापरिच्छन्तवज्जीकृतवतो ।
अथवा । अक्षरब्रह्माख्यानन्दाम्बके* सत्यपि तस्य परिच्छ-
न्तवान् परमफलत्वमत आनन्देऽपरिच्छन्तवमेव परमफलताव-

* आनन्दाम्बकत्वे इति ग० ।

च्छेदकमिति तद्भर्मपुरः सरं परमानन्दएवानन्तशब्देनोच्यतेऽत ।
सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सच्चिदानन्दविग्रहमित्यादि
शुतिषु लयाणामषेकप्रक्रमपठितत्वात् द्वितीयोक्तौ तत्रियतसह-
चरितत्वेनानुकूलप्यानन्दः प्राप्स्यतएवेत्याशयेन वानन्दः स्फुट-
तया नोक्तः ।

अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अचेदमाकृतम् ।
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना शुतेन । यमेवैष
वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा दृश्युते ततुं स्वामिति शुत्या
वरणेतरसाधनाप्राप्तत्वमुच्यते । एवं सति शुतिद्वयविरोधपरि-
हारायात्मरब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्या प्राप्ततधर्मराहित्येन
शुद्धत्वमादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यता सम्माद्यते ।
तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यता-
सम्पत्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतोति निर्णीयते । तदैव गुहायां
परमब्योमाविर्भावः । परो मौयते दृश्यतेऽनेनेति तथा । ज्ञान-
मार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकादैशिष्टेनापि तथा । परमब्योन्नेत्यलौ-
किकत्वज्ञापनायालौकिकः प्रयोगः कृतः । भक्त्याहसेकया
ग्राह्यः नाहं वेदैरित्युपक्रम्य भक्त्या त्वनन्यया शक्य इत्यादि
स्मृतिरप्येवमेव सङ्घच्छते । अत्यथा ज्ञानमार्गणामपि ब्रह्मविदां
परप्राप्तिरेव स्यान्तत्वेवम् ।

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्ठपि महामुने ॥ १ ॥

तस्मान्मङ्गक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदामनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयोभवेदिह ॥

इत्यादिवाक्यैः । एतदेवाह । गुह्यायां हृदयाकाशे यदा-
विभूतं परमं वीमाच्चरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं तस्य पुरुषोत्तम-
गृहरूपत्वात् तत्र निहितं स्थापितमिव वर्तमानं यो वेद स
भक्तो ब्रह्मणा नित्याविकृतरूपेण विपश्चिता विविधं पश्य-
च्चित्वं हि विपश्चित्वं पृथोदरादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य
यच्छब्दस्य लोपं क्षत्रा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दस्तेन विविध-
भोगचतुरेण सह सर्वान् कामानश्चुत इत्यर्थः । एतेन पर-
प्राप्तिपदार्थं उक्तो भवति । शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वादस्य भक्तस्य
स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते । सहभावीक्ष्या ब्रह्मणो गौणत्वम् ।
अतएव भक्ताधीनत्वं भगवतः स्मृतिष्वप्युच्यते । अहं भक्तपरा-
धीनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्येत्यादिवाक्यैः ।

यद्यप्यशभोजन इति धातोरश्वातौत्येवरूपं भवत्यशूड्
व्याप्ताविति धातोर्भवत्यश्चुत इति रूपं विकरणभेदात् पद-
भेदाच्च तथाप्यत्राशभोजन इति धातोरेव प्रयोग इति ज्ञायते ।
तथाहि । अत्राशनक्रियायां ब्रह्मणा सहभाव उच्यते । तथाच
व्याप्त्यर्थकत्वे ब्रह्मणा सहभूतान् कामान् व्याप्तोतीत्यर्थो भवत्यथवा
ब्रह्मणा सहभूतः स जीवः कामान् व्याप्तोतीति । एतौ त्वनुप-
पत्तौ । नहि कामवज्जौवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि सभव-
त्वतिमहत्वात् । व्यापनं चाव स्वाधीनोकरणमेव वाच्यम् ।
नहि कामानां तथात्वं स्वतः पुरुषार्थरूपं भोगशेषत्वात्तेषाम् ।
पूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्य तथार्थोऽनुपपत्तः । तेनाश-
भोजन ईति धातोरेवायं प्रयोगोऽर्थस्यालौकिकवज्ज्ञापनाया-
लौकिकः प्रयोगः कृतः । व्यत्ययो वज्जलमिति सूत्रेण क्षन्दसि

तदिधानात् आप्रत्ययपरम्मैपद्योर्बृत्यवेन शुप्रत्ययात्मनेपदे जात इति भीगार्थक एवायं धातुः । एवमेव न तदश्चोति कञ्चन न तदश्चोति कञ्चनेत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन प्रयोगोऽशधातोरेवेति ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वव्यापकस्य ब्रह्मणस्त्रिपेधोऽनुपपत्रः स्यात् ।

न तु सकामोऽत्रोपासकस्तुपास्यच्च सगुणं ब्रह्म इयोरपि कामोपभीगश्च वर्णात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतौल्युपक्रम्य यत्रत्वस्य सर्वमात्रैवाभूत्तत् केन कं पश्येदित्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधात् ब्रह्मविदः कामोपभीगासभवश्चेति चेत् । मैवम् । तदेषाभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तार्थनिरूपिकेयमृगित्युक्तवेन प्राकृतगुणसम्बन्धस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । तथा सति ब्रह्मवित्प्राप्यत्वपरत्वयोरसभवापत्तेः । न च वेद्यस्यागुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्वमिति वाच्यम् । परत्वानुपपत्तेः । साधनशेषभूतस्यागुणत्वं तत्फलस्य सगुणत्वमित्यसङ्गततरच्च । यद्वा पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता इति श्रीभागवतवाक्येन गुणातौतपुंसां वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते यत्र तत्र किमु वाच्यं तत्परदर्शने ।

यच्चोक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभीगासभव इति तत्राप्युच्यते । यत्र त्वस्य सर्वमात्रैवाभूदिति शुतिरखण्डब्रह्माद्वैतभाने ब्रह्मविदः प्रापञ्चिकभेदादर्शनं वदति न तु प्रपञ्चातोत्तार्थदर्शनं वोधयति निषेधति वा पुरुषोत्तमस्त्रूपन्तु यावत् स्वधर्मविशिष्टं प्रपञ्चातोत्तमेवेति तदर्शनादौ किमायात्मम् । पुरुष एवेदथ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमित्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं प्रपञ्चस्योक्तैतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुषस्त्वतो महानिल्याह ।

एतावानस्य महिमा । अतोज्यायांश्च पूरुषद्विति शुतिरतो न किञ्चित् अनुपपन्नं । एवं सति ब्रह्मविदः परप्राप्तेः पूर्वदशा तत् केनेत्यादिनोचत उत्तरदशा तु सोऽश्रुते इत्यनेनोचत इति सर्वं सुखम् । क्वान्दीग्नेऽपि यत्र नान्यत् पश्यतौत्यादिना भूमस्तरूपमुक्ता आत्मवेदंश्च सर्वमित्यन्तेन तद्विज्ञावमुक्तोचते । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्वात्मरतिरात्मकोऽत्रात्ममिथुन आत्मानन्दः स खराड् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवतीति । एतच्च लिङ्गंभूयस्त्वात् तद्विज्ञावलीयस्तरूपैत्यधिकरणे प्रपञ्चयिष्यते ।

अथवा तदेषाभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तब्रह्मनिरूपिकेयमुग्गित्युच्यते । तत्र साधनफले निरूपिते इत्यृच्यपि ते एव निरूप्येति । तथाहि । आनन्दस्य फलात्मकत्वेन साधनशेषभूते ब्रह्मणि तमनुक्ता यो विदेत्यन्तयर्चां ब्रह्मविदित्येतावतो वाक्यस्य विवरणं क्रियते । एतेन फलास्त्रौ खरूपयोग्यतासम्पत्तिरूपा । तत उक्तौत्या भगवद्वरणेन भक्तिलाभे गुहायामाविभूतं यत्परमं व्योम तस्मिन्निहितः पुरुषोन्तम एवेति तं निहितमिति लृतीयार्थं द्वितीया । तथा च तत्र निहितेन ब्रह्मणेत्यग्रे पूर्ववत् । अथ परमफलत्वान्निरवध्यानन्दात्मकत्वमन्तरङ्गेभ्योऽप्राप्तरङ्गत्वं खस्मिन् ज्ञापयितुं सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वाधिदैविकरूपत्वमपि ज्ञापयितुमाधिभौतिकादिरूपेणाविर्भवितुं भगवानाकाशादिरूपेणाविर्भूतोऽत एव भवन् आकाशस्त्रैव कर्तृत्वमुच्यते । अग्रेऽन्नमयादीनि चत्वारि रूपाणि पूर्वं निरूपितान्युत्तरोन्तरमन्तरङ्गभूतानि । अन्नरसमयशरीरभूतात् प्राणमयस्तस्मान्मनोमयस्तस्मा दिज्ञानमयः ।

कश्चित्तेतानि रूपाणि विकारात्मकत्वात् प्राकृतान्यैवैते-
भ्योऽप्यन्तरङ्गो विमुक्ताविद्यो जीवएवानन्दमय उच्यते इत्याह । स
प्रतिवक्तव्यः । अग्रिमप्रपाठके भृगुणा अधीहि भगवो ब्रह्मेति
पृष्ठो वर्णस्तदोत्तमाधिकाराभावात् स्वयं ब्रह्मस्तरूपमनुक्ता
तपसाधिकारातिशयकमेण स्वयमेव ज्ञास्यतौति तदेव साधनं
सर्वत्रोपदिष्टवान् । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति । ब्रह्माति-
रिक्तेन साधनेन न तत् ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापनाय तपो ब्रह्मेति
सर्वत्रोक्तवान् । तथाच तपसा साधनेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातानि
रूपाणि प्राकृतानोति विचारकेण न वक्तुं शक्यमिति । तहि
पुनर्ब्रह्मविषयकप्रश्नसाधनोपदेशतत्कारणपूर्वातिरिक्तब्रह्मज्ञानानां
परम्परा नोपपद्यते इति चेत् । मैवम् । भगवतो हि विभूति-
रूपाण्यनन्तानि । तत्र येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन रूपेण
समर्थेऽपि तदतिरिक्तं न करोति । तथैव तज्जीला यतः । तथा
चान्नमयादिरूपैः चुद्राण्येव फलानि ददाति । हीनाधिकारिणां
तावतैवाकाङ्गानिहत्तिर्भवति । एवं सति यादृशेनाधिकारे-
णान्नमयस्तरूपज्ञानं भवति तादृशे तस्मिन् सम्बन्धे तत् ज्ञानमपि
तथा । एवमेवोक्तरत्वापि । तथा चाकाशादिरूपमाधिभौतिक-
स्तरूपमुक्ता आध्यात्मिकं तत् पुरुषरूपं वदन्तौ पक्षिरूपमाह ।
यतस्तेनैव रूपेणाधिभौतिके रूपे आध्यात्मिकस्य पुरुषस्य प्रवेशस्तु-
दुक्तं वाजसनेयिशाखायाम् । पुरुषके द्विपदः पुरुषके चतुष्पदः ।
पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । वलुतसु पुरुष एव
परन्तु पुरःसम्बन्धी सन् पक्षी भूत्वा पुरःशरीराण्याविशदिल्यर्थः ।
प्राकृतौषु विविधासु पूर्वप्राकृतस्यैकविधस्य प्रवेशोऽनुचितो

यद्यपि तथापि स्वप्रवेशं विना न किञ्चिद्भावीति गतिप्रतिबन्धक-
सुलभगालौकिकया गत्या प्रविशामीति ज्ञापनाय पक्षिभवनं ।
सहि ताटशः अतएव द्विपदच्चतुष्पद इत्युक्तम् । आधिदैविक
एकएवेति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तम् ।

नन्वानन्दमयेऽप्येवमुक्तेर्नायमपि प्ररमकाष्ठापन्नरूपः किन्तु
पूर्वोक्तेभ्योऽतिशयितधर्मवान् विभूतिरूपेष्व । न च शिर आदै-
नामानन्दरूपत्वेनैवोक्तेरेयं परमामैवेति वाच्यम् । अत्रमये
यथाऽवयवानान्तद्रूपत्वं तथा आनन्दमयेऽपि तेषां तद्रूपत्वादन्यथा
तस्यैषेव शारीर आमेति न वदेत् । शरीरं हि पूर्वोक्तं तस्स-
म्बन्धी हि शारीरस्तद्विनः प्रतीयते । तथा च परब्रह्मत्वं स्थान्या-
त्मवस्त्वं धर्मं सर्वशुतिविरुद्धम् । नन्वेतदतिरिक्तच्चेत् ब्रह्म
स्थान्तदानन्दमयादन्योऽन्तर आमा ब्रह्मेत्यपि वदेत् नवेव-
मतोऽयं परएव इति चेत् । न । आध्यात्मिकरूपाणामेवात्
निरूपणात् तेषां च पञ्चरूपत्वात् तावतामेव निरूपणं अतोऽस्मा-
दन्य एव पर इति प्राप्ते प्रतिवदति । आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
आनन्दमयशब्दवाच्यः परएव । कुतः । अभ्यासात् । तस्यैष
एव शारीर आमा यः पूर्वस्येत्यन्नमयादिषु सर्वत्रैवाम्लेना-
नन्दमयस्यैव कथनात् ।

ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः । किञ्च । आनन्दमयस्यैव
सर्वत्राम्लेन कथनआनन्दमयेऽपि तस्यैष एवेत्यादि न वदेदय-
मेव पूर्वस्यामेति वदेदतो नानन्दमयः पर इति चेत् । उच्यते । न
हीङ्करादन्यः सर्वेषामेक आमा भवितुमर्हति । तस्यानन्दरूपत्वं
लेतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति । रसो

वै सः रसूः ह्येवायं लब्धानन्दीभवति । कोह्येवान्यान् कः
ग्राखात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दया-
तीत्यादि चुतिभिर्निर्णयेति । एवं सति तदेकवाक्यतायै प्रकृ-
तोप्यानन्दमयशब्दस्तदाच्येवेति मन्तव्यम् । अन्यथा आनन्दम-
यादन्योऽन्तर आत्मेत्यपि वदेत् । ननूक्तमाध्यात्मिकानामेवात्
निरूपणादिलादीति चेत् । न । उक्तरीत्याधिदैविकस्यान्ते
निरूपणात् । अतएव भाग्यवां विद्यायामपि भृगोरम-
मयादिज्ञानानन्तरमपि पुनर्ब्रह्मजिज्ञासीक्ता नल्वानन्दमय-
ज्ञाने । न हि भृगोराध्यात्मिकज्ञानार्थं प्रवृत्तिः किन्तु
ब्रह्मज्ञानार्थमेव । अधौहि भगवो ब्रह्मेति प्रश्नवचनात् ।

किञ्च । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमादन्ते ज्ञेयानन्द-
गणनामुक्ता स यज्ञायं पुरुषे यज्ञासावादित्ये स एक इति
वाक्यैत्रब्रह्मविदि पुरुषश्चादित्ये च तदेवाक्तरं ब्रह्म प्रतिष्ठित-
मिति तदानन्दोऽपि तथैवेति तयोरानन्दयोरैक्यम् एवं रूपं
ब्रह्मेति यो वेद तस्य क्रमेणात्ममयादिप्राप्तिमुक्ता अन्ते वदत्येत-
मानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतौति । एवं सत्युपक्रमे परप्राप्तेः
फलत्वेनोक्तेः उपसंहारेऽपि तथैव भवितव्यत्वादानन्दमयप्राप्ते-
रेवान्ते फलत्वेनोक्तेस्तदुत्तरमन्वस्यानुक्तेरानन्दमय एव परः ।

ननूपसंक्रमणं ह्यतिक्रमणमतो न तथेति चेत् । हन्तैवमति-
क्रान्तशब्दार्थात्त्वमतिर्भाति । यतः संक्रमणशब्दः प्राप्यर्थकः
सर्वत्र श्रूयते अतएव रवेर्मकरादिराश्चिप्राप्तौ तत्त्वसंक्रमणमित्यु-
च्यते । न चेयं न परममुक्तिः अस्माहोकात् प्रेत्येति पूर्वमुक्तेः ।
अतएव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सत्यनुभवैकगम्योऽयमानन्दो न

मनोवाग्विषय इति ज्ञात्वा लोकवेदकालादिभ्योऽपि न विभेतौति यतो वाच इति श्लोकेनोक्तवतो अन्यथा आनन्दे मनसोऽप्यगम्यत्वमुक्ता विद्वानिति कथं वदेत् । एवं सति सोऽश्रुते सर्वान् क्रामान् सह ब्रह्मण विपश्चितेत्युच्चि यत् फलमुक्तां तदेवान्ते विवृतमिति ज्ञायते । अन्यथा अस्माक्षोकात् प्रेत्येत्युक्तत्वात् देहाभावेन भयानुपस्थित्या तत्रिषेधासम्भवः । कामभीगासम्भवश्च । अतएव सामानाधिकरण्यमनुक्ता आनन्दं ब्रह्मण इत्युक्तम् । एतेन लौकिकं पूर्वदेहं त्यक्ता साक्षात्त्रगवद्वजनोपयोगिनं भगवद्विभूत्यात्मकं सङ्घातं प्राप्नोत्यादौ । तथाहि । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मकोहि सङ्घातः । तत्र स्थूलं शरीरमाद्यविभृतिरूपम् । द्वितीयं स्थूलम् । दृतीयं सर्वेन्द्रियसम्बन्धितेनेन्द्रियरूपत्वेन चान्तःकरणात्मकत्वेन चेन्द्रियान्तःकरणरूपम् । तुरीयं जीवतत्त्वात्मकम् । यत्र गुहायां भगवद्वरणेन परमब्योमाविर्भावस्तुतः पूर्णनन्दात्मकं पुरुषीत्तमस्तरूपं फलरूपं प्राप्य उक्तच्छगर्थरौत्या तेन सह सर्वकामाशनमेव मनोवागविषयानन्दवेदनं तदान् भवद्वौति वाक्यैकवाक्यतयावगम्यते ।

अथेदं विचार्यते । पुरश्चके द्विपद इति श्रुतौ वस्तुतस्तु पुरुष एव परन्तु पुरःसम्बन्धौ सन् पक्षौ भूत्वा पुरआविशदिति निरूपितं । प्रकृते चात्रमयादयस्तथैवोक्ताः । एवं सत्येकस्यां पुरि बह्नां तेषां प्रवेशो न वक्तुमुचितः प्रयोजनाभावादित एकैकस्यां पुरि तथा वाच्यः । तत्र कीदृश्यां तस्यां कस्य प्रवेश इति विचार्यमाणे प्राकृतत्वब्रह्मत्वयोरविशेषात् विनिगमकाभावात् सर्वेषां सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वा भवेदिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति ।

अस्माज्ञोकात् प्रेत्येति वाक्ये इदमशब्दप्रयोगात् प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातौतं प्रपञ्चं साक्षाज्ञोलीपयोगिनं प्राप्नीतौत्यवगम्यते । तत्वासैव भगवद्भावे सम्बन्धे पूर्वं भगवद्विरह-भावेनातितौब्रवेन सर्वोपमहिंना शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि नष्टान्येव स्फुर्यदि तत्तद्रूपं ब्रह्म यदि तेषु तेषु न प्रविष्टं स्यात् । जीवस्य च ब्रह्मण्येव लयेन लौलारसानुभवेन नाशएव सः । तथा च तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति न तेषां नाशः । जीवेत्वानन्दमयः पुरुषोत्तमः प्रविशतौति रसात्मकत्वादानन्दात्मकमेव विरहभावरसात्मिकमनुभूय पश्चात् प्रादुर्भूतप्रभुखरूपं प्राप्ता न विभेति कुतश्चनेति वाक्येन लोकात्तदभावमुक्ता एतच्छ हवाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमितिवाक्यैवेदाङ्गयाभाव उच्यते । शरीरप्राणमनोन्तःकरणजीवात्मनां शरीरत्वं वाजसनेयिशाखायामन्तर्यामिब्राह्मणे पद्यते । यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं यस्य त्वक् शरीर-मित्यादेरन्ते यस्यात्मा शरीरमिति । अत्र पूर्वोक्तनिर्गुणदेहानां भगवच्चरणरेणुजत्वेन भूतरूपत्वात्* ब्रह्मशरीरत्वं । तत्वात्रम-यतत्प्रवेशेन तद्विथतिः प्राणेष्वपि तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञान-मयप्रवेशात्तथा । मनसि मनोमयप्रवेशात्तथात्म । जीवेत्वानन्दमयः-प्रविशतौति तथात्मतीयुक्तं पञ्चत्वयकनं आनन्दमयस्य स्वरूपं विशेषतीवकुमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्वत्रीकृतं । शरीरप्रवेश-प्रयोजनकपञ्चिरूपित्वं पञ्चस्वपि साधारणमिति तेषु तथा वदन्त्या-

* विभूतिभूतरूपत्वात् इति क०

नन्दमयेऽपि तथैवोक्तवतो शुतिरिति ज्ञेयं । एवं सति स्यर्शमणि-
सम्बन्धेन रजतादेहैमत्वमिवोक्तप्रकारकप्रवेशादाश्रयाणामपि
तत्तदात्मकविमित्युच्यते । वसुतस्तु परोच्चवादोऽयमिति ज्ञायते ।
तथाहि । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन ब्रह्मविदः परप्राप्तिं
सामान्यत उक्ता तत्तात्पर्यं सत्यं ज्ञानमित्युचोक्तं । तत्र सर्वात्म-
भाववान् भक्तो भगवता सह तत्स्तरूपात्मकान् कामान् भुक्त
इत्युक्तव्याख्यानेन तदर्थोऽवधार्यते । उक्तभक्तस्य सदैव विरहभावे
तु विशेषतः प्रियस्तरूपातिरिक्तास्फूर्त्या अन्नप्राणादिरूपः स एवेति
ज्ञापनाय तत्तद्रूपत्वमुच्यते । तेन परमप्रेमवत्वं सिद्धति । ततो
भगवदाविर्भावे सत्यपि पूर्वभावस्यातितौब्रत्वेन ज्ञानादिसर्वति-
रोधानेनायिमरसानुभवो न भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको
भवतीति ज्ञापनाय विज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदानुभवविषयः प्रकट
आनन्दमय इति तत्स्तरूपमुच्यते । तत्र निरुपधि प्रीतिरेव मुख्या
नान्यदिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेच्छणा-
दिभिरानन्दात्मकएव विविधरसभावसंदोह उत्पद्यते यः स
दक्षिणः पक्ष उच्यते । ततः स्यर्शादिभिः पूर्वविलक्षणः प्रकृष्टानन्द-
संदोहीयः स उत्तरः पक्ष उच्यते । नानाविधपक्षसमूहात्मकला-
क्षयोः पञ्चयोर्युक्तं तथात्वं । स्वार्यभावस्यैकरूपत्वादात्मत्वमुच्यते
यतस्ततएव विभावादिभिर्विधभावीत्पत्तिः । परप्राप्तिसाधनौ-
भूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोऽपि यः पूर्वमनुभूतः स गणितानन्द-
इत्येतदानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन भातौष्ठगतावसाधनत्वेन
स्तरूपतोऽपि तस्माज्जोनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थितपुच्छ-
रूपत्वं ब्रह्मण उच्यते । पुरुषोक्तमाधिष्ठानत्वात् प्रतिष्ठारूपत्वं

च । एवं सत्यक्षराद्युत्तमत्वेऽपाप्रधानीभूय भक्तकामपूरणकर्तृत्वे
ऽसन्मावना विपरीतभावना च सम्भवति । तदभावायासन्वेव
स भवतीत्याद्युक्तं । स्वानुभवाभावेऽपि गुरुपदेशेनापि तद-
स्तिव्याच्चमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं सत्त्वधर्मविशिष्टं
वर्त्तमानं च विदुरित्येव वददस्ति ब्रह्मेति चेदिल्यादिना ।
ब्रह्मासत्त्वज्ञानेऽसन् भवतीत्युक्ता तदस्तिव्यज्ञाने सन् भवतीत्य-
नुक्ता संतमेनं विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं तेनोक्तपुरुषोत्त-
मानन्दानुभवन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जोवं वर्त्तमानं विदुः ।
अननुभवे केवलं गुरुपदेशादिना ताढक्त्रह्मास्तिव्यज्ञाने स्वरूपतः
सन्तं तं विदुर्नन्तु ज्ञानादिमन्तं । तदसत्त्वज्ञाने ललौकतुल्य-
मितिश्चित्तात्पर्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्ब्रजाधिपे ॥

आनन्दमयतानन्दसन्दोहायावधार्यते ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटी लोके विका-
राधिकारविहितत्वादिल्याशंक्य स्यमेव परिहरति ।

विकारशब्दान्वेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अनेनैव पूर्वसूचार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची
शब्दो मयट्प्रत्ययो यस्मिंस्तदिकारशब्दं तस्मात्तत्त्वाच्च ब्रह्म न
भवति । ब्रह्मणोऽविकारित्वादिति चेत् । नात्र विकारे मयट्
किन्तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्यं अतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् ।
तथाच पाणिनिः । तत्प्रक्षतवचने मयट् । प्राचुर्येण
प्रसुतं वचनं तत्प्रक्षतवचनं तस्मिन् मयट्प्रत्ययो भवती-

त्वर्यः । प्राचुर्येण पूर्वापेक्षयाप्याधिक्येन कोह्येवान्यात् कः प्राण्यादिति वाक्ये प्रकर्षेण सुतं अतो मयट् पूर्वापेक्षया प्राचुर्यमयते । एकदेशनिर्देशेन तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः । प्राचुर्येन प्रसुतार्थवाचकवादित्यर्थ इति वा । छन्दसि ब्रजव्यतिरिक्तस्थले मयटी विकारे विधानाभावात् व्याकरणमप्यर्थनिर्णायकं विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ पश्चनपि पाणिनिर्मयद्वैतयोर्भाषायां ब्रच्छन्दसौति कथमवोचत् । अत्र केचित्सर्वविष्णववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । शुतिसूत्रादौनामर्थाज्ञानात् तत् विदार्थर्थविज्ञिर्भगवतो नवमावतारकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्यां । योऽर्थस्तमवोचाम । शब्दवलविचारेण मयटी विकारार्थत्वं निवारितं । अर्थवलविचारेणपि निराकरोति ।

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशोहेतुव्यपदेशः तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्वेतुव्यपदेशस्तमात् । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतौत्वर्यः । सर्वस्यापि विकारभूतस्यानन्दस्यायमेवानन्दमयः कारणं । यथा विकृतस्य जगतः कारणं ब्रह्म अविकृतं सञ्ज्ञिद्रूपमेवमेवानन्दमयोऽपि कारणलादविकृतोऽन्यथा तदाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्नानन्दमयो विकारार्थः । चकारः समुच्चयं वदन् सूत्रद्वयेनैकोऽर्थो मध्ये प्रतिपादित इत्याह ।

ननु किमिति निर्वन्धेन सूत्रवयेणैवं वर्णते । अन्नमयादिवदुपासनापरत्वेनापि शुत्युपपत्तेः । पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादौनामुक्तवाच्च । तस्मात् ब्रह्मत्वेन साधितमपि आवश्यकोपपत्त्यभावात् न ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते* ॥ १५ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म योवेद निहितं गुहायां परमे
ब्रीमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति
मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया वृत्त्या प्रतिपाद्य मान्त्रवर्णिकं । तदुप-
पादनग्रन्थे तदेव सुख्यतया ज्ञायते । यत्र यदुहिष्टं तदेव
सुख्यतया ज्ञातव्यं । उपपादनीयं च सन्दिग्धं । तत्र ब्रह्मणा
विपश्चितेति सन्दिग्धं सर्वज्ञं ब्रह्म तस्य हि फलत्वं वाक्येनोप-
पाद्यते । फलन्तु सर्वैः सुतो आनन्दः । अभ्यासात् सुतत्वमित्यवो-
चाम । शिरःपाण्यादिकन्तु सुत्यर्थसेव । पुरुषविधत्वाय । लोके
हि आन्तर्भूतं वहिर्वेष्टितं च तदाकारं भवति । जीवोऽत्र सुख्यः ।
कर्त्त्वेन व्यपदेशात् । स च वसुतो हंसरूपः । पुरुषाधिकारकं
हि शास्त्रं । तेन पुरुषशरीरे तदाकारः सर्वं फलं प्राप्नोति । अतः
पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति । पञ्चस्त्रिया शारीर आत्मा जीव एक
एव । तत्रान्नमये निःसन्दिग्धत्वात्स्यैष एव आत्मेति नीच्यते ।
द्वितीयादि प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते । तत्रान्नमये हस्तेन प्रदर्शय-
न्निव निःसन्दिग्धं व्याख्यातं । तदन्तरोहि प्राण आन्तरव्यव-
हारकारणं । बलभीजनविसर्गादिष्पूयोगात् । तस्य सञ्चार
आकाशे परिनिष्ठितः पृथिव्यां । एवं लौकिकव्यवहारार्थं वाह्या-
भ्यन्तरभेदेन इयं । तदनु वैदिकव्यवहारः स च मनोमयः
पुरुषः । आदेशः कर्मचोदना । ब्राह्मणानि सशेषाणि ।
अथर्वाङ्गिरसे ब्रह्मकर्मत्वात् प्रतिष्ठा । तदनु नानाविधयागादि-

* गीयते इति वा पाठः ।

साधनवतः फलं विज्ञानमयः । तत्र अद्वा आपः । छतौया-
ध्याये त्वयमर्थो विस्तरेण वच्यते । यथोक्तकर्वत्वात् क्रममुक्तिः ।
च्छतसल्लौ प्रमोयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ योगश्च मुख्यत्वादात्मा ।
अधीभागीमहर्लोकः तादृशस्य ततोऽर्वाक्संसृत्यभावात् । ततो-
ऽपि ब्रह्मविद आनन्दमयः फलं । तस्य स्वरूपस्यैकत्वात् धर्म-
भेदेन शिरःपाख्यादि निरूप्यते । तस्य मुख्यतया प्रौतिविषयत्वं
धर्मस्तुक्तिः । मोदप्रमोदौ अपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दा-
तिशयौ । आनन्दसु स्वरूपं साधनरूपत्वात् । ब्रह्मपुच्छमिति
श्वोकौ तु सच्चिदंशबोधकौ केवलानन्दत्वपरिहाराय । अपरौ तु
श्वोकौ माहात्म्यज्ञापनाय वाग्मीचरागीचरभेदेन अवान्तरा-
नन्दासु सर्वे तस्मान्नूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय । तस्मात्
सर्वत्र प्रपाठके मान्त्रवर्णिकमेव प्रतीयते । अतोमुख्योपपत्ते-
र्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव । चकारी मध्ये प्रयुक्ती
विधिमुखविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधकः । निषेधमुखेन च
चतुःसूत्रेणदेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुट्टत्वाय ।

इदमत्राकूतं । जीवएवानन्दमयो भवतु । फलस्य पुरु-
षार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो भवतीति स्वर्गादिसुख-
वदलौकिकमेव रूपं आनन्दमयं जीवस्य फलभूतमिति प्राप्ते-
ऽभिधीयते ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरोजीवः न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुप-
पत्तेः । जीवस्य फलरूपत्वमात्रेणानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा

सति तस्य स्वातन्त्र्येण जगल्कर्त्तव्यलौकिकमाहात्म्यवच्चेन निरु-
पणं नोपपद्येत । अतो न जीव आनन्दमयः ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतोपि न जीवः आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपदिश्यते ।
रसऽु ह्येवायं लघ्वानन्दैभवतीति । आनन्दोऽस्यास्तीत्या-
नन्दै । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः । चकारात्
सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरुपितं । तर्हि जड़ोभवत्वा-
नन्दमयः । न । आन्तरत्वात् कार्यरूपोभवति । किन्तु कारण-
रूपः स स्वमतेनास्त्वेव । मतान्तरे प्रकृतिर्भवेत् । तत्रिवारथ्यति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

जड़ा प्रकृति नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अथैतद्वाक्या-
न्यथानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्प्यते । सा कल्पना नोप-
द्यते । कुतः । कामात् । आनन्दमयनिरुपणानन्तरं सोऽका-
मयतेति अत्यूयते । सकामश्चेतनधर्मः । अतश्चेतनएवानन्द-
मय इति । चकारात् स तपोऽतप्यतेत्यादि । अतोऽनुमान-
पर्यन्तमर्थमवोधयद्वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न जड़ आनन्दमयः । अस्मिन्नानन्दमये अस्य जीवस्य
च आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तेन रूपेण योगं शास्ति
फलत्वेन कथयतीति । न हि जीवस्य जड़ापत्तिर्युक्ता । ब्रह्मैव

सन् ब्रह्मायेतौतिवदस्याप्यर्थः । तस्मान्नायं जीवो नापि जडः ।
पारिशेषात् ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति तेषामज्ञानमेव । यतस्यैरप्या-
नन्दमयः कः पदार्थं इति वक्तव्यं । न तावज्जीवः तस्य ब्रह्म-
ज्ञानफलत्वेन ब्रह्मणा विपश्चितेत्यानन्दमयस्योक्तवात् । अथ
जडः स्वर्गवत् तदा किमाश्रित इति वक्तव्यं । जडाश्रितत्वे कर्म-
फलमेव स्यात् । ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेत् । न । तर्हि
किमानन्दात् तस्यातिरिक्तं फलं भविष्यति । जडचिद्रूपतायाः
पूर्वमेव विद्यमानत्वात् अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजौवन्तौति श्रुतिविरोधश्च । पुच्छत्वेन ब्रह्मवचनात् प्रदेष इति
चेत् । तर्हि स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्रापि षष्ठ्या भेदनिर्देशात्
ब्राह्मणः परमपुरुषार्थत्वं नाङ्गौकुर्यात् । उपक्रमादिसर्वविरोधश्च
पूर्वमेव प्रतिपादितः । यदप्यधिकरणमन्यथारचितं ब्रह्मपुच्छ-
मिति तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादयते । येनान्यथा समाधानं
भवेत् । किन्तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्वन्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेति-
वत् । तत्र श्रुतिवाधी ब्रह्मणापगशक्यः । मौख्यं चैतत् । आनन्द-
मयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोऽपि दोषः स्यात् । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वं
परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वेदबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधा-
नार्थं यतमानो महाभूदं इति विषयफलयोः किंमुख्यमिलाप्यनु-
सन्धेयं । पुच्छत्वोक्तिसु पूर्वभावित्वाय । अतएव ज्ञानविषयत्वं
प्रतिष्ठा च आनन्दमयो ब्रह्मस्यैव प्रतिष्ठित इति अत्राऽवयवा-
वयविभावो भाक्त इति तु युक्तं प्राणमयादीनामपि तथात्वात्
अन्तस्थितस्य वाह्नातुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुस्थं ।

अन्तस्तद्वर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्च-
हिरण्यकेशः आप्रनखात्मव्येव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्ड-
रीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पापम्भ
उदितः । उदेति हवै सर्वेभ्यः पापम्भी य एवं वेदेत्यधिदैवत-
मथाध्यात्ममय य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यादि । तत्र
संशयः । किमधिष्ठावदेवताशरीरमाहोस्ति परब्रह्मेति ।
ब्रह्मणोवा शरीरमिति तदर्थमिदं विचार्यते । हिरण्यमयशब्दः
सुवर्णविकारवाचो आहोस्ति प्रकाशसाम्येनानन्दवाचीति ।
ब्रह्मविदाप्नीति परमित्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्वमुक्ता
द्वितीयोपाख्याने स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः सय
एवंविदिति साधनस्यानन्दमयमात्मानसुपसंक्रम्येति फलं श्रुतं ।
तत्र सवितरि विद्यमानस्याब्रह्मत्वे फलं नोपपद्यते इति
विचारारम्भः । तत्र हिरण्यमयशब्दो विकारवाचो केशनखादय-
शीच्यते शरीरधर्माः । मृता वा एषात्वगमे ध्यायत्केशश्चमन्त्रिति
शरीरमन्तरा नोपपद्यते । परिक्षेदत्य आधिदैविकादिवचनञ्च
वाधकं । अतः सर्वेया तच्छरीरमिति तु मन्त्र्यं चाच्छुषत्वाच्च ।
इन्द्रियवत्त्वं श्रूयते । यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्येति ।
कपेरासः आसनं । आरक्तं तस्यासनं भवतीति । असभ्यतुल्यता
च । अती देहेन्द्रिययोर्विद्यमानत्वात् जीवः कश्चिदधिकारी सूर्य-
मण्डलस्य इति गम्यते । फलं तत्सायुज्यद्वारेति । अथोच्येत एष
सर्वेभ्यः पापम्भ उदित इति अपहृतपापत्वादिधर्मश्चवणात्

पूर्वदोषस्यापि विद्यमानत्वात् ब्रह्मण एव केनचित्तिनि
शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीरस्य कर्मजन्यत्वाभावादप-
हतपाप्तत्वादि संगच्छते । सुवर्णशरीरत्वमपि अलौकिकत्वात्
ब्रह्मण एव संगच्छते । शरीरवदिन्द्रियस्यापि परिग्रहः । वर्णमात्र-
परिग्रहान्वासभ्यता । स्थावरापेक्षया जड्डमस्योत्कृष्टत्वात् स्थाव-
रावयवोपमानवज्जड्डमावयवोपमानं स्थावरस्यापैति सर्वं ब्रह्म-
भावाय शुत्युक्तत्वाच्च । तस्मात् ब्रह्मणो एवेदं शरीरं इत्येवं प्राप्त
उच्यते । अन्तस्तु द्वर्ष्मीपदेशात् ।

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्वर्ष्मीपदेशात् । तस्य
ब्रह्मणो धर्मा उदित्यादिधर्मा उपदिश्यन्ते । स एष सर्वेभ्यः
पापभ्य उदित इति । अयमाश्रयः । ब्रह्म कारणं जगत्कार्यमिति
स्थितं । तत्र कार्यधर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति तथा कारण-
साधारणधर्मा अपि कार्ये । तवापहतपाप्तत्वादयः कारण-
धर्मास्ते यत्र भवन्ति तद्विद्येवावगत्यन्यं । बलिष्ठत्वात् कारण-
धर्मस्य । नामतु ल्यतामात्रमुभवेषामपि धर्माणां ते शुत्यैक-
समधिगम्या ब्रह्मणि लोके प्रमाणान्तरमपि प्रवर्त्तते । अतः
सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वादयसु ये ब्रह्मणि
निषिध्यन्ते अस्थूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अणीरणीयानित्या-
दिषु कारणधर्मां एव । अत एकोऽप्यसाधारणो धर्मी विद्य-
मानः शिष्टान् सन्दिग्धानपि ब्रह्मधर्मनिव गमयति । इममेव
शुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः ।
तथाच श्रुतिव्यतिरिक्तस्थले तथैवावगत्यन्यं । अनन्तमित्यनन्त-
मूर्त्तिं ता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता । अन्यथा गुहायां निहितमिति

विरुद्धेत । तस्मात्साकारं ताटशमेव ब्रह्म । ब्रह्मणः शरौर-
मिति तु सर्वथा असम्भवं । सर्वकर्तुंब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः
स्यात् येन तस्यापि शरौरं कल्पयेत् । किन्तु लौलया
व्यामोहनार्थमन्यथा भासयेन्नटवत् । तस्मादेदातिरिक्तेऽपु-
पत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्मस्तद्ब्रह्मेति मन्तव्यं । ब्रह्म तु वेदैक-
समधिगम्य यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते ताटशमेवेत्यसकृदवीचाम ।
प्रकृतेषि हिरण्यमय इत्यत्र यकारलोपश्चान्दसः । अतो न
ब्याच् । हिरण्यशब्द आनन्दवाचौ । लोकेऽपि तस्यानन्दसाध-
कत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एव ताटशमेव
ब्रह्मस्तरूपमिति मन्तव्यं । अतएव

ध्येयः सदा सविठ्मण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।
केयरवान् मकर*कुण्डलवान् किरीटौ
हारौ हिरण्यवपुर्धृतशंखचक्रः ।

इत्यत्रापि वपुः स्वरूपं । माया ह्येषा मया सृष्टा इत्यादि
भगवद्वाक्यं भगवन्मायया भगवन्नमन्यथा पश्यतीत्याह । न
तु भगवानेव मायिक इति । शरोरे सति जीवत्वमेवेति निश्चयः ।
अतो ब्रह्मधर्मोपदेशात् सूर्यमण्डलस्थः परमात्मैव ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

इतोपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । य
आदित्ये तिष्ठनादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरौरं

* कनक इति वा पाठः ।

य आदिलमन्तरी यमयत्येव त आत्मान्तर्याम्यमृत इति शुत्यन्तरे
आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन निर्हिष्टं । यद्यपि
तत्राकारी न अूयते तथापि हिरण्यवाक्येनैकवाक्यतासर्वत्र
साकारमेव ब्रह्मेति मन्त्रय । अन्तर्यामिब्राह्मणे चत्वारोऽर्थां
उच्चन्ते सर्वत्र तिष्ठन् तत्धर्मैर्न सम्बधते । सर्वमुक्तिपरिहाराय
स्वधर्मैस्तत्र बधते । स्वलौतासिध्यर्थं तच्छरीरमिति । तस्य
नियमनन्तरदर्थमिति । चकाराद्गूर्भा उच्चन्ते । तस्मात् सर्वं-
विलक्षणत्वात् अन्यएव नाभिमानी । उपचारव्यावृत्यर्थमन्यप-
देनोपसंहारः । ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं वा उपासना वेति
नास्मसिद्धान्ते कथन विशेषः । कारणे कार्यधर्मारोपस्वयुक्त एव
कार्ये पुनः कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना अभेदात् फला-
येति सर्वत्र व्यवस्थितिः ।

आकाशस्तस्मिन्नात् ॥ २२ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि हवा
इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति
आकाशो ह्यैवैभ्यो ज्यायानाकाशः परावणमिति । तत्र संशयः ।
भूताकाशो ब्रह्म वेति । न तु कथमत्र सन्देहः आकाशव्योमशब्दाः
ब्रह्मण्येव प्रयुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनिरूपणे तु महा-
भूतवचनः यथा आकाश आनन्दो न स्यात् परमे व्योमन्
प्रतिष्ठितेत्यादि । आत्मनः आकाशः सभूत इति कार्यनिरू-
पणम् । अतः प्रकरणादेव सन्दिग्धनिर्णये किमिति सूत्रारभः ।
जन्मादिलक्षणसूचेण चायमर्थो निर्णीतिः । अन्यथा ब्रह्मशब्देऽपि

सन्देहः स्यात् महाभूतवेदादिवाचकल्पात् । तस्माब्करणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असन्दिग्धे प्रकरणे तथैव निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि सन्दिग्धम् अतो विचारः । अवान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्यवसानमिति लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भौतिक एवेति पूर्वपक्षसत्त्वाह । आकाशस्तज्ज्ञात् । आकाशः परमात्मैव । कुतः । तज्ज्ञात् । शुतिलिङ्गादयो नियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवदिहापि गृह्णन्ते । लिङ्गश्चुतिसामर्थ्यं एकवाक्यता च सर्वासां ब्रह्मशुतीनां तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसन्दिग्धेषु सिद्धम् । सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण्येव । तत्र वाक्यार्थापेक्षया पदार्थस्य दुर्वलत्वात् वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद्वाक्यार्थान्यथाऽनुपपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मेति । सर्वशब्दवाच्यत्वात् न लक्षणा मुख्यत्वाच्य । यावन्मुख्यपरत्वं सम्भवति तावत्र कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा । तस्माद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादितिवदन्त्राप्याकाशो ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य शूयते कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच । सर्वांलि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविश्नति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र संशयः । आशन्यः प्राणो ब्रह्म वेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववदेवेत्यतिदिशति । नन्दिग्धिकरणानां

न्यायरूपत्वात् सर्वत्र गमिष्यति किमित्यतिदिश्यते इति । उच्यते । प्राणस्य मुख्यस्यापि सर्वभूतसंवेशनं स्वापादौ शुतावेवोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागयेतीत्यादिना । तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्मपरत्वमेवमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति । न न्यायेन प्राप्नीति । अतोऽतिदिश्यति । अनेन चायमतिरिक्तो न्याय आपादितः । यत्वैव प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्यामाने न किञ्चिद्वाधकं तत्रैव ब्रह्मपरत्वं कल्पनीयमिति । न लब्ध्यस्मिन् सम्भवे तत्परत्वमिति । अतएव तस्मिन्नात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ।

ज्योतिश्चरणभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीर्घ्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेष्वूत्तमेषु लोकेषु इदन्तावद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति । तत्र ज्योतिःशब्दे न प्राक्षतं ज्योतिराहोस्त्रित् ब्रह्मैवेति संशयः । अतासाधारणब्रह्मधर्माभावात् पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति । एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवीति पूर्ववाक्यम् । गायत्री वा इदं सर्वभूतं यदिदं किञ्चिति गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पादचतुष्टयं प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमुक्तं । पुरुषस्त्रेऽपि आश्रमचतुष्टयस्य जीवाः पादत्वेनोक्ताः । तथा प्रणवब्रह्मविद्यायामपि अकारउकारमकारनादवाच्याद्वारः पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीया उक्ताः । तदिष्णोः परमं पदमिति च । ब्रह्मपुच्छमिति च । सत्यकाम-

ब्राह्मणे तु स्थष्टाएव ब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिताः । अतः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकसमुदायाभ्यां चतुरूपत्वम् । तत्र केवलानां कार्यत्वमेव । चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वं तत्रापि षड्विधत्वं प्रतिज्ञानात् भूतपृथिवीश्चरीराणां परिचायकत्वेन षड्विधत्वमपि निरूप्य हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयन् तस्य हवा एतस्येत्यादिना पञ्च देवपुरुषान्निरूप्य तेषां द्वारपालत्वज्ञानानन्तरं अथ यदतः परो ज्योतिर्दीर्घ्यते इति चतुर्थपादस्य षष्ठविधत्वप्रतिपादनात् चतुर्थपादे पञ्च पुरुषास्ततः परोदिवो ज्योतिः षष्ठस्तस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तःपुरुषे उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं चिपादस्यामृतं दिवोत्युक्तत्वात् अस्य चिपात् सम्बन्धिं अमृतम् उपरितनलोकेष्विति । अतोऽत्र चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम् । अतः पादानां ब्रह्मधर्मपरत्वात् ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामौपचारिकत्वव्याख्यायं । एतन्निर्णयेन प्रणवादिविद्या निर्णीता वेदितव्याः ।

क्वन्दोभिधानान्वेति चेन्न तथा चेतोऽपैषां निग-
दात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

ननु नात्र ब्रह्म चतुर्थात् निरूपितं किन्तु गायत्रीक्वन्दः गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किञ्चेत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीश्चरीरहृदयभेदैर्व्याख्याय सैषा चतुर्थदा षड्विधा गायत्री तदेतद्वचाभ्युक्तं तावानस्य महिमेति । तस्यामेव व्याख्यानरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्मात् ब्रह्म चतुर्थादभिदध्यात् । यदैतद्विज्ञेति ब्रह्मपदमपि क्वन्दसः प्रक्षतत्वात्

तत्परमेवावगन्तव्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेः ब्रह्मोपनिषदितिवत् शब्द ब्रह्मेति च । तस्मात् क्लन्दसएव पादाभिधानात् न ब्रह्मधर्माः पादा इति चेत् नैष दीषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात् । तथा तेन द्वारेण चेतसीऽर्पणं निगद्यते गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किञ्चेति न हि वर्णसमान्वयरूपस्य सर्वत्वमनुपचारेण सम्भवति । यथा सूचीदारा सूक्तप्रवेशस्थाया गायत्रीदारा बुद्धिस्तप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति । कुत एतदेवं प्रतिपाद्यत इति तत्राह । तथा हि दर्शनं । तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति स्फूला बुद्धिर्नाहत्यैव ब्रह्मणि प्रविशेदिति । एतेन सर्वा मन्त्रोपासना व्याख्याताः । हि युक्तश्चायमर्थी लोके स्वतो यन्न प्रविशति तदुपायेन विशतीति । न लब्धिद्वारा । दृष्टे सम्भवत्यद्वष्टकल्पनाया अन्यायत्वात् । तस्मात् पादा ब्रह्मधर्माः ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेच्छैवम् ॥ २६ ॥

किञ्च । भूतादयोऽत्र पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि चलारि । न ह्येतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति । ब्रह्मपरिग्रहे तूपपद्यन्ते । यावन्मुख्यमुपपद्यते तावन्न गौणं कल्पनौयम् । अयमर्थः । पूर्वहेतौ क्लन्दसीऽपि पादा व्यपदेशाद्भवन्ति । तथापि ब्रह्मणएव युक्ता इति पुरुषसूक्ते एतावानस्यत्वस्य ब्रह्मपरत्वात् । अस्मिन्वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोपदिष्टाः । किन्तु ते ब्रह्मण एव पादा इति । तदाचकलेन गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्था न शब्दस्य पादा

भवन्ति किन्त्वर्थस्यैवेति । तस्माद्ग्रह्यवाक्यले भूतादीनां पादत्व-
सुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात्पादादीनां ब्रह्मधर्मलब्धम् ।

उपदेशभेदान्वेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानि सर्वाणि भूतान्येकः पादः पाद-
त्वयमस्तुं दिवौक्तेकोऽर्थः ।

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अस्तुं चेममभयन्विमूर्ढ्योधायि मूर्ढसु ॥

दत्त्वपरः । पुरुषसूक्तानुरोधे हितौय एवार्थः । प्रथमे तावत्
ननु दिवौति मन्त्रे सप्तम्या आधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतःपरमि-
त्यत्र पञ्चम्या अनाधारत्वमत उपदेशभेदात् पूर्वोक्तपरामर्षी-
भावान्न ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति चेत् नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्य-
विरोधात् । मन्त्रे दिव्येवोक्तमस्मिन् वाक्ये सर्वत्रीच्यते । सर्वत्र
विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विस्थिते । अतः शब्देन न
तत्राविद्यमानत्वम् । किञ्चु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं वीध्यते । तस्मात्
सप्तमौपञ्चमौनिर्देशो न विरुद्धः । हितौयेतु । ननु मन्त्रे अस्तु-
पदमत्र ज्योतिःपदमतः उपदेशभेदाच्चतुर्थश्च पादो हृदयम्
अतः शब्दाच्च सर्वस्माङ्गेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभेदान्वैक-
वाक्यता । अस्मिंश्च वाक्ये चरणाभावात् स्वरूपासिङ्गो हेतुरिति-
चेत् । नैष दोषः । उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अस्तुपदे च प्रयुज्य-
माने एकार्थत्वान्न विरोधः । पादत्वयसुपरितनलोकेषु चतुर्थं
सर्वत्रीति । अन्यथा वैजात्यं पादानामापद्येत । परिहेदश्च
विरोधश्च । अतोऽस्तुतज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावात्

एकवाक्यत्वं । अतोऽत्र चरणसङ्गावाच्चस्य च ब्रह्मधर्मलात् ज्योतिर्ब्रह्मैव ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौशीतकिब्राह्मणोपनिषद्वि इन्द्रप्रतर्हनसंवादः । प्रतर्हनो हवै दैवोदासिरित्यादिना । एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यादित्येतदल्लम् । तत्र वरदाने मामेव विजानौह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिना आत्मानं प्रशस्य स्तोपासनायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षायाम् प्राणी वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्तेत्युक्ता आयुषः प्राणत्वमुपपाद्यामृततत्त्वं प्राणस्तोपपाद्य प्राणेन ह्येवामुषिन् लोके अमृततत्वमाप्नोतौति अमृततत्वे योगेन प्रतिपादयति । तत्र सन्देहः । प्राणः किमासन्यो ब्रह्म वेति । अतएव प्राण इत्यत्र प्राणशब्दमाते सन्देहः । अत्रार्थेऽपि सन्देहः । बाधकत्वं वर्तत इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र साधकासाधारणधर्मस्याभावात् बाधकानां विद्यमानलात् न ब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षः । मिद्वान्तसु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तत्र प्रथमं साधकधर्ममाह । एकेन । विभिर्बाधकनिराकरणं । प्राणः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि । पौर्वापर्येण यथा लोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेति इन्द्रः प्रतर्हनोक्तः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्रेप । त्वमेव मे वृणीष्व यं लं

मनुष्याय हिततमं मन्यसे इति । तस्मै हिततमलेनोपदिश्यमानः प्राणः कृथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यज्ञिततममस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । शापाभावश्च ब्रह्मविज्ञानेव । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेः । प्रज्ञात्मत्वं तस्यैव सम्भवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृत इति एष लोकाधिपतिरित्यादि च तस्मात्सर्वत्रानुगमात् प्राणो ब्रह्म ।

न वक्तरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्ध-
भूमाह्मत्सिन् ॥ २६ ॥

बाधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति तत्र । कुतः । वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्दः आत्मानसुपदिशति । मामेव विजानोहीत्युपक्रम्य प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञानात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्तेति । स एष प्राणो वक्तुरात्मलेनोपदिश्यमानः कथं ब्रह्म स्यात् । तथा च वाचो धेनुत्वोपासनवत् देवतायाः प्राणत्वोपासना वोध्यते । अन्ये च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति । कथमस्य ब्रह्मोपाख्यानत्वमिति चेत् । न । अध्यात्मसम्बन्धभूमाह्मस्मिन् । अस्मिन् प्रकरणे अध्यात्मसम्बन्धः आत्मानमधिकृत्य यः सम्बन्धः* । आत्मशब्दो ब्रह्मवाचो वस्तुतो जीवस्य ब्रह्मत्वाय तथा वचः तस्य सम्बन्धः तद्भर्माः तेषां वाहुल्यं प्रतीयते एष लोकपाल इत्यादि । यावद्यथाकथच्चिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सिद्धति तावदन्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति हि शब्दार्थः । प्राणस्य प्रज्ञानात्मत्वं

* क पुस्तके आत्मानमधिकृत्येति नास्ति ।

स्वातन्त्रेणायुर्दृढत्वम् । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य तत् यथा रथस्यारेषु नेमिरपिंतो नाभावरा अपिंता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्पिंताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिंताः । स एष प्रज्ञामानन्दोऽजरोऽस्तो न साधुना कर्मणेत्यादिविषयेन्द्रियव्यवहारे अरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । सम आभेति विद्यादिति चोपसंहारः । तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेशएवायम् । तर्हि वाधकस्य का गतिरित्यत आह ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २० ॥

पूर्वसूत्रेणापहृतमत्र परिहरति तुशब्दः । अयं दोषो व्यवहारदृशोपदेशे अहं ब्रह्मेत्यार्थेण दर्शनेन तूपदेशः । ननु तत्त्वमसि अयमात्रा ब्रह्मेतिवाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोधते तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मनएव ब्रह्मत्वावगतिर्मुख्या न प्रतर्द्दन्त्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं वा पुरुषार्थाय । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवंविधा । केवलस्य चैतन्यमात्रस्य ताटशे ब्रह्माण्यैक्यावगतिः विरोधात्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽध्यवसौयते । ननु ब्रह्मधर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्ते इत्याशङ्क्य परिहरति । वामदेववत् । तदैतत् पश्यन् चृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । य एव प्रत्यबुद्धित सर्वं भवति तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वमेकमेवैति वक्तश्चम् । ततः कारणलयएव सर्वभाव इति मनुरभवं सूर्यश्चेत्यवयुज्यानुवादोऽनुपपत्रः । तत्र यथाज्ञाना-

वेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिः एवमत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति
त्वाद्वधादयो ब्रह्मधर्माएव तदावेशेन क्रियमाणत्वात् ।

नन्वेष वज्रस्त्रव शक्त तेजसा हरेर्धीचेस्तुपसा च तेजितः ।

तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्वितः । इति

हृत्वचनं भागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु स्वार्थ्य-
सम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविकृतं हीति सूत्रे सुषुप्तौ ब्रह्मसम्पत्तौ
च ब्रह्माविर्भावो नत्वन्यदेति कथमेवमिति चेत् । मैवं ।
उपदेशभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिकारिषिष्ये ब्रह्मप्राकृत्य-
मित्यङ्गीकर्त्तव्यम् । मथेब सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधात्
इहैव समवनौयन्ते प्राणाः ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतोत्यपि आवि-
र्भावपेक्षं तस्य च प्रायिकत्वात् न सूत्रे फलत्वमाह । जौवन्मुक्ता-
नामपि परममुक्तेवंकर्त्तव्यत्वात् च । असंप्रज्ञातसमाधाविवावि-
र्भावदशायामेव शरौरवियोगे वियोजकाभावात् वागादिमात्रं
लीयते तस्य च प्राप्तत्वादेव नार्चिरादिगतिः तथापि प्रायिक-
त्वात् सूत्रगौतादिषु तदचनम् । सगुणनिर्गुणभेदेन नियम-
वचनन्त्वप्रामाणिकमेव ब्रह्मवादे । गुणानङ्गीकारात् । तस्मा-
द्युक्तमुक्तं शास्त्रदृष्ट्या तूपदेश इति ।

जौवमुख्यप्राणलिङ्गान्वेति चेन्नोपासात्रैविधा-
दाश्रितत्वादिह तत्योगात् ॥ ३१ ॥

अन्यत् बाधकदयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मा भूयांसः
प्रकरणे श्रूयन्ते । तद्विज्ञीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च बाधकाः

सन्ति । न वाचं विजिज्ञासौत वक्तारं विद्यादित्यादि । अत्र हि वागादिकरणाभ्यन्तरस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्णेति शरीरधारणं सुख्यप्राणधर्म्मः । मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामौति अवणात् । योवै प्राणः सा प्रज्ञाया प्रज्ञा स प्राण इति जीवसुख्यप्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सह-
उत्तिलादुपचारो युज्यते । उक्तान्तिश्च । नतु सर्वथाविल-
क्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवसुख्यप्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वात् ब्रह्म-
प्रकरणमिति चेत् । न । उपासाचैविद्यात् । अयमर्थः । किमत्र
चोद्यते । जीवसुख्यप्राणलिङ्गात् ब्रह्मधर्माणां जीवपरत्वं
तयाणामपि स्ततत्वत्वं वा । लिङ्गदयस्यापि ब्रह्मधर्मत्वसुच्यता-
मिति वा । आद्यः पूर्वमेव परिहृतः । न हि ब्रह्मधर्मा
अन्यपरत्वेन परिमातुं शक्या इति । हितौये दूषणमाह ।
उपासाचैविद्यात् तथा सत्युपासनं त्रिविधं स्यात् । तदाक्य-
भेदप्रसङ्गात् युक्तं । लृतौये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा
ब्रह्मणि न विरुद्धन्ते । आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधार-
त्वात् तदर्थात् भगवदाश्रिताएव । इहेत्युभयत्र सम्बन्धो
ब्रह्मवादे । सुख्यप्राणे तु तदीगात् । तेन योगस्तद्योगः तस्मात् ।
प्राणधर्मा भगवति न विरुद्धन्ते । प्राणस्य भगवत् सम्बन्धात्
तदर्थात् भगवत्सम्बन्धात् । अथवा वक्तृत्वादयो न जीव-
धर्माः किन्तु ब्रह्मधर्माएव । जीवे आश्रितत्वात् भासन्ते ।
परात् तच्छ्रेतरिति न्यायात् । प्राणेऽपि तथा । स्वाप्य-
सम्बन्धोर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वं । आध्यात्मिकाधिदैविकरूप-

त्वात्र संयोगः प्राणस्य तु संयोगेऽव । तस्मात्सर्वे धर्मा
ब्रह्मणि युज्यन्ते । सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्त्योर्भगवदौययो-
र्देहे सहैव स्थानं सहोत्क्रमणमिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि
वीध्यते । ननु प्राणस्थानुगमादिति प्राणशब्देन ब्रह्मैव प्रति-
पादितं । तत्कथं धर्मयोरुत्क्रमणमिति चेत् । अत्र धर्म-
धर्मिणोरेकत्वपृथक्त्वनिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा
अहमस्मिन् प्रज्ञात्येति अत्र क्रियाज्ञानशक्तिमान् निर्दिष्टः ।
तदन्वेकैकस्य धर्मप्रशंसा । यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया प्रज्ञा
स प्राण इत्युपसंहारान्तं । पुनर्ज्ञयोरेवोत्क्रमणप्रवेशाभ्यां सह
ज्ञिवास्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इत्युपक्रम्य सुषुप्तिमूर्ख-
मरणेषु प्राणाधीनत्वं सर्वेषामिन्द्रियाणामुक्ता आशन्यव्याप्त-
त्यर्थं प्रज्ञयैक्यं प्रतिपाद्योपसंहरति । पुनर्ज्ञानशक्तेऽरुत्कर्षं वकुं ।
अथ खलु यथा प्रज्ञायामित्यारभ्य न हि प्रज्ञापेतोऽर्थः कश्चन
सिद्धेऽतेत्यन्तेन ज्ञानशक्तुरुत्कर्षं प्रतिपाद्य धर्ममात्रत्वनिराकर-
णाय ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दिष्टति । न हि प्रज्ञातव्य-
मित्यारभ्य मन्तारं विद्यादित्यन्तेन । तदनु ज्ञानक्रियाशक्त्यो-
र्विषयभूतभूतमात्रारूपजगतो भगवदभेदं प्रतिपादयन् स एष
प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति उपसंहरति ब्रह्मधर्मैः । अतः
क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य न तावन्मात्रं
ततोऽप्यधिक इत्येकोपासनैव विहिता । तस्माज्जडजीवरूपत्वात्
सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति महावाक्यार्थः सिद्धः ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवक्षभाचार्यविरचिते ब्रह्मस्त्रा-
गुभाष्ये प्रथमस्याभ्यायस्य प्रथमः पादः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तत्रोद्गौथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलोपकार्यज्ञत्वम् । ब्रह्मवाक्यानां पुनर्निःसन्दिग्धानां समन्वयः स्वतःसिद्धः । सन्दिग्धानि द्विविधानि । शब्दतोऽर्थतत्त्व । तदर्थं चैतदिचारितम् ब्रह्मणि व्यवहारोऽस्ति कश्चित्व वेति । तत्र प्रथमसूत्रेव व्यवहारः स्थापितः यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यादीनां विशेषेणैदमित्यतया निरूपणनिषेधनपरत्वं एवमेव कार्यसिद्धिः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानाच्चतुर्लक्ष्या ब्रह्मपरत्वे सिद्धे अवग्यं सिद्धूगति । शुतस्य कालान्तरेऽप्यसम्भावनाविपरीतमावनानिवृत्यर्थं पूर्वस्थितानामङ्गानामनपेक्षितानामुदापेनान्वेषामपेक्षितानामावपेन तस्यैवार्थस्य निर्दारणे मननं भवति । ततोऽये वंध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपमनसि सर्वतोनिवृत्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपं ब्रह्म । इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति । अतस्मादशस्यानुभवैकविद्यत्वाद्युक्तमविषयत्वं पाकभोजनलृपित्वत् । अतः अवणाङ्गमौमांसायां माहात्यज्ञानफलायां भगवदाक्यानामन्यपरत्वेऽन्यवाक्यानाच्च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्यासेन वैपरीत्यं फलमापद्येत । तदर्थं दिव्यधर्मनिर्दारी द्वितीयाधिकरणे विचारितः । वेदा एव वाचका अलौकिकमेव कर्मेति ततः पूर्णलौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणहयम् । समन्वयेचतिरूपम् । तदनु प्रथमे पादे शाब्दसन्देहो निवारितो

निश्चितार्थे । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययसन्देहो निवारितोदयेन । प्रकृतिसम्बन्धीप्रधिकरणवयेण । पुनरन्तिममधिकरणं संश्लेष-
निराकरणाय । एवं प्रथमे पादे शब्दसन्देहो निवारितः । ये
पुनः क्वचित्सुगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति ते स्वयमेव स्वस्य
ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे साङ्घानामिव
गुणानामनङ्गीकारात् । भौतिकगुणानामसम्बन्धार्थमेव ह्याद्याया-
रभः । अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्सम्बन्धस्य
विद्यमानत्वात् अन्यनिराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वनिर्धारका-
धिकरणानां वैयर्थ्यमेव । अर्थसन्देहनिराकरणार्थं द्वितीया-
द्यारभः । तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां
त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेण सन्देहो निवार्यन्ते ।
इदमान्नायते सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत
अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीति मनोमयः प्राणशरीर इल्यादि
तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय
तज्जलान् इति सर्वविशेषणं हेतुत्वेनोक्ता तत्त्वेनोपासनमुक्तं ।
नचायं शमविधिः । वाक्यार्थं लक्षणाप्रसङ्गात् । कारणत्वेन
सामान्यतएव सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासन-
मुक्तं । इदमेव पुराणादिषु विराटत्वेनोपासनम् । अतः पर-
मग्रिमवाक्यार्थं सन्देहः । क्रतुं कुर्वीतेति । क्रतुर्धर्मो यज्ञ इति
यावत् । तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीरइति उपासनाप्रकरण-
त्वात् उपासनैवैषा । तत्र मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद उक्तः ।
प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदोपचारः । अये सत्यसङ्ग-

ल्पादिधर्मवचनात् किमयं विज्ञानमयो जीवो ब्रह्मत्वेनोपास्यः
उत ब्रह्मैवान्तर्यामौ यः पुराणेषु सूक्तम् उक्तः । तत्र पूर्ववाक्ये
जड़स्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्त्वात् जीवस्यापि ब्रह्मत्वे-
नोपासनमेव युक्तं नत्वाहत्यैव ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति विज्ञानं
ब्रह्म चेद्देश्च शाखान्तरे स्थृत्वात् च । तस्मात्कार्यकारण-
योरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्येवं प्राप्न उच्यते । सर्वत्र
प्रसिद्धोपदेशात् ।

अथ खत्तियादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः । सर्वत्र प्रसि-
द्धोपदेशात् । कुर्वीतेत्युपदेशः न तूपासना । तत्र परमशान्तस्य
सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्त-
प्रसिद्धब्रह्मोपदेशएव युक्तो मननरूपः न तु क्वचिकिञ्चिद्गृह्यस्य जीव-
स्योपासना । शाखान्तरे त्वये आनन्दमयस्य वक्तव्यत्वात् तथा
युक्तं । न त्विह तथा । तस्मादानन्दरूपप्राणशरौररूपो वाक्यार्थः ।
न तु क्रतुमयः पुरुष इति यथा सङ्गत्यमग्रिमदेहकथनात् लोका-
न्तरभाविकलार्थमन्योपासनैव तु युक्ता न तु ब्रह्मज्ञानस्य
ताटशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवक्षिता लोकान्तरे ताटशरूपप्राप्तिः सा प्रकृतेऽप्युपपद्यते ।
भगवत् स्वरूपलाभात् सारूप्यलाभाहा । न च व्याप्तिरुक्तेत्यध-
मप्राप्नुयायो युक्तः । सत्यसङ्गत्यादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वपोष-
कमिति चकारार्थः । नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमु-
पपत्तेरुभयत्रापि तु त्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

न च प्राणशरीररूपो जीवो भवति तिरोहितानन्दत्वेन
निराकारत्वात् । अध्यासेन तथात्वे लनुपास्यत्वमेव इदानो-
मेवोपासकस्यापि तथात्वात् । न च प्राणादेलौकिकत्वं । उप-
देशानर्थं प्रसङ्गात् । अत आनन्दरूपप्राणशरीररूपताभावान्
वाक्यार्थो जीवः । पूर्वपक्षस्याकैव निवृत्तत्वात् तुशब्दः । विज्ञान-
मये तु प्राप्तप्राप्तविवेके न धर्मस्यैवोपासना । ननु प्राप्तव्यता-
दृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्तौति यस्य स्यादज्ञा न
विचिकित्सास्तौति ह स्माह शाण्डिल्य इति अग्ने फलवाक्यं एतं
प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति ।
कर्तृत्वेन च शारीरं व्यपदिशति । न च भजनौयरूपाकथने
ताटशं फलं सिद्धतीति चकारार्थः । अधिकरणसंपूर्खत्वद्यो-
तकश्च ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमान्वायते यथा ब्रीहिर्यवो वा श्यामाको वा श्यामाक-
तण्डुलो वैवमयमन्तरामन् पुरुषो हिरण्य मय इति । तत्र
सन्देहः । हिरण्य मयः पुरुषः किं जीव उत ब्रह्मेति । उपक्रमवली-
यस्ते जीवः उपसंहारवलीयस्ते ब्रह्मेति । यत्कैकस्यान्यपरत्वे
नैकार्थता सम्भवति तद्वलीयस्तमिति सिद्धं पूर्वतत्वे । तत्र

चतुर्विंधभूतनिरूपणार्थं जीवस्यैवारायमात्रस्यान्तर्हृदये प्रति-
पादकमिदं वचनं फलतो हिरण्मयत्वमिति न लेताटशाभास-
समानत्वं ब्रह्मणे युक्तमतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति
प्राप्त उच्यते । शब्दविशेषात् । हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य
फलमपि तत्प्राप्तिरेव फलत्वात् । नायद्यं नियमः तस्यामेव मूल्तौ
लय इति । अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वात् न हिरण्मयः
पुरुषो जीवः । ननु हृदये विद्यमानत्वात् अभिमान्येव जीवो
युक्त इति चेत् तत्राह ।

स्मृतेष्व ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति इति । ननु
सर्ववेदानां यन्निःखासत्त्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृति-
रिति । उच्यते । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृक्षामीति श्रुतेः केवलोप-
निवदेयं ब्रह्म न प्रमाणान्तरवेद्यं । ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण
प्रपन्नस्य पुष्टिभक्तत्वाभावात् भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्सविश्वासा-
भावात् रथित्वेनैव स्थाप्यत्वात् न ताटशाय ताटशदेश-
कालयोरूपनिषदामवक्तव्यत्वात् गुरुरूपताटशरूपं निःखसित-
वेदोङ्गमजनकं स्मृत्वा तदर्थमपि स्मृत्वा भगवान् पुरुषोक्तमो
वाक्यान्युक्तवान् स्मृतिरूपाणि । ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहत्य
चित्वते । पुनश्च भगवान् तदधिकारेण ब्रह्मविद्यां निरूप्य स्व-
क्षपालुतया सर्वगुह्यतममित्यादिना भक्तिप्रपत्ती एवोक्तवान् ।
अतोऽङ्गत्वेन धूर्वं सर्वनिर्णयाः उक्ताः इत्यध्यवसेयं । तथैवार्जुन
विज्ञानात् करिष्ये वचनं तवेति । चकारान्तमूलभूतनिःखा-

सोऽप्युच्तैः । व्यासस्यापि भगवत्ज्ञानांशत्वाददोषः । उपक्रम-
वलोयस्वमाशङ्क्य परिहरति ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्युपदेशाच्च नेति चेन्न निचायत्वादेवं
व्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्ये खरस्य हृदयदेशस्थितिरयुक्ता ब्रीह्मादिरूपत्वच्च ।
अतः अर्भकमल्यकमोक्तः हृदयस्थानं यस्य तत्त्वात् ब्रीह्मादितुः
ल्यत्वाच्च न परमात्मा वाक्यार्थं इति चेत् । न । निचायत्वात् ।
पूर्वं प्रथमदूषणं परिहरति । हृदयेऽन्नातुं शक्यत इति तदा-
यतनत्वेन प्रतिपाद्यते । निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्-
कारः तदन्तःकरण एवेति निचायत्वं भक्तौ तु वहिरपौति
विशेषः । द्वितीयं परिहरति । एवं व्योमवत् । एवं ब्रीह्मा-
दितुल्यतया यत् प्रतिपादनं चतुर्विधभूतान्तरत्वस्यापनाय
यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमात्रा इति तथा तत्त्वद्याकाशे
प्रकटस्य सञ्चिदानन्दस्तरूपसर्वतःपाणिपादान्तस्य तत्त्वरूप-
मिति । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्चकारद्यमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्व-
पक्षसिद्धान्तयोराधिक्योपपत्तिसमुच्चयार्थं तेनातएव प्राण इति-
वदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ।

सम्भोगप्राप्निरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

वाधकमाशङ्क्य परिहरति । यदि सर्वेषां हृदये भगवान्
जीववत्तिष्ठेत तदा जीवस्येव तस्यापि सुखदुःखसाक्षात्कार-

* क पुष्टके अन्यकमिति नालिं ।

† हृदय इत्यारम्य नदन्तःकरण एवेति इत्यन्तं क पुष्टके नाल्ये व ।

स्त्राधनादिपरिग्रहश्च प्राप्नोतीति चेत् । न । वैशेष्यात् ।
 विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं
 विशेषस्तद्वावो ब्रह्मणि वर्तते न जीवे इति जीवस्यैव भोगो न
 ब्रह्मण इति । वैशेष्यपदादयमर्थः सूचितः । अपेक्षित एव भोगो
 नानपेक्षित इति । नतु तस्य भोगाभाव एवाग्रिमाधिकरणविरो-
 धात् । यथेन्द्रियाधिष्ठाणदेवतानां । तत्त्वमस्यादिवाक्येन जीव-
 स्यापि तथाक्वे तस्यापि तद्वदेव भविष्यति ।

अत्ता चराचरयहणात् ॥ ६ ॥

कठवज्ञौषु पद्यते । यस्य ब्रह्म च क्वतज्ञोभे भवत ओदनं ।
 मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स इति । अत वाक्ये
 ब्रह्मक्वचयोरोदनत्वं वदन् यच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह । तत्र
 संशयः । किं जीवो ब्रह्मवेति । सच्चिदानन्दरूपत्वं सर्वोपास्यत्वं
 पूर्वाधिकरणदयेन सिद्धं । सर्वभोक्तृत्वं साधयति । ब्रह्मक्वचयोर-
 शक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्युर्भक्त्यिता जीवो न भवत्ये-
 वेति कथं सन्देह इति चेत् । उच्यते । ओदनोपसेचनरूपकल्पात्
 जीवधर्मत्वं स्थानाज्ञानाच्च । न हि सर्वगतस्य स्वहृदयेऽपि प्रति-
 भासमानस्य क इत्या वेद यत्र स इत्यज्ञानमुपपद्येत । अलौ-
 किकसामर्थ्याच्च सन्देहः । तत्र निषिद्धत्वाज्ञौकिकभोजन-
 वन्निरूप्यमाणत्वात् स्थानाज्ञानाच्च कश्चिदुपासनोपचितालौकिक-
 सामर्थ्यो महादेवादिरक्ता भविष्यति । नतु तद्विरुद्धधर्मा भग-
 वान् भवितुमर्हति अल्किष्टकर्मत्वादिधर्मवान् । तस्माज्ञीव
 एवोपासनोपचितमहाप्रभावो वाक्यार्थं इत्येवं प्राप्नेऽभिधीयते ।

अत्ता चराचरयहणात् । अत्ता भगवानेव । कुतः । चराचर-
यहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्यं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं ब्रह्म-
क्षवरूपं कस्याप्यचाल्यं तयोरत्ता न जीवो भवितुमर्हति
यत्वाप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायात् ।
अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनभीकृत्वाय । प्रलय-
कर्त्तव्यान्नायुक्तलं । सर्वविद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः
स्थानाज्ञानसुक्तं । ब्रह्मक्षवयोरपि मीक्षापेक्षितत्वात् मृत्युसम्बन्ध-
मात्रेण भगवति भीक्षरि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवोदनत्वं प्राणानां
तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लौनोऽप्ये जन्ममरणाद्यभावाय
भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षवमृत्युनां
भीग्यत्वेन यहणादत्ता भगवानेवेति सिद्धं । ननु किमित्येवं
प्रतिपादयते । पूर्वपञ्चन्यायेन यमोऽन्योवा मृत्युं साधनौकृत्य
ख्वशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्वादित्यत आह ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हौदं ब्रह्मणः न जायत इत्यारभ्यासीनो दूरं ब्रजती-
त्यादिना माहात्म्यं वदन्नते च ब्रह्मक्षवं चेत्याह । अतः प्रक-
रणात्तुरोधात् पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति । अन्यथा प्रकृत-
हानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ।

गुह्यां प्रविष्टावात्मानौ ह्वि तद्गर्णनात् ॥ ११ ॥

तस्यैवाये पश्यते । चृतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुह्यां प्रविष्टौ
परमे परार्द्धे । क्वायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च
चिणाच्चिकेता इति । किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्मिदन्यवाक्य-

मिति । अस्य वाक्यस्योन्नतरशेषले जीवप्रकरणपठितत्वात् न ब्रह्म-
वाक्यत्वं । पूर्वशेषले तु ब्रह्मवाक्यमिति हि प्रकरणनिर्णयः । मथे
पाठादिवं सन्देहः । अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात् पूर्वशेषले
वद्भमुक्तजीवौ भविष्यतः । उन्नतरशेषले त्विन्द्रियमनसौ । उभय-
धापि न ब्रह्मवाक्यं । इयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्य-
त्वेऽपि न प्रयोजनसिद्धिः । अथ मन्यते उपनिषत्पाठादन्यत्रा-
निर्धाराज्ञीवब्रह्मपरत्वेऽपि तयोरभेदात् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य
युक्तेनि । तथापि कस्य निर्णयकल्पं प्रकरणस्यार्थस्य वेति ।
उभयोरपि सन्दिग्धत्वादयुक्तो विचार इति चेत् । उच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।

जीवादुक्लर्षशब्देन इयोर्वाक्येऽपि न च्छतिः ।

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः । च्छतं पिवल्तावित्यत्रैवं संशयः ।
किञ्च्चीवद्यं निरूपयति आहोस्त्रिज्जीवब्रह्मणौ वेति । तत्र ब्रह्म-
प्रकरणस्य सामान्यत्वात् यस्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यग्ने विद्विदि-
द्वतोर्वक्तव्यत्वात् तदर्थमुभयोः प्रथमनिर्देश उच्चितः । मन्त्रेऽपि
च्छतं स्वर्गापवर्गलक्षणं सुखं । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुखत-
लीकल्पम् । गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्विकव-
चनम् । परमपरार्द्धं सत्यलीकः । तत्रीभयोर्भीर्गात् । अविद्यया
पिहितप्रकाशत्वात् अविदुषः क्षायात्वं । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रका-
शत्वादातपत्वं विदुषः । अतएव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो
वदन्ति । पञ्चाग्नयः त्रिणाचिकिताश्चेतरम् । इन्द्रियमनसोस्त्व-
चितनत्वात् न वाक्यार्थसङ्गतिः । वाक्यार्थयोगि हि विशेषण-
निर्णयः । तस्मादद्द्वमुक्तजीवपरतयोपपत्रत्वात्तत्त्वकरणपाठात्

ब्रह्मवाक्यमिति । एवं प्राप्त उच्चते । गुहां प्रविष्टावामानौ । गुहा हृदयाकाशः तत्र सकृदेकस्मिन् प्रविष्टो जीवपरमात्मा-नावेव । अनेन जीवेनामनानुप्रविश्येत्युभयोः प्रवेशश्वरणात् । न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवदयं प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्वेवं सम्भवति । पूर्वाधिकरणे यथाभिलिप्तभीगो भगवति साधितः । प्रकारान्तरेणापि चृतं सत्यं परं ब्रह्मति चृतसत्ययोत्रिद्वाल-प्रतिपादनात् स्वरूपामृतपातारौ । सुकृतमपि ब्रह्मैव तस्मात् सुकृतमुच्यते इति श्रुतेः । स एव लोक उपचारात् षष्ठौ । अक्षरं वा परमपराद्वैपरि तत्वानां परिदृश्यमानत्वात् । क्वायाप्रतिसारूप्यं सायुज्यङ्गतस्य जीवस्यापि तथात्वात्ततोऽपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वात् आतपः परोक्षवादः काण्डलयेऽपि तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणं । अतो युक्तेऽवायमिति हिशब्दार्थः । नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह । तद्वर्णनात् । तयोर्दर्शनं तद्वर्णनं तस्मात् । जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनौयत्वात् । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तौति चैके एतदिव्यामनु-शिष्टस्त्वयाहमिति जीवः पृष्ठः । अन्यत्र धर्मादन्यत्वाधर्मादन्यत्रा-स्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूतात् भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्विदेति ब्रह्मापि पृष्ठं । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवनिरूपयन् उभयोसुख्यत्वेन महाभीगं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कौर्त्तयति । अतो ब्रह्मवाक्यमेवेति सिद्धम् ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणानि पूर्वोक्तानि । जीवब्रह्मणीरेव सङ्गतानि । अग्रिमं वाक्यमात्मानं रथिनं विज्ञि सोऽनः पारमाप्नोति

तदिष्णोः परमं पदमिति । जीवप्राप्य ब्रह्माह । अत उभयोरेव सर्वव्याघ्रत्या कथनादग्रिमयन्यपर्यालोचनयापौदं ब्रह्मवाक्यमेव । हा सुपर्णेति निःसन्दिग्मं । चकारः प्रकरणोक्तसर्वोपपत्तिसमुच्चयार्थः ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

य एषोऽच्छिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचैतदनृतमभयमेतत् ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वौदकं वा सिञ्चति वर्मनौ एव गच्छतौत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिविम्ब-पुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति वा । विरुद्धार्थवाचकत्वात् सन्देहः । तत्र दृश्यत इति वचनात् प्रतिविम्बएवायं ब्रह्मप्रकरणस्य च समाप्तत्वादेषा तेऽस्मद्दिव्या आत्मविद्या चेत्युपसंहारदर्शनात् तत्सिद्धार्थमुपासनापरतैव वाक्यस्य युक्ता । अविरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतौत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तरः अच्छिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः परमात्मैव । कुतः उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्थम् । सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् वह्निः सन्निधाने तस्य स्थानस्योत्कृष्टत्वात् तत्र भगवन्तमुपदिशति लोकं वाव तेऽवोचन्नहन्तु ते तदक्ष्यामौति महदुपक्रमाच्च । प्रतिविम्बमावस्य च न पुरुषत्वनियमः । तस्माद्विरोधाभावात् ब्रह्मवाक्यमेव ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संयद्वाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनौरेष हि सर्वाणि वामानि नयति

एष उ एव भामनौरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातौति । वामानि कर्मफलानि तिषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् । कर्मफलतयः कर्मफलदानञ्च यतइति स्वर्गपर्वगफलदात्रत्वमुक्तं । सर्वलोकेषु भानञ्च । एष इति तमेवाक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिविम्बात्मनः स्थानादिव्यपदेशः सम्भवति । चकारादेतत्तु ल्यवाक्यस्थाप्ययमेवार्थः । इत्थविरोचनप्रजापतिसंवादे । अथ योऽयं भगवोप्यु परिख्यायत इत्यासुरं । नतु यएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि । तस्मादक्षिपुरुषो ब्रह्मैव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमिति निर्बन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं सम्माद्यते । उपासनापरत्वे की दीप इत्याशङ्काह । सुखविशिष्टाभिधानात् । एतद्मृतमभयमेतत् ब्रह्मेति यद्यत्रोपासना विधीयेत एष आत्मेति तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्थात् । तदर्थाणां पूर्वमेव प्राप्त्वात् । तस्माद्मृतमानन्दः अभयं चित् ब्रह्म सत् सच्चिदानन्दरूपआत्मत्युक्तं भवति । अत एष इति अक्षिपुरुषं निर्दिश्य सुखविशिष्टमभिधीयते । सच्चितोर्न ब्रह्मख्यापकत्वमिति सुखमेव निर्दिष्टं । अतः सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमिति । एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः । चकारात् सदादिभिरपि तस्मात् ब्रह्मैवाक्षिपुरुषः ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णय फलतो निर्णयमाह । श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुता उपनिषत्विद्या येन तस्य प्रविदी या गतिः देवयानाख्या

सात्तिपुरुषविदोऽप्युच्यते । अथ यदु वै वास्मिन् शब्दं कर्म कुर्वन्ति
यदि च नार्चिषमेवाभियंतौत्युपक्रम्य चन्द्रमसी विद्युतं तत्पुरुषो
मानवः स एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथ इत्येतेन
प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन् ॥ इति ब्रह्मविदो
अप्येषएव मार्गः पुनराहृत्तिरहितः । चकारस्तूतसमुच्चयेनाधि-
करणपूर्णत्वबोधकः ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधसुखेन विचारयति । ननू-
पासनापरत्वेऽपि सर्वमुपपद्यते । तद्भर्मव्यपदेशेनैवोपासनोपपत्तेः ।
अतः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवज्ञावेन सङ्गच्छन्त इत्येवं प्राप्त
उच्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थितेः अस्थिरत्वात् ।
उपदेशकवाक्यत्वादुपदेष्टुरेव चक्षुर्गतं भवेत् । तथात्र वक्तुहर्ष-
नाभावात् अनास्त्वं द्रष्टुरपगमे चापगच्छति सद्वितीये स-
द्वितीयः उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्वितीयो-
पासनायामपि अवणमननयोर्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः । वक्तुरेव
नियमे गुरीर्निर्वन्धेन सुतरामनवस्थितिः । किञ्च । मनसा
ह्युपासनं कर्त्तव्यं तत्र चासम्भव एव । ताटशधर्मवत्वं च न
सम्भवति । आसुरत्वं च भवेदिति चकारार्थः । तस्मादक्षिण्य-
स्थाने सहजएव यो भगवानस्ति तत्परमेवैतद्वाक्यमिति
सिद्धं । व्यापकसर्वगतस्य सर्वतःपाणिपादान्तत्वादानन्द-
मूर्त्तिर्भिगवानेव ब्रह्मवादे ल्येषैव मर्यादा । सगुणवादो ब्रह्म-
वादाज्ञानादिति ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्म्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो
यमयतौल्युपक्रम्य अयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं
पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्वेष त
आत्मान्तर्याम्यमृत द्रव्यादि । तत्राधिदैवमधिलोकमधिवेदमधि-
यज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामौति
श्रूयते । तत्र संशयः । किमन्तर्याम्यधिदैवादिषु सर्वत्रैक
एव अथाधिदैवादीनां भेदाङ्गिर्यत इति । सामान्यतस्तुतस्त-
द्वर्म्मपदेशादिति न्यायेनात्रापि ब्रह्मत्वं सिद्धमेव । तथा शब्द-
भेदात् सन्दिह्यते अधिदैवादिष्ठभेदा आधारधर्मा भगवत्युप-
चर्यन्ते अथवा संज्ञाविशिष्टा अन्येवेति । तत्र तत्तदधिकात्य
यो वर्तते अभिमानेन तस्य तादृशशब्दप्रयोगः । अधिलोका-
दयञ्च शाखान्तरेऽन्यत्रैव प्रसिद्धाः योगख्यापकाः पञ्चस्त्रधिकर-
णेषु । अधिलोकमधिज्योतिषमित्यादि । अतोऽधिदैविकादि-
शब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्त्तितुसुक्तहन्ते । नाप्यन्ये
कल्पनौया यद्वर्म्मा उपचाराद्वगवति भवेयुः । कल्पमानस्य सर्वा-
तुस्यूतस्य तादृशस्य भगवद्गतिरिक्तसासम्भवात् । तस्मादन्त-
र्यामित्राद्वर्णं कुवाययुक्तं सत् तत्तदभिमानिदेवतासुतिपर-
मेव तत्तदुपासनार्थं भविष्यति । अज्ञानज्ञासन्देहे सन्देहवदुप-
यते । देहोसवोक्ता इति न्यायादा । नतु निषिद्धसंज्ञा
भगवति कल्पयितुं शक्येति एवं प्राप्त उच्यते । अन्तर्याम्यधि-
दैवादिषु । अन्तर्यामी अधिदैवादिषु भगवानेव नान्यस्तादशो
भवितुमर्हति । ननु चोक्तं भगवति कथं निषिद्धकल्पनमिति

तत्राह । तद्वर्मव्यपदेशात् । तेषां धर्माः तद्वर्माः तद्वयुक्ति-
बोधकाः ते विशेषेण भगवत्यपदिश्यन्ते । सर्वेषां तत्तत्कार्यं-
सामर्थ्यं भगवतो न तु स्वतस्त्वेषामिति । एवं सत्यन्यत्वर्वं
सङ्गतं भवति तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेव । अन्यथात्वधिकरणरचना
अन्तस्तद्वर्माधिकरणेन गतार्थत्वादयुक्तैव ॥

न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्मवादे अन्तर्थामौ न प्रसिद्धः जीवब्रह्मजडानामेव
प्रसिद्धत्वात् । अतोऽन्तर्थामिणः साङ्गपरिकल्पितस्य गुणयोगा-
क्तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थी भवेत् । न हीश्वरं प्रकृतिधर्मा-
रूढमन्तर्थामिणं मन्यन्ते तादृशस्योपनिषत्क्षभावात्पूर्वपक्षन्या-
येन सुतिपरता तन्मतस्य चाश्रौतत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । न च
स्मार्तं सृतिप्रसिद्धं स्मार्तं साङ्गपर्मतसिद्धमिति यावत् । तादृश-
मन्तर्थामिरूपमत्र भवितुं नार्हति । कुतः । अतद्वर्माभिला-
पात् । तद्वर्माणमनभिलापात् । तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापात्
नह्यन्ते सत्त्वरजसामोगुणास्तत्कार्यं वा अभिलघ्यते तद्विरुद्धाश्वैते
धर्माः यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि । तस्मात् सांख्यपरिकल्पितं
नान्तर्थामिरूपमत्र भवितुमर्हतीति सिद्धं । एवं सति ब्रह्मधर्मा
एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥

शारीरश्चोभयेऽपि ह्व भेदेनैनमधौयते ॥ २० ॥

ननुक्तन्यायेन शारीर एव भवतु को दीपः । किमिति ब्रह्मपरत्वं
कल्पामिति । तत्राह । शारीरश्च नित्यनुवर्त्तते । शारीरश्च जीवो

नान्तर्यामित्राह्मणे तत्तदभिमानिरूपो यस्य पृथिवीशरौरमिति
वाक्यानुरोधेन भवितुमर्हति । ततोऽपि भिन्नतयान्तर्यामिणो-
वचनात् । उभयेऽपि काखमाध्यं दिनब्राह्मणहयेऽपि एनज्ञीवं
भेदेनैवाधीयन्ते ब्राह्मणाः । निःसन्देहार्थमुभयग्रहणं यो
विज्ञाने तिष्ठन्निति काखाः य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्य-
न्दिनाः । न चात्मशब्देनान्यः सम्भवति । अन्येषां पूर्वसेव
पठितलात् अन्ते हि जीवमाह । तस्मादन्तर्यामित्राह्मणे ब्रह्मैव
वाक्यार्थं इति सिद्धं ।

अद्वश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

मुखके हि शूयते कस्मिन् भगवो विज्ञात इति पृष्ठे हे विद्ये
वेदितये इत्युत्तरमाह । तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं
नामांशे वेदादिः रूपांशे परा च । तत्र वेदादिविद्यायां न
सन्देहः । परायां सन्दिह्वते किमेषा साङ्गमतविद्या ब्रह्मविद्या
वेति । सांख्यधर्माभिलापात् सन्देहः । अथ परा यथा तद-
चरमधिगम्यते यत्तदद्वेशमग्राह्मणगीतमवर्णमचक्षुरश्रोत्रं तद-
पाणिपादं निल्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्तं तदव्ययं । यज्ञूतयोनिं
परिपश्यन्ति धीरा इत्यादि अये च दिव्योह्यमूर्त्तेः पुरुषः
सवाह्याभ्यन्तरोह्यजः । अप्राणीह्यमनाः शुभ्रोह्यक्षरात् परतः पर
इति उक्ता एतस्याज्ञायत इति निरूप्य अग्निर्मूर्झा चक्षुषौ चन्द्र-
सूर्यौ इत्यादिना रूपमुक्ता पुनः पुरुषात् स्थितिमाह । तत्रैक-
प्रकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या । तत्राच्चरपुरुषयोर्भेदः प्रती-
यते । तयोरुभयोरपि स्थिः । तद्ब्रह्मवादे न सङ्गच्छते ।

तस्मात्काङ्गमतमेवैतप्रकृतिपुरुषयोः श्लिष्टवादन्यतरप्राधान्येनी-
भयोः स्त्रृत्वं उभयात्मकत्वात् जगतः । रूपमपि समष्टिव्यष्टौ-
नामये ह्युत्पत्तिरिति तिरोहितरूपत्वात् ब्रह्मविद्या किन्तु
सूतिरेवेति । ब्रह्मविद्या वेदविद्या उपचारादेति । एवं प्राप्त
उच्यते । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ब्रह्मविज्ञानैव सर्व-
विज्ञानात् । ततएव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि
ब्रह्मत्वम् पुरुषस्यापि तयोः परापरभावः अभेदश्च एतादृश
एव ब्रह्मत्वादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वादि-
गुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः तथाक्षरात्मंभवतौह विश्व-
मिति । इयं चोपनिषत् नह्यत्र ब्रह्मत्वतिरिक्ताजगदुत्पत्ति-
रस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसन्दिग्धमेव ईषदानन्दतिरोभावेन
ब्रह्माक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति ब्रह्मविदाप्नोति पर-
मित्यत्रैव तथा निर्णयात् । तस्मादृश्यत्वादिगुणकः पर-
मात्मैव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याच्च नेतरौ ॥ २२ ॥

न तु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि सूतिः ब्रह्म-
विद्यैवासु द्वे ब्रह्मणौ वेदितव्ये मूर्त्तं चामूर्त्तं चैत्यत्र विकार-
स्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थं इति
परिहरति । इतरौ न भवतो वाक्यार्थरूपौ । कुतः । विशे-
षणभेदव्यपदेशाभ्यां । विशेषणभेदः व्यपदेशस्य ताभ्यां अदृश्यत्वा-
दयो गुणा न प्रकृतिर्भवन्ति सर्वस्यापि तद्विकारत्वात् । न हि
घटदर्शनेन सृत् न दृश्यत इति वदितुं युक्तम् । ब्रह्मत्वादे पुनः

सर्वभवनसमर्थत्वात् ब्रह्मणि विरोधाभावः । न हि नित्य-
सदैकरूपम् विक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुख्यते
तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्या-
दयसु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः । व्यवधानाच्च न पुरुषसम्बन्धः ।
अच्चरनिरूपणएव पुरुषविशेषणाच्च । येनाच्चरं पुरुषं वेद सत्य-
मिति तस्मादक्षरविशेषणानि न प्रकृतिविशेषणानि नापि
पुरुषविशेषणानि सांख्यपुरुषस्य । न हि दिव्यत्वादयो गुणाः
पुरुषस्य भवन्ति । न हि तन्मते पुरुषभेदोद्योग्नीक्रियते । जीव-
ब्रह्मवत् । न च तस्य बाह्याभ्यन्तरत्वं सर्वत्वाभावात् । न हि
तस्माज्ञायते प्राणादिः । तस्मात् पुरुषविशेषणान्यपि न
सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो विशेषणभेदः व्यपदेशभेदश्च
ब्रह्मविद्यैवैपेति स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे प्रोवाच
तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये तेषामेवैतां ब्रह्मविद्या-
म्बदेत्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषौ वाक्यार्थः ।
न हि ब्रह्माज्ञेषु पुत्राय सूत्रितरूपां विद्यां वदति इति
चकारार्थः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्ढी चंकुपीत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य
सम्भवति । ब्रह्मवादे पुनर्विश्वाकारस्यैतत् रूपम् । सूत्रविभागात्
पुनर्मुखोपपत्तिरेपेति सूचितम् । चकारेण शुत्यन्तरविरोध
एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन
पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति । ब्रह्मविद्यैवैपेति सिङ्गं ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अधिकरणवयेण भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे अटश्चत्वादि-
गुणानुक्ता प्रसङ्गात् रूपमुपन्यस्त् । अधुना साकारब्रह्मतासुप-
पादयितुमिदमधिकरणमारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यधीषितमेव नो ब्रह्मेति चोपक्रम्य
द्युसूर्यवायूकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्वादिगुणयोगमेकौपा-
सननिन्दया च मूर्दादिभावमुपदिश्यान्नायते यस्तेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेषामस्त्रमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्दैव
सुतेजात्मकुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बज्जलो वस्तिरेव
रथिः पृथिव्येव पादावुदर एव वेदिर्लोमानि वर्हिर्हृदयज्ञार्ह-
पत्यो मनोऽन्वाहार्थं पचनमास्यमाहनौय इत्यादि । तत्र संशयः ।
किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते न वेति । अर्थस्या-
तिसन्दिग्धत्वात्मन्देहः । तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगोऽस्ति नान्यत्
किञ्चिदुपपादनेत्रतद्भर्माएव । साकारस्य तु लोकन्यायेना-
ब्रह्मत्वं । वैश्वानरो यद्यप्यग्नवेव प्रसिद्धः तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वा-
देवतात्मपरिग्रहो युक्तः । ततश्च संवत्सरो वा अग्निवैश्वानर इति
श्रुतेः । संवत्सरस्य प्रजापतिकाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिद-
मिति गम्यते । ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव युक्ततरौ । तदुपासक-
स्यैवात्रभोजनत्वमपि सर्वं युक्तम् । प्रादेशमात्रत्वमपि सुख्यजी-
वत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाभिप्रायम् । विराङ्गभिमानित्वाच्च
लोकावयन्त्वं । वेदगर्भत्वादग्निवद्यात्मकत्वमिति । तस्माद्विरण्य-
गर्भोपासनापरमेवैतदाक्षयं न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्त

उच्चते । वैश्वानरः परमात्मैव । कुर्तः । साधारणशब्द-
विशेषात् । साधारणशब्दात् विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधा-
रणशब्दा हिरण्यगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति येन भगवा-
नेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्द्धत्वादिधर्मः । न
हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्गतिरिक्तं सम्भवति । सर्वभवन-
सामर्थ्यमावात् । साधारणात् धर्मात् शब्दएव विशेष इति
वा । विशेषादित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दौ प्रादेशमात्रस्यैव
वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं द्युमूर्द्धत्वादिकन्तस्यैवेति समाचेन द्योत-
यतः । अन्यथाविरोधाभावात् । यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं
तदपि भगवतएव न हिरण्यगर्भस्येति । पुरुषत्वात्स्य । विश्वस्य
जड़स्य नरस्य जोवस्य च भगवदंश्वेन देवतात्वादेवतादंदे-
चेति विश्वानरौ तौ निवासो यस्येति तस्य निवास इत्यग् । तेन
परमेश्वरएव वैश्वानरो भवति नान्यः । भगवदंश्वत्वादन्यत्रो-
पचारात् प्रयोगः । तस्मादैश्वानरः परमात्मा ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्थादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवतपरत्वात् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

केचित् स्वदेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तं ।

चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्गगदाधरं धारणया स्मरंतौति ।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य
ब्रह्मत्वे । स्मरणं हि मननं शुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि
अवणं यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकज्ञातीयानां ब्रह्मवाक्यत्वं
स्यात् तदा स्मरणं नीपपयेत । अत इति हितोः प्रादेशमात्रवैश्वा-
नरो भगवानेवेति सिद्धं ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्वेति चेन्न तथा दृष्टुपदेशा-
दसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

किञ्चिदाशङ्गं परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनु-
मानं स्यादितिवाक्यार्थो निर्णीयते तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि
व्याख्येयम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनान्देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचास्यनं चतुर्विंश्च ॥ इति

जाठरएवाग्निवैश्वानरो भवति तस्यैव भगवदिभूतिलात्
वाक्यार्थो यथाकथञ्चित् योजयिष्यते । ननु विरुद्धधर्माणां
विद्यमानलात् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयः
अन्तःप्रतिष्ठानञ्च । अग्निवैश्वानरइति शब्दः केवलवैश्वानर-
पदे भवेत् भगवत्परत्वं योगेन तदग्निसाहचर्यात् अग्निरेव
भवेत् । तस्यैव च लेताग्निकल्पनमुपासनार्थं । प्राणो हि दिवता-
स्तत्यङ्गक्तं प्रथममागच्छेत् तद्वोमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो
हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं
विदेति भिन्नहेतुहेतुहेतुञ्च भवतीति न चकारः । तस्मादिरुद्ध-
धर्माणां विद्यमानलात् न भगवान् वैश्वानर इति चेत् । न ।
तथा द्रष्टुपदेशात् । सर्वभौकृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुप-
दिश्यते विरुद्धधर्माणां तत्तद्वावापत्तिरिवैश्वर्यमेव भगवतो
वर्णितं । तर्हि कार्यवाक्यमेवासु स्मृत्युरोधादिति चेत्
तत्राह । असम्भवात् । नहि तस्य द्युमूर्द्धत्वादयो धर्माः सम्भ-
वन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति चेत् ।
न । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निवैश्वा-

नरो वत्पुरुषः स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति । तस्मात् पुरुषत्वं पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न सम्भवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे सम्भवत्वल्यकल्पनाऽयुक्तेति ।

अतएव न देवता भूतच्च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ऊर्येत्यादिमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्निर्वा वाक्यार्थतेति कस्यचित् बुद्धिः स्यात् तदपि अतिदेशेनैव परिहरति । मुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे सम्भवति नान्यकल्पना युक्तेति ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं* भगवतः स्वाभाविकं कृत्विमं वेति । अस्मिन् सिद्धेत्वा पूर्वोक्तं सिद्धं भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थं चत्वार चक्रयो वेदार्थ-चिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारकाः आचार्याः । शब्दार्थयोर्जैमिनिः । आश्मरथ्यसु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः । केवलार्थविचारको वादरिति । आचार्यः पुनर्विचाराविचारयोर्दीप्तं पश्यन् विचारमपि वदन् तेषामल्प-बुद्धिख्यापनाय नामान्याह । तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः प्रथमं निर्दिश्यते । व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारेणैव विरोधं मन्त्रते जैमिनिः । आकाशवद्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तः ब्रह्म अतएव साकारत्वमनन्तमूर्तिं लं ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्त-

* तत्प्रादेशमात्रत्वमिति क० ।

मिव । त्रयोऽपि नियतपरिमाणा अनियतपरिमाणासु आकाश-
वत्परिच्छेदनिरूप्याः । तदृद्विज्ञासाभ्यां तथा भवन्ति ।
सृष्टावप्युक्तं ।

विष्णोसु चौणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।

प्रथमं महतः स्त्रृ द्वितीयं लग्नसंस्थितं ।

दृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यते इति ॥

भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽज्ञुष्मावः । हृदये प्रादेशी भूर्द्धनि
च मनसौन्दियेषु चाणः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे
सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिरभेदाय । तस्मात् वैश्वानरस्य पुरुष-
त्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विरुद्धते । अतः
साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथः ॥ २६ ॥

निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषा-
कारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी अतएव
पुरुषविधि इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमन-
क्षतत्वात् न स्वाभाविकत्वं तथापि निर्दिश्यमानं सच्चिदानन्द-
रूपमेवाश्मरथो मन्यते ।

अनुसृतेवादरिः ॥ ३० ॥

बादरिः केवलयौक्तिकशिन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपानुवादिका
शुतिरिति ।

यद्विद्या त उरुगाय विभावयन्ति

तत्तद्वपुः प्रलयसे सहतुयहाय ।

इति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धि-
सौकर्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वात् युक्त्यनुरोधेन
ब्रह्मवादोऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन् पञ्चेत्व-
तात्त्विकत्वं । अथवा मायास्थाने अनुसृतिः । अभिव्यक्तिसु
तुल्या । एवं सति वादरिमतेष्वपि तात्त्विकमेव रूपं ।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशौ
नियतमेव प्रादेशमात्रभगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय
सर्वत्र प्रादेशत्वं सम्पत्तिक्षतमित्याह । तत्र का संपत्तिः कथ-
मिति स्थयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । वाजसनेयि ब्राह्मणे द्युप्रभृ-
तीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावयवान् अध्यात्मे च मूर्द-
प्रभृतिषु चिवुकपर्यन्तेषु सम्पादयन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः
सुविदिता अभिसम्पन्नात्था तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेश-
मात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति स होवाच मूर्दानसुपदिशत्रेषु
वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना सम्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेश-
मात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति
तदेकदेशिपरिहारञ्जैमिनिर्मन्यते ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापकएव प्रादेश इति न हि
विरुद्धमुभयं भगवत्यनवगाह्यमाहात्मे तस्मात् प्रमाणमेवानु-
सर्त्तव्यं । न युक्तिः । शब्दवलविचारएव मुख्यः । न तु प्राती-
तिकविरोधादन्यथात्वकल्पनं । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधलं

पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समामनन्ति । न हि तस्य तदिधत्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति युक्त्या । अतोऽन्ये कृषयो भान्ताएव येऽन्यथा कल्पयन्तीत्यभिप्रेत्य स्वमतमाह । एनं वैश्वानरमस्मिन् मूर्द्धचिवुकान्तराले जावालाः समामनन्ति । एषोऽनन्तोऽव्यक्तं आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भुवोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्यौलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति न ह्यनन्तः संकुचितस्याने भवति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्तिगम्या त्वत्रद्विविद्यैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेसु शब्दमूलत्वादिति । न तथा पि काचित् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्तव्या शास्त्रसाफल्यादेति चेत् । उच्यते । विरोधएव नाशङ्कनौयो वस्तुस्वभावात् । अयः कान्तसंनिधौ लोहपरिभ्रमणे या युक्तिः गर्भस्यौदर्था दाहे रेतसो मयूरत्वादिभावेन हि सर्वत्र स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कैश्चिदपि शक्यते वक्तुं । तस्यान्ते सुशिरमित्यादना श्रुतिरेवमेवाह । यशोदा स्तनन्धयस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा स्वमायाविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह

अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिकात्रात्मयोगः ।

इति उल्खलबन्धने चायमर्थो निर्णीतिः । तस्मादानन्दांशस्यैवायं धर्मो यत्र स्वाभिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः । तस्मात्प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धं ।

इति श्रीवेद्यासमतवर्त्ति श्रीवक्ष्माचार्यविरचिते ब्रह्मसत्राणुभाष्ये

प्रथमस्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्खशब्दात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादे आधिग्रहपी भगवान् प्रतिपादितः । आधार-
रूपोऽव प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति । इदं श्रूयते ।
यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोत्तमनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमे-
वैकं जानथात्मानमन्या वाचो विसुच्छयामृतस्यैष सेतुरिति ।

वाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामभावतः ।

आधारधर्मा वाध्येरन्निति पादोऽभिधीयते ॥

यस्मिन्नित्यादि वाक्ये च वाक्यार्थः सर्ववाधितः । अर्थात्
प्रकरणात् लिङ्गादिति पूर्वं विचार्यते । अत्र संशयः । द्युभ्वा-
द्यायतनं ब्रह्म आहोस्ति पदार्थान्तरमिति । अर्थान्तरमेव
भवितुमर्हति । द्युभ्वादीनां सूचे मणिगणा इव प्रीतानां भार-
त्वात्र तदाहकः परमात्मा । अन्यवाग्विमीक्षासङ्गतः । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्ठत्वात् कथमन्यविमीक्षः सेतुच्च गति-
साधनः तस्मादफलत्वमपि आबलाभान्न परं विद्यत इति
विरोधश्च । अतो न ब्रह्मविद्यापरमेतद्वाक्यं किन्तु स्मृतिमूलं भवि-
ष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । द्यौः भूशादि-
र्येषान्ते द्युभ्वाद्यः तेषामायतनं । यस्मिन् द्यौरिति वाक्यो-
क्तानां साधकं वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्खशब्दात् । आत्म-
शब्दो व्याख्यातः स्खशब्देन । अत न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थ-
मात्मपदं किन्तु पूर्वोक्तानामात्मभूतं तेन न भारक्तो दोषः ।
कारणे हि कार्यमोत्तमं भवति सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञाने-
नामृतत्वप्राप्तिः । अभेदेऽपि ब्रह्मविदाप्नीति परमितिवदर्थः ।

तस्माद्वाधितार्थलाङ्गच्छस्य सर्वं गतत्वव्युत्पादकत्वात् द्युभाद्या-
यतनं ब्रह्मैव ।

मुक्तोपस्तुप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननु चीक्रां सर्वविज्ञानस्तोपक्रान्तत्वादन्यवाग्विमोक्षी विरुद्ध
इति नैष दीप्तः । मुक्तोपस्तुप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जौवन्-
मुक्तानां शरीराद्यध्यासरहितानामवान्तरप्रकरणशरधनुर्व्ययेन
ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जौवं लक्ष्ये योजयितुं तदुपस्तुप्यता
व्यपदिश्यते । तेन शरीराद्यध्यासविशिष्टं न ब्रह्मणि योजनीय-
मिति । किञ्च । वाग्विमोक्षेव न वसुविमोक्षः । वसुनो ब्रह्म-
त्वात् । वाचारभणमातत्वादिकारस्य । अतो न सर्वविज्ञान-
वाधः । अतो बाधकाभावादिदं ब्रह्मवाक्यमेव । ये तु शुते-
रन्यथार्थलं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति ते पूर्वीन्तरस्थशुति-
विरुद्धार्थवादिन उपेक्ष्याः ।

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ननु जड़धर्माः जड़टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अरा
द्व ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि । तस्मात् प्रकृतिपुरुषनिरूपक-
सांख्यानुमापकमेवैतत्प्रकरणमस्तु । निर्णीतमप्यच्चराधिकरणे
जड़धर्मात् पुनरज्जीवनं । तस्मात् द्युभाद्यायतनं प्रकृतिरेव
भवितुमर्हतीति चेत् । न । अनुमानं तन्मतानुमापकं न
भवति । कोऽपि शब्दो निःसन्दिग्धस्तन्मतख्यापको नास्ति ।
ब्रह्मवादख्यापकागतु बहवः सन्ति आत्मसर्वज्ञानन्दरूपादि-
शब्दाः । अतः सन्दिग्धाः जड़धर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्म-

धर्मा एवेति युक्तं । न हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्ते* सिद्धोऽस्ति ।
येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत । तस्मात् सर्वाधारवेन
निरूप्यमाणः परमात्मैव न प्रधानमिति ।

प्राणभृत्य ॥ ४ ॥

नन्वस्ति निर्णयकं प्राणानामोत्त्ववचनं मनोमयः प्राण-
शरीरनेतेति च । अतो जीवधर्माः केचन जडधर्माश्चापरे सर्व-
ज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावाज्ञोवधर्मा इति । तस्माज्ञाहृजीव-
विशिष्टः सांख्यवादेव युक्त इति चेत् । न । प्राणभृजीवो न
सम्भवति । अतच्छब्दादेव न ह्यानन्दामृतरूपः स भवितुमर्हति
तन्मते । पृथक्योगकरणमुत्तरार्थं ।

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

विशेषहेतुमाह । तमेवैकं जानथेति कर्मकर्हभावः प्रतौ-
यते । अतो भेदव्यपदेशात् न प्राणभृजीवः ।

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

जीवजडसाधारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह । प्रकरणं
हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे स ब्रह्मविद्यामिति ।
तेषामेवेतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च । ब्रह्मविद्याया एव प्रक-
रिणिलमवगम्यते ब्रह्मैवेदमस्तं पुरस्तादित्यादिभिर्विस्पष्टः
ब्रह्मवादः प्रतीयते ।

स्थित्यदनाभ्याच्च ॥ ७ ॥

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्क्या विशेषहेतुमाह । हा सुपर्णेति-
वाक्ये अनश्वन्नन्यो अभिचाकशीति केवलस्थितिः परमात्मनः

* श्रुतिव्यतिरिक्त इति क० ।

कर्मफलभोगी जीवस्य । अतः स्थित्वदनाभ्यां जीवपरमात्मानावेव
मध्ये परामृष्टौ । न हि साहृगमतमेतादृशं भवति । अतोऽस्य
वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानवात् प्रातिलोम्येन सर्वा उपपत्तयोऽ-
द्वङ्गा इति द्युभाद्यायतनं भगवानेवेति सिद्धं । यद्यपि पैद्वृगप-
निषदि ह्या सुपर्सेव्यस्यान्यथाव्याख्यानं प्रतिभाति तदृचाप्रदेश-
विशेषेऽन्यथाव्याख्यानं न दीप्ताय । तस्मात् सत्तक्षेवज्ञौ जीव-
ब्रह्मणै व्याख्यैयौ ।

भूमा सम्ब्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं च श्रूयते यो वै भूमा तत्सुखमिति लक्षणमुक्ता भूमो
लक्षणमाह । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमेति । तत्र संशयः । भूमा बाहुल्यमाहोस्ति ब्रह्मेति । तत्र
प्रपाठकारमेति ततस्तु ऊर्ज्वर्णवच्यामीति प्रतिज्ञातत्वात् वेदादीनां
नामत्वमुक्ता ततो भूयस्तु वागादीनां प्राणपर्यन्ताना-
मुक्ता मुख्यप्राणविद्याया अवरब्रह्मविद्यात्वच्यापनायार्धप्रपाठकं
समाप्त ततोऽपि विज्ञानादौनामन्तरज्ञाणं सुखान्तानां भूय-
स्तुमुक्ता सुखस्य फलत्वात् तस्यैव भूयस्तु वदति । यद्यपि तरति
शोकमात्मविदिति नारदप्रश्नात् भूमो ब्रह्मत्वं प्रकरणात् वक्तुं
शक्यते तथापि तस्यैवाथात आत्मादेश इति अहङ्कारादेश-
वदात्मादेशोऽप्यस्ति तेनात्रज्ञत्वेऽपि प्रश्नसिद्धिः । तस्य सुख-
बाहुल्यस्य स्ते महिन्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पूर्सविषयलाभेऽपि
भवति सुषुप्तावपौति । तयोरन्यतरद्याह्यं तत्राप्यन्तरज्ञत्वात्
सुषुप्तिरेवात्र भूमत्वेनोच्यते । न सुखबाहुल्यं सुषुप्तिरूपमेव

भूमेत्येवं प्राप्त उच्यते । भूमा भगवानेव । कुतः । सम्प्रसादा-
दध्युपदेशात् । सम्प्रसादः सुषुप्तिः तस्मादधि आधिक्येन उप-
देशात् । यद्यपि नान्यत्पश्यतौल्यादि समानं तथापि सएवा-
धस्तादिल्यादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यन्ते । न हि सुषुप्तेः
सर्वत्वादिधर्माः सम्भवन्ति । आत्मशब्दस्य मुख्यतया परि-
गृहीतो भवति । भावशब्दस्यापि सर्वत्वात् भगवति वृत्तिर-
दीषः । तस्मात् भूमा भगवानेव ।

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

नान्यत्पश्यतौल्यादयोऽपि गुणा ब्रह्मणि न विरुद्धन्ते ।
स्वाप्ययसम्प्योरन्यतरापेक्ष्यमाविःक्षतं हौति न्यायेन यत्र हि
दैतमिव भाती*ल्यादि शुल्या उभयत्रान्नानात् अन्यादर्शनादयो
भगवति न विरुद्धन्ते । चकारात् फलं तस्यैवोपपद्यते इत्याह ।
स वा एष एवं पश्यन्निल्यादिना सहस्राणि च विंशतिरित्यन्तेन ।
तिन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

अक्षरमन्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

गार्गिब्राह्मणे कस्मिन्नु खल्वाकाश श्रीतश्च प्रोतश्चेति
स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मण अभिवदन्त्यस्थूलम-
नखिल्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं
ब्रह्म वेति । तत्राचेतनसाधारण्याद्विष्टतुल्यत्वादाकाशवदस्याप्य-
ब्रह्मत्वमेव । द्युभाद्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अतएवागतार्थता
अदृश्यत्वाद्यधिकरणेन । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्का

* भवतीति क० ।

निराक्रियन्ते । अतोऽचेतनतुख्यवात् ब्रह्मवादस्यासमाप्त्वात्
आग्रहाविष्टवावद्युः स्वीत्वाच्च स्मरो वाव आकाशाङ्ग्यानिति-
वत् कयाचिदुपपत्त्या स्मरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृतिजीवविशेषा-
णामन्यतरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थं । अत्र हि प्रापञ्चिक-
सर्वधर्मराहित्यं ब्रह्मधर्मत्वच्च प्रतीयते । तदुपासनार्थत्वं उप-
पद्येत । ब्रह्मवपरिग्रहे तु वैयर्थ्यमेव उपदेष्टवाभावात् । तस्मा-
दक्षरमन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्तं उच्यते । अक्षरं
परमात्मैव । कुतः । अम्बरान्ताष्टते । श्रुतिं व्याख्याय सिद्धं हेतु-
माह । अत्रैकएव प्रश्न उत्तरं चैकं । आकाशस्यावान्तरत्वमेव ।
तेनाम्बरान्तानां पृथिव्यादौनां विधारकः परमात्मैव । युभाद्या-
यतनसिद्धो धर्मोऽत्र हेतुः । न तदश्रोति कश्चनेति मुख्यतया
परिगृहीतो भवति । अन्यथा मूर्द्धो विपतनज्ञ भवेत् । न ह्यन्यः
सर्वाधारो भवितुमर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथनार्थमक्षरपदमन्य-
निराकरणार्थं तद्धर्मोपदेशश्च । तस्मादक्षरं परमात्मैव ।

सा च प्रश्नासनात् ॥ ११ ॥

ननु क्वचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमित्य-
न्यत्रापि न तथाश्रयितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत
आह । सा च विष्टतिरत्रापि वाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः ।
प्रश्नासनात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रश्नासने गार्ग व्यावा-
पृथिवी विष्टते तिष्ठत इति प्रश्नासनेन विधारणमन्यधर्मो
भवितुं नार्हति । अप्रतिहताज्ञाशक्तिर्भगवद्धर्मत्वात् । तस्मा-
दक्षरं ब्रह्मैव ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

ननुक्तमुपासनापरं भविष्यतीति । तत्राह । अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य भावः अन्यभावः अब्रह्मधर्मे इति यावत् । तस्यात्र व्यावृत्तेः । अब्रह्मले हि ब्रह्मले नोपासना भवति । कार्यकारणभावभेदेन । न ह्यत्र ताटशो धर्मोऽस्ति । चकाराद्यो वा एतदक्षरमविदिला गार्गीत्यादिना शुद्धब्रह्मप्रतिपादनमेव नोपासनाप्रतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

पञ्चमप्रश्ने एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विदानेतेनैकतरमन्वेति । यद्येकमात्र इत्यादिना एक-द्विविमात्रोपासनया ऋग्यजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्थचतुर्थमात्रोपासनया परं पुरुषमभिधायीत स तेजसि परे संपन्नो यथा पादोरस्त्वचेत्यादिना परात्परं पुरिश्यं पुरुषमौक्षत इति । तत्र संशयः । परपुरुषः परमात्मा ध्यानविषयः आहोस्तिद्विराट्पुरुषो ब्रह्मा वेति । तत्रामुख्यप्रवाहप्रतितत्वात् ब्रह्मलोकं गतस्य तदौक्तरणमेव च फलं श्रूयते । न हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तदञ्जानमेव फलं भवति । तस्मात् विराट् ब्रह्मा वा अभिध्यानविषय इति एवं प्राप्त उच्यते । सः अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव । कुतः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । जीवघनात् केवल-जीवाधारभूतात् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुषदर्शनं ईक्षतिः तस्याः कर्मलेन व्यपदेशात् उभयोः कर्मणोरेकत्वं अपरन्ति-

मावपर्थनं निरूप्य परं ह्ये निरूपयति । तथैव च स्त्रीके
तिस्त्री मावा इत्यादि । अभिधानस्य हि साक्षात्कारः फलं ।
अतः फलरूपज्ञानस्य विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मैव ।
मन्दशङ्कानिवृत्यर्थमेवेदं सूक्तं । अत त्रिविद्वादिनामन्यथा-
पाठो भ्रमात् तत्रापि विचारसुख्यः ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेशम् दहरो-
ऽस्मिन्नतराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यन्तदाव विजिज्ञासित-
व्यमिल्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किं जीवोऽन्वेष्टव्यो ब्रह्म
वेति जीवब्रह्मवादो निर्णयते । शुत्यर्थो हि निर्णेतव्यः । तत्
यदस्मिन्वाक्ये परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेत् शास्त्रं च तत्रैव
समाप्तं चेत् व्यर्थमधिकरणारम्भः । इदमेव च वाक्यं शुल्का
वक्तव्यं च भवेत् । तस्मादस्मिन्नधिकरणे मुख्या सर्वसङ्कर-
वादादिनिराकृतिः । किं तावत् प्राप्तं दहर आकाशो जीव
इति । अत्रावान्तरप्रकरणददयं । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे
जीव एवासृताभयरूपः प्रतिभाति । स्थार्थं च द्वितीय-
प्रकरणं । तस्मात् प्रथमेऽपि जीव एव तादृशधर्मवान् भवितु-
मर्हति । अर्थानुग्रहमपि व्याख्येयं । अथमेव जीवो ब्रह्म
अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । मैत्रीयोब्राह्मणं चानुगुणं भविष्यति ।
तस्य पुरं शरीरं तत्र हृदयकमलं सूक्ष्मं तत्वारायमात्रो जीव
एवाकाशः तात्स्थान्तद्वापदेश इति । अन्वेष्टव्यसु तस्मिन्
विद्यमानस्तन्महिमा । वासनारूपेण सर्वन्तत्र वर्तत इति ।

अन्यथोभयत्र सर्वकथनं विरुद्धमापयेत् । भूतानि महा-
भूतानि पुवाद्योवा तज्ज्वेत् ब्रूयुरित्यादिना नित्यतामुपपाद्य एष
आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वसुपदिशति । तत्त्वानञ्च प्रशं-
सति । स्वात्मज्ञानिनः कामसिद्धिच्छाह । य इहेत्यादिना ।
येऽपि च विरुद्धा धर्माः प्रतिभान्ति अहरहर्गमनादयस्तेऽपि
स्वकल्पितजीवानां स्वप्नमायामनोरथादिषु तेषामेव गमना-
गमने प्रति स्वातिरिक्तस्य ब्रह्मणेभावात् एवं लोकाधारत्व-
मपि ब्रह्मचर्यं च तस्य साधनमिति । योगश्च तयोर्द्धमा-
यनमृतत्वमेतौति च । तस्माज्जीव एव दहर इत्येवं प्राप्त
उच्यते । दहरः परमात्मा न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः । उत्त-
रत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तं ।
जीवो नाम भगवदंशो न भगवानेवेति अये वक्ष्यते । अंशो
नानाव्यपदेशादिति । नापि ब्रह्म तावन्मात्रमिदमप्यये वक्ष्यते ।
अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्म-
विद्यापरं किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेति ।

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गच्च ॥ १५ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुदयमाह । गतिशब्दाभ्यां । गति-
ब्रह्मलोकगमनं । एवमेवेमा सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं
ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति एष आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः सत्य-
संकल्प इति केवलभगवदाचकाः शब्दा ब्रह्मलोकशब्दश्च ।
ननकृं जीवस्यैवेते शब्दा गतिश्च मनोरथादिकल्पितानामिति ।
तन्निराकरणायाह । तथाहि तथैव गतिशब्दौ भगवत्येव युक्तौ ।

अनृतेनापिधानं हि तेषां विशेषणं । अज्ञानावेष्टितव्यमित्यर्थः । नन्वज्ञानपरिकल्पितत्वं दृष्टवात् तथैव हि दृश्यते । सर्वोऽप्याह न किञ्चिद्वेदिष्यमिति । न च गन्तुरभाव एव शास्त्रवैफल्यापत्तेः नह्यात्मनाशः पुरुषार्थः कर्मकर्हविरोधश्च तथा । अपहृतपाप्तत्वं च तद्विरुद्धधर्माणामनुभवात् । भगवति तु इदानीमेव तेषामनुभवः ध्यानादावुपलब्धेः । पृथिवौशराववदेव जीवब्रह्म विभागी नन्वज्ञानकृतः । तथाहि । अज्ञानं नाम चैतन्यांतर्भूतं तच्छक्तिरूपमनादि उत बहिर्भूतं । साङ्घवत् न बहिर्भूतं चेत् साङ्घनिराकरणैनव निराकृतं अन्तःस्थितायाः शक्तिरूपायाः स्वरूपाविरोधिन्या न स्वरूपविभेदकत्वं आश्रयनाशप्रसङ्गात् । कल्पनायाश्वाप्रामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि भेदकत्वं कुठारादिवत् । नापि वायुवत् तच्छक्तित्वात् । किञ्च । कोऽयं ब्रह्मवादे प्रहेषः येन मिथ्यावादः परिकल्पति । अज्ञानादिति चेत् पौतशङ्खप्रतिभानवद्युक्तं मतकरणं ब्रह्मविदुपासनयानुगमिष्यति । शर्कराभक्त्यैनव पौतप्रतीतिः सर्वज्ञेन हि वेदव्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणैदमधिकरणमारब्धं । तस्माज्जीवानामेवाज्ञानदर्शनात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनात् गतिशब्दौ ब्रह्मविषयावेव न जीवविषयौ । किञ्च । लिङ्गञ्च वर्तते यथैवेह कर्मजितो* लोकः क्षीयत एवमेवामुक्त पुण्यजितो† लोकः क्षीयत इति नहि स्वाज्ञानं स्वस्य सम्भवति हिताकरणप्रसक्तिश्च । न च ज्ञानेन सामर्थ्यमुडुडमिति वाच्यं विरोधित्वात् नहि ज्ञाने

* कर्मचित् इति वा पाठः ।

† पुण्यचित् इति वा पाठः ।

जाते कर्त्तृत्वमस्तोति विष्वववादिनोऽङ्गोकुच्चेन्ति । विरुद्धा च कल्पना अहं ब्रह्मास्मौति अतएव सर्वभावश्चतेः । तद्ज्ञानच्छतस्य सार्वज्ञे लिङ्गं तस्य हि सगुणो भगशब्दवाच्यानामन्यतरः स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्येवास्यापि माहात्म्यं भवति तस्माल्लिङ्गादपि गतिशब्दौ ब्रह्मविषयौ । चकारात् तमेव विदिलातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नामनो मीक्षाय ब्रह्मण एव तु ज्ञानमामत्वेनापि । तस्मात् दहरः परमात्मा ।

धृतेष्व महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अपरं हेतुमाह । धृतेः । अथ य आत्मा स सेतुर्विधत्तिरेषां लोकानामसम्भेदायेति । न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य सम्भवति । चकारात् सेतुत्वमपि तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यमिति लोकविधारणस्य माहात्म्यरूपत्वात् । तस्यैव कर्म्मलमित्याह । महिमैष पुरुषस्य न तु वासनारूपेण तस्मिन्विद्यमानत्वं संसारिधर्मलेनामाहात्म्यरूपत्वात् । न च विरुद्धमुभयत्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यं । अस्यास्मिन्नुपलब्धेः । अस्यैतादृशविरुद्धधर्माश्रयमाहात्म्यस्यास्मिन् भगवत्येवोपलब्धेः ज्यायानाकाशाद्यावान् वा अयमाकाशः अणुः स्थूल इति । यशोदादयच्च वहिःस्थितमपि जगदन्तः प्रपश्यन्ति । नत्वेतादृशो जीवो भवितुमहेति । तस्मात् ब्रह्मैव दहरः ।

प्रसिद्धेष्व ॥ १७ ॥

आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः । अपहतपापत्वादिप्रसिद्धिः । किं वहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्येव न जीवे सम्भवत्य-

तोऽपि भगवनेव दहरः । चकाराद्विधिसुखेनाधिकरणसमाप्तिः
सूचिता । अन्यनिषेधसुखेन पुनर्बिंचारयति ।

इतरपरामर्शात् सद्गतिचेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

ननु ब्रह्मैतादृशं जीवो नैतादृश इति न क्वचित् सिद्धमस्ति
शुद्धेकसमधिगम्यलादुभयस्तरूपस्य ब्रह्मवादे अतो यथा सर्वत
ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनात् तत्त्वकरणं ब्रह्मण इति
निश्चीयते एवमिहापि जीवस्यासाधारणधर्मदर्शनात् जीवप्रक-
रणमिति कुतो न निश्चीयते । निश्चिते तु तस्मिन् आकाशतुल्य-
त्वादयो धर्मा जीवस्यैव भविष्यन्ति नान्यस्येत्यभिप्रायेणाह ।
इतरपरामर्शात् सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्शः उपक्रमोप-
संहारमध्यपरामर्शः सन्दिग्धे निर्णयः तत्रात्मविदः सर्वान्
कामातुक्ता मध्ये अथ य एष संप्रसादोऽस्माद्वौरात् समुद्धाय
परं ज्योतिरूपसंपद्य स्तेनरूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति हीवा-
चैतदसृतमभयमित्यादि मध्ये अग्रे अथ य आत्मा स सेतुरिति ।
तत्र सम्भासादः सुषुप्तिः जीवावस्था । तत्र परसम्भवनिमित्तेन
स्तेनैव रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनात् जीवएवैतादृश इति गम्यते ।
नह्यत्र परमात्मनोऽयं धर्मः सम्भवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं
जीवपरं भविष्यतीति । सएव जीवएव प्रकरणार्थं इति चेत् ।
न । जीवस्तादृशो न भवति विरुद्धधर्मत्वैनैव सर्वत तत्रिष्ठ-
यात् । उभयोरेकत्वे ह्युभयत्वमेव न स्यात् च्छतं पिवन्ता-
विल्यादिवाक्यविरोधश्च । अतो न जीवस्तादृश इत्यभिप्राये-
णाह । असम्भवात् । नहि जीवे जगदाधारत्वादिकं सम्भवति ।

नहि परामर्शमात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शस्यान्यार्थत्वमुत्तरत्व वक्ष्यति । तस्माइहरो जीवो न भवितुमहंति । वाक्यार्थो यथोपपद्यते तथोन्तरत्व वक्ष्यते । ब्रह्मत्वेकमेव नोभयमिति निश्चयः ।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

उत्तरात् प्रकरणात् प्राजाप्रत्यात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषिमनोरूपे प्रतीयमानो जीवएवामृताभयरूपो निरूपितः । तस्यैवोदशरावे जाग्रत् साक्षित्वं तदगु स्वप्नसाक्षित्वं तदगु सुपुस्मिसाक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्यामृतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानामताच्छिकत्वमुक्ता समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्रतिपादयति । अतो जीवोऽपि वसुतस्तादृशं एवेति प्रकृतेऽपि परामर्शात् स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति । तु शब्देन नायमर्थो दूष्यते किन्तु किञ्चिदन्यदस्तौति न नकारप्रयोगः । तदाह । आविर्भूतस्वरूपः । स्वाप्ययसम्पत्योर्भगवदाविर्भावो जीवे भवति । नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत् । ब्रह्मण उपदेशसमये भगवदाविर्भावात् सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन्निन्द्रेऽपि तथैवोपदिष्टवान् प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिविम्बादावमृताभयवचनं मिथ्या स्यात् । इन्द्रेत्वाविर्भावाभावात् प्रजापत्यसन्धाने विपरीतं पश्यति । अतस्तावमात्रदीप्तपरिहारायान्यथोपदेशः स्वप्रादिषु तथा प्रकृतेऽपि सुषुप्तावस्थायां भगवदाविर्भावात् तथा वचनं । तस्मादुभयमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यतापि भगवदाविश्वकृता भगवदर्माभिलापा उह्नाः । तस्माइहरः परमात्मैव ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शप्रयोजनमाह । अन्यएवार्थः प्रयोजनं यस्य तस्मा-
द्यमहरह्वर्वा एवमिति सर्गलोकमेति स्वस्यैवं ज्ञाने हि ब्रह्मसुखं
फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायामुपयुज्येत भगवतश्च तदाविर्भावो भव-
तौति चकारार्थः । सम्पत्तौ भगवदावेशकथनार्थं वक्ष्यति च
स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविःकृतं हीति चतुर्थे । तस्मान्
परामर्शेनान्यथावन्मानम् ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न वयं जीव उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः ।
किन्तु ब्रह्मणि नायमर्थं उपपद्यते । अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्ड-
रौके कथं भगवदवस्थानम् । व्यापकत्वश्चवणात् । यावान् वा अय-
माकाश इति । तस्मात् विरोधपरिहाराय जीवएवाराग-
मातस्था भवत्विति कल्पयत इति चेत्तर्हि भवान् सम्बिचार-
कोऽस्मदीयएव परं तु तत् समाधानं पूर्वमेवोक्तं निचायत्वादेवं
योगवचेत्यव । तत्र प्रस्तर्तव्यम् । विरोधस्तु सर्वभवनसमर्थे
ब्रह्मणि नाशङ्कनौयः । तथा पुरुषशरीरञ्च ।

पुरुषले च मां धीराः साहृदयोगविशारदाः ।

आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्तुपवृंहितमिति ॥

भगवदाक्यात् । तस्माङ्गवानेव दहर इति सिद्धम् ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

दहरविरुद्धं वाक्यमाशङ्क्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति
न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्त-

मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति कठवस्यामन्यत्र
च श्रूयते । यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं प्रकरणात् ब्रह्मपरत्वाव-
गतम् । अर्थाच्च सन्देहः । यस्मिन् द्यौरित्यत्र सूर्यादीनां
ब्रह्माधारत्वमुक्तम् । अस्मिन् वाक्ये पूर्वाङ्गे तत्र तेषां भानं
निषिध्यते ।

यत्र यत् सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चेत्तत्र भासते ।

क्व भासेताप्यपेक्षायां कर्मत्वे श्रुतिवाधनम् ॥

यत्रैत्यधिकरणसप्तमी । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं
तत्राग्नेः का वार्त्तेति वचनात् सत्यलोकस्थितः कश्चित्तेजोविशेष-
एव वाक्यार्थं इत्येवं प्राप्ते उच्यते । अनुकृतेस्तस्य । भगवद्नुका-
रार्थमेवैतद्वचनं स्वतो भाननिषेधः पूर्वाङ्गेऽपि पदार्थः
तसेवानुकरोति सूर्यं रश्मय इव क्वाया पुरुषमिव । तस्माद्वाक्ये
भगवद्नुकारित्यवचनानान्यार्थकल्पनम्* ।

किञ्च । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सूर्यादीनां
स्वतःप्रकाशो नास्येव घटवत् भगवत् प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्व-
मिति चकारार्थः । तस्मात् स्वतोऽभाने लक्षणया कर्मत्वेवा
भगवत् परत्वे सिद्धे नान्यार्थकल्पनम् ।

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

व्याख्यातेऽर्थे सम्मत्यर्थमाह । अपीति समुच्चयः ।

न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् ॥

* नानार्थकल्पनं इति क० ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् । इति च
तस्माद्गगवानेव सर्वावभासकस्तमेव सर्वमनुकरोतीति सिद्धम् ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् पुनर्बाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति । अङ्गुष्ठमात्रः
पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो
विजुगुप्ततिः* । तथा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक
इति तत्रैव अयते । यावान्वा अयमाकाश इति व्यापकत्व-
मन्तःस्थितस्य प्रतीतम् । अङ्गुष्ठमात्रताचात्र प्रतीयते । अती
विरोधाज्ञौवस्यैव लोकान्तरगं नृदेहवत् । उपासनार्थमौशा-
नत्वादिधर्माः । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वलादिति
तत्रिवृत्त्यर्थम् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रो न भगवानेवं प्राप्तमत उत्तर-
माह । शब्दादेव प्रमितः । अत्र सन्देहेव न कर्त्तव्यः । शब्दा-
देव प्रकर्षेण विमानात् । यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं
तथाऽङ्गुष्ठमात्रस्यैवेशानत्वं । यदि भगवान् ताटशो न स्यात्
अन्यस्य ताटश्लं नोपपद्येत । तस्माद्गगवतः सर्वतःपाणिपा-
दान्तत्वाद् यत्र यावानपेत्यते तत्र तावन्तं श्रुतिनिरूपयतौत्य-
ङ्गुष्ठमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ।

हृदयपेत्त्वया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

नन्वनेकरूपत्वं विरुद्धधर्मवत्त्वं माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूप-
यति । प्रादेशमात्रत्वज्ञ धानार्थं अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य कीपयोग इति
चेत् तत्राह । तुशब्देन निःप्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति प्रयो-

* विजुगुप्तते इत्यदीपः ।

जनं तदाह । हृषि अङ्गुष्ठमाचं निरूप्यते केन हेतुना अपेक्षया
ईश्वरकार्थापेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृषीर्जुन तिष्ठतौति
स्तृतेः । रक्षार्थमङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरत्वे किमेतत्र
सम्भवति तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिक्षयेदं
मृत्युपाख्यानं प्रवृत्तं । अतो मनुष्याणां हृदयस्यांगुष्ठमात्रत्वात्
यद्यपि हृदयं स्फूलं तथापि धर्मरूपं तावदेव तावन्मात्रस्यैवाव-
दानश्वरणात् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वादङ्गुष्ठ-
मात्रोऽत्र भगवानेवेति सिद्धम् ।

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचित्
भ्रमो भवेत् । सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति ।
तन्निराकरणार्थं देवादीनामधिकारमाह । तदुपर्यपि मनुष्या-
पेक्षयाऽर्बाक्तनानामधिकारी नास्ति । तत्रापि वैदिकधर्महेत-
तोस्त्वैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोऽपि ये साध्यादयो
धर्मयुक्तास्त्वेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभूतौनां न समति-
रिति स्वनामग्रहणं विशिष्टत्वैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तं
शतानन्दिनामधिकारं मन्यते बादरायणः । कुतः । संभवात् । सं-
भवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां सातिशयाभ्यां ताटश-
जन्मसम्भवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अक्षर-
पर्यन्तं शतीत्कर्षश्वरणात् उपर्यपेक्षा । अतोऽक्षरप्राप्तिः शुद्ध-
ब्रह्मविद्याहेतुकत्वादुत्तरोक्तरमुपदेष्टृणां विद्यमानत्वात् प्रजा-
पतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः सम्भवति । संभववचनात् दुर्लभा-

धिकारस्तत्रेति सूचितम् । योयो देवानां प्रत्यबुध्यत् स एव तद-
भवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति । तदुपर्य प्रधिकारः सिङ्गः ।

विरोधः कर्मणौतिचेन्नानेकप्रतिपत्तेदर्शनात् ॥ २७ ॥

नन्वेवसुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्त्रीक्रियमाणे तत्पूर्व-
भाविष्यप्रधिकारी वक्तव्यः कर्मणि वेदाध्ययने उपनयनादिषु
च । ततश्च तेषां ब्राह्मणाद्यभावादेशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन
मतेन देवात्मराभावाच्च तदभावेऽपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुति-
विरोध इति चेत् । न । अनेकप्रतिपत्तेदर्शनात् । बह्ननां प्रति-
पत्तिष्ठृश्यते । बहवोऽत्र कर्मणि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते । साध्या वै
देवाः सुवर्गकामा एतत् षड्ग्रात्रमपश्यन् तमाहरत्तेनायजन्त
सोऽग्निष्टोमेन वस्त्रनयाजयत् स उक्थेन तु रुद्रानयाजयत्
सोऽतिरात्रेणादिल्वानयाजयदिल्वादि यथैकश्चतं वर्षाणि प्रजा-
पताविन्द्री ब्रह्मचर्यसुवासेति । भूमावागत्य चृष्टौन् द्रुत्वा यज्ञ-
करणच्च श्रूयते । देवा वै सत्रमासतेत्यादौ दर्शनवचनान् स्वस्यापि
चक्षिकृतं कर्मकरणच्च द्योतयति । अथवा । सर्वपदार्थानाम-
नेकाप्रतिपत्तिर्बहुधोपयोगी वेदे दृश्यते यथा चतुर्ढाकरणादि
परिधिप्रहरणादि तुषोपवापादि तदिद्यमाने क्रियते नाविद्य-
माने तथा यत्र ये पदार्थान सन्ति तत्र कर्म तदभावेऽपि
भवति । तथाहि दृश्यते । पर्वते सोमवाहका नोऽभावयन् ।
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।

इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् ।

तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ।

इत्यादिवाक्यैः सर्वं संभूत्युपपत्तिश्च । आधुनिकान् प्रति वेद-
विभागात् जैमिनेस्तथानिर्णयः । तस्मात् कर्माधिकारः कर्म-
करणञ्चोपर्यपि सिद्धम् ।

शब्द इतिचेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु मात्रु कर्मकरणे विरोधः शब्दे तु भविष्यति । अर्थ-
ज्ञानानन्तरं हि कर्मकरणं वेदाच्चार्थज्ञानं । तत्र साध्यादौनां
वेदएव कर्मकरणं श्रूयते तत्र ज्ञाने कर्मकर्हविरोधः । अन्य-
कल्पनायां त्वनवस्थाव्यवस्थापकपदाभावात्* । तस्मादेदो वस्तुनां
वृत्तान्तं वदन् वस्तुनामधिकारं वदेत् । वदन् वा कथमनिल्योऽन
भवेदिति चेत् । न । अतः प्रभवात् । अतः शब्दात् प्रभवः शब्दोक्त-
पदार्थानां वेदोक्ताः सर्वं एव पदार्थां आधिदैविकाएव पुरुषा-
वयवभूताः सर्वानुकारित्वाद् भगवतः अती नामप्रपञ्चो वेदा-
त्मकोभिन्नएवाङ्गीकर्त्तव्यः । स केवलं शब्दैकसमधिगम्यः वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्यइति । अतस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वात् विरोधः
शब्दे । कथमेव मत आह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं
तावदिदानीमपि यजमानः यजमानकृत्यं चत्विंशत्य स्तुत्यं
वेदादेवावगच्छन्ति । न चाकृतिमात्रवाचकल्पेनाविरोधः सर्वं त्र
लक्षणप्रसङ्गात् । यः सिक्तरेताः स्यादित्यादिषु विरोधस्य ।
न च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वं प्रवृत्तिवैयर्थ्यपत्तेः । सङ्केतयह-
विरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वानानुपस्थितिदीपः ।
सङ्केतयहेऽपि जमदग्नीनां पञ्चावर्त्तमित्यनुमानं न हि स्य-

* अनवस्थाव्यवस्थापकाभावादिति क० ।

जामदग्न्य इति प्रत्यक्षोऽनुभवोऽस्ति । परोऽन्तव्यवहारस्यैव अनुभव-
त्वमिति ब्रह्मवादः । तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौ-
तिक्यज्ञपदार्थेषु भगवद्वयवावेशस्थामुत्त्रापि देवादिलोके ।
तस्मात् वैदिकः पदार्थः सर्वोऽप्याधिदैविकी भिन्न इति सिद्धम् ।

अतएव च नित्यत्वं ॥ २९ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह । अतएवास्मादेव हेतोर्वेदस्य
नित्यत्वं सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन । चकाराद् ब्रह्मतुल्यत्वम् । शब्द-
ब्रह्म वेदपुरुष इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्यासु स्तुतेर्ब्रह्मोपादानस्य
सर्वज्ञतया कथनं तन्माहात्मनिरूपणार्थम् । बन्धिका ह्येषा
मोचिका तु सा । अतएव च्छवीणामप्यत्र मोहः । निश्चित-
वचनाच्च तस्याऽप्ययं प्राणभूतो नित्य इत्यर्थः । प्राधान्यात्
ब्रह्मविद्या परा विद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यव-
हारभेदौ । तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वात् वेदस्य नित्यत्वम् ।

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् सृतेश्च ॥ ३० ॥

एवं शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यसिद्धये भिन्नएव प्रपञ्चो
ह्याधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । इदानीमर्थबलविचारेणोत्तर-
काण्डे किञ्चिदाशङ्क्य परिह्रियते दार्ढार्थम् । नन्वस्य प्रपञ्च-
स्यानुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्त्रीक्रियमाणत्वे स्तुष्टिप्रलय-
योर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति तत्वाह । समान-
नामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधः । वसुतसु भगवद्रूपत्वादा-
विर्भावतिरोभावेक्षयैव तथात्वान्नावृत्तिशङ्कापि तथापि लौक-

बुद्धतुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वात् समुद्रे जलप्रक्षेपवत् । पुनरुपादाने तदेवेति निश्चयाभावेऽपि नामरूपयोस्तुत्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावात् नानित्यसंयोगविरोधः । कुतः । दर्शनात् । इत्यते हि । तथा पितृमातृत्वीभर्तृशरौरगङ्गादिषु तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्धत्वात् ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवच्च पृथिवीज्ञान्तरिक्षमयोसुवः* ॥ इति सृतेश्च ।

सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मयोनिना ।

प्रजाः सूर्य यथापूर्वं याश्च मय्यतुश्चिरते ॥

इत्यादि सृतेः । सर्वसृतेश्च । चृष्टीणां पूर्वचरितस्मरणं सृतिरुच्यत इति । अतोऽर्थबलविचारेऽपि पदार्थानां नित्यत्वाच्च न विद्यानित्यसम्बन्धः ।

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

अर्थबलविचारएवैकदेशेन पूर्वपक्षमाह । ननु मध्वादिविद्यासु देवानामनधिकारात् सर्वत्रैवानधिकारः । तथाहि । असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेवेत्यादिना सूर्यस्य देवमधुत्वं प्रतिपादितम् । रश्मीनां वेदत्वच्च । तत्र वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्याः पञ्च देवगणाः स्वमुख्येन सुखेनामृतं दद्युव लघ्नन्ति । पञ्चविधा एव च देवाः । स्वतःसिद्धं च तेषां तन्मधु । अतुपासकत्वात् देवान्तरकृता कल्पना कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणीऽपि देवत्वं । आदिशब्देन सर्वाएव देवोपासनविद्या गृहीताः । अतस्मेषा-

* स्वः इति वा पाठः ।

सुपास्थलात् कृतार्थलाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यति-
रेकेण कस्यचिवहृत्तिः सम्भवति । मीक्षस्यायधिकारनिवृत्ता-
बुत्तरमार्गवर्त्तिलात् स्ततएव सिद्धेः । यावदधिकारमिति
न्यायात् । वस्तुनयाजयदित्यवापि भाविन्येव संज्ञा । तस्मात्
मनुष्याधिकारकमेव ज्ञानं कर्मचेति न देवानामधिकार इति
जैमिनिराचार्यो मन्यते । मनुष्याणामेव ज्ञानकर्मणोस्तरत-
मभाववतां तत्तद्रूपभोगानन्तरं मोक्षप्राप्तेरिति ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

किञ्च । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते ।
सर्वे हि नक्षत्रादिरूपेण महाभोगवन्तो जगद्वभासकत्वेन
ज्योतिष्क्रे दृश्यन्ते । अग्निः पुक्षस्य प्रथमं काण्डमित्यादि
श्रुतेश्च । न हि ताटशां प्राप्तैश्चर्यवतां सर्वोपास्यानां मोक्ष-
दातृणां ज्ञानकर्मणो कश्चनोपयोगोऽस्ति । तस्मादनधिकारएव
देवानामित्येवं प्राप्ते उच्यते ।

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्यति । भावं देवानामधिकारस्य
सङ्गावं बादरायण आचार्यः गौलसिङ्घान्ताभावाय स्वनाम-
ग्रहणम् । किमार्पेण ज्ञानेन तथा सति तुल्यत्वमत आह ।
अस्ति हि । अस्ति वेदे प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति सएत-
दग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत् तदुदिते सूर्ये जुहोदिति देवा वै
सत्रमासतेत्यादिभिः कर्माधिकारो निश्चितः । तद्योयो देवानां
प्रत्यक्षुध्यत् सएव तदभवदित्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिसम्बादे ब्रह्मा-

देवानामिति च । एवमेवम्बिधैर्वाक्यैर्वानामथधिकारोऽस्मि । यत्र च पुनर्देवानां फलभोगएव प्रतीयते न करणं तत्रापि तेषामधिकारोऽङ्गौकर्त्तव्यः । हि युक्तोऽयमर्थः । एते हि वस्त्र आधिदैविकभगवद्वयवभूताः अनश्ननात् । अन्यथा वसुलादि-विरोधः । यदसूनां प्रातःसवनमित्यादिवत् । न हि जीव-विशेषा दृष्ट्वा लृप्यन्ति । तस्मादिदं ब्रह्मप्रकरणमेव । योऽपि देवोपासकवत् प्रतीयते स भगवदंशएवाधिदैविकः । न वा पूर्वकल्पेन निर्णयः । तद्या सति तेषामभावात् । अनुपा-स्थत्वं अनिल्यता च वेदस्य स्थात् । तस्मादेवानामथधिकार इति शब्दबलविचारएव युक्त इति सिद्धं ।

शूद्रस्य तदनादरश्ववणात् तदाद्रवणात् स्तुच्यते हि ॥ ३४ ॥

इदानीं शूद्रस्याधिकारो निराक्रियते । यथा कर्मणि एतया निषादस्य पतिं याजयेता हि तस्येष्ठिरिति श्रुतेर्विष्कृदा-धावेति शूद्रस्येति लिङ्गात् । दोहादौ च शूद्रस्याधिकारः । एवमिहापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकाराद्दति । तन्निरा-करणार्थमिदमधिकरणमारभ्यते । एवं हि श्रूयते । जानश्रुतिर्ह पौत्रायण इत्यत्र हंसवाक्यश्ववणानन्तरं सयुग्मतोरयिक्षस्य समीपं गतः ॥ जानश्रुतिः पौत्रायण रयिक्षेमानि* षट् शतानि गवामित्यादिना देवतां प्रुष्टः प्रत्युवाचाह ह्यारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वित्यादिना जानश्रुतिं शूद्रशब्देन सम्बोध्य युनश्च शूद्रानेन मुखिनेत्युक्ता संवर्गविद्यासुपदिष्टवान् । अतोऽत्र

* रैक इसि वा पादः ।

विद्यायां जातिशूद्रसाप्यधिकार इत्याशङ्का परिहरति । नाव शूद्रशब्दो जातिशूद्रवाचौ किञ्च मत्सरयुक्तस्वमत्र नाधिकारौति तथा सम्बोधनं । तदा शुक्लशोकः अस्य जानशुतेः समजनि । तत्र हेतुः । तदनादरश्वणात् । तस्मात् हंसादनादरस्य श्वणात् कम्बर एनमेतत् सन्तं सयुग्मानमिव रयिकमात्येति स्वापकर्मश्वणात् । किमतो यद्येवमत आह । तदाद्रवणात् । तदनन्तरं आद्रवणात् शुचमनु आद्रवतौति शूद्रः परोक्षवादार्थं दीर्घः सर्वज्ञत्वख्यापनाय । रुद्धिर्योगमपहरतौति न्यायात् कथमेवमतआह । सूच्यते हि । स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते हंसवाक्यात् । शोके जाते त्वमागत इति । अन्यथा प्रपन्नस्य धिकारवचनमनर्थकं स्यात् । युक्तश्वायमर्थो ब्रह्मविदः सर्वज्ञतेति तस्य मात्सर्थनिराकरणं वा सम्बोधनफलम् । तस्मात् शुचं प्रत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगी न जातिशूद्रवाचौ । कुत एवमत आह ।

क्षत्रियत्वावगतेष्वोक्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

जानशुतेः पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करथकन्यादानात् । न हि क्षत्रियप्रभृतयो हेते क्षत्रियादन्यस्य सम्भवन्ति । राजधर्मत्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यालिनकन्यां दातुं शक्नोति । न वा प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे सङ्गच्छते । उपदेशाच्चेति चकारार्थः । तथापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैवाधिकारं मन्वानस्य निराकरणार्थं हेतुमाह । उक्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणञ्च काच्चेनिमित्युक्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रियौ तौ निर्दिष्टौ । कक्षा

चेना यस्येति कक्षसेनस्यापत्यङ्गाक्षसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं चैत्ररथ इति । चिना रथा यस्य तस्यापत्यन्तेन चैत्ररथेन कक्षारूपा रथा इति व्याख्यानं । एतेन वै चित्ररथङ्गापेया अयाजयन्विति शौनकश्च कापेयोयाजकस्म याज्यश्चित्ररथस्य मुत्रः काक्षसेनिरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् । इमौ तु संवर्गविद्योपासकौ प्राणाय हि भिक्षा तस्मान् ददतुः उभावपि ज्ञोक्तौ भगवतः तेन प्रकृतेऽप्येतौ गुरुशिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते । तस्मान् जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारी ।

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इदानीं शूद्रस्य क्वचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारस्येदत्रापि कल्पेत् । तत्तु नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयनसंस्कारः सर्वत्र परामृशते । तं होपनिन्ये । अधीहि भगव इति होपसमाद तान् नुहातुपनीयेत्यादिप्रदेशेषु उपनयनपूर्वकमेव विद्यादानं प्रतीयते । शूद्रस्य तु तदभावाभिलापात् चतुर्थं एकजातिसु शूद्र इति । न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीति शूद्रस्य संस्कारनिषेधात् । चकारात् न शूद्राय मतिं दद्यादिति निषेधः ।

तदभावनिर्द्वारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च शूद्रस्य न सर्वथाऽधिकारः तदभावनिर्द्वारणे शूद्रत्वाभावनिर्द्वारणएव गुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सत्यकामो ह जावाल इत्यत्र गौतमः सत्यकाममुपनिन्ये । नैतदब्राह्मणीविवक्तुमर्हतीति सत्यवचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वैव । चकार एवार्थं । चकारेण

निर्वाणसुभयज्ञापनार्थं वर्णितं शूद्राभावच्च । तस्मात् शूद्र-
स्थाधिकारः ।

अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् सृतेश्च ॥ ३८ ॥

दूरे ह्यधिकारचिन्ता वेदस्य अवणमध्ययनम् अर्थज्ञानं
लयमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । तत्स्विधावन्यस्य च । अथास्य वेद-
सुपश्चत्स्वपुजतुभ्यां शोत्रप्रतिपूरणमिति । पद्मुह वा एतत्
श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसामीये नाधेतव्यमिति । उदा-
हरणे जिङ्गाच्छेदोधारणे शरीरभेद इति । दोहादौ शूद्रसम्बन्धे
मन्त्राणामभावएव । स्मृतिप्रयुक्त्यापि वेदार्थे न शूद्राधिकार
इत्याह । सृतेश्च । वेदाच्चरविचारेण शूद्रः पतति तत्कणा-
दिति । चकारस्वधिकरणसम्पूर्णलब्धीतकः । स्मार्त्तपौराणिक-
ज्ञानादौ तु कारणविशेषेण शूद्रयोनिगतानां महतामधिकारः ।
तत्रापि न कर्म जातिशूद्राणां । तस्मात्रास्ति वैदिके क्वचिदपि
शूद्राधिकारः इति स्थितं ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठवस्त्रीविचारेण निच्छिताह्यधिकारिणः । वाक्यान्तरञ्ज-
तवत्यच्छिन्यते प्रलयावधि । यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति
निःस्ततं महद्वयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति ।
अत्र प्राणवज्रीद्यमनशब्दाभ्यां सन्देहः । किं प्राणोपासना
इन्द्रोपासना वा ब्रह्मवाक्यं विति । बाधकशब्दस्य श्रुतिलान्न प्रक-
रणेन निर्णयः । अस्तु वै प्राणा इति शुतेः । प्राणोपास-
कस्याप्यमृतप्राप्तिर्युज्यते इन्द्रस्याप्यमरत्वात् । वज्रमुद्यतमिति

प्राणपते वियोजने मरणजनकत्वात् भयद्रूपत्वं इन्द्रपते
बलाधिष्ठातृत्वात् प्राणत्वं । तस्मात् प्राण इन्द्रोवा वाक्यार्थं
इति एवं प्राप्ते उच्यते । कम्यनात् । कम्यनमत्र प्रथमवाक्यार्थः
स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्यनं भगवद्गेतुकमेव
भवति । नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति अग्निहृदय-
त्वात् । तस्य तातस्य हृदयमाक्षिदत् साशनिरभवदिति श्रुतेः ।
तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगवतः प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव
सिद्धं । तस्मात् सर्वजगत्कम्यनं भगवत्कृतमिति भगवानेव
वाक्यार्थः ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

यएष सम्प्रसादोऽस्माच्छ्रीरात् समुद्याय परं ज्योतिरभि-
सम्पद खेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति । तत्र संशयः । परं
ज्योतिर्महाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

ब्रह्मधर्माङ्ग ये केचित् सिद्धा युक्त्या च साधिताः ।

निर्णायकास्तोऽप्यन्ये चत्वारोऽत्र निरूपिताः ।

तत्र रूपोपपत्त्या च महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते
उच्यते । ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं सर्वत्र
दर्शनं न्याय इति यावत् । सुपुस्त्रै सर्वत्र सता सौम्य तदा
सम्पन्नो भवति । सति सम्पद न विदुः सति सम्पदामह
इति । अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छत्तीत्यादि प्रदेशेषु ब्रह्मसम्पत्ति-
रेवोक्ता । अत्रापि सम्प्रसादवचनात् परं ज्योतिर्ब्रह्मैव ।
तस्माद्यः कश्चनशब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तदाचक एवेति ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो वै* नामरूपयोनिर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति
शूयते । तत्राकाशशब्दे सन्देहो भूताकाशः परमात्मावेति ।
नामरूपनिर्वाहमात्रत्वमवकाशदानात् भूताकाशस्यापि भव-
तीति न ब्रह्मपरत्वमन्यस्य च नियामकस्याभावादित्येवं प्राप्ते
उच्यते । आकाशः परमात्मा अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद्-
भूताकाशस्य प्रयोजनं शुतिसिङ्गं तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्या-
न्तरादिव्यपदेशश्च । यत्रैव हि सिङ्गवत्कारेणीकृष्टधर्मं अतदौया-
स्तुदेव ब्रह्मेति । नापि नामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतु-
भवति । वै निश्चयेनेति सिङ्गवत्कारान्विपासनापरत्वं निर्वा-
हस्य ब्रह्मधर्मत्वं न शुत्यन्तरसिङ्गमिति विचारः । † अर्थापत्ति-
सूचकस्त्वयमेव न्याय इति तस्मात् यत्रैवातज्जर्मकथनमन्यवाच्यस्य
तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिङ्गम् ।

सुषुप्तुगतक्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

वृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं
पुरुष इत्यारभ्य अभयश्च ह वै ब्रह्म भवति । यएवं विदेल्यन्ते
सन्देहः किं ब्रह्मवाक्यमेतत् उत जीवस्येति जीवस्य ब्रह्मत्वप्रति-
पादने जीववाक्यत्वं । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मणेव ज्ञानकर्मत्वे ब्रह्म-
वाक्यत्वमिति । यद्यप्यर्थज्ञाने न सन्देहः तथापि नियामकं

* आकाशो ह वै इति वा पाठः ।

† अर्थापत्तिसूचक इत्यारभ्य ब्रह्मपरत्वं सिङ्गमित्यन्तं कपुस्तके नास्ति । ततु खिपि-
करप्रमादादित्यनुसन्धेयम् ।

हेतुमाह भेदेनेति । तस्यायमर्थः । किं ज्योतिरयं जीव इति
 प्रश्ने सूर्यचन्द्रग्निवाहृनिराकरणानन्तरं आत्मज्योतिः आत्मा
 भगवानेवास्य ज्योतिरित्युत्तरानन्तरं कतम आत्मेति प्रश्ने
 योऽयं विज्ञानमयी ज्ञानरूपः इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान
 इत्युत्तरे जीवोऽप्येतादृश इति तनिराकरणार्थं स समानः सन्
 जीवतुल्यः सन् क्रीड़तीत्याह । तस्योभयधर्मां ऋष्युच्यन्ते क्रिया-
 मात्रस्य तन्मूलत्वाय । तत्र हि चत्वारि स्थानानि अयं लोकः
 परोलोकः स्वप्न इति लयं जीवस्य समानतया अनुभवति । तत्र
 स्वप्नस्य मिथ्यात्मात् द्वयमेव सुषुप्तच्च चतुर्थं । जीवस्य तु मोक्षो-
 ऽपि । तत्राच्चिन् लोके जीवस्यानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षेत्वैक्यं
 स्वप्नस्तु माया अतःपरं द्वयमवशिष्यते । तत्र शुत्यैव भेदः प्रति-
 पादितः । तत्र भगवतोजीवसाम्बो अन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुव-
 न्तीति तत्रानुकरणमाह ध्यायतीव लेलायतीवेति । बुद्धि-
 सहितः स्वयमेव स्वप्नोभूत्वा जागरणानुसन्धानं न करोति
 एवं जाग्रत्सापौ ब्रह्मणो लोकद्वयं जीवस्य स्थानत्रयमाह । स वा
 अयमिति कण्ठिकाद्येन । स इति पूर्वप्रकान्तो जीवः । जीवस्य
 शरीरेन्द्रियाणां दुःखदाढ़त्वमेव । अथेति भगवत्त्रित्वम् । स तु
 स्वस्थानन्दं जीवस्य दुःखं च पश्यति । भेदोद्यशब्दात् जीवस्यानी-
 शित्वात् येन प्रकारेणायं जीवः परलोके गच्छति तमुपायं
 भगवानेव करोति । अथो खल्बिति भगवतो न जागरितस्वप्न-
 भेदोऽस्तीति पक्षः परं स्वयंज्योतिद्वयं तत्र स्वष्टम् । एतावहूरे
 भगवत्त्रित्वमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं प्रश्नः । स वा एष इति
 जीववाक्यं । तस्य सहजः सङ्गोनास्तीति स्वप्नसङ्गाभावं प्रत्यक्षतः

प्रदर्शयन् असङ्गत्वमाह । तावतापि जागरणावस्थायामसङ्गत्व-
ज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यट्टान्तोऽवस्थाभेदज्ञानाय
क्रियाज्ञानप्रधानं श्वेनसुपर्णट्टान्तसु सुषुप्तौ भगवत्स्वरूप-
प्राप्तये । अवस्थान्तो यत्रेति च भगवान् पञ्चवर्णनाडीकृतएवास्य
क्लीशो भगवत्कृतएवानन्द इति । स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमोलोकः
सुषुप्तिस्वकामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावादुभयोः स्पष्टतया
भेदनिर्देशः । शारीरः प्राज्ञ इति नाद्याच्छादनाभावोऽतिकृन्दः
तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य वाह्येन्द्रियधर्माभावमाह । विजा-
नीयादित्यन्तेन बाह्येन्द्रियाणां सलिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः । एष
ब्रह्मलोक इत्यारभ्य अनुशशासैतदमृतमित्यन्तेनानन्दरूपो भग-
वान् प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावतीभयासङ्गः प्रतिपादितः
तस्यानुभवारूढत्वाय पुनः प्रश्नः । दर्शनादर्शनावापोद्दापाभ्यां
सिद्धमसङ्गीत्ययं पुरुष इति । एवं जीवं सुषुप्तौ भगवन्तं च
ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति । तत्र याज्ञवल्कास्य भयं जातं
सुवृद्धिरयं निर्बन्धेनापि सर्वं ज्ञास्यतौति जीवब्रह्मधर्मानिकी-
कृत्य जीवोपक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । स यत्रेति जीवस्य
मूर्च्छैपतापावस्था । तदथा अन इति मरणावस्था । तत्र भग-
वानेवैनं लोकान्तरे नयति तदथा राजानमिति भगवतः
सम्माननम् ।* एवंविदमिति वचनात् जीवसु नैवंवित् ।
सिद्धवद्वचनात् न ज्ञानविधिः वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । स यत्रेति
जीवे मोहोऽधिकः । अथैनमेते प्राणा इति भगवच्चरित्रम् ।
सम्मद्यत इत्यन्तेन शोके तत् ब्रह्म अस्य जीवस्य अकामयमानस्य

* सम्मानमिति कपुस्तकसम्मतः पाठः ।

भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति । भगवन्निर्गमने प्राणानां
निर्गमनात् तस्य चेच्छाधीनत्वात् तदभावे इन्द्रियाणि सुषुप्तौ
तत्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन् । अपि: समुच्चये ।
सह स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माविर्भवती न
सङ्गत इति तत्प्रतिपादनार्थं श्लोकः । जीवोपदेशप्रकरणाभावेन
सिद्धवद्वचनात् जीवन्मुक्तावस्था । नाप्यसंप्रज्ञातसमाधिः मता-
त्तरत्वात् ब्रह्मप्रकरणत्वात् जीवस्य सद्योमुक्तिः फलम् उक्तमण-
एव ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वात् तद्यथेति सुषुप्तश्चरौरम् अनस्थिक
इत्यादि संमाडित्यन्तमुपसंहारः श्लोकास्त्वयोदश सर्वनिर्दारकाः
आद्यो ब्रह्मविज्ञतेः । एष इति सुषुप्ता नाडीत्वात् पञ्चवर्ण ।
अन्यं तम इति हास्यामनेवंविदोनिन्दा । तदेव सन्त इति बुद्धि-
मतां वचनम् । आत्मानमिति वैराग्यम् । यस्यानुचित्तिरिति
नवभिर्भगवत् सुतिस्तहित्तानन्त्र पुनरेतदेव स्यष्टतयोपदिशति ।
स वा अयमात्मेत्यादि । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसौत्यन्तद्वाख्यानां
क्षचित् पाठभेदैप्ययमेवार्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति
प्राप्ते अभिधीयते ब्रह्मैव प्रकरणार्थः । सुषुप्तौ उक्तमणे च जीव-
ब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशात् । आकाशवत् ब्रह्मनिर्दारएव युक्तः ।

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

किञ्च सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्यष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति ।

इति श्रीवेद्यासमतवर्त्ति श्रीवक्षभाचार्यविश्चितै ब्रह्म-
सूत्राणुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्थ द्वतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

—३४२—

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरौरहृपक-
विन्यस्तगृहौतेदेश्यंयति च ॥ १ ॥

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते केचित् वेदार्थ-
ज्ञानात् क्वचिद्देवभागे कापिलमतांनुसारिपदार्थदर्शनेन
तस्यापि वेदमूलकल्पं वदन्ति । तन्निराकरणाय चतुर्थः पाद
आरम्भते । तत्र ईक्षतेर्नाशब्दमिति साङ्घरमतमशब्दत्वादिति
निवारितम् । वेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशङ्कते । आनु-
मानिकमप्येकेषाम् । एकेषां शाखिनां शाखासु साङ्घरपरि-
कल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

इति काठके श्रूयते । तत्र बुद्धेरात्मा अहङ्कारः ततो महान्
महत्तत्त्वं ततः अव्यक्तं प्रकृतिः ततः पुरुष इति । न ह्यहङ्कारादयः
पदार्था ब्रह्मवादे सम्भवन्ति । तस्मादेवं जातीयकेषु तन्मतपदार्थानां
अवणात् मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रौता इति चेत् । न ।
शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिद्धति । सन्दिग्धानां पदार्थानां
पौर्वीपर्येण निषेयः । न तु सन्दिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ।
अत्र हि पूर्वम् ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
 बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहमेव च ॥
 इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याङ्गमनौषिणः ॥

तदनु चत्वारि वाक्यानि यस्त्वविज्ञानवानित्यादि । तदन्ति-
 न्द्रियेभ्यः परा इति । तत्र पूर्वसम्बद्धएवार्थं उचितः । तमाह ।
 शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरेण रूप्यते ये शरीरेन्द्रिया-
 दयः ते विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र गृहीति-
 र्यंहणम् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः । जीवप्रकरणं
 ह्येतत् सुकृत्युपायोऽस्य रूप्यते । योग्यं शरीरमारुद्ध्य गच्छेदिति
 हरेः पदम् । तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ सुख्यं साधनं शरीरं स रथः
 सर्वं सामग्रौसहितापराधीनयानल्वात् रथस्तु हयाधीनः हयास्य
 स्वबुद्धधीनाः सा च प्रग्रहाधीना स च सारथधीनः स च
 स्वबुद्धधीनः साच मार्गधीना स च प्राप्याधीन इति । एवं
 ज्ञात्वा युक्तसामग्रौकस्त्वैशं प्राप्नोति । तत्रेन्द्रियाणामात्मा
 विषयाः ते च मनसा सम्बूद्धेन भावितास्तथा भवन्ति । विर-
 क्तेन्द्रियाणामतथाल्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानं तद्ब्रह्मविषयकं
 महद्वयति । ततः परमव्यक्तं न प्रकटं भगवत्कृपैव । सातु भग-
 वदधीना न साधनान्तराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति
 एवमेवार्थस्तस्योचितः । किञ्च । दर्शयति स्वयमेवमर्थम् ॥

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा* न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शभिरिति ॥

* गूढीता इति वा पाठः ।

सूक्ष्मयोपनिषद्गुसारिखा बुद्धर्गं भगवत्ज्ञाने हि तत्रास्मि-
रिति । चकारात् ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विश्वते तदनन्तरमिति
सूक्ष्मिर्गंहीता । तस्मात् साधनोपदेशात् न सांख्यमतमिह विव-
क्षितमिति ।

सूक्ष्मन्तु तदहंत्वात् ॥ २ ॥

ननु अव्यक्तशब्देन न भगवत्कृपा वक्तुं शक्या । धर्मि-
प्रवाहादित्याशङ्क्य परिहरति । तु शब्दः । सूक्ष्मं तद्ब्रह्मैव धर्म-
धर्मिणोरभेदात् । अव्यक्तशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्वं-
प्रकारेण न व्यज्यते । अहंत्वात् तदेव अहं योग्यम् उभयनाम्ययं
हेतुः । तस्मात् धर्मधर्मिणोरभेदात् भगवानेव सूक्ष्ममिति ।
तत्त्वपैवाव्यक्तवाच्या ।

तदधौनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपत्रम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दीष इत्यत
आह । अभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः ।
अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं तद्वत् । ब्रह्मविदाप्नीति पर-
मिति अत एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिदृपेण विषयत्वमानन्दरूपेण
फलत्वमिति । तथैवाच्चरपुरुषोत्तमविभागोऽपि स्वधर्मा अपि
स्वाधीनाः स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविष्टः साधनम्
आनन्दरूपः फलमिति । अथवाऽव्यक्तं सच्चिदृपमक्षरमेवासु-
तस्मिन् सति विज्ञानस्य विषयाधीनत्वमर्थः । एतेनान्येऽपि सर्व-
संप्लववादिनो निराकृता वेदितव्याः । असम्बद्धाभिलापाच्च ।

अनेकरुद्धिशब्दानां वाचं ब्रह्मैव नापरम् ।
शक्तास्तु चेत्तथा ब्रूयुस्ते सन्मार्गात् वह्निःक्षताः ॥
तस्मादिद्वियेभ्यः परवाक्येनानुमानिकं किञ्चिदस्ति ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसम्बन्धेनार्थः प्रतिपादितः केवलैतदाक्यविचारेऽपि
न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतौत्याह । अत्र हि वाक्ये
अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं । तेषान्तु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यं । न हि
सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां मते पुरुषार्थः सिध्यति । अपुरुषार्थ-
साधनत्वे असंविदार्थवाक्यत्वमेव स्थात् परत्ववचनज्ञासङ्गतं
ज्ञिष्ठत्वादुभयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वसुकौऽप्यवसरे
स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ।

वदतौति चेन्न प्राज्ञो ह्य प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वः निर्देशमात्रमात्रे
ज्ञेयत्ववचनात् ।

अशब्दमस्यमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगम्यवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय तं स्त्युमुखात् प्रसुच्यते ॥

इति उत्तरवाक्ये वदतौति चेत् । न । प्रकरणस्य निया-
मकत्वेनैकवाक्यत्वे इयोः सच्चैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव
निचायः । न तु इयोरेवैकवाक्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रक-
रणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत् परमेव ।

त्रयाणामेव चैव मुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

न न न वयं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः किञ्चिन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणं । तत्र प्रथमं पदार्थनिहेशः । तदनु एष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अत्राशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतावत् प्रकरणे सांख्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति । त्रयाणामेव मुपन्यासः प्रश्नश्च । अस्मदुक्ताख्याने त्रिप्रकरणत्वम् । अन्यथा चतुःप्रकरणत्वं स्यात् । लृतीया चैषा वल्ली । स त्वमग्निं स्वर्गमध्येषि* मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रहधानाय मह्यमिति प्रश्नः प्रथमः । प्रतिब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गमग्निं नाचिकेत प्रजानन् इत्याद्युत्तरम् । येयं प्रेते विच्चिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तौति चैके इति द्वितीयः प्रश्नः । देवैरत्रापीत्यग्ने उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति लृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना उत्तरम् । एवमन्तजौ वत्रज्ञाणां प्रश्नीत्तराणि । तत्र यदि सांख्यमतनिरूपणौ यमिन्द्रियेभ्य इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अतएव पश्चादचनम् । तस्य † प्रकृतेऽभावादस्मदुक्तारीत्या लीण्येव प्रकरणानौति सिद्धम् । उत्तरप्रश्नभावार्थच्चकारः ।

महदच्च ॥ ७ ॥

न न तथापि मतान्तरेऽन्यत्र सङ्केतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्म-

* सर्वमध्येषि इति क ख पुस्तकसम्मतः पाठः ।

† प्रकृतेः भावादिति क० ।

परतया योज्यन्त इत्याशङ्का परिहरति । महदत् । यथा महत् शब्दो महान्तं विभुमात्मानम् वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति । न हि सांख्यमतइव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्ये वकुं शक्यते । तस्मादिद्विद्यादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकः ।

चमस्वदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनः शुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्त्तुमधिकरणान्तरमारभते । ननु प्रकरणवशात् पूर्वमस्मदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः । यत्र प्रकरणपेक्षैव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् ।

अजामेकां लोहित*शुक्लकणां
वक्षीः प्रजाः सृजमानात् सरूपाः ।
अजो ह्येको ज्ञुषमानोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इति ॥

यद्यपौदं खेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थाध्याये विद्यमानत्वात् पूर्वापरसंबद्धमेव वक्तव्यं तत्र ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यैव निरूपिता । तथापि पूर्वकाख्ले प्रणवादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मतान्तरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते धानयोगानुगता अपश्यन् देवामशक्तिं स्वगुणैर्निरूढाऽमिति च तथा ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानौशावजा

* रोहित इति वा पाठः ।

† निगूढ़ामिति समीक्षौनः पाठः ।

द्विका भीकृभीग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनौश्व सर्वाः । च्छिप्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानञ्च पश्येदित्यादि च वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि वैदिक-मेवेत्येवं प्राप्ते उच्यते चमसवदविशेषात् ।

अर्वांग् बिलश्वमस ऊङ्गुभ्रः
तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।
तस्यासत च्छयः सप्त तौरे
वागष्टमौ ब्रह्मणा संविदानेति ॥

मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्बाग्निविलचमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं सप्त होतारो मन्त्रेण भक्तयेयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितशुल्कक्षणशब्देन रजाः सत्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्विशेन सर्वमेव मतं शक्यते कल्पयितुम् कपिलच्छिपिवाक्य-मध्यनित्यसंयोगभयानित्यच्छपेरेवानुवादकम् । तस्मान्न मन्त्र-माचेण प्रकरणशुल्कन्तरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयिभुं शक्यः ।

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथाह्याधौयत एके ॥ ८ ॥

ननु चमसमन्ते अर्वांग् बिल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति शिर-श्वमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा च्छय इति । नात्र तथा व्याख्यानमस्तीतीमामाशङ्कां परिहरति तु शब्दः । अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते । यथाह्यजा अल्पदोग्ध्री तथेयं नश्वरसुख-दात्री । अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपात् ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा

भगवत्कार्यरूपांश्ल्वात् तासां विवृतं चिद्रृतमेकैकाङ्गरवाणीति
श्रुतेश्च प्रथमोत्पन्ना देवता अजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतुः उप-
क्रमात् । अत्रैवोपक्रमेत देवाग्निस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा
इति । इदा सुपर्णेति चाये मध्येचायं मन्त्रः पूर्वोत्तरसम्बद्ध-
मेव वदति सा सुख्या सृष्टिः । अजहयं जीवत्रिरूपमिति ।
अत्र प्रकरणे न स्थृष्ट इति निरूपयति । तथाहि । श्रुत्यन्तरे
स्थृष्टमेव अधीयत एके । यदग्ने रोहितश्च रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां यत् क्षणं तदत्रस्येति । एवमग्रेऽपि कलाचये अनेन
जीवेनामनेति जीवत्रिरूपोच्चानुप्रवेशः वौजेऽपि चैविध्यमिति
सरूपत्वं भगवत अभोगे हेतुः जीवेन भुक्तभोगामिति । तस्मात्
प्रकृतेऽपि चमसवच्छ्रुतवेवार्थकथनान्न सांख्यमतप्रतिपादकत्वम् ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्यादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ननु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगी रूढिर्वा । तत्र अजा-
शब्दः क्षागायां रूढः न जायत इति योगः । अनुभयरूपत्वात्
कथं सृष्टिवाचकत्वमित्याशङ्ख परिहरति । कल्पनोपदेशाच्च ।
कल्पनाऽचेपदिश्यते । आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाशब्देनोच्यते ।
यथाह्यजा वर्करसहिता सवस्त्रा स्वामिहिता तथेयमिति उप-
देशपदात् तथोपासनमभिप्रेतं । चकारात् परोक्षवादोऽपि
वेदस्य* हिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु । वाचं धेनुमुपा-
सौत । द्युलोकादीनाञ्चाग्निलं पञ्चाग्निविद्यायां । तथा
प्रकृतेऽप्यविरोधः योगरूढिव्यतिरेकेणायेषा वेदशब्दप्रवृत्तिरिति ।
तस्मादजाशब्देन न सांख्यमतसिद्धिः ।

* देवस्य इति क० ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १ ॥

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । हहदारण्यकषष्ठे
श्रूते ।

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मास्तोऽमृतमिति ॥

यद्यत्र पञ्चजनाः पञ्चीच्यन्ते । न पञ्चानां पञ्चगुणवं समा-
सानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः पञ्चशब्दः संख्यावाचौ संख्येय-
वाचौ वा । आद्ये पञ्चसंख्याया एकत्वात् षष्ठौसमासः
संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येयपरत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे
पञ्चत्वमेव पूर्ववच्चेदनन्यः । विधायकाभावाच्च । अतो वौप्ला-
पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति यथासम्भवमर्थः ।
तथापि मूढयाहेण संख्योपसंग्रहेऽपि लक्षणार्थं केनचित् धर्मोण
पञ्चसंग्राहकेण भाव्यम् । स च तेषां मते न सम्भवति । तथा
सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते नानाभावा एव स्वीक-
र्त्तव्याः । यद्यपि भूततत्त्वाचाकूतिचित्तिग्रन्तःस्थितत्वधर्मा वक्त-
शक्यन्ते तथापि न ते तथोक्तवन्तः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महादायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

घोड़शक्ष विकारो न प्रकृतिर्विकृतिः पुरुषः ।

इत्यन्यथोपगमात् । पुरुषे वैलक्षण्याभावप्रसङ्गं स्त्रे । किञ्च ।
नादं शुद्धर्थं इति शुतावेव प्रतीयते अतिरेकात् आकाशस्त्रेति
चकारादात्मा । यस्मिन्नित्यधिकरणत्वेनोक्तः । तस्मान्नानेनापि
मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ।

* न विकृतिरिति क० ।

प्राणादयोवाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववशं मन्त्र स्थार्थो वक्तव्यस्तदतुरीधिन लक्षणयापि ज्योतिः-
शास्त्रवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्पयः । स्मष्ट-
माहात्म्यार्थमात्राकाशयोराधाराधियभावः प्रदर्शितस्तत्त्वयोरेव ।
अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति । प्राणादयः पञ्च-
जनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुषस्त्वः श्रीवस्य श्रीत्रमन्त्रस्यात्रं मनसो मन इति । ननु कथ-
मस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः करण-
वाचकास्ते ज्ञानरूपं वा क्रियारूपं वा कार्यं जनयन्ति स्वव्या-
रेण । तत्र तेषां करणान्तरापेक्षाभावात् । प्राणादैनां पुनः
प्राणादिमत्त्वं बाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च । अतः
स्वार्थनिर्वाहार्थमन्त्रार्थं वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च अतो बुद्धे:
पञ्चवृत्तौर्जनयन्तौति प्राणादयः पञ्चजनाः ।

संशयोऽय विपर्यासो निश्चयः सृष्टिरेव च ।

स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तिः पृथगिति ॥

तेषां तत्त्वकारकं स्वकार्यजननं न स्वतः किन्तु भगवत इति
इयोरेकार्थत्वे सर्वं सङ्गतं स्यात् । खण्डत्वाच्च शेषत्वं सर्वप्रव-
त्त्वकत्वाद्गवतो न माहात्म्यविरोधः । तत्र प्राणशब्देन लक्-
प्राणप्राणा गृहीता रसनाचान्ते प्रतिष्ठितेत्यन्नं गृहीतं वाग्वा-
तेजसि अत्ता चान्तर्ज्ञैकत्र भवतः । सहभावित्वात् क्वचिदेक-
ग्रहणं क्वचिदुभयग्रहणमिति । तेनैते सर्वे पञ्चैव भवत्यतिरि-
च्यते परमाकाशः । तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न
तन्मतसिद्धिः ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १३ ॥

काण्खपाठे अन्नस्यान्नमिति नास्ति । तदा कथं पञ्च तत्राह ।
ज्योतिषा संख्यापूर्त्तिः तेषां । यस्मादर्वाक् संवत्सर इति पूर्व-
पठितो मन्त्रः । तत्र तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति अन्नस्याने
ज्योतिर्गाह्यम् । व्याख्यातं पूर्वमेव । तस्मात् सिद्धं न तत्त्वस्य
शुतिमूलत्वम् ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्ते ॥ १४ ॥

शुतेर्विप्रतिषेधात् सृष्टिरेव ग्राह्येति मतं दूरीकर्तुं शुति-
विप्रतिषेधो नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र शुतौ सृष्टिभेदा
बहवः । क्वचिदाकाशादिकाः आत्मन आकाशः समूत इति ।
क्वचित्तेजःप्रभृतिकाः तत्तेजोऽसृजतेति । क्वचिदन्यथैव एतस्मा-
ज्ञायते प्राण इति । इदथुं सर्वमसृजतेति च । एवं क्रम-
व्युक्तमानेकविधस्थिप्रतिपादकत्वात् वसुनोहैरूप्यासम्भवात्
ग्रहात्वा अनुप्रजा पश्वः प्रजायन्त इतिवत् सृष्टिवाक्यान्यर्थ-
वादत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थत्वादध्यारोपापवादन्यायेन न वेदात्
ब्रह्मणः कारणत्वं सिद्धति । अतः परिष्टशमानजगतः कार-
णान्वेषणे क्रियमाणे वाह्नावाह्नमत्तेषु सक्तु कपिलस्य भग-
वत्ज्ञानांशावतारत्वात् तत्त्वप्रकारेणैव जगद्गवस्थोचितेत्येवं
प्राप्ते उच्यते । न सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः ।
सर्वप्रकारेषु तस्यैव कारणत्वोक्तेः । आकाशादिषु कारणत्वेन
ब्रह्म यथा व्यपदिष्टमेवैकत्र अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम् ।
न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत इत्यादिनिराकरणन्तु लौकिक-

कर्त्तव्यनिषेधपरं तस्यैव प्रतीतेः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानाम-
बाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे
भेदसु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधाकृतिसामर्थ्यं लोके-
ऽपि माहात्म्यसूचकमिति । तस्मात् श्रुतिविप्रतिषेधात् सृति-
परिग्रह इति सिद्धम् ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

पुनरन्यथाशङ्का परिहरति । ननु क्वचिदसदा इदमय
आसीदिति । क्वचित् सदेव सौम्येदमय आसीत् । तदैक आहु-
रसदेवेदमय आसीत् । अव्याकृतमासीत् । नासदासीनो सदा-
सीत् तम आसीदित्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि विगानं श्रूयते ।
तदैक आहुरिति कर्मवत् पञ्चान्तरं सम्भवति । नह्यसत्तमः-
शब्दैवं शब्दैवं प्रतिपादयितुं शक्यते असन्नेव स भवतीति बाधात् ।
आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि
श्रुतिविप्रतिषेधात् ब्रह्मकारणं नेत्रेवं प्राप्ने उच्यते । समाकर्षात् ।
आकृष्टते स्वस्यानात् चाव्यत इत्याकर्षः । सर्वेषितेषु वाक्येषु
असदादिपदानां न निरालक्तत्वाद्यर्था उच्यन्ते किन्तु वैलक्ष-
ण्येन । सर्वशब्दवाच्यत्वं च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा को अद्वा
वेद क इह प्रवोचत् । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति । यतो
वाचो निवर्त्तन्ते । मनसैवानुदृष्ट्य इत्यादि सर्वे विरुद्धधर्मा
भगवत्युच्यन्ते । एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्यत्वं लोकप्रसिद्धताट-
शार्थत्वात् समाकर्षादवगम्यते । तं यथा यथोपासते तथा भव-
तीति फलज्ञापनार्थं असन्नेव स भवतीति यथा कंसादीनां

मारकः । तदैक आहुरित्यत्र सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यं प्रपञ्चरूपोऽपि
स इति प्रथमः पत्रः । अव्याकृतमसत्यक्रेण तु ल्यं नासदासीदिति
मनस्तदपि ब्रह्म । तम आसीदित्यनभिव्यक्तम् । कर्मणोऽपि भग-
वत्त्वात् पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः न हि तमस्तः स्वेन
गृह्णत्वं लोके सम्भवति । अतः क्वचिदिलक्षणात् क्वचिदविल-
क्षणात्* ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयंकर्तृकता च । सम-
वति चैकवाक्यत्वे अज्ञानानिराकरणञ्चायुक्तम् । तस्मात् शब्द-
वैलक्षणेन श्रुतिप्रतिषेधो वक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ।

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं शब्दविप्रतिषेधं परिहत्यार्थविप्रतिषेधं परिहरति ।
कौशीतकिन्निब्राह्मणे बालाक्यजातशङ्कुसंवादे बालाकिरजातशतवे
ब्रह्मोपदेष्टमागतः आदित्यादि दश्चिंचिपुरुषपर्यन्तं परि-
च्छन्नब्रह्मोपासनाभ्युक्ता तथा निराकृते तमेव ज्ञानार्थसुप-
साद । ततः सुपुरुषसमीपसुभावागत्य ब्रह्मवाद्य चक्रतुः ।
तत्र क्षैष एतदालाके पुरुषोश्चिष्टेत्यादौ जीवः प्रक्रान्तः ।
तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरूपा ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश । तत्र सन्देहः
जीवएव ब्रह्मसहितः कर्त्ता ब्रह्मैव वेति । तत्र जीवएव कर्त्ता
सर्वस्य जगती ब्रह्मत्वादयः तस्य धर्मा राजत्ववद्यजमानत्व-
वदा । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपकरणे जीवपर्यवसानोक्तेः सर्वत्रैव
ब्रह्मत्वेनोक्तो जीवएव कर्त्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं
सहजं भवेत् । बन्धमीक्ष्यवस्था च एवं सत्यर्थात् प्रकृतेरेव

* क्वचिदविलक्षणादिति कपुलके नास्ति ।

फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते उच्यते । जगद्वाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युपक्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुष-शब्देन च जीवः । तज्जड़जीवात्मकं जगत् ब्रह्मकर्त्तकमिति पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनापि * ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । न तु सर्वविष्णवोऽश्रुतकल्पना च । अतः सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव [लय-स्तम्भादेव सर्वमिति ज्ञातव्यं । प्राणात्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात् जीवाधिष्ठिता प्रकृतिः कारणं ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेततद्वाख्यातम् ॥ १७ ॥

किञ्चिद्विदाशङ्कर परिहरति । नन्वत् जीवएव प्रकान्तः । कैष एतद्वालाके पुरुषोशयिष्टेति । ब्रह्मत्वद्यापि न सिद्धमेतादृशन्तैरादृशमिति । अतः शयनोत्यानलक्षणजीवधर्मदर्शनात् तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्त्तव्यं तत् स्वतोऽनुपपत्रं प्रकृतौ फलिष्यति । अथवा । मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति प्राण एवैकधा भवतीति । सुषुप्तौ तस्यैव हृत्तिरूपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रलयौ । स च प्रकृत्यंशः । अतो जडादेव प्रधानात् स्तुष्टावपि सर्वोत्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणात् जीवद्वारा साक्षात् प्रकृतेः कारणत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते । तद्वाख्यातं । एतयोरुभयलिङ्गत्वमेव नास्तीति आश्रयत्वादिह तद्योगादित्यत् सर्वमेव कार्यं भगवतएव नान्यस्मादिति । अतोऽस्मात् ब्रह्मवादएव सिद्धति न प्रकृतिवादः ।

* तदनुरोधेनाचापीति क० ।

अन्यार्थं न् जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्ता नियतधर्मवादेनापि परिहार-
माह । स्वापप्रतिबोधै जीवधर्मवेव । चक्षुरादिलयाधारलं
प्राणस्थेति । तस्मिन्वपि पक्षे अन्यार्थं तद्धर्मकीर्तनं । भेदे हि
तनिराकरणमवशं कर्तव्यमिति तुशब्दः । ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव
जीवलयोहमौ मृतिवैलक्षणेन प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्मबोधाय ।
कुत एतद्वगम्यते तत्राह । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते ।
यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणामित्यपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टं ।
तज्ज्ञानेनासुरजयः सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठं ग्र स्वाराज्यमाधिपत्य-
चेति फलं । न ह्येतद्वयमसुखे संभवति । अपिच । प्रश्नव्याख्या-
नाभ्यां । कैष एतद्वालाके पुरुषोऽश्यिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य
ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातं । यत्रैष एतद्वालाके पुरुषोऽश्यि-
ष्टेति व्याख्यानं न हि नाडौर्ज्ञपयितुं व्याख्याति किंतु प्रति-
ज्ञातं ब्रह्म । कथमेतद्वगम्यते । नाडौव्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत
इति । तत्राह । एवमेके । एके शाखिनो वाजसनेयिनः ।
तत्रापि दृष्टबालाकिब्राह्मणे सहोवाचाजातश्वर्यवैष एतत्
सुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन
विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हर्दय आकाशस्तस्मिन् शेते इत्यत्रा-
काशशब्देन ब्रह्म सता सौम्य तदा सम्बन्धोभवतीति च संह्ल-
पौतोभवतीति च । तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थवाज्जीवसुख्य-
प्राणलिङ्गात् प्रकृतिवादइत्यसङ्गतं ।

वाक्यान्वयात् ॥ १८ ॥

पुनर्जीवव्रद्धिवादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्का परिहरति ।
 हृहदारण्यके चतुर्थं षष्ठे च याज्ञवल्क्यामैत्रेयौ संवादे येनाहं
 नामृतास्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्ता यदेव भगवान्
 वेद तदेव मे ब्रूहोति पृष्ठे तामभिमुखौ क्लब्य न वारे पल्यः कामा-
 येत्यादिना अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति । षष्ठे पुनरुपसंहारेऽप्येता-
 वदरे खल्वमृतत्वमिति होक्ता याज्ञवल्क्यः प्रववाजेति । तत्र जीवस्य
 प्रकरणित्वं व्रद्धणोवेति संशयः । तत्रात्मनः प्रियत्वं त्वप्रतीत्या
 पुक्ताद्यपेक्षया बोधयन् जीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन वदति ।
 तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते तेन सर्वं विदितमिति फल-
 माह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां व्रद्ध तं
 परादादित्यादित्यादिना इदं सर्वं यद्यमात्मेत्यन्तेन तस्यैव
 सर्वत्वमाह । तदनु कथमस्मिन् सङ्घाते आत्मज्ञानं भवतीत्या-
 काङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिष्टात्मत्वयमाह । परम्परया बाह्याभ्यन्त-
 र्भेदेन । यथा महाकोलाहले दुन्दुभेद्यमानस्य शब्दो गृहीतो
 भवति । तत्र करणं दुन्दुभिर्दर्शनं दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा ।
 अनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे तत्साक्षात्कारो भवतीति ।
 तथा आत्मनो बोधककार्यानुसन्धाने तत्साक्षात्कारो भवतीति ।
 तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां ततएवोत्पन्नं सर्वं नामरूपा-
 त्वकं तस्मिन्नेव लौयत इति स यथेति इयेनाह । मध्येऽपि स एव
 नातिरिक्तं विश्वतीति स यथा सैन्धवघन इत्यनेनाह । आधेय-
 त्वेन तावन्मात्र*निराकरणायाह । न प्रेत्य संज्ञास्तीति ।

* तावन्मात्रता इति क० ।

कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति । तत्र विशेषाका-
ञ्जायामतिरिक्ताकथने वज्ञकत्वमाशङ्ग्य तत्परिहारायाह सहो-
वाचेति । अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणीक्षा-
विषयसम्बन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्वस्य भवतीति ।
विशेषतस्वकथने हेतुमाह यद्वैतमित्यादिना यावत् समाप्ति ।
चत्तूरुरुमेव पश्यति नात्मानं । न तु रूपमप्याद्येति चेत् तत्वा-
पश्यन्वै तत् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति न हि द्रष्टृस्वरूपं दृश्यज्ञानेन
ज्ञातं भवति अतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां
विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्ता ज्ञानोत्तरं कर्मकर्त्तव्यात् एव नास्ती-
त्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञान-
ममृतत्वमिति । तत्वादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रति-
भाति । तस्य ब्रह्मता जगल्कर्त्तव्यमित्येवोल्कर्षः ॥ १ ॥ न तु तस्मादन्यत्
ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तमर्थविरोधाच्च । तस्माद्वै ऋषिवाक्यानामेतत्-
न्यायेनान्यार्थत्वात् ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रकृतिवादेव युक्त
इत्येवं प्राप्ते उच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्येवान्वेति ।
नात्र जीवप्राधान्यगम्भीर्यपि । सर्वच भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि
प्रियत्वम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्य-
र्थस्य वक्तुमुचितत्वात् तमेव विद्वाऽतिमृत्युमेति आनन्दा-
द्वैरव खल्विमानि भूतानि जायन्ते सर्वं एवामानो व्युच्चरन्ति एष
हेवानन्दयातीत्यादिशुतिसहस्रैर्निःसन्दिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्य-
मंशाश्च प्रतिपादिता इतौदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितं । सर्व-

* इत्युत्कप इति क० ।

व्यवहारस्य तमूलकत्वेन पूर्वमुक्तात् । विषयस्यशों विज्ञात्व-
त्वमपि तस्यैव । एवं सति सर्वमेव सङ्गतम् भवेत् । अतो
वाक्यान्वयान्व जीवपरत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ।

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षा-
न्तराण्याह । तत्र ब्रह्मावादैकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो
नाम स्वस्य भोगनिष्ठत्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गव-
दित्याश्मरथो मन्यते । अनादिसिद्धेष जीवश्चैतन्यमात्रं शरी-
रादिसङ्घाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष दूति
च औडुलोमिराचार्यः । काशक्तस्त्रसु आसक्त्या विषयभोक्तृरूपं
भगवत एव जीव दूति । तेऽपि स्वमतानुसारेणात्र परिह-
रन्ति । तत्र पुवादिप्रियसहवचनात् जीवप्रकरणमेवैतदित्याशङ्ख
जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति षष्ठी ।
तस्या लिङ्गं अंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गं
भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा । तस्यैवाये व्युत्-
पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकं यथा जीवो भगवानेवं
जड़ इति आश्मरथो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयसु भगवानेव ।
तस्मान्नियतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमोदीषः ।

उक्तमिष्यत एवमावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्त्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रव-
णादिकमुक्तं तत् संसारभावात् उक्तमिष्यतो जीवस्य लिङ्गं
मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतौति ज्ञापकं । अन्यथा सैव कथम-

स्वता भवेदिति इति शब्दो हेतौ स्त्रिया विश्वासार्थं गौण-
प्रियवैराग्यार्थं च जीवोपक्रमः कर्त्तव्य एवेति औडुलोमिरा-
चार्यो मन्यते । तस्मात् भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ।

अवस्थितेरिति काशक्तत्स्त्वः ॥ २२ ॥

लिङ्गमित्येव भगवतएवावस्था जीव इति । अतः संसार-
दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोक्तमण्मुपचारो वा । अन्यथा
कथमाल्मनसु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति नह्यन्यस्य सर्वं
प्रियं भवति । मोक्षसु ज्ञानमेव उत्तरत्र कर्त्तव्याभावात् । अव-
स्थया व्यवसायात् सिद्धान्तादिशेषः । इति शब्देनैतावदरे
खल्बस्तत्त्वमित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशक्तत्स्त्वा-
मन्यते । तस्माज्जीवोपक्रमो भगवतएवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य
पक्षस्य लिङ्गम् । तस्मान्मैत्रैयोब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृति-
कारणवादासिद्धिरिति सिद्धम् ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मणेव कारणत्वे
सिद्धेऽप्यर्जुनरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहत्तुमधिकरणमार-
भते । ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः । श्रुतिसिद्धत्वात् ।
किन्तु समवायिकारणं प्रकृतिरेव कार्यकारणयोरवैलक्षण्यात् ।
समवायिकारणानुरोधि हि कार्यं । अन्यत् सर्वं भगवानसु ।
अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कर्मण्यपि श्रुतिसृष्टिः
समवायो धर्मैः । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायि
कारणं ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतिश्च

निमित्तकारणं समवायिकारणच्च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् ।
 सृतिसिद्धतौयसर्वधर्मापदेशः । चकारात् यत्तेत्यादिसर्वं
 संग्रहः । कुत एतत् । प्रतिज्ञादृष्टान्तातुपरीधात् । प्रतिज्ञा ।
 अपि वा तमादेशमप्राची येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्य-
 विज्ञातं विज्ञातं भवतीति । दृष्टान्तः । यद्यैकेन सृतिपृष्ठेन
 सर्वं सृष्टमयं विज्ञातं स्यादित्यादि । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरीधः
 अबाधनं तस्मात् समवायिकारणज्ञानेन हि कार्यज्ञानम् ।
 उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्यर्थम् उपक्रमोपसंहारवत् । प्रतिज्ञां-
 मात्रले अदृष्टदारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रले त्वनुमानविधया
 स्यात् । तथा सति सर्वसमानधर्मवत् ब्रह्म स्यात् न सम-
 वायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति
 समवायित्वसिद्धिः ।* कार्यकारणयोर्भेदार्भेदमतनिराकरणाय
 पिण्डमणिनखनिक्तनयहणं । तथा सति यत्र क्वचिङ्गवान्
 ज्ञातः सर्वत ज्ञातो भवति सर्वच्च ज्ञातं भवतीति सामान्य-
 लक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च वाचारम्भणं विकारो नामधेय-
 मिति अलौकिकलनिराकरणाय च सत्तिकेत्येव सत्यमिति ब्रह्मले-
 नैव जगतः सत्यत्वं नान्यथेति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्ति-
 निराकरणच्च स्पष्टमेवाग्ने त्रीणि रूपाणौलक्ष करिष्यति । अतो
 ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । देहात-
 बुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दीप्तः । श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् ।
 तस्मात् ब्रह्मैव समवायिकारणं न प्रकृतिः ।

* समवायित्वसिद्धिरिति क० ।

अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेतीत्यत
कामनं तस्याभिधानम् आपकामत्वात् कामना । तदभिधानं
स्थावुपदिश्यते । बहुस्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिधानेन
स्तुष्टं स्वयमेव भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकल्पेत्व ।
अध्यासाभावात् गौणत्वापत्तेश्च । न हि सुखं बहुभवनं योगिनां
सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुखे सम्भवति गौणकल्पनाया
अन्यायत्वात् । चकारादिदं सर्वं यद्यमालेति कार्यस्य ब्रह्मत्वे
शुतिर्ब्रह्मप्रकृतिले सम्भवति नान्यथा । अथवा । सर्वं खल्विदं
ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासौतेति तस्य जगद्रूपत्वेनाभिधान-
सुपदिश्यते । तद्ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति चकारादेकत्वेन
पृथक्केन बहुधा विश्वतोमुखमिति ।

साक्षाच्चोभयान्नानात् ॥ २५ ॥

लिङ्गसुक्ता शुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षात् शुत्यैव सम-
वायित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं शुत्योच्यते । तत्राह ।
उभयान्नानात् । ब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मस्यैव च स्थिप्रलययोः
आन्नानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत-
पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्तौति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः
प्रलयस्थितेति च । नह्येतस्मिन्निमित्तत्वे सम्भवति सुवर्णादिषु
तथोपलब्धेः । लोकवेदन्यायेन साक्षात्वं । तस्मात् भगवानेव
समवायिकारणम् ।

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

न तु स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति चेति कर्तृत्व-
प्रतीतेराकाशादिवाक्यमयोपचारिकं भविष्यतौति तन्निराकर-
णायाह । आत्मकृतेः । तदात्मानश्च स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव
कर्मकर्त्तव्यभावात् अविकृतत्ववचनाचालौकिकत्वम् । तथापि
ज्ञानार्थमुपपत्तिमाह । परिणामात् । परिणमते कार्याकारे-
णेति अविकृतमेव परिणमते सुवर्णं सर्वाणि च तैजसानि ।
षुड्डेश्वालौकिकत्वात् ब्रह्मकारणत्वेव घटते । पूर्ववस्थान्यथा-
भावसु कार्यशुल्कनुरोधादङ्गौकर्त्तव्यः । वक्ष्यति च । शुतेसु
शब्दभूलत्वादिति । अन्यानि च युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति ।
तस्मात् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं
ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ।

योनिष्व हि गौयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्ग्य परिहरति । नन्वसु जडानां ब्रह्मैक-
कारणत्वं । चेतनेषु तु योनिवौजयोः समवायिलदर्शनात् पुरुष-
त्वात् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु ।
शुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरौरस्येत्याशङ्ग्य परिहरति । योनिष्व
ब्रह्मैव । शाक्तवादनिराकरणाय चकारः । तत्र युक्तिशूतौ
प्रमाणयति हि गौयत इति । युक्तिस्थावत् सदेव सौम्येदमय
आसौदेकमेवादितौयमिति पूर्वमेकमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशा-
देव आनन्दाद्विग्वेत्यादेवकारैश्वानन्यकारणत्वं जगतोऽवगम्यते ।

* षुड्डतत्ववचनादिति क० ।

इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गौयते च । कर्त्तारमौशं पुरुषं ब्रह्म-
योनिं । यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धौरा इति च । मम योनि-
र्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति । तासां ब्रह्म महद्यो-
निरहं वौजप्रदः पितेति च । अच्चरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वं ।
तस्मात् योनिरपि भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च
भगवानिति इदं सर्वं यदयमावेति सिद्धम् । तस्मात् केनाप्य-
शेन प्रकृतिप्रवेशो नास्त्रौल्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ब्रह्मवादव्यतिरिक्ताः सर्वे वादाः अवैदिकाः वेदविरुद्धा-
श्वेत्याह । एतेन ब्रह्मवादस्थापनपूर्वकं सांख्यमतनिराकरणेन
सर्वे पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च ।
वैदिकानां हि वेदः प्रमाणं । तस्मिन्व्याकुले स्मान्तिप्रतिपन्ना
एव सर्वे वादा इति । एतत्सौकर्यार्थं विस्तरेणात्रे वक्ष्यते ।
आहृत्तिरध्यायसमाप्तिवीधिका ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति श्रीवक्ष्मभाचार्यैविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

**सूत्यनवकाशदोषप्रसङ्गं इति चेत् नान्यसूत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥**

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्थानां ब्रह्मपरत्वेन
समन्वयः प्रतिपादितः । अधुना श्रुतिसूत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।

भान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तिः ।

न तद्विरोधाद्वचनं वैदिकं शङ्खगतां ब्रजेत् ॥

श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्चं प्रतिविधेयः । प्रथमचतुर्थपादे सर्व-
थानुपयोगे प्रतिपादिते सूत्रिप्रतिपादिते सूत्रिलब्धवचनेन
प्रामाण्ये च यावत् तदप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तद्विरोधः
परिहर्तुमशक्य इति तद्विराकरणार्थं प्रथमतः सूत्रव्ययमाह ।
तुल्यबलानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो
युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेद-
बाधकत्वाभावेऽपि तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन मुख्यार्थः सेत्य-
तौत्याशङ्ग बाह्याबाह्यमतान्येकौक्त्य निराकरोति भान्ते-
सुल्यत्वात् । ततः सम्बन्धवेदार्थविचारायैव वैदिकपदार्थानां
क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन । अतः सम्पूर्णेनाप्यध्यायेना-
विरोधः प्रतिपाद्यते* । कपिलादिमहर्षिकृतसृतेन्मन्वादिव-
दन्यत्रोपयोगः मोक्षैकोपयोगित्वात् । तत्राप्यनवकाशे वैयर्थ्या-

* प्रथनाध्याये इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते इत्यन्तं क-पुक्तके नालि । तनु अवश्यमेव
योजनोयम् ।

पत्तेरिति चेत् न कपिलव्यतिरिक्तशुद्धब्रह्मकारणवाचकस्मृत्यनव-
काशदीषप्रसङ्गः । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्थितिः ।

इतरेषाच्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादौनां लोके वेदे चानुपलब्धेः ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

सांख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या ।
योगस्थ वैदिकत्वशङ्ख्या भेदेन निराकरणम् ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

बाधकोऽयं तर्कः । अस्य जगतो विलक्षणत्वात् अचेतन-
त्वाच्चितनं न कारणम् । विलक्षणत्वं शब्दात् । विज्ञातच्चा-
विज्ञातच्चेति प्रत्यक्षस्य भान्तिलं मन्यमानस्येदं वचनम् ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

मृदब्रवीत् । आपोऽब्रुवन् । तत्त्वेज ऐक्षत । ते ह वाच-
स्मृत्युलं न उज्जायेति । एवमादिशुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वं
प्रतिपाद्यत इत्याशङ्ख्य तु शब्देन निराकरोति । तत्तदभिमा-
निन्य एव देवतास्तथा वदन्ति । कुतः । वेद एव विज्ञातच्चा-
विज्ञातच्चेति चेतनाचेतनविशेषोक्तेः* । अनुगतत्वाच्च । अग्नि-
र्वाग्भूत्वा सुखं प्राविश्यदित्येवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमानित्व-
मित्यर्थः । देवतापदच्च शुद्धन्तरे ।

* चेतनविशेषोक्तेरिति आदर्शपुस्तकसम्मतः पाठः ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

परिहरति । तु शब्दः पञ्चं व्यावर्त्यति । दृश्यते हि कार्य-
कारणयोर्वैरुप्यं* केशगोमयवृश्चिकादौ । चेतनादचेतनीत्यन्ति-
निषेधे तदंशस्यैव निषेधः । सुख्यांशसम्भन्निष्वेत् प्रकृतेऽपि सदंशः ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रतात् ॥ ७ ॥

शुतौ कारणलेनासदुक्तमिति चेत् । न । प्रतिषेधार्थमेव
वचनम् । कथमसतः सज्जायेतेति । कार्यस्य वा पूर्वप्रतिषेधे
ब्रह्मकारणलाय ।

अपौतौ तद्वसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

पूर्वपञ्चमाह । अपौतिलंयः । कार्यस्य कारणलये तद्वत्
प्रसङ्गः । स्यौल्यसावयवत्परिच्छन्नत्वाशुद्धत्वादिधर्मसम्बन्धाव-
श्यकत्वादसमञ्जसं ब्रह्मकारणवचनम् ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मद्दीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तु शब्देन
परिहरति । स्वपञ्चस्थापनपरपञ्चनिराकरणयोर्विद्यमानत्वात् तु
वचनम् । तत उत्पन्नस्य तत्र लये न कार्यावस्थाधर्मसम्बन्धः
शरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां परं न दृष्टान्तोऽस्ति ।

स्वपञ्चदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपञ्चे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । निविशेषात्

* हैश्यमिति क० ।

प्रधानात् सविशेषस्य कार्यता तस्योत्पत्तिः । लये तद्वर्म-
सम्बन्धः । असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथैव कार्योत्पत्तौ कारण-
भावेन नियमाभावः । भावे वा सुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः ।

तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-
विमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

वेदीक्रेत्यर्थं शुक्तर्केण प्रत्यवस्थातुमयुक्तं तर्कस्याप्रतिष्ठानात् ।
तर्केनाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोत्ता नान्यैरङ्गैक्रियते ।
खतन्वाणामृषीणां मतिभेदात् वसुनोद्दैरूप्यासभवात् निया-
मकाभावाच्च । अतो न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपञ्चिणः परिहारः ।
अप्यन्यथानुमेयमिति चेत् एवमप्यन्यथा वद्यमनुमास्यामहे यथा
नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि कोऽपि तर्कः प्रतिष्ठितो
नास्तीति वक्तुं शक्यते । व्यवहारोच्चेदप्रसङ्गात् ।

आर्षं धर्मोपदेशच्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इति स्मृतिः ॥

सावद्यतर्कपरिहारेण निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीति
चेत् । एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । ब्रह्मवादिनोऽनिर्दुष्टतर्कसङ्गवेऽपि*
प्रकृतिवादिनस्तर्कस्य दोषाविमोक्षप्रसङ्गः । मूलनियमाभावात्
वैमत्यस्य विद्यमानत्वात् ।

एतेन शिष्टा परिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकप्रत्यासन्नत्वात् केषाद्वित् शिष्टानां परि-

* निरवद्यतर्कसङ्गवेऽपीति क० ।

यहोऽप्यस्ति । अणुमायाकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परिगृह्णन्त
इति तेषां तर्काः पूर्वोक्तन्यायेन सुतरामेव निरस्ता वेदितव्याः ।

भोक्त्रापत्तेरविभागस्ते त स्याज्ञोकवत् ॥ १३ ॥

कारणदीषं परिहत्य कार्यदीषपरिहारार्थमारभः । भोग्यस्य
भोक्त्रापत्तिः । ब्रह्मणे निविशेषस्य कारणत्वात् भोक्तुर्भीग्यत्वं
भोग्यस्य च भोक्तृत्वमापद्येत । अतो न विभाग इति चेत् । स्याज्ञो-
कवत् । यथा लोके कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णा-
नन्यत्वेऽपि न कटकस्य कुण्डलत्वमेवमेव न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
सृत्तिकेल्येव सत्यमिति । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते
न वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति । तथा च सति कस्य ब्रह्म कारणं
भवेत् । अतः श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदन-
न्यत्वं प्रतीयते । कार्यस्य कारणानन्यत्वं न मिथ्यात्वं । ये पुन-
र्मिथ्यात्वं तामसबुद्धयः प्रतिपादयन्ति तैत्रेणवादाः सूत्रश्रुति-
नाशनेन तिलापः कृता वेदितव्याः । अत्तःप्रविष्टचोरवधार्थमेवैष
आरभः । अलौकिकप्रमेये सूत्रातुसारेणैव निणेय उच्चितः ।
न स्वतन्त्रतया किञ्चित् परिकल्पनं तर्काप्रतिष्ठानादिति निरा-
कृतमेव । न चास्मिन्पि सूत्रे मिथ्यात्वार्थः सम्भवति । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमवाधात् प्रकरणविरोधम् । नवा-
विरोधभयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिष्ठष्ट इत्यलं
विस्तरेण ।

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः नाभावे ।
चकारान् मृत्तिकेत्येव श्रुतिः परिण्ठहीता । वाञ्छानेण च
उपलभ्मे मिथ्यैवाच घटोऽप्यस्त्रीत्युक्ते उपलब्धेत । इदं स्त्रवं
मिथ्यावादिना न ज्ञातमेव । अतएव पाठान्तरकल्पनम् ।

स्त्रवाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वात् चैकालिकत्वात् ब्रह्मत्वं । सदेव
सौम्येदमय आसीत् यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत इति श्रुतेः ।

असद्वपदेशान्वेति चेन्न धर्मान्तरेण
वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असदा इदमय आसीदिति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः कार्यस्या-
सत्त्वं बोध्यत इति चेत् । न । अव्याकृतलेन धर्मान्तरेण तथा
व्यपदेशः । कुतः । वाक्यशेषात् । तदामानश्च स्यमकुरुतेति
स्वस्यैव क्रियमाणत्वात् इदमासीत्पदप्रयोगाच्च ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तिस्तावत् समवेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति सम्बन्धस्य
द्विनिष्ठत्वात् नित्यत्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया सम्बन्धः ।
असम्बद्धोत्पत्तौ तु मिथ्यात्वमेव प्रवृत्तिस्त्वभिव्यक्त्यर्थामिति ।
शब्दान्तरम् । सच्चब्दादामशब्दः आमानं स्यमकुरुतेति ।

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा संवेषितः पटो न व्यक्तं गृह्णते विस्तृतसु गृह्णते तथा
आविर्भावानाविर्भावेन जगतोऽपि ।

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम् अनियमने आकुञ्जनादि नैतावता* प्राणभेदः पूर्वमसत्त्वं वा तथा जगतोऽपि । ज्ञानक्रियाभेदात् सूत्रदयम् ।

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणले इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मलात् तद्वितं कर्त्तव्यं तत्र करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत् सृष्टा तदेवानुप्रविश्यत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तस्यैव जीवस्य व्यपदेशात् ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् * ॥ २२ ॥

तु शब्दः पत्रं व्यावर्त्तयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत् तदायं दीघः । तत् पुनर्जीवाज्जगतश्चाधिकम् । कुतः । भेदनिर्देशात् । इष्टव्यादिवाक्येषु कर्मकर्तृव्यपदेशात् विज्ञानानन्दव्यपदेशाद्वा । नहि सम्पूर्णांशस्य हितं नियमेन करोति । सर्वेन्द्रियव्यापाराभावप्रसङ्गात् । स्वलौलयैकं तु करोत्वैव ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेऽपि हौरमाणिक्यपाषाणानां पलाश-
चम्पकचन्दनानाम् उच्चनौचत्वमेवं जीवस्यांशलाविशेषेऽपि
ब्रह्मादिस्थावरान्तानामुच्चनौचत्वम् । कार्यवैलक्षण्यं तदनु-
रोधश दर्शितः ।

* नैव तावता इति क० ।

† भेदव्यपदेशात् इति क० ।

उपसंहारदर्शनान्वेति चेत् चौरवद्वि ॥ २४ ॥

ब्रह्मैकमेव जगत्कारणमित्युक्तम् । तन्नीपपद्यते । कुलाला-
देश्वक्रादिसाधनान्तरस्योपसंहारदर्शनात् सम्यादनदर्शनादिति
चेत् । न । चौरवद्वि । यथा चौरं कर्त्तारमनपेक्ष्य दधिभवन-
समये दधि भवति एवमेव ब्रह्मापि कार्यसमये स्थयमेव
सर्वं भवति ।

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्वतोभिन्नकरणे दृष्टान्तः । यथा देवर्विषयितरो बाह्यनिर-
पेक्षा एव स्वयोगबलेन सर्वं कुर्वन्ति एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्सम-
वायं स्वतएव सर्वं करोति ।

कृतस्त्रप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

यद्येकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगत् कुर्यात् तदा कृतस्त्रं
ब्रह्मैकमेव कार्यं भवेत् । अयांशभेदे न व्यवस्था । तथा सति
निरवयवत्वशुतिविरोधः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तु शब्दः परं व्यावर्त्यति । श्रुतेः * श्रूयत एव दयमपि ।
न च श्रुतं युक्त्या बाधनौयं । शब्दमूलत्वात् शब्दैकसमधिगम्यत्वात् ।
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । अर्बाचैन-
विकल्पविचारकुतर्कं † प्रमाणाभासशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरव-

* कपुस्तके श्रुतेरिति नास्ति ।

† कुतर्के इति क० ।

ग्रहवादिनां विवादानवसरे * सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च । एवं परिहृतेऽपि दोषे स्वमत्याऽनुपपत्तिसुद्गाव्य सर्वसंज्ञवं वदन् मन्त्रमतिः सङ्ग्रहपेक्ष्यः ।

आत्मनि चैवं विचित्रात्म हि ॥ २८ ॥

स्थौ देशकालापेक्षापि नास्ति । आत्मन्येव स्थृत्वात् देशकालस्थावपि आत्मन्येव साधिकरणस्य स्थृत्वाच्च । बहुरन्तश्च जगत्सूचिं वा आह । विशेषाभावेन अनन्तरोऽबाह्य इति । विरोधाभावो विचित्रशक्तियुक्तत्वात् सर्वभवनसमर्थत्वाच्च ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानवादिनोऽपि सर्वपरिणामसावयववानित्यत्वादिदोषो दुःपरिहरः । युक्तिमूलत्वाच्च तस्य । अचिन्त्यकल्पनायां प्रमाणाभावाच्च ।

सर्वोपेता च तद्वर्णनात् ॥ ३० ॥

सर्वशक्तिभिरूपेता उपगतः । चकारात् सत्यादिगुणयुक्तश्च । कुतः । तद्वर्णनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । सर्वकर्ता सर्वकाम इत्यादि ।

विकरणत्वान्वेति चेत् तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कर्ता इन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात् कथं कार्त्तव्यमिति चेत् । न । अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः श्रुतेषु शब्दमूलत्वादित्यत् । अनवगाह्यमाहात्य श्रुतिरेव शरणं नान्या वाचोयुक्तिरिति ।

* वादानवसरे इति क० ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं
हि प्रयोजनवत् दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं सम्भा-
वियतुमपि न शक्यते । आपकामशुतिविरोधात् । व्यधिकरणो
हेतुः न समासो वा ।

लोकवत् तु लौला कैवल्यम् ॥ ३२ ॥

तु शब्दः पञ्चं व्यावर्त्यति । लोकवत् लौला । नहि
लौलायां किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । लौलाया एव प्रयोजनत्वात् ।
ईश्वरत्वादेव न लौला पर्यनुयोक्तुं शक्या । सा लौला कैवल्यं
मोक्षः । तस्य लौलात्वेऽप्यन्यस्य तत्कौर्तने मोक्ष इत्यर्थः ।
लीलैव केवलेति वा ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

कांश्चित् सुखिनः कांश्चित् दुःखिनश्च प्रलयज्ञ कुर्वन् विषमो
निर्घृण्येति चेत् । न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन
सुखदुःखे प्रयच्छतीति वादिबोधनायैतदुक्तम् । वसुतस्वात्मसृष्टि-
वैषम्यनैर्घृण्यसम्भावनैव नास्ति । वृष्टिवत् भगवान् बीजवत्
कर्म । श्रुतिरेव तथा दर्शयति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनोषति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति
यमधीनिनीषति* । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन
कर्मणेति च । सापेक्षमपि कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ।

* उभयचापि निनीषते इति क० ।

न कर्म विभागादिति चत् नानादिलात् ॥ ३५ ॥

न कर्म विभागात् कार्योऽमात् पूर्वं सम्भवति । पश्चा-
त्त्वन्योन्याशय इूति चेत् । न । अनादिलात् । वौजाङ्कुरवत् प्रवा-
हस्यानादिलात् ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

कथमनादिलमिति चेत् । उपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः
क्षतहान्यक्षताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च शुतिसृष्ट्योः । अनेन
जीवेनामनेति सर्गदौ जीवप्रयोगादनादिलं । तपसैव यथा-
पूर्वं स्थाविश्वमिदं भवानिति च ।

सर्वधर्मापपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मणि उपपद्यन्ते ।
सर्वसमर्थत्वादिति ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति श्रीवक्ष्मभाचार्यविरचिते ब्रह्म-
सूत्राणुभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रतया सर्वे वादास्ति निराक्रियन्तेऽस्मिन् पादे । लोकानाम्भूभवादौनां अचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नोपपद्यते । रचितत्वादैव न परिणामः सर्वस्य संश्लेषप्रसङ्गात् । अतस्मैतनकर्हका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या । तस्मात् कारणत्वेन † प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या बाधितमेवानुमानमिति चकारार्थः ।

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे प्रवृत्तिर्णोपपद्यते । प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गौक्रियमाणे न किञ्चित् दूषणम् कृतिमातस्य प्रधानविषयत्वात् तथापि वादिनं प्रतिलोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः सशरौराः अलौकिकाश्च । अन्येऽचेतनाः तत्त्वायेन विचारोऽत्रेति न किञ्चित् विचारणीयम् ।

पयोऽस्मवच्छेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विचिवफेनरचनां करोति । यथा वा नद्यादि-

* सर्ववादा इति क० ।

† कारणत्वेन इति क० ।

जलं स्वत एव स्यन्दत इति चेत् । न । तत्रापि दोहनाधिश्चयणे
प्रधानां चेतनानामेव सत्त्वात् । व्याख्यानान्तरे त्वन्नाम्बुद्दिल्य-
चत । हितौय * समाधाननीभयवादिसम्मतम् ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकारणमेव न व्यति-
रेकेण तृष्णोमवस्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तु तत्त्वत्वात् ।
सेष्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यन्तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ।

अन्यत्राभावाच्च न लग्नादिवत् ॥ ५ ॥

लग्नपञ्चवजलानि स्वभावादेव परिणमन्ते एवमेव प्रधान-
मिति न मन्तव्यम् । अन्यत्र शृङ्गादौ दुष्प्रस्थाभावात् । चका-
रात् चेतनक्रियाप्यस्ति । ततश्च लोकदृष्टान्ताभावादचेतनं प्रधानं
न कारणम् ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानवादाङ्गीकारेऽपि † प्रेक्षकारित्वाभावात् न पुरुषार्थः
सिद्धति ।

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादो निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य
कारणत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषः पङ्गुरन्धमारुद्धान्योन्योप-
काराय गच्छति । यथा वा अयःकान्तं सन्निधिमात्रेण लोहे

* हितौये इति क० ।

† प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि इति क० ।

क्रियासुत्वादयति । एवमेव पुरुषाधिष्ठितं पुरुषसन्निहितं वा प्रधानं प्रवर्त्तिष्ठत इति चेत् तथापि दोषस्तदवस्थः । प्रधान-प्रेरकत्वं पुरुषस्य स्वाभाविकम् प्रधानकृतं वा । आद्ये प्रधा-नस्याप्रयोजकत्वं द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसम्बन्धस्य विशिष्टकारणत्वेऽनिर्मीक्षः । अशक्तस्य तु मोक्षाङ्गीकारः सर्व-थाऽनुपपत्तः ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे भवेदप्येवं । तच्च नोपपद्यते । पुरुष-स्याङ्गित्वे ब्रह्मवादप्रवेशो मतहानिश्च । प्रकृतेरङ्गित्वे त्वनि-र्मीक्षः* । अनेन परिहृतोऽपि मायावादो निर्लेज्जानां छदये भासते ।

अन्यथानुमितौ च ज्ञानशक्तिविद्योगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा वयं सर्वमनुमितीमहे यथा सर्वे दीप्ताः परि-हृता भवेयुरिति चेत् । तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यं । तथा सति ब्रौजस्यैवाभावात् नित्यत्वाङ्गानिर्मीक्ष + इति ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्यरविरुद्धत्वान्मतवर्त्तिनां पञ्चविंशादिपञ्चाङ्गीकारात् । वस्तुतस्तुलौकिकार्थं वेद एव प्रमाणं नान्यदिति ।

* प्रकृतेरङ्गित्वे निर्मीक्ष इति क० ।

+ नित्यत्वाच्च निर्मीक्ष इति क० ।

महद्वैर्घवदा झस्तपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र सूल-
कार्यार्थं प्रथमं परमाणुदयेन इग्णुकमारभ्यते । परमाणुदय-
संयोगे इग्णुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने इग्णुकं
महत् स्यात् दिगुणपरिमाणवत्वात् प्राक् पश्चात्मिलने दीर्घ-
वत् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं झस्तं परितोमण्डलच्च । उप-
हासार्थं तस्य मतस्यातुवादः । किमतो यद्येवमत आह ।

उभयथापि न कर्मात्मदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः । न कर्म । नकारो देहलौ*प्रदौप-
न्यायेनोभयत्र सम्बधते । अतोऽग्णुकाभावः । उभयथापि न
परमाणुसङ्घटनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् ।
असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न
सम्भवति कारणात्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे अष्टवदात्म-
संयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात् ।
विशेषाभावात् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतोऽग्णुकस्याभावः ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्यग्णुकयोः समवायोऽङ्गौक्रियते† । सम्बन्धिनो-
रवस्थानमपेक्ष्य सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा
सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न इग्णुक उत्पद्यते । किञ्च ।

* देहलौय न्यायेनेति क० ।

† क-पुक्तके समवायो नाच्छि ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तु स्वत्वात् सम्बन्धत्वात्
तस्य यथा सम्भिनि सम्बन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि ।
तथा सत्यनवस्थितिः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं
स्यात् ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद्रूपादिमत्तदनित्यं । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वात् विप-
र्ययः अनित्यत्वं अपरमाणुत्वच्च । न च प्रमाणबलेन तद्विति-
रिक्ते व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः शुल्यैव
परिहता ।

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

परमाणुनां रूपादिमत्त्वे तदभावे च दोषः । एकत्रानित्यत्व-
मन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वच्च । हरिद्राचूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य
जननाद्विरोधोऽपि चकारार्थः ।

अपरियहाचात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्ववैदिकानामपरियहाचात्यन्तं सर्वथा नापेक्षते ।

समुदायउभयहेतुकेऽपि तदप्राप्निः ॥ १८ ॥

अतःपरं बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायहयं जीवभीगार्थं
संहन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमृहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय

एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायशापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञा-
संस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः । तदुभयसम्बन्धे जीवस्य संसारस्त-
दपगमे मोक्ष इति । तत्र उभयहेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य
तदप्राप्तिः । चण्डिकत्वात् । सर्वच्छण्डिकत्वे जीवमात्रचण्डिकत्वे
वा तदप्राप्तिः ।

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चन्नोत्पत्तिमात्र-
निमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

चण्डिकलेऽपि पूर्वपूर्वस्थोत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात् कारण-
त्वात् सन्ततेरेव जीवत्वाज्ञडत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिरिति चेत् ।
न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अनुसन्धानाभ्युपगमे स्थिरत्वा-
पत्तिः । सम्बन्धविद्योगार्थं को वा यतेत । स्वैर्याभावात् समु-
दायानुपपत्तिश्च ।

उत्तरोत्पाद च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरिति न सम्भवति । उत्पत्त्रस्य खलूत्पादकत्वम् ।
अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वात् । उत्पत्तिच्छण एव स्थिति-
प्रलयकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका चण्डिकत्वप्रतिज्ञा अपरा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य
चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति । वसुतः चण्णात्तरसम्बन्धे प्रथम-
प्रतिज्ञा नश्यति । असति द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गौक्रियते
तदा प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत एकदैवोत्पद्यते ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिर-
विच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च । वैनाशिकाः कल्पयर्ण्ण बुद्धिबोध्यन्वयादन्यत्
संख्यां चण्डिकच्छेति । तथं पुनर्निरोधद्वयमाकाशच्च । तत्रे-
दानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति । प्रतिसंख्यानिरोधो नाम
भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः । विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः ।
तथमपि निरुपाख्यं । निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति सत्ततेरविच्छे-
दात् । पदार्थानाच्च नाशकसम्बन्धाभावात् प्रतिबन्धसम्बन्धा-
भावः । आद्यनिरोधः पदार्थविषयको व्यर्थः । द्वितीयः चण्डि-
काङ्गीकारेणैव सिद्धत्वानाङ्गीकर्त्तव्यः ।

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताऽविद्याविनाशे मीक्ष इति चण्डिक-
वादिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरि-
कराया निर्हेतुकविनाशे शास्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्याति-
रिक्तस्याभावात् सहेतुकोऽपि । न हि बन्ध्यापुलेण रज्जुसर्पे
नाश्यते । अत उभयथापि दोषः ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्चोक्तमाकाशमप्यावरणभावो निरुपाख्यमिति । तत्र ।
आकाशेऽपि सर्वपदार्थवत् वसुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ।

अनुसृतेच्च ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि चण्डिकवादी बाधितः स एवायं पदार्थ इत्यनु-
स्मरणात् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्चयत्वमेकविषयत्वच्च ।

नासतो दृष्टवात् ॥ २६ ॥

अपि च । नानुपमर्य प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्च
असत अलौकात् कार्यं स्यात् । तत्र । अदृष्टवात् । न हि
शशशृङ्गादिभिः किञ्चित्कार्यं दृश्यते । एवं सतः कारणत्वं पूर्व-
पादे उपपाद असतः कारणत्वं निराकृत्य व्यासचरणैर्वेदानाम-
व्याकुलत्वे सम्पादितेऽपि पुनर्दैत्ययामीहनार्थं प्रदृशत्य भग-
वतो बुद्ध्याज्ञया

तत्र रुद्र महावाहो मोहशास्त्राणि कारय ।

अतथानि वितथानि दर्शयस्त महाभुज ।

स्वागमैः कल्पितैस्त्वच्च जनान्मदिसुखान् कुरु ॥

इत्येवंरूपया महादेवादयः स्वांशेनावतौर्थं वैदिकेषु प्रविश्य
विखासार्थं वेदभागान् यथार्थानपि व्याख्याय सदसदिलक्ष-
णामसदपरपर्यायामविद्यां सर्वकारणत्वेन स्वौकृत्य तत्रिवृत्त्यर्थं
जातिभ्रंशरूपं सन्नासपाषण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामो-
हितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं कृत्वा शङ्करं शङ्का तूष्णीमास ।
अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्भारार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिसूत्राणि
योजयता सर्वो मोहो निराकृतो वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव
तन्मतमनुद्य विस्तरेण निराकृतमिति नावीच्यते ।

उदासौनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यद्यभावाङ्गावीत्यन्तिरङ्गौक्रियते तथा सत्युदासौनानामपि
साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिद्धेत अभावस्य सुलभ-
त्वात् ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चा-
सत्त्वत्वं निराकरीति । स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्ती-
त्वाह । तत्र । अस्य प्रपञ्चस्य नाभावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते
हि प्रपञ्चः । यस्तूपलभन्नेव नाहमुपलभ इति वदति स कथसुपा-
देयवचनः स्यात् ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

ननुपलभ्यमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाभ्यमेवन्यथा
दृष्टलात् इति चेत् । न । वैधर्म्यात् । स्वप्नादिषु तदानीमेव
स्वप्नान्ते वा वस्तुनोन्यथाभावोपलभात् । न तथा जागरिते
वर्षानन्तरमपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वस्य मीक्षे प्रवृत्ति-
व्याघातश्चकारार्थः ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्रं
भविष्यतीति । तत्र । वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वत्ते
बाह्यार्थस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वं । अना-
दिवेऽप्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया
अभावात् वासनाव्यतिरेकेणाप्यर्थोपलब्धेः । अन्यव्यतिरेकाभ्या-
मर्थसिद्धिः ।

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाया आधारोऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य चणि-
कत्वात् । हत्तिविज्ञानवत् । एवं सौचान्तिको विज्ञानवादौ च

प्रत्यक्तः । माध्यमिकसु मायावादिवद्यसम्बद्धभाषित्वादुपेक्ष्य
इति न निराक्रियत आचार्येण ।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुनाबाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा अस-
म्बद्धएवेत्यलं विस्तरेण । चकारादेविरोधो मुख्यः ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदा-
सीनाः सप्त विभक्तौः परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोऽभीष्ट-
वचनः । अस्तिनास्त्रवक्तव्यानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्-
पूर्वकः सप्त प्रकारो भवति । तदेकस्मिन् योजयन्ति । तद्विरो-
धेनासम्भवादयुक्तम् ।

एवच्चात्माकात्स्खंगम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासौनस्य तद्वृष्णमत आह । एवमपि
सत्यात्मनो वसुपरिच्छेदादकात्स्खंगं न सर्वत्वं । अथवा शरीर-
परिमाण आत्मातेतदा सर्वशरीराणामतुल्यत्वात् आत्मनो न
कात्स्खंगं न कृत्स्नशरीरतुल्यत्वम् ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोऽपि देवतिर्थ-
ञ्जनव्येषु अवयवोचयापचयाभ्यां तत्तुल्यता स्यात् । तथा सति
पर्यायेणाविरोध इति न वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः *
सङ्गोचविकासेऽपि विकारस्य दुःपरिहरत्वात् ।

* विकासापत्तेः इति क० ।

अन्त्यावस्थितेश्वोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिः तस्माद्वितीः पूर्वदोषपरिहाराय च उभयनित्यत्वं भवेदणुत्वं वा महत्त्वं वा । उभयथापि शरौरपरिमाणो न भवतीति न तवार्थसिद्धिः ।

पत्वुरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पराभिप्रेतान् जडजीवान्निराकृत्येष्वरं निराकरीति ।

वैदीक्तादणुमावेऽपि विपरीतन्तु यद्भवेत् ।

तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥

तार्किकादिमतं निराकरीति । पतिश्वेदीष्वरः तस्माद्विवस्तदा विषमकरणादैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मपेक्षायां*त्वनौष्वरत्वं युक्तिमूलताद्वाप्रवाः । असामञ्जस्याद्वैतोर्न पतित्वेनेष्वरसिद्धिः ।

सम्बन्धानुपपत्तेश्व ॥ ३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः । तुल्यत्वादप्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्व ॥ ३९ ॥

स च ईश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्पमानो लौकिकन्यायेन कल्पनौयः । स च अधिष्ठितएव किञ्चित् करोतीति ईश्वरेऽप्य-

* कर्मपेक्षयेति क० ।

धिष्ठानमङ्गीकर्त्तव्यम् । तस्मिन् कल्पामाने मतविरोधोऽनवस्था
असम्भवश्च ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असम्भव्यदीप्तः परिहतो भवति । तच्च
न युक्तं भोगादिप्रसक्तेः ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

ईश्वरः प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतः । तत्तु तयोः परि-
च्छेदे सम्भवति । ततश्च लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् ।
ततश्च अनित्यतायां मोक्षशास्त्रवैफल्यम् । एतद्विषपरिहाराय
विभुत्वनित्यत्वे अङ्गीक्रियमाणे सम्भव्याभावादसर्वज्ञता वा
स्यात् । तस्मादसङ्गंतस्तार्किकवादः ।

उत्पत्त्वसम्भवात् ॥ ४२ ॥

भागवतमते कञ्चिददंशं निराकरोति । ते चतुर्बूहोत्पत्तिं
वदन्ति । वासुदेवात् सङ्कर्षणः तस्मात् प्रद्युम्नः तस्मादनिरुद्ध-
इति । तत्र एषामौश्वरत्वं सर्वेषाम् उत सङ्कर्षणस्य जीवत्वम्
अन्यान्यत्वम् । उत्पत्तिपत्ते जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा
सति पूर्ववत् सर्वनाशः स्थात् ।

न च कर्तुः करणं ॥ ४३ ॥

कर्तुः सङ्कर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकम् मन उत्पद्यत
इति । तस्मौके न सिद्धम् । न हि कुलालादण्ड उत्पद्यत इति ।
चकारादग्रिमस्य निराकरणम् ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथ सर्वे परमेश्वराः विज्ञानादिमन्त्र इति । तथा सति
तदप्रतिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वच्च न युक्त-
मित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकाल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः । चकारादेव-
प्रक्रियाविरोधः ।

इति श्रीवेद्यासमतवर्त्ति श्रीवज्ज्ञभाचार्यविरच्चिते ब्रह्मसूत्राणु-
भाष्ये द्वितीयस्थाथायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

शुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिक्लियते विप्रतिपेधपरिहाराय मौमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् शक्त्यविरोधाभ्याम् । तथा च ब्रह्मवादे जडजौवयोर्विरुद्धांशनिराकरणाय लृतीयपादारम्भः । द्विविधा हि वेदान्ते स्थिः । भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण्णएव विस्फुलिङ्गन्यायेनैकः अपरी वियदादिकमेण । साच अनामरूपाभ्यनो नामरूपवच्चेनाभिव्यक्तिः । सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य जौवस्य लंशत्वेनैव न नामरूपसम्बन्धः । अनित्ये जननं नित्येऽपरिच्छन्ने समागमः । नित्यापरिच्छन्नतनौ प्राकश्चेति सा विधा । तत्र क्रमसृष्टौ सन्देहः । क्वान्दोग्ये हि स देव सौम्येदमग्र आसौटेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत तत्त्वेजोऽसृजतेति तेजोवनस्थिरुक्ता । न वाचाकाशयोः । तैत्तिरीयके पुनः ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य तस्मादा एतस्मादाभ्यन आकाशः सम्भूत इति आकाशादिस्थिरुक्ता । उभयमपि क्रमसृष्टिवाचकमित्येकवाक्यता युक्ता । क्वान्दोग्ये मुख्यतया स्थिस्थैत्तिरीये गौणौ । मुख्यात्वये वक्ष्यते सोऽकामवतेत्यादिना । तत्र संशयः । किमाकाशम् उत्पद्यते न वेति । किं तावत् प्राप्नोत्पद्यत इति । कुतः । अश्रुतेः । शुतिवादिनां शुत्यैव निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्य* क्रमसृष्टौ न श्रयते ।

* मुख्ये क्रमसृष्टौ इति क० ।

अस्ति तु ॥ २ ॥

तु शब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति ।
यदपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यज्ञौ-
कर्तव्यमेकवाक्यत्वाय । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुरोधाच्च ।

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥ ०

वियदुत्पत्तिगौणी भविष्यति । कुतः । असम्भवात् । न ह्याका-
शस्योत्पत्तिः सम्भवति निरवयवत्वात् व्यापकत्वात् च । मुख्ये
चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन
जीववत्तदंशत्वेन वा तच्छरौरत्वेन वा एकविज्ञानकोटिनिवे-
शात् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ।

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुश्वान्तरिक्षम् एतदस्तमिति । आकाशवत् सर्वगतश्च
नित्य इति । न ह्यस्तस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः सम्भवति ।

स्थाचैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

ननु कथं वियदुत्पत्तिगौणी भविष्यति । तत्र हि समूत-
द्वयेकमेव पदमुत्तरत्वावर्थते । तथा सत्युत्तरत्वं मुख्या आकाशे
गौणीति युगपद्वृत्तिहयविरोध इति चेत् । न । एकस्यापि स्थात्
कचित् मुख्या क्वचिद्गौणीति । ब्रह्मशब्दो यथा तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्तु तपो ब्रह्मेति । प्रथमवाक्ये मुख्या द्वितीये गौणी ।
न चात्र प्रयोगभेदोऽस्तौति वाच्यम् । समूतशब्दोऽप्यावर्थते न
तु तादृशार्थयुक्तोऽपि । आमसत्त्वनैव तत्सत्त्वमिति । सत्त्वगुणो
वचनहेतुः । तत्तज्ञावापनं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानेक-

लक्षणा । तज्जावापत्तिः*विशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतोऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपबात् । तस्माहौणी आकाश समूतिशुतिरित्येवं प्राप्ते इदमाह ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि क्वान्दोग्यशुतिर्न विरुद्धेत । कथं । एक-विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा वाध्येत । अव्यतिरेकात् । अनु-ज्ञमात् । यदि सम्भूमेव ब्रह्मणा आकाशन्तिष्ठेत् तदा ब्रह्मविज्ञा-नेनाकाशविषयीकरणे तत्रैकविज्ञानम् । आकाशस्य च अलौ-किकल्बात् तत्ज्ञानं सर्वज्ञतायां अपेक्षितमेव । न च जीववत् लौकिकल्बात् । यवहारमाचविषयत्वात् नातौन्द्रियत्वादिचिन्ता । अनुद्भूमेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हौयत इत्यत आह । शब्देभ्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयन्ति ज्ञानं । शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ।

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तु शब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भावनशङ्कां वारयति । यद्यद्विकृतं तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतं लौकिक-यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमात्रमुत्पद्यते । आका-शोत्पत्तौ शुत्या सिद्धायाम् आकाशवसर्वगतश्च नित्यः आकाश-शरौरं ब्रह्म स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदि-तश्चः आकाश आत्मा इत्यादि श्रुतयः समोऽनेन सर्वेण य

* तत्तद्वावापत्तिरिति क० ।

आकाशे तिष्ठन् सर्वमालेत्येवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते ।
व्यवहारे त्वं ज्ञबोधनं वाक्यानामुपयोगः ।

एतेन मातरिश्चा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

आकाशोत्पत्तिसमर्थनेन मातरिश्चोत्पत्तिः समर्थिता ।
सैषा अनस्त्रिमिता देवतेति भौतिकवायुव्याघृत्यर्थम् अलौकिक-
पदम् ।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्यात् आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य
इति शुतेराकाशन्यायेन सर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इतीमामा-
शङ्कां तु शब्दः परिहरति । सतः सम्भावस्य उत्पत्तिर्ण सम्भ-
वति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशे-
षाभावात् । उत्पत्तिश्च स्त्रीक्रियमाणा नोपपद्यते । स्त्री न
सम्भवति अन्यतस्वनवस्था । यदेव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ।

तेजोऽतस्तथाह्वा ॥ १० ॥

तेजोऽतः वायुतः तथाह्वा ह वायोरग्निरिति शुतिः । हि
शब्देनैवमाह । क्षादोग्यशुतिः प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थन्तैत्ति-
रीयकमपेक्षते वाच्चाकाशयोरुत्पत्त्यर्थं । तथा चोपजीवस्य प्राधा-
न्यात् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्त्रीकरोति ।
ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपत्तस्वविरुद्धः ।

आपः ॥ ११ ॥

तथाह्वा हेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधख्यापकम् । न
शुत्योः सर्वं त्रिविरोध इति ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता आप एकन्त बङ्गः स्थाम प्रजायेमहीति ता अन्नमस्तुज-
नेति । तत्र अन्नशब्देन ब्रौह्यादय आहोस्ति पृथिवौति
सन्देहः । ननु कथं सन्देहः । पूर्वन्यायेनोपजीव्यशुतेर्बलौयस्वा-
दिति चेत् । उच्यते । अङ्गः पृथिवौ पृथिव्याः ओषधयः ओष-
धौभ्योऽन्नमिलये वर्तते । तथा सति पृथिवौमोषधौश सृष्टा
आपो अन्नं स्तुजन्ति । आहोस्ति अन्नशब्देनैव पृथिवौति ।
नन्वेवमस्तु पृथिव्योषधिस्त्रश्चनन्तरमन्नस्त्रिरिति चेत् । न ।
छान्दोग्यशुतेरपेक्षाभावात् महाभूतमात्रस्यैवाभिलिप्तित्वात् ।
एकपदलक्षणपेक्षया तत्स्त्रौकारस्य गुरुत्वात् पूर्वोक्तएव
संशयः । तत्र अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्त्रेजी-
मयौ वागिति चयाणां सहचारः सर्वक्रोपलभ्यते लोकप्रसिद्धिः
वर्षणभूयिष्ठलिङ्गञ्च । तस्मात् पृथिव्योषध्यनानां मध्ये अभेद-
विवक्षया यत्किञ्चित् वक्तव्ये अन्नमुक्तं । इत्येवं प्राप्ते उच्यते ।
अन्नशब्देन पृथिवौ । कुतः । अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधि-
कारो भूतानामेव न भौतिकानां । नौलञ्च रूपं पृथिव्या एव
भूतसहपाठात् । शब्दान्तरमङ्गः पृथिवौति । तस्मादन्नशब्देन
पृथिव्येव ।

तदभिध्यानादेव तु तस्मिन्नात् सः ॥ १३ ॥

आकाशादेव कार्याद्यायुदिकार्थीत्यतिं तु शब्दो वारयति ।
स एव परमात्मा वाव्यादैन् स्तुजति । कथं तच्छब्दवाच्यतेति
चेत् । तदभिध्यानात् । तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभि-

धारं ततस्तदामकालं तेन तदाच्चत्वमिति । ननु यथाच्छुतमेव कुतो न गृह्णते इत्यत आह । तज्ज्ञात् । सर्वकर्त्तव्यं लिङ्गं तस्यैव सर्वत्र वेदान्तेष्वगतं । जड़तो देवताया वा यत् किञ्चित् जायमानं तत्सर्वं ब्रह्मण्एवेति सिद्धं ।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः किन्तु विपर्ययेण क्रमः । अतः उत्पत्त्यनन्तरं प्रलयः । कुतः । उपपद्यते । प्रवेशविपर्ययेण हि निर्गमनं । क्रमस्थावैतत् ।

**अन्तरा विज्ञानमनसौ क्रमेण तज्ज्ञादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥**

तैत्तिरीयके आकाशात् अन्तर्पर्यन्तमुत्पत्तिमुक्ता अन्तमयादयो निरूपिताः । तत्रान्तरमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयसु परमात्मा । मध्ये विज्ञानमनसौ विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये । तत्र क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमसु प्रातिलीम्बेन सूत्रे विपर्ययानन्तरकथनात् । अन्तरेति वचनात् च । तेजोऽवज्ञानामन्त्रमये गतत्वात् वायाकाशयोः प्राणएव गतत्वात् आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसौ उत्पन्ने इति वक्तव्यं । तयोरये वचनमेव लिङ्गमिति । अतस्योरुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेत् । न । अविशेषात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वात् मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकप्रवेशाभावात् न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्द्वयपदेशो भाक्त-
स्तज्जावभावित्वात् ॥ १६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यात्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः ।
उत्पत्तिसु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छक्ते
समागम इति । तथा च जीवस्य समागमलक्षणाप्युत्पत्तिर्न स्या-
दितोमामाशङ्कां निराकरोति तु शब्दः । चराचरे स्थावरजडमे
शूरौरे तयोर्विशेषेण अपाशय आशयः शूरैरसम्बन्ध इति यावत् ।
स तु स्थात् न तु स्थतः । ननु शूरैरस्योत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते
अन्यथा जातकर्मादौनामभावप्रसङ्गात् इति चेत् । न । तद्-
व्यपदेशः तस्य शूरैरस्य जन्ममरणधर्मवच्चेन जीवव्यपदेशो भाक्तः
लाक्षणिकः । कुतः । तज्जावभावित्वात् । शूरैरस्यान्वयव्यति-
रेकाभ्यामेव जीवस्य तज्जाविलं । देहधर्मो जीवस्य भाक्तः । तत्-
सम्बन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति मिद्दं ।

नात्माऽश्रुतेनित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां किमिति भाक्तत्वं कल्पयते इति चेत् ।
न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः
शूयते । देवदत्तो जातो विशुमिको जात इति देहोत्पत्तिरेव
ननु तद्वितिरेकेण पृथक् जीवोत्पत्तिः शूयते । विस्फुलिङ्गवदु-
च्चरणं नोत्पत्तिः नामरूपसम्बन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं
चाग्ने वक्ष्यते । किञ्च नित्यत्वाच्च । ताभ्यः श्रुतिभ्यः । अयमात्माऽ-
जरोऽमरः न जायते मियते इत्येवमादिभ्यः । गुणान्विरूपयन्
प्रथमतश्चैतन्यगुणमाह ।

ज्ञोऽनेव ॥ १८ ॥

ज्ञः चैतन्यस्वरूपः अतएव श्रुतिभ्यः विज्ञानमय इत्यादिभ्यः । सर्वविष्णववादी ब्रह्मवाक्यान्युदाहृत्य स्त्रीकृतसिद्धान्तमन्यथाकृत्य श्रुतिस्त्रीलक्ष्मीनेन प्रगल्भते । स वक्तव्यः । किं जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादयते जीवत्वं वा निराक्रियत इति । आद्ये इष्टापत्तिः नहि विस्फुलिङ्गोऽग्रंशो भूत्वा नामिः । हितौये स्वरूपनाशः । जीवत्वं कल्पितमिति चेत् । न । अनेन जीवेनामनेति श्रुतिविरोधात् । न च अनादिर्यं जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृतः प्रमाणाभावात् । स देव सौम्येदमय आसौदेकमेवाद्वितौयमिति श्रुतिविरोधश्च । न च जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्ति सर्वश्रुतिस्त्रनाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः अयमात्माऽपहतपाप्मा । अधिकत्तु भेदनिर्देशादित्यादि वाधः । तस्मात् तदंशस्य तद्रपदेशवाक्यमात्रं स्वीकृत्य शिष्टपरिग्रहार्थं माध्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सङ्ग्रहपेत्यः ।

उत्कान्तिगत्यागतीनां ॥ १९ ॥

अतएवेति च वर्तते । स यदाऽस्माच्छरौरादुत्कान्तिः स्त्रैवैतैः सर्वैरुक्तामति । ये केचास्माज्ञीकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । तस्माज्ञीकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे । श्रुत्युक्तानाम् उत्कान्तिगत्यागतीनां अवणात् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गौकर्त्तव्यं । यद्यपि आरायमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं तथापि बहुवादिविप्रतिपन्नलात् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्कान्तिपूर्वकत्वमुक्तं ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उक्तान्तिगत्यागतीतां सम्बन्धे इन्द्रियादिभिः परिष्वज्ञो-
प्यस्ति । ततः सन्देहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां सम्बन्धो-
भवेत् स्ततो वेति । उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना केवलस्वरूपेण ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते सञ्चरत्यपि ।

जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥

ब्रह्मोपनिषत् अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य ब्रह्माप्येति
कामरूप्यनुसञ्चरन्विति वा । अथवा । उक्तान्तिगत्यागतीनां
जीवसम्बन्धेव बोध्यते नाणुत्वं । स्वात्मनाचोत्तरयोरित्यगुल्म् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं यमो बलादिति उक्तसे गत्यति-
रिक्ते स्वातन्त्र्याभावात् । स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रि-
यैश्च गत्यागत्योः सम्बन्धौ जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरि-
माणमयुक्तमित्यगुरेव भवति ।

नाणरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भवितुमर्हति । कुतः । अतच्छ्रुतेः । अणुलविप-
रीतव्यापकत्वश्रुतेः । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-
मय इति चेत् । न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्य
अधिकारे महानज इति वाक्यं । प्रकरणेन शब्दात्मा नियम्यन्ते ।
अन्यपराश्रमपि योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ।

स्वशब्दोन्मानाभ्याच्च ॥ २२ ॥

स्वयं विकृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा

प्रस्तुपितौति स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्रे
व्यापकस्य वा शरौरपरिमाणस्य वा विहरणं सम्भवति ।
बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेय
दूति । आरायमाचो ह्यपरोऽपि इष्ट इति चोन्मानम् । चका-
रात् स्वप्रप्रबोधयोः सन्धा वा गतिदर्शनम् ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरौरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न
भवति चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं
करोति । महात्मतैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्- हृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दने अवस्थितिवैशेष्यं अनुपहृतत्वच्चि सम्यक्तया अव-
स्थानं तस्मात् त्वच एकत्वात् तत्र भवतु नाम नतु प्रकृते तथा
सम्भवतौति चेत् । न । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि
स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य स्थितिः । गुहां
प्रविष्टाविति हि युक्तिः ।

गुणादा लोकवत् ॥ २५ ॥

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः स सर्वशरौरव्यापी । यथा मणि-
प्रवेकस्य कान्तिर्बहुदेशं व्याप्तोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव
स्यर्थानुपलभात् । उदकगतौण्णप्रवत् । न च विजातौयस्यारभ-
कत्वम् । प्रमाणाभावात् । लोकप्रतीतिसु सर्वैर्वादिभिरुप-

यादा तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तरे आरभ्यत
इति कल्पतां तथैव लोकप्रतीतेः । पुष्परागादेरपि प्रभारूप-
मिव तावहेशं व्याप्तेतौति महिसुभावादेवाङ्गौकर्त्तव्यम् ।
आरभकस्य तेजसस्त्राभावात् । कान्तिः प्रभारूपमिति हि
लोकपर्यायः । वा शब्दो यथालोकं युक्तिः कल्पनौयेति सूच-
यति । ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जात-
मिति न कल्पनालेशोऽपि ।

व्यतिरिक्तो गन्धवत् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धशमकव्यवहित-
स्थलेऽप्युपलभ्यते । वेदोक्तत्वादस्य दृष्टान्तत्वम् । यथा दृचस्य
संपुष्पितस्य दूराहम्भो वाल्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराहम्भो वा-
तीति । अन्यथाकल्पनात्प्रयुक्तेयवीचाम ।

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्च आमनोऽभिधाय तस्यैवा-
लोमस्य आनखायेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं
दर्शयति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

प्रज्ञया शरीरं समारह्येति करुणत्वेन पृथगुपदेशाचैतन्यं
गुणः ।

तद्गुणसारत्वात् तद्गपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्व-
मितौमाभाशङ्कां निराकरोति तु शब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणाः

प्रज्ञादृष्ट्वादयस्तत्वात् जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण
 इति अमाल्ये राजपदप्रयोगवत् जीवे भगवह्यपदेशः । मैत्रेयीति
 सम्पूर्णे ब्रह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः* । ननु कथमन्यस्यान्य-
 धर्मवत्त्वेन कथनम् । न हि निरूपणस्यलएवोपचारः सम्भवति
 तत्राह प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया द्विया संपरिष्वक्त इत्यत्र एव-
 मेवायः शारौर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यभिधाय
 प्राज्ञस्तरूपमाह तदा अस्यैतदतिकृदोऽपहतपापाभयः रूप-
 मशोकान्तरमत्र पिता अपिता भवतीत्यादि । प्राज्ञस्त्र सुषुप्ति-
 साच्चौ । न हि तस्यापहतपाप्त्वमस्ति ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव
 शारौरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयः । इदमत्र वक्त-
 व्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति
 तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूताणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे
 विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्त्त्वाद्यसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रति-
 ज्ञाय समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्वाविरोधेऽपि
 ऐक्येऽपि हिताकरणादिदोषमाशङ्क अधिकन्तु भेदनिहेशा-
 दिति परिहृत्य जीवस्याणुत्वम् उपचारात् ब्रह्मत्वमंशत्वं परा-
 धीनकर्त्त्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्ति-
 सुक्ता सप्ताधनेन ब्रह्मज्ञानेनार्चिरादिदारा ब्रह्मप्राप्तिसुक्ता न
 स पुनरावर्त्तत इत्यनावृत्तिं वदन् शास्त्रपर्यवसानेन सर्वान्
 विदान्तान् अव्याकुलतया योजितवान् । तत्र कथित् तद्यपदेशेन
 प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि खौकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म

* भगवत्त्वेन जीवत्वेन जीव उक्त इति क० ।

खौक्त्वा तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणंशकार्थरूपस्य मिथ्यात्वं परिकल्पयत् तद्वीधकशुतौनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं खौक्त्वा सुपुष्टि-सम्पत्योर्भगवता प्रकटौकृतमानन्दरूपत्वं तत् प्रतिपादकवाक्यानां सद्वीमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्ता क्रममुक्तिसुपासनापरत्वेन योजयित्वा वैदस्त्रवाणि व्याकुलौचकार । तत् वैदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जौवपरत्वं वैति यदत्र युक्तं तत्प्रिणुमन्वेयम् ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ॥ ३० ॥

न तु कथमन्यस्य नौचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि प्रामाणिकैः सर्वया अयुक्ते व्यपदेशः क्रियते । न चोक्ततद्गुणसारत्वात् ब्रह्मणः आनन्दंशस्य प्राकब्याहिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत् पुनस्त्रिरोहितं स्यादिति तस्य तद्वपदेशोव्यर्थोऽप्रयुक्तश्चेति चेत् । नायं दोषः । कुतः । यावदात्मभावित्वात् पश्चात् यावत्पर्यन्तमात्मानित्यत्वात् सर्वदा आनन्दंशस्य प्राकब्यात् तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृच्येष्वर्थादीनामुक्तत्वात् प्राज्ञात् सम्प्रब्रत्वं विशेषः । चकारात् तस्य चानन्दः प्रकटितद्विति न दूषणगम्भोऽपि । व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य । यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दंशप्राकव्येन तावदेव तद्वपदेशः राज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तं व्यापकत्वशुतिस्त्रस्य भगवत्वेन युज्यते ।

आनन्दंशमिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।

प्रतीयेरन् परिच्छदो व्यापकत्वञ्च तस्य तदिति ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो व्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दंशस्यानात्यन्तमसत्त्वं । पुंस्त्वादि-

वत् यथा पुंख्वं सेकादिसामर्थं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने
प्रकाशते तथा आनन्दांशस्यापि स्वतएव व्यक्तियोगः ।

नित्योपलब्धग्नुपलब्धप्रसङ्गोऽन्यतर-
नियमोवाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेव स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सच्चित्-
प्राकाशमेव मीक्षे लानन्दांशीऽपि प्रकट इति तन्निवारयति ।
तथा सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य तथा सति न
संसारावस्थोपपद्येत । अथातुपलब्धिः सर्वदा तथा सति
मोक्षदशा विरुद्ध्येत । अथान्यतरनियमः । जीवो निरानन्द एव
ब्रह्मत्वानन्दरूपं । तथा सति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माण्डेतौति शुति-
विरोधः । तस्मात् पूर्वोक्तएव प्रकारः स्वीकर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

साहृगानां प्रकृतिगतमेव कर्त्तृत्वमिति । तन्निवारणार्थ-
मधिकरणारम्भः । कर्त्ता जीवएव । कुतः । शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीव-
मेवाधिकात्य वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि
विहितानि । ब्रह्मणोऽनुपयोगात् । जड़खाशक्यत्वात् । सन्दिग्धेऽपि
तथैवाङ्गीकर्त्तव्यम् ।

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गाम्बर्वादिलोकेषु यद्यत् कामयते तत्तद्वतौति
विहार उपदिष्टः । ततश्च कर्तृत्वमीकृत्ययोः साधुकारौ साधुभूम-
तौति सामानाधिकरणश्वत्त्वात् जीवएव कर्त्ता ।

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवेन सर्वेषां
विज्ञानमुपादौयते । तस्मादिन्द्रियादौनां करणत्वमेव स्वात-
न्त्रगादस्यैव कर्तृत्वं । यस्तु मन्त्यते बुद्धिसम्बन्धात् जीवस्य कर्तृत्व-
मिति । स प्रष्टव्यः । किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति अथवा
जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धात् उद्गच्छति अथवा शशविषा-
णायितमेव कर्तृत्वं सम्बन्धे समायाति । नाद्यः जडत्वात् ।
अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीयेत्विष्टापत्तिः उपा-
दानविरोधश्च । लृतौये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच्च ।
असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविष्णवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्यः ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्द्रिशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

व्यपदेशः विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपिचेति अत्र
साह्ये बुद्ध्यादौनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति । क्रियायां यागादि-
कर्मसु न तु भोगे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति
निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति
शुल्वनुरोधात् । प्रकृतेऽपि लृतौयान्तता आपद्येत । अथ स्वात्
पारे कर्तृत्वं तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्यात्
विकारित्वं स्यात् । तज्जासङ्गतन्त्रवत्वात् । विज्ञानमादायेत्व
विपर्ययएव । एकस्य प्रदेशमेदेनार्थमेदोऽपि । भगवति सर्वे
शब्दाः स्वभावतएव प्रवर्त्तन्ते । श्रौपचारिकत्वज्ञापकाभावात् ।
यज्ञो जायमानइति अज्ञादौनां शिरस्त्वादितः । तस्मात् विज्ञान-
मयो जीवएव । जडस्य च स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृत्वं ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति चेत् ।
न । उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टच्छीयलभते एव-
मिन्द्रियैः कर्म कुर्वन् इष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वौश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादिति चेत् । शक्ति-
विपर्ययात् तथा सामर्थ्यभावात् । इतएव दैवादहितमपि
करीति ।

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्तौ योगेन सिध्यतः समाध्यभावात्
शक्त्यभाव इत्यर्थः । चकारात् ताढशमन्वाभावोऽपि । न च
सहजकर्तृत्वे अनिर्मीचः । पराधीनकर्तृत्वेऽवैतत् । ब्रह्मवत् ।
सांख्यस्य तत्त्वानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न मुक्ति-
रिति । नपुंसक एव मुच्येतेति बाह्यवत् । निरन्द्रियस्यैव समा-
धिरित्यपि । करणत्वेन बह्विं वदन् न केनापि दूष्यते । तस्मा-
जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं । ध्यायतौव लेलायतौवेत्यपि पर-
धर्मानुकरणम् । अथमप्येको धर्मः । स्वाप्ययसम्पत्योब्रह्मव्यपदेशं
पुरस्त्वय सर्वविष्ववं वदन् उपेत्यः ।

यथा च तत्त्वोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकरणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तथा कर्तृत्व-
भोक्तृत्वयोभदो भविष्यतौति चेत् । न । यथा तत्त्वा रयं निर्माच

तत्रारुद्धो विहरति । पौठं वा । स्त्री वा न व्याप्रियते वास्यादि-
द्वारेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्त्तारः । अन्यार्थमपि करो-
तीति चेत् । तथा प्रकृतेऽपि सर्वंहितार्थं प्रयत्नानल्वात् ।
न च कर्त्तव्यमात्रं दुःखरूपं । पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथा
च स्वार्थपरार्थकर्त्तव्यं कारयित्वत्त्वं सिद्धम् ।

परात् तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्त्तव्यं व्रज्ञगतमेव । तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्त्तव्यं तदंश्वाद-
दैख्यादिवत् । न तु जड़गतमिति । अतो नान्योऽतोऽकौति
सर्वकर्त्तव्यं घटते । कुत एतत् तत्श्रुतेः । तस्यैव कर्त्तव्यकार-
यित्वत्त्रवणात् । यमद्योनिनीषति तमसाधु कारयतीति । सर्व-
कर्त्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । सर्वरूपत्वात् भगवति दीषः ।

कृतप्रयत्नापेक्षसु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या- दिभ्यः ॥ ४२ ॥

ननु वैषम्यनैर्चृण्ययोर्न परिहारः । अनादिल्वेन स्वस्यैव
कारयित्वादिति पक्षं तु शब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्यन्तं जीव-
कृत्यम् । अये तस्याशक्त्वात् स्वयमेव कारयति । यथा पुक्तं
यत्नानं बालम् । पदार्थं गुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभि-
निवेशं दृश्वा तथैव कारयति । सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं
फलदार्त्वे या इच्छा तामेवानुवदति उन्नीषति निनीषतीति ।
अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैयर्थ्यपत्तेः । अप्रामाणिकत्वं ।
फलदाने कर्मपिच्छः । कर्म कारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्नो कामा-
पेक्षः । कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वैदं । चकारात्

ततो न ब्रह्मणि दीप्तगम्भोऽपि । न चातौश्वरवं मर्यादामार्गस्य
तथैव निर्माणात् । यत्तान्यथा स मुष्टिमध्य इति ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादि-
त्वमधीयते एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य ब्रह्मसम्बिरूपमुच्यते । जीवोनाम ब्रह्मण अंशः ।
कुतः । नानाव्यपदेशात् सर्वएवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूयचरणाः
रमणीयचरणा इति च । न तु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीव-
स्यांश्लभिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशभिति वा क्षचि-
ज्ञोके सिद्धं वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते
तथा तदनुस्थृतेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं
नावगता तपोविधेयं अभिज्ञा वा प्रष्ठव्या इति । न तु सर्वविद्वावः
कर्त्तव्यः । तत्रैषा युक्तिः ।

विस्फुलिङ्गा इवान्नेर्हि जड़जीवा विनिर्गताः ।

सर्वतः पाणिपादान्तात् सर्वतोक्तिश्चिरोमुखात् ॥

निरन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ।

सदंशेन जडः पूर्वच्छिदंशेनेतरे अपि ।

॥अन्यधर्मतिरीभावामूलेच्छातः स्वतन्त्रिण इति

ब्रह्मवादे अंशपत्र एव । न तु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति ।
शुल्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा ब्रह्मेभे कितवा उत । अत्र सर्वस्यापि
ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञानात् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रती-
यते । तत्कार्यत्वएव स्यादिति चेत् । न । अन्यथा चापि प्रकारा-
न्तरेणापि ऐके शाखिनः दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेन अंश-

स्वेन च । स्वरूपतः कार्यभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् ।
तथाच न साजात्यं आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण
तु साजात्यमिष्टमेव ।

मन्त्रवर्णत्तच ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेद्धसर्वमित्युक्ता पादोऽस्य विश्वा भूतानीति
भूतानां जीवानां पादत्वं पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ।

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणं ।
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ।

प्रकाशादिवन्नैवंपरः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे इत्यादिवत्तदुःखेन परस्यापि दुःखत्विं
स्यादिति चेत् । न । एवंपरो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः
हिष्ठत्वेनानुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् । कुत
एवं तत्वाह प्रकाशादिवत् । नाग्नेहि तापो न हिमस्य तत्
स्यादिति । प्रकाशयहणं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्म-
धर्मा इति । अतो हैतबुध्या अंशस्यैव दुःखिलं न परस्य । अथवा
प्रकाशः प्रकाशदोषेण यथा न दुष्टः पापस्यापि तदंशत्वादिति ।

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च सर्वेऽपि चृष्टयो अश्चिनः दुःखसम्बन्धं स्मरन्ति ।

नव यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाभ्युपेति ।

कर्मात्मा त्वपरोयोऽसौ मोक्षवन्धैः स युज्यते ।

एकस्था सर्वभूतान्तराला न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ।
चकारात् तयोरन्यः पिप्पलं स्वादव्यनश्चनन्यो अभिचाकशीति ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ञगोति-
रादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जौवस्य भगवदंश्लेविधिविषयत्वाभावात्कर्मसम्बन्धा
भावेन कथं फलसम्बन्धः । जौवस्य च पुनरनेकदेहसम्बन्धात्
कः शुद्रः का भाव्येति ज्ञानमप्यशक्यः । अतः कर्ममार्गस्य
व्याकुलत्वात् कथं जौवस्यापि दुःखित्वमित्याभ्यां परिहरति ।
अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जौवस्य देहसम्बन्धात् यो देहो
यदा गृहीतस्तत्वतौ । यथा शब्दाग्निः चण्डालभाण्डस्यमुदकं
तहटादिश्च परिहरयते एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते । तथा जीवेऽपि
देहसम्बन्धक्षतः सम्बन्धाध्यासिको भगवत्कृतश्च । अध्यासि-
कोद्घज्ञानान्विवर्त्तते हितीयो भगवतैव । जीवमुक्तानामपि व्यव-
हारदर्शनात् । श्रुतिसु भगवत्कृतसम्बन्धमेवाश्रित्याग्निहोत्रादिकं
विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वज्ञानञ्च बोधयन्ती कर्माणि न विद-
ध्यात् । शास्त्रज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद्याव-
ज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसम्बन्ध एव ।

असन्ततेष्वाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यकौमारादिभेदात् कथं कर्मकाले
ब्रह्मणत्वादि । जौवैक्यादिति चेहेहान्तरेऽपि स्यादिति तवाह ।
देहान्तरे सन्ततिरपि नाश्चि । बाल्यादिभेदे पुनः सन्तति-
रेका । अतः सन्ततिभेदान् कर्मणां सांकर्यमिति ।

आभास एव च ॥ ५० ॥

न तु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणींशः सच्चिदानन्द एव भवेत् अतः
कथं प्रवाहे प्रवेशो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह । आभास
एव जीवः आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । चकारादाकारस्याप्य-
भावः । न तु सर्वथा प्रतिविम्बवभिथात् जलचन्द्रवदित्येक-
स्थानेकत्वे दृष्टान्तः । तथा सल्लध्यासश्च स्वस्य न स्यात् । तत्र
वृत्त्यादिदोषप्रसङ्गश्च । अतो न मिथ्यात्वरूपं आभासोऽत्र विव-
क्षितः ।

अटष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

ईशित्वाय नैयायिकाद्यभिमतं जीवरूपं निराकरोति ।
नानामानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्मज्ञौ-
क्षतम् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तत्रते मिद्दुं देशान्तरवस्तूत्पत्त्य-
व्यथानुपत्त्या व्यापकत्वज्ञौक्षतं । एवत्र क्रियमाणे मूल-
एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जीवानामेकशरीरसम्बन्धात्
कस्यादृष्टनन्दवैत् । न च मिथ्याज्ञानेन व्यवस्था । तत्रापि
तथा । न चानुपत्त्या परिकल्पनं । शुद्धैवोपपत्तेः । एतेन
विरोधादृषिप्रामाण्यमपि निराकृतं ।

अभिसन्ध्यादिव्यपि चैवं ॥ ५२ ॥

न तु मनःप्रमृतीनां नियामकत्वात् तेषामौश्वरेच्छया
नियतत्वात् न दोष इति चेत् । न । पूर्ववदेव दोषप्रसङ्गः ।
तादृशेश्वरकल्पना च पूर्वमेव निराकृता ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भवात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विभुलेऽपि प्रदेशमेदेन व्यवस्था आत्मनि ताट्यः
प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेत् । न । अन्यस्थापि
प्रदेशस्त्रान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्व-
देशस्य त्यक्तवात् सोऽशः अन्तर्भवेत् तिरीभूतो भवेदिति ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति श्रोवल्लभविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयस्थाथायस्य द्वतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥

जीवशरौरमध्यवर्त्तिनां प्राणादैनां विचारार्थं पादारभः ।
तत्र जीवं निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणे अतिदिशति । प्राण-
शब्दप्रयोगः प्रियत्वाय । प्राणः इन्द्रियाणि मनसो मुख्यत्वा
देकवचनं । उत्क्रान्तिगत्यागतौनाभिलारभ्य सर्वोपपत्तिरत्-
तिदिश्टा । चिदंशस्यापि तिरोभाव इति पृथङ्ग्रुपणं । ननु
तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इति चेत् । सत्यं अस्ति
तत्वापि ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति ।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

ननु उत्क्रान्त्यादिश्चुतिगौणौ भविष्यति । न । गौण्यसम्भ-
वात् । सा श्रुतिगौणौ न सम्भवति । एकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या
प्राणे गौणौति कथं सम्भवति ।

तत् प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

जड़त्वेनाधिकविचारोऽत्र क्रियते । स्फुटेः पूर्वमपि प्राणा-
दैनां स्थितिः श्रूयते । असदा इदमयमासौत् तदाहुः किं
तदसदासौदित्यृषयो वाव तेऽये असदासौत् । तदाहुः । के ते
क्षय इति प्राणा वा क्षय इति । ननु सदेव सोम्येदमय
आसौदेकमेवादितौयमिति विरोध इति चेत् । स्वरूपोत्पत्ति-
रेवात् निषिद्धते जीवत् नतून्नमः । उन्नमात् पूर्वन्तु सदे-

वेति श्रुतिः । चकारात् मीक्षे तस्यापि सम्पत्तिः शूयते स्थला-
न्तरे । एतस्माज्ञायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुति-
र्विस्फुलिङ्गसदृशौ ।

तत् पूर्वकलादाचः ॥ ४ ॥

मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति तस्य यज्ञरेव शिर इति ।
तथाच वैदानां स्वत उत्पत्त्यभावात् तत् पूर्वरूपमनसः कथमुत्-
पत्तिः ।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे
प्राणा अनुत्क्रामन्तौति पूर्वोक्तानां चहुरादौनाम् । अथा
रूपज्ञो भवतीत्येकोभवति न पश्चतौत्याहुरित्यादिभिर्जीवगतिः
सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते । सप्तगतयज्ञेन विशेषिताः एकोभव-
तीति । अतो जीवसमानयोगचेमत्वाज्ञौवतुल्यदेति । चकारात्
तत्तदुपाख्यानेषु चहुःप्रभृतौनां इवतात्वं सम्बादश्च । अतश्चेतन-
तुल्यत्वम् । केचिदिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपञ्चलेन योजयन्ति ।
तत्वायमर्थः । ते प्राणाः कतौत्याकाङ्क्षायां सप्त प्राणाः प्रभवन्ति
तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्तजिङ्काः । अष्टौ यहा अष्टावतियहा
इति । सप्तुवै शौर्वण्याः प्राणादाव वाचाविति नव वै पुरुषे
प्राणा नाभिर्दश्मौ दश वै पश्चोः प्राणा आत्मैकादश इत्येवमादिषु
नानासङ्घाना प्राणानां प्रतीता । तत्र श्रुतिविप्रतिपेष्ठे किं युक्त-
मिति संशये सप्तैवेति प्राप्तम् । कुतः । गतेः सप्तानामेव गतिः
शूयते सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुह्याशया निहिताः

सप्त सप्तेति । किञ्च । विशेषितत्वाच्च जीवस्योत्क्रमणसमये
सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव हृत्तिभेदाङ्गेदा
इति । एवं प्राप्ते उच्यते ।

हस्तादयस्तु स्थिततोनैवं ॥ ६ ॥

पूर्वसम्बन्धे उत्सूत्रं पूर्वत्वः । तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्त-
यति । हस्तादयः सप्तभ्योऽधिकाः । हस्तौ चादातव्यज्ञे उपस्थिता-
नन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यज्ञे पादौ च गन्तव्यं चेति
चक्षुरादिगणनायामेतेऽपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते
सति श्रुतौ गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति अतो हेतोः सप्तैति
न किन्त्वेकादश अवान्तरगणनासूदूरवद्याऽसम्भवाभिप्राया अधिक-
सङ्घरात्मकरणभेदादिति । एकादशैवेन्द्रियाणैति स्थितम् ।

आणवश्च ॥ ७ ॥

सर्वे प्राणा अणुपरिमाणाः गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्व-
मेव । परिमाणप्रमाणाभावात् पुनर्वचनम् ।

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमान् अणुपरिमाणश्च । चकारा-
दितिदेशः । नासदासौदित्यत्र आनोदवातं स्वधया तदेकमिति
अननालकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

न तु सुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति । इन्द्रियाणां क्रिया
वा । एवं हि श्रूयते यः प्राणः स वायुः । एष वायुः पञ्चविधः
प्राणोऽपानोव्यान उदानः समान इति सामान्यकरणहृत्तिः

प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । तवान्तरीया आचेक्षते तदुभय-
मंपिन । कुतः । पृथगुपदेशात् । एतस्माज्ञायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य
धारिणी इति प्राणवाय्वोः पृथगुपदेशात् । वृत्तिहत्तिमतोर-
भेदेन ततोऽपि पृथगुपदेशाच्च ।

तत्त्वाद्युत्तु तत्सहशिष्यादिभ्यः ॥ १० ॥

स प्राणः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति तावत्-
प्राप्तं । सुप्तेषु वांगादिषु प्राण एकोऽमृतानासः प्राणः संवर्गो
वांगादीन् संवृक्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रानिति
इत्यानामङ्गां निराकरोति तु शब्दः । चक्षुरादिवद्यस्यपि प्राण
श्वस्तन्त्रः । मुख्यतो भगवदधीनः व्यवहारे जीवाधीनः । कुतः ।
तत्सहशिष्यादिभ्यः, चक्षुरादिभिः सह शासनात् । इन्द्रियजय-
वत् प्राणजयस्यापि दृष्टिवात् । आदिशब्देन जड़त्वादयः ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तयाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वे तदुपकारकव्यापारवत्त्वमपेक्ष्यते ।
तत्रैकादशैव वृत्तयस्तन्त्रान्तरेऽपि सिद्धाः ।

एकादशमो मनसो हि वृत्तय

आकूतयः पञ्चधियोऽभिमानः ।

मात्राणि कर्माणि पुरञ्च तासां

वदन्ति चैकादशवौरभूमीरिति ।

तथा कश्चिवाणस्य व्यापारोऽस्तीति चेत् । नैव दोषः ।
कुतः । अकरणत्वात् । करणस्यैव हि व्यापारोऽपेक्षितः । अन्यस्य

कार्यमात्रमपेक्षितं तत्राह । तथाहि कार्यवत्त्वं युक्तं तत्
शुतिरेव दर्शयति । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतर इत्यादिशुतिभिः
प्राणनिमित्तैव शरीरस्थितिरिति । तस्माद्यापाराभावेऽपि स्वरूप-
स्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ।

पञ्चवृत्तेर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमिति चेत् । तत्राह
पञ्चवृत्तेः अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारया-
मौति यथा मनसो द्वारभेदेनैवैकादशवृत्तयः स्वरूपत एव एव-
मेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ।

आणुश्च ॥ १३ ॥

अतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विभज्येति वचनात्
सन्दिग्धं पुनर्विधीयते । आसन्योप्यणुः । चकारात् पूर्वोक्ता-
सर्वसमुच्चयः ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥ १४ ॥

वागादौनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिः स्वत एव वा जीवा-
धिष्ठानब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्या-
भावात् न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षं निराकरीति तु शब्दः । वागा-
दौनां ज्योतिरादि अग्न्यादिरधिष्ठानमवश्यमङ्गौकर्त्तव्यम् । कुतः ।
तदामननात् । तथा आन्नायते अग्निर्वाक् भूत्वा सुखं प्रावि-
श्वित्यादि । अयमर्थः ।

दोऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।

यस्त्रिभयविच्छेदः स सूतोह्नाधिभौतिकः ॥ इति

आध्यात्मिकादीनां स्वरूपं वागादयशानुरूपा निल्वाः ।
तत्र यदि चैविष्ठं न कल्पेत तदैकस्मिन्वेव शरौरे उपचौणं शरौ-
रान्तरे न भवेत् । कल्पामाने तु अग्निर्देवतारूपोऽनेकरूपभवन-
समर्थो वागरूपो भूत्वा सर्वत्र प्रविष्ट इति सङ्गच्छते । ते
चाग्न्यादयश्चेतना भगवदंशास्त्रिरोहितानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति
कार्यवशादवगम्यन्ते । आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वात् वद-
नादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिता उद्भवने एतस्मात्
जायते प्राण इत्यादिषु । वागादीनां नियमेन तत्तज्जीवसान्निष्ठं
स्वतश्चानिर्गमनं मृत्युरूपश्चमेण तत्र लयः पुनरुद्भवनं समष्टि-
व्यष्टिभावश्च अन्यथा नोपपद्येत् । आधिभौतिककृतश्चायं भेद
इत्यग्र व्यक्तीकरिष्यते । एवमेव ब्रह्मणोऽपि अनेन जीवेनाम-
नानुप्रविशेत्यत्रापि निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यं । यदज्ञानात् सर्व-
विप्लववादव्यामोहः ।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत् किं स्वत एव अन्यसहितं वेति
सन्देहः । किं तावत् प्राप्तं स्वत एवेति पूर्वोक्तन्यायेन तावतैव
सिद्धेरनवस्थानाच्च देवतात्मव्याघातश्चेत्येवं प्राप्ते उच्यते । प्राणवता
अधिष्ठितं वागादि । कुतः । शब्दात् । सोऽयमग्निः परेण मृत्यु-
नातिक्रान्तोदौष्यत इत्यादि । अथमर्थः । इयाह प्राजापत्या
इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नीनामुक्तं देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठात्रो-
ऽन्याश्च ।* तेषां प्रतिबन्धकासुरातिकमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा

* ख पुस्तके तेषामित्यारभ्य भाष्यसहितानि वहनि सूवाणि न दृश्यन्ते । तत्तु
स्त्रिपिकरप्रमादादित्यवधारणीयं ।

वभूव। तत्र यज्ञेनैव स्वर्गं इति तत्र जनकोह वैदेह्यं इति
ब्राह्मणे केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्युद्भावं
त्विजा वायुना प्राणिनेति उद्भावैवाक्रमणमिति सिद्धम्। तत्रा-
न्वीऽन्वीद्ब्राह्मणवरणे तथोद्भाने यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य इत्या-
न्वातं। तदनु श्रमरूपयात्मना विद्यानन्तरमप्रतिरूपं वदतौति
निरूपितं सोऽपि दोषो देवानां प्राप्नोति तत् श्रुतिविप्रतिषिद्धः
नह वै देवान् पापं गच्छतीति। तदनुप्राण एवोद्भातासिद्धः तेना-
न्वेषामपि पापसम्बन्धोऽपि निवारितः। ततः परेण सृत्युभिति-
कान्तो दौष्ट्यत इति अतो दौष्ट्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतै-
वाधिष्ठानमिति सिद्धम्।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अग्न्यादेः प्राणसम्बन्धो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम्।
प्राणस्य तत्सम्बन्धस्य चेति चकारार्थः। प्राणसहायेनैव यथोचित-
वर्णोद्भम् इति लोके स्वामिभृत्यन्यायेन जौवि भोगः फलिष्यति।

तदिन्द्रियाणि तद्वापदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

इदमत्र विचार्यते। इन्द्रियाणां प्राणधौनसर्वव्यापा-
त्त्वात्तत्र मव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि तत्वान्तराणि
चेति संशयः। तत्वान्तराणेवेति सिद्धान्तः। तानि इन्द्रियाणि
तत्वान्तराणि। कुतः। तद्वापदेशात्। इन्द्रियशब्दन् व्यपदेशात्।
एतस्माज्जायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति, भिन्नशब्दवाच्यानां
क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वम्। आसन्वेऽपि तर्हि भेदः
स्वादित्यत आह। अन्यत्र श्रेष्ठात्। तस्य ते यौगिकाः शब्दाइति।

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगः तत्रापि भेदेन श्रूयते । तसुत-
क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामतौति । प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनुक्रामन्तौति ।

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्याच्च प्राणस्य चेन्द्रियाणाच्च । सुप्तेषु वागादिषु प्राणो
जागत्ति । स्वामिसेवकवचानेकं वैलक्षण्यं ।

संज्ञामूर्तिकृप्तिस्तु त्रिवृत् कुञ्बत
उपदेशात् ॥ २० ॥

भूतभौतिकस्थिः परमेश्वरादेवेति निर्णीय नामरूपया-
करणमपि परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमधिकरणारम्भः । लोके
नामरूपकरणं कुलालादिजौवेषु प्रसिद्धमिति । अलौकिकेऽपि
स्थावरजड्मे मयूरादिसंज्ञां मूर्तिंच्च जीवादेव हिरण्यगर्भादे-
र्भविष्यतौति वज्ञादिदेवानां जीवरूपाणामेव वागादिरूपेणानु-
प्रवेशात् तस्माहचर्येण नामरूपयोरपि जीवएव कर्त्ता भविष्य-
तौति आशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । संज्ञामूर्त्यैः कृप्तिः
नामरूपयोर्निर्माणं त्रिवृत् कुञ्बतः यस्त्रिवृत् करोति तस्मात् ।
सेयं देवतेचत हन्ताहमिमास्तिस्तोदेवता अनेन जीवेनामनानु-
प्रविष्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं
करवाणीति त्रिवृतकर्त्ता परमेश्वरः । सएव नामरूपयोरपि
कर्त्ता । कुतः । उपदेशात् । उप समीपे एकवाक्ये उभयकरणस्य
प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरौरसम्बन्धे
कर्तृत्वात् । तस्मात् नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव कर्त्तैति सिद्धं ।

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोऽ्य ॥ २१ ॥

इदमिदानीं विचार्यते । अन्नमश्चितन्त्रेधा विधीयते । तस्य
यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तन्त्रांसं योऽ-
णिष्ठस्तन्मनः । आपः पौत्रास्त्रेधा विधीयन्ते । यः स्थविष्ठो धात-
स्तन्मन्त्रं । यो मध्यमस्तस्त्रोहितं । योऽणिष्ठं स प्राणः । तजो-
ऽशितं ब्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठोधातुस्तदस्ति भवति ।
यो मध्यमः सा मज्जा । योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य-
मनः आपोमयः प्राणक्षेत्रोमयौ वागिति । तत्र संशयः ।
वाक्प्राणमनांसि किं भौतिकानि आहोऽस्त्रित् स्वतन्त्राणीति ।
एतम्भाज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति शुतिविप्रति-
येधात् संशयः । चिद्वत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां निराकरोति ।
तत्र पूर्वपक्षमाह । मांसादि भौमं पुरीषमांसादि तेजोऽवन्नप्रकृ-
तिकं । कुतः । यथाशब्दं । अन्नमश्चितमित्यादिशुतितो निःस-
न्दिष्टं प्रतिपादनात् । किमतो यद्येवं तदाह । इतरयोऽय-
वाचि तुल्यत्वात् सन्देहः । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि भौतिकत्वं
यथाशब्दं । उहमशुतिसु सुतिलेनानुवादपरा भविष्यति ।
उपपादकशुतिवाधात् । तस्मात् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनौत्येवं
प्राप्ते उच्यते ।

वैशेष्यात् तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

अन्नादिभिविशेषते । मनःप्रभृति सम्यक्कार्यदमं भवति ।
तथादशेनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरन्नमयवादि-
वादः । ननु कथमेतद्वगम्यते । वैशेष्याहौलोवाद इत्युच्यते ।
अथात्मनेनाद्यमागायदित्यत्र प्राणएव सर्वस्यान्नस्यात्ता निर्दिष्टः ।

स कथं तत्परिणामकार्यं स्यात् । वागादयश्च तत्रान्नार्थमनु-
प्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशात् । अतो न भौति-
कानि मनःप्रमृतौनि । किन्तु तत्त्वान्तराणीति सिद्धं । तदाद-
इंति वेष्टा अध्यायसमाप्तिसूचिका ।

इति वेदव्याससतवर्त्ति श्रीवज्ञभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रागुभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं
द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिषक्तः
प्रश्ननिरूपणाभ्यां ॥ १ ॥

सर्वोपनिषदां सिद्धेह्यविरोधे समन्वयः । कथं वोधवाता
तासां । स द्वितीये विचार्यते ।

एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा ।
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥
स साधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।
केवले वा यथायागे प्रथमं तदिचार्यते ॥
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।
अधिकारे ततः सिद्धे विषयावृत्तिस्तुतः ॥
अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहृतिः ।
वहिरङ्गविचारेण कर्मणामिति सा दिधा ॥

तस्मादधिकारिणो जन्मनिर्दारः तदनु तस्य ब्रह्मभावयोग्यता
ततो गुणोपसंहारः ततोऽङ्गविचार इति । तत्र प्रथमे पादे
जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि
निष्कामयज्ञकर्तुञ्जानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्य-
भावात् भूतसंस्कारकएव यज्ञो जात इति । निष्कामत्वात् तदधि-
कारिदेवाधीनान्वेव भूतानौति । देवास्तत्र तत्र हृत्वा तस्य शरीरं
सम्पादयन्तीति पञ्चम्यामाहृतावापः पुरुषवचसी भवन्तीति
श्रुतिः । तत्र जौवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमायद्य तेषामपि
होमं वकुमिदमधिकरणमारभते । न च पञ्चाङ्गतयो धूममार्गं
एव तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात् । तद्य इत्यं विटु-
र्येचेमेररथे अडातपइत्युपासते तेर्चिषमभिसम्भवन्तीति तज्-
ज्ञानवतोऽपि यत्राच्चिःप्रातिकृत्र तथा देवहुतानां कष्ठं सा न
स्यात् ज्ञानार्थमेव तथोत्पत्तेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या । अथवा
निष्कामएव धूममार्गः योगी प्राप्य निवर्त्तत इति स्मरणात् ।
भोगार्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चाम्नाविव । अत्रै
प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूर्य-
चरणवर्णनं । एवं लयोधर्ममनुप्रयत्ना गतागतं कामकामा
लभन्त इति कामनायां भिन्नएव प्रकारः पृथगुपदेशात् । तस्मा-
द्योग्यशरीरनिष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसहितः शद्वाहोमा-
नन्नरं सोमभावे * वा मंवन्ध इति संशयः भिन्नपत्ते योनौ वेति ।
तत्र श्रीतेऽर्थे औतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहृतावपाङ्गौलत्वा-
पत्तेः संकृतभूतानामुपस्थापकत्वाभावाच्चरौरवियोगे देवानाच्च
ताव । विलम्बे कारणभावाच्च अडारूपा आपएव हृथन्ते अतो

* सोमाभावं वा इति खपुस्तकसम्मतः पाठः ।

न तैः परिष्वक्तो गच्छतौल्येवं प्राप्ते उच्यते । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुः अन्तरप्रतिपत्तौ अन्तरे मध्ये मुख्यप्रतिपत्तेमेऽक्लचणाया अर्वांक् योग्यशरोरलिप्यत्यर्थं । नहि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति अतो मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषा तस्य मुख्यफलस्य वा अन्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं * वावपेक्षते । अतः सम्यगेव च तत्कारणभूतैः संपरिष्वक्तएव रंहति । मरणानन्तमेव कर्मसमाप्तेः सम्यग्भूतानि तदैव संख्यानि प्रतिदिनसंस्कारार्थञ्च नैकव्यमपरिष्वक्तः पूर्वं शरीरेण व्यवधानात् शरीरदाहे वा तज्जनानि भूतसूक्ष्माणि सम्यक् तमेवासक्तानि । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वपूर्वप्रज्ञा चेति । जीवपक्षे ज्ञानकर्मणी हि स्वरूपभूता आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । वेत्य यथा पञ्चम्यामाहता वापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नः । असौ वाव लोकोगौतमाग्रिस्तस्यादित्यएव समिदित्यादिनिरूपणं † । प्रश्ने हि पुरुषत्वं बदति न देहमाचं तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति सिद्धवत्कारवचनाच्च । निरूपणेऽपि चन्द्रो भवन्तीति तवापि सोमोराजा चेतनः । न ह्यादिष्ठाने ह्यन्यस्य शरोरं भवेत् । तथाचरेतोगर्भाच्च अन्यथापि विनियोगसम्भवात् । जीवसाहित्येऽप्यपामेव मुख्यत्वं शरीरवत् अयं होमस्त्र तथा तं जनयन्तीति न दुःखहेतुः । तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या संपरिष्वक्तएव संख्यूतैर्भूतैरंहतीति सिद्धं ।

* ख पुस्तके तदर्थं इत्यारभ्य ज्ञानकर्मणी हि स्वरूप एतावत्पर्यन्तं नास्ति । तत्र विपिकरप्रमादादेवेत्यवगत्तत्वं ।

† सामिदिति खपुस्तकसम्भवः पाठः ।

त्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमाच्चत्वमवगम्यते । यावता प्रश्ननिरुपाभ्यामापएत्रावगम्यते । न च तावन्माच्चसंस्कारकर्त्वं । नियमकाभावात् । अस्यि चैव तेन मात्रसञ्च यजमानः सञ्चक् रुतद्विति विरोधयेति शङ्कां निराकरोति तु शब्दः । अपासेव यहणेन तेजोऽवद्वानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । त्यात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् ता आपस्त्विवृत्कृताएव । अतस्त्वयोऽपि गृहीता अपां यहणेन । उपलक्षणत्वेऽपि अपासेव यहणे हेत्वन्तरमाह । भूयस्त्वात् । शुद्धत्वादिशेषाभावात् मध्यभावाच्च दीक्षिततुत्यत्वेन भारूपत्वेनाग्ये वक्तव्यत्वात् शुद्धायामेवेदं शरीरं बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वं बहुधा परिणामाच्च । द्रव्यभूयःकरत्वञ्च । तस्माद्विवामकानां भूयस्त्वादपासेव यहणं ।

प्राणगतेत्वं ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिसुक्ता लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः तसुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्तामतौति प्राणाप्यायनजनकत्वादपां प्राणो गच्छन् स्थाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति । जलूकावदव्यत्र देहसम्बन्धः । सुक्तो न प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि देहसम्बन्ध इति पोराणिकाः । देवभावदत्यौपनिषदः । अतो दूरे प्राणगतिरचैव । अतोऽपां मंश्वेषो वक्तव्यः । चकारात् वियाकर्मणौ समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति सकर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्मादद्विः परिष्कृतो गच्छति ।

अग्नगादिगतिश्रुतेरिति चेत्त भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा

वीर्यते । ननु यत्रास्य पुरुषस्य सृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिना अग्न्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । न च ओपधीर्लीमानि वनस्पतौन् केशा इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधादाधितविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यं । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताङ्गोमकेशा अप्याध्यात्मिकाएव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावस्थप्रतीतिः दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावशुत्या बाध्यत इति चेत् । न । भाक्तवात् । प्रकरणव्यतिरेकेणासुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति । अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः प्रपञ्चेत्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं दृष्टा चियमाणप्रश्नेनामैव न जहात्यन्यज्ञहातौति प्रतिज्ञाते प्राणोत्क्रमणप्रश्ने नेति प्रतिवचने वागादीनामग्न्यादिभावात्तु वादस्तो मन्त्रणात् जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सामग्न्यागतत्वात् । तौ ह च दृचतुरिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा । उभयोर्वचनविधानात् ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिसु स यत्रायं शारीर आत्मेति ब्राह्मणे जीवस्य परत्वोक्तिहारार्थं । निष्कामति चक्षुष्वेवेत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतो सुक्तासुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादग्न्यादिभावश्रुतिनीर्तक्रमणश्रुतिबाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्यात् योज्यप्रानोभाक्तो भवति । अतः प्राणोत्क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ।

प्रथमेऽश्रुशणादिति चेन्न ताएव च्यूपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिद्विदाशङ्का परिहरति । असौ वाव लोको गौतमाद्विरित्यत्र देवाः यद्दां जुङ्गतीति श्रुतेरापो न सङ्कीर्तिताः । अपां

हि पञ्चमाङ्गतौ पुरुषवचनं । अङ्गा मनोधर्मः स कथं
हयत इति चेत् । न । मनसा सह भविष्यति तथायरुणा
न्वायेन धर्मसुख्यत्वं । तहि कथं प्रश्नोपसंहारौ । परोक्ष-
वादाङ्गविष्यति चमसवत् अङ्गा वा आप इति श्रुतेः । गुड्डि-
हेतुलवसाम्यात् । चन्द्रमा मनसोजात इति श्रुतिश्वेषापरा भवि-
ष्यति । तस्मात् प्रथमाङ्गावपामश्ववणात् न ताभिः सम्परि-
ष्कौ गच्छतीति चेत् । न । ताएव आपएव अङ्गाशब्देनोच्यन्ते ।
हि युक्तोऽयमर्थः । यथा कमँकाण्डे आपः अद्वाशब्देनोच्यन्ते
तथा प्रकृतेऽपि परं नोपचारः उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहाराव-
न्यत्राकर्तुं युक्तौ । अद्वासहभावः संस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु
सिद्धः । तेन मनःस्थाने आपएव वाच्याः । चन्द्रमा मनसो जात
इति तु भिन्ना सृष्टिः । अङ्गाप्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्यर्थः ।
तत्र फलएव अङ्गा न कर्मणि । यो यच्छ्रुद्धः सएव स इति अङ्गाया
आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय अङ्गाप्रयोगः ।
ततः संस्कृता आपः यजमानरूपा ह्यमाना भवन्तीति सिद्धं
भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति अवणं ।

अथ तत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्कौ रंहतीति । तत्रेदं विचार्यते ।
सर्वे जीवाः सम्परिष्कौ गच्छत्याहोस्थित ज्ञानोपयोगिन
इति विमर्शः । तत्र पञ्चाङ्गतिप्रकारे नाधिकारिणः श्रुताः ।
वेदे हि श्रुतानुसारिकत्वाना । अतो विशेषस्य श्रुतत्वात् सर्वे-
षामेव पञ्चाङ्गतिप्रकार इति चेत् । न । इष्टादिकारिणां
प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषयति । त्रुतः इष्टादिकारिणां

प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते शब्दापदेन देवकर्ण्लेन च । सोमभावसाम्याच्च * इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धं ।

भाक्तं वाऽनामविच्चात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चित् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो रंहन्तीयुच्यते तदा सोमभावे तेषामनिष्टं श्रूयते । तदेवानामन्त्रं तं देवा भक्षयन्तीति समानश्रूतौ चायायस्थापक्षीयस्तेवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति चन्द्रदृष्टान्तं ते च भक्षयन्ते । ततश्च देवाः स्वात्रं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुषुः । अतः पञ्चाहुत्यभाव इत्याशङ्क्य परिहरति वाशव्दः । तेषां सोमभावो गौणः भक्षणञ्च । प्रकृतेऽप्यज्ञारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाङ्गतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमये निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुखं भक्षणं भवति तदन्यस्यान्यभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति स सर्वं भवति तदैतत्पश्यन् च्छष्टिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । प्रकृते तु तत्र । अनामविच्चात् । तथा सति मोक्षएव भवेत् । अतो भक्षणमपि गौणं । तथाहि । श्रुतिरेव गौणभावं † शब्दस्य वोधयति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तु इत्यत्र यथा पशुशब्दएवमत्रापि भक्षणं सहक्रीड़नं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथावचनं । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा सुतिः । चन्द्रस्य भक्षणं

* सोमभावसाम्यवाचेति पुस्तकान्तरसम्भवः पाठः ।

† गौणभावे इति पुस्तकान्तरसम्भवः पाठः ।

तु चयादनुमीयते शुल्या प्रथमोऽपिवत्ते वक्त्रिरित्यादिरूपया ।
देवानामभक्तं भगवदवश्यवानमेव । अशनानशने तस्याविरुद्धे
आधिभौतिकानां देवानामशनमेव । तस्माद्ब्रह्मणस्य गौणत्वात्
सोमभावे न काचिच्चिन्ता ।

कृतात्यये अनुशश्यवान् दृष्टस्मृतिभ्यां
यथेतमनेकच्च ॥ ८ ॥

प्रथमाङ्गतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधि-
करणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहेतोर्वृष्टिलभिति सोमादृष्टिभावे
रूपरसादौनां हीनतया प्रतीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं
तत्र भुक्त इति निश्चितं । तत्र संशयः । किं सर्वमेवावान्तर-
फलं तत्र भुक्ते आहोस्तिदनुशश्यवान् दृष्टिर्भवतीति । सदासन-
यागिमज्जननि सदाचारयुक्तएव स्यादिति आचारहीनं न पुनर्नित्ति
वेदा इति वाधोपलब्धेः । अतो विचार उचितः । तत्रावान्तर-
फलस्यावशेषे अवान्तरफलत्वबाधात् ज्ञानीपचिकश्चरौभावादेव
सदाचारसिद्धेः । प्रयोजनाभावाच्च निरनुशश्यएव दृष्टिभावं
प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ने उच्यते । कृतात्यये अनुशश्यवान् । कृतस्य सोम-
भावस्य अत्यये नाशे सति अनुशश्यवान् अवान्तरफलसाधकलेश-
सहितएव दृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्यां । दृष्टन्ता-
वत् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेऽपि भोगसाधकतादृशदेहवस्त्रादि-
सहितएव तस्मात् स्यानादपगच्छति । अन्यथा सद्यएव देहपातो
भवेत् * । अतो यथा लोके सानुशश्यः । स्मृतिश्च

* देहपातः स्यादिति वा पाठः ।

यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं
स्थिष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनं ।
तेनाजनामे सृतिमज्जन्म नः स्थात्
वर्षे हरियैङ्गजतां शं तनोति ॥

इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकं जन्म अनुशयवत्-
एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्त्वयभावे विषयासक्तिः प्रसञ्चेत ।
ननु अनुशयसहकृतएव जीवो नाङ्गिः परिष्वक्तो भवेत् अत
आह । यथेतं यथागतं । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्वाधः स्थात् ।
तर्हि तावद्वान्तरफलसाधकसहितः स्थादत आह । अनेवच ।
एवं प्रकारयुक्तागमनं नास्ति भीगस्य जातत्वात् । चकारा-
द्वैराग्यसहितोऽपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकाराङ्गिः परि-
ष्वक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ८ ॥

किञ्चिदाशङ्का परिहरति । ननु नालोक्तमज्ञायमनु-
शयोऽपेक्ष्यते चरणादेव भविष्यति । तद्य इह रमणीयचरणा
अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् इत्यादिना यः पूर्व-
जन्मनि विहिताचारं करोति स उत्तमं जन्म प्राप्नोति' । यसु
निविद्वाचरणं करोति स ज्ञादियोनिं प्राप्नोतीति साधुकारी
साधुर्भवतीत्यादिश्चित्या च प्रतिपाद्यते । प्रकृते तु तस्य रम-
णीयचरणस्य चरणादेव तस्य सम्यग्जन्म भविष्यति किमनुशय-
सहभावेनेति चेत् । न । चरणशुतौ या योनिरुक्ता सा उप-
लक्षणार्था अनेन पूर्वजन्मनि समीचोनं कृतमिति ज्ञापिका
न तु तस्मिन् जन्मनि समीचोनकरणे निशामिका । अन्यथा

ब्राह्मणानं निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्मादतुश्चयोऽपेक्षते
ज्ञानोपयोगार्थमिति कार्णीजिनिराचार्यो मन्यते । कार्णीजि-
नियहणं पञ्चाग्निविद्याया भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थं । तस्मादस्य
स्वमते भिन्नत्वात् न शङ्खान चोक्तरं । न हि पञ्चाग्निविद्यायां
पुरुषादन्यभावः सम्भवति प्रकरणपरिगृहीता श्रुति नान्यत्र
न्यायसम्मादिका ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका । ज्ञापनायां प्रयो-
जनाभावात् । अतो विधायकत्वं श्रुतेः इष्टानिष्टफलबोधकश्रुति-
वत् । अतः कर्मतारतम्येन फलविज्ञानात् निष्कामकर्मकर्त्तुः
ज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुशयसहभावो व्यर्थं
इति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेर-
पेक्षत्वात् । काम्बेटादिकारिणः फलभोगानन्तरमुत्पत्तौ सुखा-
नन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीर-
प्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुठातृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव
बोधते * नासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थ-
कत्वान्नानुशयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकस्मिकौ सकारणा वा ।
नाद्या वेदवादिनां । द्वितीये तु स्वकर्मणा पितॄलोक इति
वस्त्रादित्यरूपता च वक्तव्या प्रजामनु प्रजायन्ते शमशानान्तक्रिया
कृत इति च । चैविद्या मां सोमपा इत्यादिना इन्द्रलोकभोगा-
नन्तरं तथैव पुनर्भवनन्त वक्तव्यं । न च सर्वेषामैक्यं भिन्न-

* न न्यायेनामसमीचीनशरीरमिति ख-पुस्तकसम्भवतः पाठः ।

रूपत्वात् । तस्मात् कर्मकर्त्तव्येण श्रुतिसूत्रिभेदा समर्थ-
यितव्याः । न त्वेकमपरद्व निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथा
च प्रकृतेऽपि अनुशयाभावे भक्षणभवनयोर्नियमो न स्यात् ।
ब्राह्मणादीनामयन्वे बलिहरणे इत्यरुद्धालयोर्भक्षणं । ब्राह्मण-
भक्षणेऽपि मलभावे शूकरभक्षणं । अनुशयस्य नियामकत्वे तुषा-
दिष्वन्नभावएव यावत् समीचीनरेतीभावः । तस्मादुपलक्षणतैव
चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुशयसहितएव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति
सिद्धं ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

फलांशएवानुशय इति तु स्वमतं । कर्म फलञ्च इयमेवेष्वरे-
क्षया नियतं । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे सौंशोऽभि-
व्यक्तः । फलपर्यन्तं तदादिसंयोग इति स्वमतं । अन्तसंयोग-
पचमाहैकदेशिवज्ञापनाय । सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्ध-
कर्मणौ अनुशयइति वादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्त-
मनुशयोऽनुवर्त्तिष्ठत इति सूत्रफलं । तुशब्देन निरनुशयपच-
मङ्ग्लैव नास्तीत्युक्तं । एवं हितौयाङ्गतिर्निर्धारिता ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतं ॥ १२ ॥

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा । पञ्चाङ्गतिधूममार्गयोः सोम-
भावं गतस्य पुनरावृत्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारवता-
मुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याहुतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति ।
तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः । नन्वनिष्टादिकारिणामपि सोम-
भावः श्रूयते । इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां चे वैके चास्मा-

झोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौशीत-
किनः समामनन्ति । अत च कपूर्यां योनिमापयन्त इति
पर्यवसानं । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति । अयमाश्यः । कर्मा-
कर्मविकर्मतिविधो विधायको वेदः । अग्निहोत्रं जुहु-
यात् यस्य वेदश्च वेदो च विक्षिदेते चिप्रूपः । न हिंस्या-
ज्ञूतजातानि । ब्राह्मणादीनामपि चिविधकरणं सम्भवति ।
न हि सर्वोद्येकान्ततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोति । ततो
विहितकर्तुरपि लघुसम्भवात् ज्ञानाभावेन फलभीगनैयत्यात्
सोमभावानन्तरमेवाकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अतएवाविशेषोप-
संहारौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तं ।

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ
तद्विदर्शनात् ॥ १३ ॥

तु शब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । विहितयतिरिक्तकर्त्तुणाँ
संयमने यमसन्निधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरोहौ
अनुभवार्थमारोहं अनुभूयावरोह इति । कुतः । तद्विदर्श-
नात् । तेषां गतिर्विसदृशौ दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता
देखा गतिः सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्त-
विधा । निष्कामाज्ञानरहिता । द्विविधा वैदिकगृह्णस्मात्त-
भेदेन । तत्र गृह्णस्मात्तं यमः श्रौते सोमभावः । तत्र त्रिताग्नि-
विधानेन निष्कामानामदम्भानां पुण्यं स्यादित्यधिकारिविशेष-
णात् विशेषतः सामान्यतये प्रायश्चित्तविधानात् । यदर्वाचौन-
भेनोभूणहयायाम्भामुच्यत इति तरति तरति ब्रह्महत्या-
मिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् ब्रह्मानुभवाभावे सोमगति-

रेव । पूर्वं जन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः* । तदानीन्तनस्य गङ्गा-
खानादेः श्रौताङ्गत्वं । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपच्छीण-
त्वात् तस्य पञ्चाग्निप्रकारएव ज्ञानोपयोगिजग्ननि पापसंश्लेषा-
भावोपायमये वक्ष्यति । पिण्डमेधप्रथमाङ्गतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्च-
ममवत्र गतिनियामकः । चेताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोप-
भीगो यमएव ।

वैवस्ते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः ।

ये वेह † सत्येनेच्छृल्लते य उ वानृतवार्दिनः ॥

इति यमगतिः पञ्चाग्निविद्यायाशैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धि-
भावाभावाभ्यां वा अवश्यं कागडदयव्यवस्था एकस्यैतदक्तव्यं
सकामनिक्षामभेदो वा वेदान्तिनामपि पापार्थं यमापेक्षणात्
सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मात्र सब्देषां सोमगतिः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च व्यामादयः ।

यमेन पृष्ठस्त्राहं देवदेव जगत्पते ।

पूर्वं त्वमशुभं भुञ्च्व उताहो नृपते शुभं ॥

इत्यादि । चकाराङ्गोकप्रसिद्धिः ।

अपि सप्त ॥ १५ ॥

चेत्यनुवर्त्तते । पापोपभीगार्थं यमालयगमनमङ्गौकर्त्तव्यं
यतस्त्राच नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदे-

* चित्तशुद्धानुपयोग इति ख-पुस्तकसम्मतः पाठः ।

† येचेह इति ख-पुस्तकसम्मतः पाठः ।

व्वरकक्षा । सर्वथा निराकरणभावाय सप्तयहणं । तस्माद्यम-
गतिरस्ति ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्ष्य परिहरति । ननु नरकेषु चित्रगुमादयो
भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति । तथा सति लृतौयः पक्षः स्यादत
आह । तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणस्ते यमायत्तास्त्वेवकाः ।
अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारात् लृतौयपक्षप्राप्तिः । चकारात्
सुखदुःखभोगेऽपि । लृतौयपक्षएव विरोधः । अद्यवा यमगते-
र्मन्वलिङ्गसिद्धेः पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेकैव स्यादिति
विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्वलिङ्गपीषकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेर-
विरोधः । तस्माद्यमगतिरक्षीति सिद्धं ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते ।
ननु ये केचास्माज्ञोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्तीत्यस्याः श्रुतेः का गतिः । पञ्चान्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः
कुतो नोक्ता । तस्मात् वेदविरोधात् न लृतौयपक्षसिद्धिरित्या-
शङ्कां परिहरति तु शब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलदेहार्थं
विद्याकर्मणोरेव हेतुत्वेन निरूपणं । विद्यया देवयानं कर्मणा
सोमभाव दूति तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् । तेन कौषीतकि
ब्राह्मणेऽपि प्रकृतत्वात्कर्मण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न
यममार्ग उक्तः । तस्मात् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयसेवोक्तं
नैतावता लृतौयबाधः ।

न वृत्तौये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तु इयोः सुव्यर्थं यस्तृतौयो मार्गं उक्तं अचैतयोः
 पथोनै कतरेण च न तानीमानि कुद्राण्यसक्तावत्तीनि भूतानि
 भवन्तीत्यादिना जुग्म्येतेत्यन्तेन वृत्तौयनिन्दया इयोः सुतिरिति
 स एव वृत्तौयोऽस्तु किं यममार्गेण्यत आह । न वृत्तौये मार्गे
 तथा पुण्यपापयोरूपभोगं उपलभ्यते । यतः समानत्राद्वाणि कौटः
 पतङ्गा यदि दंदशूकमिति यौनौ निर्वृतेर्विद्यमानत्वान् महत्-
 पापीयभोगः । नापि कौटादिषु महासुखोपभोगः । एकवाक्यता
 चोभयोर्युक्ता । यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः
 सञ्चावति तथापि रमादिसम्बोगे ॥ नरके च यथा तथा न सञ्च-
 ावति । जडे तु पञ्चम्याङ्गतिर्भरतएव होश्चरेच्छया जन्मद्वय-
 मधिकं विभिरिति वचनात् भरतोऽहमिति प्रतीतेश । ततः
 पूर्वमस्मरणाद्वाल्यादिवदेव जन्मत्रयं । तस्मात् जायस्वेत्यादि वैल-
 च्छयादतिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाङ्गतिनियमाभावस्तु ज्ञानोप-
 योगिदेहेष्यंशावतरणे । पुष्टिमार्गत्वान्न तत्र दोषः ।

त्स्यांतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेऽपि मूर्च्छादिषु यम-
 लोकगमनसञ्चापणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते ।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेऽपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात्

* सञ्चोगेनेति स्व-पुस्तकसञ्चातः पाठः ।

तेषां वाक्यादिश्वरणं । तस्मादैवस्ततमार्गे न किमपि वाधक-
मिति सिद्धं ।

हृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

हृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र हृष्टेरन्नं भवतीति हृती-
याहुतिः सफला । पूर्वद्यथं शब्देकसमधिगम्यं । हृष्टेरन्नमिति
साधनफलयोः प्रत्यक्षवाच वृष्टिमात्रेणाच्च भवति वौजव्यति-
रेकेण । वौजस्य हि फलं न निमित्तमात्रेण तद्वाचो वक्तुं
शक्यते । तस्मादसङ्गतं हृष्टेरन्नमित्याशङ्खाह । हृतीयशब्दाव-
रोधः । हृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य
अवरोधी यहणं । स देव सौम्येदमय आसौदिव्यत्र तत्तेज ऐचत
वज्जस्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्वच शोचति स्फुटते*
वा पुरुषस्तेजसएव तदध्यापो जायन्त इत्यत्र कारणरूपापां
निरूपणे शोकजत्वमपामुक्तं । अये च तस्माद्यत्र क्वच वर्षति
तदेव भूयिष्ठमन्त्रं भवतीति । अतः पञ्चाग्निविद्यायामपि देव-
हीमात् कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति † नाच वौजान्तरापेक्षा ।
शोकपदेन यदश्रुत्रौयत तद्रजतश्च हिरण्यमभवदिति सहायः
सूचिः । यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी तथाप्यत्र पृथिव्या
अग्निसमिदूपत्वाद्वरमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया हृष्टेरन्नं
भवतीति न कायनुपपत्तिः ।

सामाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्खा परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरच

* स्वे दते इति ख-पुस्तकग्रहीतः पाठः ।

† जातिव्यारभ्य सूचित इत्यन्तं ख-पुस्तके नास्ति ।

वक्तुं न शक्यते यतः * समानधूममार्गश्रुतौ हृष्टेरब्रह्मावे ऐक्ये वा
तस्मिन् यावत् सम्पातमुषिल्वा अथैतमेवाद्वानं पुनर्निर्वर्त्तते यथो-
तनाकाशमित्यादिना तिलमाषा इति जायन्त इत्यन्तेन तत्र
यथेतमित्याकाशएव आकाशच्चन्द्रमसमिति पूर्वमुक्त्वादाका-
शस्य मार्गतैव वायुमूल्या धूमो भवतीत्यादिषु तत्तद्वावः श्रूयते ।
ते च विकृताः । तदनन्तरभाविल्वात् हृष्टिरपि विकृतैव । तस्मात्
कारणत्वमिति आशङ्का परिहरति । साभाव्यादिरूपापत्तिः ।
आभाव्यापत्तिरेव । वायुवदाभावा आभानं । मध्ये वायुमण्डलेनाग-
च्छत्तौ आहृतिर्वायुभवनश्चेतोच्यते । आकृतेरेव पदार्थ-
त्वात् । व्यापत्तिश्चेन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ
कान्तिनाशान्नाशइवेति द्योतयति । कुतः । उपपत्तेः । तथैवोप-
पद्यते चित्रतुरगादिषु विकारस्य विकारान्तरापत्तावियमेव
व्यवस्था उपासनायां न तदपि । न च भूत्वा श्रुतेर्वाधः । प्रति-
नियतपदार्थं हि ते भवनावरोहाभ्यामेव तथावचनात् । अन्य-
स्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणलं वदति । कारणांशभाव-
व्यतिरिक्तस्यले तथैव प्रतौतिः । तस्मात् तदाकृतिमात्रेण न
खरूपान्यथाभावः ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च नातिचिरेण न बहुकालं
तद्रूपता । कुतः । विशेषात् । अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्चव-
णात् । अतो वै खलु दुनिष्पृपतरमिति प्राप्ततरं प्रपततरं वा ।

* यत इति खण्डके नास्ति ।

वर्णलोपः क्वान्दसः । अतः लृतौयाङ्गतौ न चिरेण्ट्यायाति वहु-
कालस्थितौ हि तद्रूपता । कारणवशादेवानां मनुष्यभाववत् ।
भिवपचे न कोऽपि दीपः । एकपचेऽपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य
दुर्बभवादेवं वचनं । तस्मात् दृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धं ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति
स्यावरतां नर इति कथमस्यान्तत्वं । अपूर्वान्तत्वेऽपि कण्डन-
पाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कर्त्तव्ये रेतोभावः । चर्वणौ-
दर्थ्यपाकस्वावश्यकएव । न च जीवस्य जड़भावः । मर्यादा-
भङ्गप्रसङ्गात् । तस्मात् कथमन्तस्य रेतोभाव इत्याशङ्का परि-
हरति । अन्याधिष्ठिते दृष्टेरन्नभावसमयएव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो
ब्रौह्णादितस्मिन् अपूर्ववत्तज्ञावापत्तिः* अतिथिवत् पूर्ववैलक्षण्येन
वा । कुतः । अभिलापात् । ब्रौह्णियवा ओषधिवनस्पतयस्तिल-
मापा † इति पूर्ववत्तज्ञावमात्रं न वदति किं तु जगति स्थित
ब्रौह्णादिभावएवाभिलप्यते । तथा सति यथान्येषु ब्रौह्णादिषु
तदधिष्ठालृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते एव-
मत्रापौति न कोऽपि दीपः । अधिष्ठाने हि वेदना । मरणानन्तरं
क्रिमिभावस्य दृष्टवात् । तस्माद्वस्य रेतोभावोयुक्तः ।

अपूर्वमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

किञ्चिदाशङ्का परिहरति । ननु अन्याधिष्ठाने अङ्गौक्रिय-

* अपूर्ववत्तभावापत्तिरिति ख' ।

† तिळा सासा इति ख' ।

माणे ॥ यातना जीवानामशुद्धत्वादगुडमन्नं स्यात् । तथाच कथं योग्य इह इति चेत् । न । शब्दात् । देवा अन्नं उक्तति तस्या आङ्गते रेतः सम्भवतौति देवैराहुतिरूपेण हीमवचनात् शुद्धत्वं । अन्यस्य हि संखारेणैव शुद्धिरन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् । तस्मात् संखारशब्दाच्छुद्धमेवान्नं ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

पञ्चमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतोभावः । वात्यकौमारवार्ष्केषु व्यभिचारात् । तारुण्येऽपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमपि न नियमेन घोनौ सिच्यते । नापि देवापेक्षा । पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानवादित्याशङ्का परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुचरते । पौरुषञ्च † देयकालसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यं । न ह्येतत्सार्वजनीनं सार्वत्रिकं वा तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोऽपि व्यभिचारः ।

कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते तवाह । अथ आनन्दर्थात् । श्रीराथमेव देवैस्तत तत्र होमः क्षतः । तत्कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत् । तस्मादानन्दर्थात् पुरुषाङ्गति नांत्र रेतःसिग्योगः । योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः ।

योनेः शरौरं ॥ २७ ॥

ह्यमानं निरूप्य फलं निरूपयति । तस्या आहुतेर्गर्भः

* अन्याधिष्ठाने अनङ्गीक्रियमाणे इति खं ।

† शुद्धत्वमेवऽन्नमिति खं ।

‡ पुरुषेति ख० ।

सम्भवतो युच्यते । तत्र सन्देहः । यो नावन्तः स्थितमेव फलं बहि-
र्निर्गतं वेति । तत्र गर्भेश्च नान्जः स्थित एव शरौरपरत्वे शुति-
वाधः स्यात् । उपसंहारी प्रयत्ने कर्त्तव्यभावादुपपद्यते । ततश्च
षणमासानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवात् जननानन्तरं न गुरुपसत्त्वादि-
कर्त्तव्यमित्याशङ्का परिहरति । यो ने निर्गतं शरौरं गर्भेश्च-
नोचते । अग्ने इति तस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्यां प्रयोज-
कत्वात् । माटूपरिपाल्यत्वाय गर्भवत्वनं । कलिलादिभावे पुरुष-
वत्वनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिः । शरौरश्चेन वैराग्यादि-
यक्तः सूचितः न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्मात्
योग्यदेहः साधनसहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिवक्षभविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
तृतीयस्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सन्ध्ये स्फुटिराह च ॥ १ ॥

पूर्वपादे अधिकारियोग्यदेहो निरूपितः । द्वितीये जीवस्य
मुक्तियोग्यता निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति । स्वप्नस्य
सत्यत्वे तत्त्वं गुणदीषसम्बन्धो जीवस्य भवेत् । ततश्च निरूपिता
शुद्धिव्यर्था स्यात् । अतः स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमधिकरणा-
रम्भः । तत्र पूर्वपक्षमाह । सम्ये स्वप्ने स्फुटिराह । तस्य वा +
एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदच्च परलोकस्थानं च सम्ये
तृतीयं स्वप्नस्थानमित्युपक्रम्य न तत्र रथ्या न रथयोगाऽन् न पत्न्यानो

* मध्यवाभावस्येति ख ।

+ तस्य ह वा इति ख ।

‡ न तत्र रथ्या रथयोगा इति ख ।

भवन्त्यय रथान् रथयोगान् पथः सजति* इत्यादिना स्थिराह ।
सम्बे स्थाने स्थिरस्ति यतः श्रुतिः स्वयमेवाह । युक्तशाय-
मर्थः । यथा श्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृश्यते । देवादिवाक्यानां
प्रबोधेऽपि बाधाभावात् । न चेयमेव स्थिरस्त्र दृश्यते न तत्र
रथा इत्यादिना निषेधात् । श्रुतिवादिनां श्रुतिरेव प्रमाणं किं
पुनरनुभवसम्बादिनी । तस्मात् स्वप्ने स्थिरस्ति ।

निर्मातारच्चैके पुत्रादयस्म ॥ २ ॥

काठके चतुर्थवल्यां श्रूयते । य एषु † सुप्तेषु जागर्त्ति कामं
कामं सुरुधो निर्मिमाणः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवास्तुतसुचत
इति निर्मातारमेके वदन्ति । यद्यपि सुषुप्त्युक्ताल्योर्भेदेनेत्यत्र
न तत्र रथा इत्यपि ब्रह्मप्रकरणं तथापि नियतधर्मपक्षे जौव
एव कर्त्तैति प्रतिभाति । तदर्थं निःसन्दिग्धं वचनसुदाहरति ।
भगवन्निर्मितलात् स्वप्नस्थस्थापि सत्यत्वं । नहि कर्तुः स्वापो-
ऽस्ति येन भ्रमः स्यात् जागर्त्तैति वचनात् । इच्छापूर्वकच्च
सर्वं सजति । शतायुषः पुत्रपौत्रानिति कामविषयाः पुत्रा-
दय उक्ताः । ते च निर्मिताः परलोकसाधका इति लोकव्य-
कल्पना । चकारदयेन कारणकार्यगताः सर्वं धर्मा उक्ताः ।
तस्मात् श्रुत्युपपत्तिभ्यां स्वप्नप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्त्वतगुणदोष-
सम्बन्धे पूर्वोक्तदेहनिर्माणं व्यर्थमित्येवं प्राप्न ।

मायामात्रन्तु कातस्त्रेनानभिव्यक्त-

स्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तु शब्दः पञ्चं व्यावत्तेयति । स्वप्नस्थिर्मायामात्रं । तत्र हेतुः

* सजते इति खं ।

† यएष इति खं ।

कात्स्वीरनानभिव्यक्तस्त्रूपत्वात् । क्षत्स्त्रवेन यस्य यादृशं स्त्रूपं
देशकालवसुसापेक्षं तथाभिव्यक्तिः कात्स्वीरनाभिव्यक्तिस्त्रूप-
भावात् । अचमाशयः । श्रुतिः स्त्रिमेवाह न तस्य सत्यत्वमपि ।
यथैतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यमिति । आत्मानश्च सत्यमकुरुत
तत् सत्यमित्याचक्षते कथमसतः सज्जायेतेवादिश्रुतिसहस्रेभ्यो-
ऽस्य सत्यत्वं प्रतीयते नैवं स्त्रप्रपत्त्वस्य श्रुतिराह । सत्यप्रयो-
जनाभावाच्च । स्त्रप्रमात्रविहारस्तु महामायावित्वान्माययापि
सिद्धति । नापि भिन्नः प्रपञ्चः । जीवस्यैकत्वात् । अविद्यया
मन्यत इति वचनात्र तत्सुखदुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गौकर्त्तव्यं ।
स्थानदयप्रतिज्ञा च विरुद्धेत । जीवतोमृतांश्च पश्चतौति लोक-
द्वयदर्शनं । अतो लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान् मायया क्रीडाया-
मन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वाङ्गवत्कृतमात्रवाचकत्वाच्च श्रुते-
रतिरिक्तकल्यनायां प्रमाणाभावात् ज्योतिःशास्त्रनियमाभावाच्च
मायामात्रमेव स्त्रप्र इति न तत्कृतगुणदीषसम्बन्धः । दीक्षि-
तस्यान्मोजनादिप्रायच्चित्तं तु भगवत्क्रीडायामपि प्रतिक्षाय-
त्वात् क्रियते तदानीं कर्त्तव्यस्यारोपादन्यदा कर्त्तव्यस्याशास्त्रत्वान्न
धर्माधर्मजनकत्वं । देवताज्ञादिसु जीवत्रह्यणीर्विद्यमानत्वा-
युक्ता । अलौकिकज्ञाने हि प्रतिच्छायत्वात् * संवादः क्वचिङ्ग-
वदावेशे ईषत्संवादोऽपि । तस्मात् स्त्रतन्त्रसत्यतायां प्रमाणा-
भावान्मायामात्रं स्त्रप्रपत्त्वं इति सिद्धं ।

स्त्रूपकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति स्त्रजति तत्राह ।

* प्रतिक्षायादिति खं ।

सूचकः । शुभाशुभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् क्वचिदाज्ञाविशेषदानं । कलिकालादेः प्रत्यक्षे बाधकलात् । युक्तश्चायमर्थः । प्रातः सूचकफलस्यैव* दृष्टवान् तु स्वप्नपदार्थस्य । सूचकत्वे प्रमाणमाह ।

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानौयात् तस्मिन् स्वप्ननिर्दर्शने ॥

इत्यादि श्रुतेः । किञ्च । आचक्ते च तद्विदः । स्वप्नाभ्यायविदस्तथैवाचक्तते । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणामित्यादिना । तस्मात् सूचनार्थं जीवप्रदर्शनमिति ।

पराभिधानात् तु तिरोहितं ततोऽस्य
वन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्कय परिहरति । ननु जीवाय भगवान् स्थिं
करोति प्रदर्शयति च स्वस्य सर्वलीलां । अंशशायं कथमस्य दुःखित्वमित्याशङ्कय परिहरति तु शब्दः । अस्य जीवस्य ऐश्वर्यादि
तिरोहितं । तत्र हेतुः । पराभिधानात् । परस्य भगवतोऽभिती
धानं स्वस्यैतस्य च सर्वतो भीगेच्छा तस्मात् । ईश्वरेच्छया
जीवस्य भगवद्गुर्मतिरोभावः ऐश्वर्यतिरोभावादौनत्वं पराधी-
नत्वं वौर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनं यशस्तिरोभावात् सर्व-
हौनत्वं श्रीतिरोभावाज्ञादिसर्वापदिष्यत्वं ज्ञानतिरोभावा-
देहादिष्वहं बुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानज्ञापस्मारसहितस्यैव †वैराग्य-

* प्रातः सूचकफलेष्वेवेति ख' ।

† अपस्मारसहितस्यैवेति ख' ।

तिरोभावादिषयासक्तिः । ब्रह्मशब्दतुर्णां कार्यो विपर्ययो हयोः । तिरोभावादेवैवं नान्यथा । युक्तोऽयमर्थः । एकस्यैकांश्चप्राकच्छिपि तथाभावात् । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः । अतएव काममयः । अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकर्त्ती भगवद्वक्तिः । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्मं-तिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत् ऐश्वर्यादिलोका निर्दिषया स्यात् । तस्मान्न जीवस्वरूपपर्यालोचनया किञ्चिदाशङ्कनौयं ।

देहयोगादा सोऽपि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छयैश्वर्यादिगतिरोभावं स्वमते निरूप्य मतान्तरे-णापि नियतधर्मवादेन निरूपयति । देहयोगादा । देहस्वन्यादेवास्य सर्वतिरोभावः विपर्ययो वा । अपि शब्दादन्यत । अस्मिन् † पञ्चे देहविद्योगएव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः पूर्वस्मिन् कल्पे विद्यमानेऽपौति विशेषः । नत्वोश्वरेच्छया विकल्पः । कश्चित् परशब्देन देहादिमाह । तदा अभिध्यानयोगयोराकस्मिकता स्यात् । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति विरोधश्च । कश्चित् तु तस्याभिध्यानात् लृतोयं देहभेद इति शुत्यनुरोधेन जीवकर्त्तुकाभिध्यानं मत्वा अतिरोहितमिति कल्पयति विपर्ययशब्देन च मोक्षं । बङ्गध्याहारेण च सूचवद्यं योजयति । तत् ब्रह्म-वादापरिज्ञानादसङ्गतेष्य साधनोपदेशस्य भान्तीक्रमित्युपेक्ष्य । निद्राया विवेकज्ञानाभावावसरत्वाद्यथा व्याख्यातएवायः ।

* ईश्वरेच्छयैश्वर्यादि इति खं ।

† तस्मिन्निति खं ।

तदभावो नाडौषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

प्रसङ्गाज्ञौवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञानं निरूपयितुं स्थानस्वप्नाभावे निरूपयति । एवं श्रूयते नाडौरनुक्रम्य तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन*पश्यति अथास्मिन् प्राणएवैकधा भवतीति । तथा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नात्मरमिति । तत्र संशयः । स्वप्नवत् प्रपञ्चस्ति[†] मायिकौमपि भगवान् करोति न वेति संशयः । तत्र य एष सुप्तेषु जागर्त्तीत्यत्र जौवस्यापमात्रे भगवत् स्तुष्टेरुक्तत्वात् स्वप्नं न कञ्चन पश्यतीत्यत्रापि + दर्शनमात्रनिषेधात् न बाह्यं किञ्चन वेद नात्मरमिति च जागरणस्वप्नपञ्चयोरविशेषणादर्शनकथनात् सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्तीत्यवगत्य । ततच्च कस्यामप्यवस्थायां प्रपञ्चव्यनिरेकाभावात् मुक्तावपि स्थात् । स्वाप्यसम्बन्धोरज्ञानमात्रविशेषात् सति सम्बद्य न विदुः सति सम्बद्यामह इति । तस्मात् वाह्यसत्सम्पदोर्विद्यमानयोरपि यथा ज्ञानाभावादग्रहणमेवं प्रपञ्चस्थापीत्येवं प्राप्ते उच्यते । तदभावो नाडौषु । तस्य स्वप्नस्थाभावो नाडौषु तथा आत्मनि च । कुतः । तच्छ्रुतेः । प्रपञ्चभावश्रुतेः । कामनया हि प्रपञ्चः सुषुप्तावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतेः । तदा अस्यै तदात्मकाममाप्तकाममकामश्च रूपमिति । नाडौषु आत्मनि चेतिग्रहणात् सुषुप्तिर्विधिति सूचयति । तथाहि । हिता नाम नाद्यः पुरौतत्यन्ता हृदयदेशात् वाह्याः ।

* स्वप्नं कञ्चनेति ख ।

+ अवापि हौति ख ।

अभ्यन्तरः परमात्मा हृदयदेशसु जीवस्य इन्द्रियाणां च सएव
देशः । तत्र निद्रया भगवच्छक्त्या बहिर्दृश्याच्छादने भगव-
ज्ञीलायां तां पश्यति । तत्राप्याच्छादने गाढ़सुप्तोऽज्ञानरहितः
क्रियागक्त्या अन्तर्भगवत्तं वा प्रविशति बहिर्नाड़ीषु वा समा-
याति । अतएव वृहदारण्यकष्टे । यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं
कामयत इति वारहयमाह । ता वा अस्यैता नाम नाद्यः
तदा अस्यैतदात्मकाममिति भेदेन । सुषुप्तिस्तुभयत्र ज्ञानशक्तेः
सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात् सुषुप्तो न प्रपञ्चस्थिः ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

प्रबोधे सन्देहः । प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति जीव-
समानधर्मव्युप्रकरणे निरूपितं । ततो नाड़ीभ्यः पुनर्हृदय-
देशं गत्वा भगवतो वा समागत्य जागर्त्तीति आहोस्तियत्र
स्थितस्ततएव जागर्त्तीति । तत्र शुत्यतुरीधात् हृदयदेश-
मागत्य जागर्त्तीत्येवं प्राप्ते उच्यते । अतः नाड़ीभ्यएव प्रबोधः ।
गर्त्तपतितस्य प्रबोधे हि ततो गमनं प्रतियोन्याद्रवणन्तु भगवत
इति । किञ्च । प्रबोधोऽस्मात् । अस्मादात्मनः सकाशादेव
प्रबोधः । प्रिययेव संपरिष्वक्त्य वीधाभावे कथमागमनं ।
अतएव संपरिष्वक्त्वा निविडनिदः । तस्मायत्रैव तिष्ठति तत
एव प्रबोध इति सिद्धं ।

सएव तु कर्मानुस्तुतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्कर परिहरति । ननु प्रिययेव प्राज्ञेनात्मना

* गाढ़सुप्तो इति खं ।

परिष्वक्तस्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञाने मुक्तएव भवेत् न *
 पुनरागच्छेत् । अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने
 नियुक्तोऽन्यएव जीवः समायातु अन्यतः प्रबोधे तु सएव ।
 व्यवहारसु तावता सेत्यति । मुक्त्यर्थं प्रयत्नसु न कर्तव्य
 इत्याशङ्का परिहरति तु शब्दः । अस्मादपि प्रबोधे सएव ।
 कुतः । कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः । चत्वारोहेतवः लौकिक-
 वैदिकयोर्ज्ञानकर्मभेदात् । तत्र लौकिके कर्मणि सामिक्त-
 कर्मणः शेषसमापनात् । न हि कश्चिदपि सुप्रतिबुद्धः सामि-
 क्तं न समापयतौति क्वचित्सिद्धुं । तथानुसृतिः । न हि पूर्वदृष्ट-
 न स्मरतौति क्वचित्सिद्धं । शब्दाश्च । पुण्यः पुण्येन कर्मणा
 भवति पापः पापेन क्वैप + तदाभूत् कुत एतदागादिति तथा
 सति संपदेत्यादयश । विधयश । खोभूते ब्रह्माणं वृणीते खोभूते
 शेषः समाप्त्यात् एकएव यजेत इदशरात्रीदीक्षितः स्यादि-
 त्यादियः कामयेत वीरोम आजायेतेत्यादयः ॥ । भगवतैव
 मर्यादारक्षार्थं तथाकरणात् पूर्वपचयुक्तयो दुर्वलाः । तस्मात्
 सएव प्रतिबुद्धते ।

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किञ्चिदाशङ्का परिहरति । ननु यत्र कर्मानुसृतयो न
 सन्ति तत्रान्यो भविष्यति क्वचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वेसृति-
 नाशेन मुग्धभावदर्शनात् । तत्र यत्या लौकिकवैदिकव्यवहारा-

* नविति खं ।

+ क्वैति खं ।

‡ आजायेति खं ।

स्तयान्यत्रापि भविष्यन्ति । अनुस्मरणादयश्च बुद्धिवृत्तयः गङ्गा-
प्रवाहजलस्य गङ्गावद्यएव चिदंशस्त्रवायाति । सएव तथा भवतु
किं सएवेति निर्वन्धेनेत्याशङ्का परिहरति । मुग्धे मुग्धभावे
अर्द्धसम्पत्तिरेव न सर्वा । न हि मुग्धस्य यज्ञादावधिकारोऽस्ति
पूर्वप्रवृत्तानि * तु जीवनाधिकारात् क्रियन्ते । लौकिकव्यव-
हारोऽपि नापूर्वः सिध्यति । पूर्वोक्तहेतुसङ्घावे तु न कोऽपि
दोषः । अतो मुग्धे अर्धसम्पत्तिः पूर्वव नोक्तरा । कुत एतत् ।
परिशेषात् । सएव वा न वेति निश्चयप्रमाणानामभावादर्थात्
सन्देहोऽवशिष्यते । तस्मात् सन्देहात् मुग्धे अर्द्धप्रतिपत्तिः । न
त्वं प्राणायनविधातक्ता मूर्च्छा विचार्यते । तस्याः प्राणधर्म-
त्वात् यथावाल्यं श्रौरधर्मः । व्यर्थश्च विचारः जीवावस्थाएव
हि विचार्यन्ते । केवलसाच्चिवादसु न ब्रह्मवादः । तस्मादेक-
एव जीवः स्वप्रादिदोषसम्बन्धरहितस्तादृशजन्मयुक्तो भगवत्-
ज्ञानरहितोज्ञानाधिकारीति सिद्धौ ।

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं
सर्वंत्र हि ॥ ११ ॥

इदानीं विषयनिर्धारार्थं † ब्रह्मस्तरूपं विचार्यते । तत्र
प्रथममन्योन्यविरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते तदर्थमेतावत् सिद्धं
समन्वयाविरोधाभ्यासेकमेव ब्रह्म प्रतिपादयत इति‡ । तत्र यथा
कार्यविरोधः परिहृतः एवं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः ।

* पूर्ववृत्तानीति खं ।

† निर्हारार्थमिति खं ।

‡ समन्वयाविरोधाभ्यासेव प्रतिपादयते इति खं ।

अन्यथा बोधकता स्यात् । तत्र स्वगतधर्माणामविरुद्धानामयिम-
 पादे विचारः । जड़जीवधर्मत्वेन प्रतीतानामत्र विचारः
 क्रियते । तत्र क्वचिज्जड़जीवधर्मा भगवति बोधन्ते क्वचिन्निषि-
 धन्ते । यथा सर्वकर्मा सर्वक्रमः । न चैते जीवधर्माएव न
 भवन्तीति वाच्यं । उच्चावचकर्माणां कामानां जीवगतत्व-
 प्रतीतेः । नेतरोऽनुपपत्तेरिति सर्वं च वैलक्षण्यस्योक्तवात् । कार्य-
 विशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात् । न च कारणधर्मा एव
 सर्वं कार्यं अश्वे वा प्रतीयन्त इति वाच्यं । अस्यूलमनखित्यादि-
 वाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तवात् । अत्र केचिद्विरोध-
 मेवमाङ्गः । सर्वं च कारणत्वाद्वगवानस्ति । ततश्च अस्यूले अस्यूलः
 अनणौ अनणौः उच्चावचकर्त्तरि उच्चावचकर्त्ता उच्चावचकामे उच्चा-
 वचकामः पृथिव्यां सर्वं गन्धः जलादावगन्धः एवं रसादिषु एवं
 स्थानतः परस्योभयलिङ्गमुपपद्यते । अथवा कारणेव रूपम-
 रूपञ्चावह्नेदभेदेन अचिन्त्यसामर्थ्यादा अन्यथा असतः सज्जनन-
 प्रसङ्ग इति । अपिनासंगहौत इति । एतदुभयमपि न । कृतः ।
 सर्वं च हि । सर्वं च ताट्यशं रूपं भगवत उपदिश्यते हि । ह्ये
 युक्तोऽयमर्थः । भगवत् स्वरूपप्रतिपादकानि हि एतानि वाक्यानि
 न त्वनुवादकानि । वैयर्थ्यपत्तेः । अचिन्त्यते ज्ञानानुदयः । तमेव
 विदिलाऽतिमृद्युमेति भक्त्या मामभिजानाति यावान् यशाच्छि-
 याट्यः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विश्वते तदनन्तरमिति ज्ञाना-
 नन्तरमेव सायुज्यप्राप्नेः । न च यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न
 वेद सः । अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतामिति
 वाच्यं । शास्त्रानारभप्रसङ्गात् । अयत्र विरोधः परिहरणौयः ।
 सर्वं हि विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते । नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेश-

विशेषेण विरोधः । अनुवादकत्वेन वैयर्थ्यपत्तेः । न च भगवति
भेदोऽस्ति प्रत्यारम्भमेकमेवादितीयमिति वचनात् । अल्पकल्प-
नायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । श्रुत्यविरोधार्थमेव हि प्रवृत्तेः ।
तस्मान्न मतान्तरानुसारेण जड़जौवधर्माणां सत्वासत्त्वे परि-
हर्त्तं शक्ये ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतदचनात् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्का परिहरति । न भवदुक्तो
विरोधः सम्भवति । भेदात् । कारणकार्येषु सर्वत्र भेदाङ्गौ-
कारात् । प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म भिन्नं प्रपञ्चधर्मवद्ब्रह्म भिन्नं तथा-
ज्ञानं ज्ञानञ्च एकस्य भेदस्याङ्गौकारे सर्वमुपपद्यते इति चेत् ।
न । प्रत्येकमतदचनात् अभेदवचनात् । इयं पृथिवौ सर्वेषां
भूतानामधिति ब्राह्मणे अयमेव स योऽयमिति सर्वत्राभेद-
वचनात् कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिपेधात् । तस्मान्न
भेदाङ्गौकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्याः ।

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

भेदाङ्गौकारे बाधकमाह । अपि च एवमेवाभेदमेव भेद-
निपेधेनैके शाखिनो वदन्ति मनसैवेदमासञ्च नेह नानास्ति
किञ्चन वृत्त्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतौति भेद-
दर्गननिन्दावचनात् । तस्मान्न भेदाङ्गौकारः कर्तुं शक्यः । इव
शब्दो वज्रस्यामिति व्याप्त्यर्थः । तस्मादुपनिषद्सु सर्वप्रकरो
विरोधः सिद्धः ।

अरूपदेव हि तत्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

एकदेशिमतेन समाधानमाह । कथमत्र सन्देहः विरोधो वा

जड़जीवधर्माणां विधिनिषेधयोः । जड़जीवयोर्हि जड़जीवधर्मा भवन्ति । अन्यत्र तूपदिश्यमाना उपासनार्था भवन्ति । ननूको भेदाभावः सत्यं तथापि कार्यकारणंशभावकृतस्य* भगवदिहारार्थं जातस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणि जड़जीवधर्माणां निषेधो युक्तः । उपचारात् तु सर्वकर्मादयः । विपरीतं किं न स्यादत आह । अरूपवदेव । रूप्यते निरूप्यते व्यवक्रियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं तद्युक्तं रूपवत् विश्वं । ब्रह्म तु तद्विलक्षणं । कार्यकारणंशंगिनोर्वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात् । नन्वैलक्षण्यमपि युक्तं कारणत्वादत आह । तत्वधानलात् । तस्य ब्रह्मणः † प्रधानत्वान्मुख्यत्वात् । यत्र हि तत्वतिपाद्यते ‡ तत्र तस्य मुख्यत्वं । ब्रह्मप्रतिपादने ब्रह्मधर्माणामेव मुख्यत्वं नान्यधर्माणां । यथा प्रशासनस्य मुख्यत्वं तथा सर्वकर्मेति लौकिककर्मानुवादेन भगवत्सम्बन्धे स्पष्टमेवामुख्यत्वं । विशिष्टवोधनेऽपि सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वादतिरिक्तकल्पनायां गौरवात् प्रमाणाभावाच्च । यथाकथञ्चित्तदर्थंवत्त्वेन ज्ञानस्यै वीपयोगात् लौकधर्मानेवानूद्य वैशिष्यवोधनमुचितं । अरूपमिति वक्तव्ये अरूपवदिति वचनं । भिन्नधर्माणामेवैवं निर्णयः । न तु प्रशासनवद्भगवद्धर्माणां । तस्मात् कार्यवत्तदर्थाणामपि कार्यत्वात् भगवत्त्वं न भगवद्धर्मत्वमिति सिद्धं ।

* कार्यकारणंशभावे कृतस्येति स्त' ।

† तस्य ब्रह्मण इनि ख-पुस्तके नाम्नि ।

‡ यत्र हि यत्वतिपाद्यते इति ख' ।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

ननु सर्वव्यवहारातौते शास्त्रवैफल्यं । मनसैवैतदाप्नव्यमिति
विरोधश्च न परिहृतः । तत्त्वापनिषदं पुरुषं पृच्छामि यतो
वाचो निवर्त्तन्ते इति चेत्यत आह । प्रकाशवत् । यथा सौरः
प्रकाशो व्यवहार्याः अव्यवहार्यश्च । न हि स्तः सम्मादयितुं
शक्यते स्यापयितुं वा । आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च साक्षिध-
मात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न
शक्यते व्यवहर्तुं ईश्वरसन्निधाने तु शक्यत इति इयमाह
श्रुतिः । कुत एतद्वगम्यते तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा
शास्त्रं वर्यं स्यात् । चकाराङ्मर्माणां तथाविरोधः परिहृतः ।
आसीनो दूरं व्रजति अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः
स शृणोत्यकर्णं इत्यादौ अलौकिका भगवद्मर्मा उच्चन्ते । अका-
रणककार्थवचनात् तद्मर्माणाच्चाकार्थलं बोधयति । तस्माद्व्यव-
हार्येऽपि न शास्त्रवैफल्यं ।

आह च तन्मात्रं ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्ग परिहरति । नन्वलौकिकानौन्द्रियाणि
विरोधाभावाय कथं न कल्पन्ते । अन्यथा अकारणककार्थलं
तस्य च नित्यमलौकिकबं ततश्च पश्यत्यचक्षुरिति विरोध
इति आशङ्ग परिहरति । आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं
प्रज्ञानघनमात्रं स यथा सैन्यवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः* कृत्स्नो रस-
घन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन

* अनन्तरवाह्य इति खं ।

एवेति । स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् । न च क्रिया-भावोऽपि वेदविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । वेदनिष्ठा-सायनभूतसमुद्धानादे*रुक्तखाच्च । अतो नेन्द्रियाणां परिकल्पना किन्तु सर्वाकारस्वरूपं वस्त्रेव ताट्शमिति मन्त्रब्यं कृत्स्वच-नाच्चकारात् सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति सृष्टिरपि । तस्मान्वेन्द्रिय-कल्पनयाविरोधः † ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

युनः प्रकारान्तरेण विरोधमाशङ्का‡ परिहरति । ननु ब्रह्म जगत्कारणमिति सिद्ध' । तच्च समवायि निमित्तं चेति च । कारणधर्माएव हि कार्ये भवन्ति । असम्भावनायान्त्वन्यथा-कल्पनं । कामादयो धर्माश्च श्रुतौ विहिताः § । ते ब्रह्मणेव भवितुं युक्ताः । निषेधिकापि श्रुतिर्नहि वेदवादिनामणुमात्र-मण्डन्यथाकल्पनमुचितमित्याशङ्का परिहरति । दर्शयति श्रुति-रेव जड़जीवधर्माणां भगवत्यभाव इति । हे वाव ब्रह्मणोरूप इत्युपक्रम्य द्वेधा पञ्चभूतान्युक्ता अथात आदेशो नेति नेतौ-त्याह । इति शब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्च महाभूतानि भवति न त्वेवंप्रकारकं तत्साधयति । न भवत्येव ब्रह्म ताट्शं । हि युक्तोऽयमर्थः । एतस्माज्ञातमिति । न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारी भवति । अतो नेतौतिप्रकारनिषेधोपसंहारः । नतु समवायित्वमात्रत्वं किन्त्वन्यत्परमस्ति इति रूपं निरूप्य नाम

* भेदविश्वासायनभूतेति खं ।

† इन्द्रियकल्पनयाविरोध इति खं ।

‡ विरोधमाशङ्कयितुमशक्यत्वादिति खं ।

§ श्रुतिविहिता इति खं ।

निरूपयति सत्यस्य सत्यमिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो
विद्यमानल्वात् प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्नौपचारिकमेव युक्तं ।
शुत्यैव तथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वं युक्त्यनुसन्धानार्थः ।
अथो इति प्रक्रममेदोऽपि । अथात आदेश इति भिन्नप्रक्रमे-
णाह । शुतेरन्यार्थता निराकरणायाह । अपि स्मर्यते । अनादि-
मत्यरं ब्रह्म न सत्त्वासदुच्यते इति । सदसतोः क्षेत्रवात्
ज्ञेयनिरूपणे निषेधः । प्रपञ्चधर्मा भगवति उच्चन्ते विदादौ
नतु तद्वर्त्मा भवन्तीति ज्ञापयति । तस्मात् शुतिस्मृतिभ्यामेव
तथा निर्णयः ।

अतएव चौपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

प्रपञ्चधर्मा भगवत्युपचारादुच्यते इत्यत्र निर्दर्शनात्तर-
माह । अतएव । इममेव निर्णयमाश्रित्य समः प्लुषिणा समो-
नागीन समोमशकेन सम एभित्विभिलोकैः समोऽनेन सर्वेणेति
निरूपमस्य भगवतो यदुपमानलक्ष्मद्वर्त्मसन्धानात् । न चात्र
खतन्ततादशधर्मवत्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तं । नन्विदमपि विरुद्ध-
मित्याशङ्का दृष्टान्तमाह । सूर्यकादिवत् । सूर्येण सहितं जलं
सूर्यकं । यथा

ह्यां ज्योतिरात्मा विवस्तानपोभिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

एकधा ब्रह्मधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति ।

यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वं एवं समः प्लुषिणेत्यपि । चका-
रमनु विरोधाभावो वक्तव्यः । अधिकरणञ्च सम्पूर्णमेकदेशिन
इति सूचयति । तस्माज्जड़जीवधर्माणां भगवत्युपचारो निषे-
धस्तु सुख्य इति ।

अम्बुदयहणात् न तथात्वं ॥ १९ ॥

सुखसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिनं दूषयति । तु शब्दस्तथा
सिद्धान्तं व्यावर्त्तयति । तथात्वं । समवायातिरिक्तस्य तद्भर्म-
योगात् जड़जीवधर्मयोगात् सर्वकामत्वादयो न भवन्ति ।
कुतः । अम्बुदयहणात् । सर्वपरस्य हि प्रतिबिम्बेऽधि-
करणधर्मवत्त्वं तत्र रूपरहितं तत्र विद्यमानञ्च न प्रतिबिम्बत
इति वक्तव्यं । तथापि स्वमतविरोधादम्बुदयहणमिति । स्वच्छ-
मम्बु प्रतिबिम्बं गृह्णाति न हि तथाधर्मा यहीतुं शक्तुवन्ति
धर्मत्वाच्च । सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैयर्थ्यमिति पूर्वमवो-
चाम । न च भमात् कल्पनं वेदेनोच्यते अप्रतारकत्वात् सर्व-
ज्ञत्वाच्च । विष्णववादिनएवैवं वचनं न वैदिकस्य । पृथिव्यां
तिष्ठन् इत्यादि विरोधस्य । तस्मात् ब्रह्मधर्माएव सर्वकामा-
दयो न तूपाधिसम्बन्धादौपचारिका इति ।

वृद्धिह्रसभाक्षमन्तर्भावादुभयसाम-
ञ्जस्यादेवं ॥ २० ॥

सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो
लोकवेदाभ्यां । तदनुसारेण महानवकाशोऽल्पोऽवकाशो यथाव-
काशं दश चमसानिति लौकिकवैदिकव्यवहारो वसुधर्मविरुद्धो
दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिज्ञासौ च आकाशस्यैव । तत्र यथा करके
प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते तथा सत्युभयसामञ्जस्यं भवति ।
अन्यथा एकतरवाधी भवति । एवं । तत्तदनुप्रवेशात् ब्रह्मा-
येवं । न चौपाधिकत्वं जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् ।
अन्यातुविधायिलेऽपि स्वधर्माएव ते । कारणत्वादिवत् । न

चागन्तुकत्वात् तद्धर्माएव न भवन्तीति वाच्यं । अन्यधर्मत्वे प्रमाणाभावात् तद्गतत्वप्रतीतेच्च दृष्टलाङ्घाविरोधः । श्रविरोध-प्रकारोऽयं यथोभयसामज्ज्ञस्य भवति । प्रकारोऽपि तस्यैव तथा वक्तव्यः । तस्माद्यथाकाशस्य द्विजङ्गासभावां करकादिष्वत्तर्मावात् तयैवोभयसामज्ज्ञस्यादेवं ब्रह्मापि । द्विजङ्गासपदेन शरौरे आकाशजीवयोरेकसुदाहरणं वोधयति ।

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

हेत्वत्तरमाह भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टे अनुपपत्तिं नामश्चाधातात् । तादृशमेव तदस्त्वितिलब्धवसायः प्रामाणिकः । चकारादुलूखलवभ्यनादिषु प्रत्यक्षमेवोभयसाधकं दृष्टमिति । अयो असुव्यैव ममार्भकस्येति च । तस्मात् श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः सर्वविरुद्धधर्माश्रयलेन ब्रह्मप्रतीतेन विरोधः ।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवौति

च भूयः ॥ २२ ॥

परमार्थतो विरोधं परिहत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति । ननु सर्वविशेषधर्माणामस्यूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः प्रत्येतत्य इति चेत् तत्राह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति । प्रकृते यदेतावत् परिदृश्यमाना यावन्तः पदार्थी लौकिकाः तेषामेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् । अतो जगद्-वैलक्षण्यमेवास्यूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते नतु वेदोक्ता ब्रह्मधर्मा^{*} निषेद्धुं शक्यन्ते । कुत एतद्वगम्यते तत्राह । ततो ब्रवौति च

* वेदोक्ता धर्मा इति खं ।

भूयः । यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तुमेव विधत्ते । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति । तथा अस्यूलवाक्येऽपि एतस्यैव प्रशासने एतदिदिला आकाश श्रीतश्च प्रोतश्चेति । चकारादेकवाक्योपाख्यानभेदौ संगठहीतौ । सर्वत्र लौकिकं प्रतिषेधत्वलौकिकं विधत्त इति युक्त्या निर्णयः । तस्मात् युक्त्याप्यविरोधः ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

शब्दवलविचारेण विरोधं परिहृत्वार्थवलविचारेणाविरोध-प्रतिपादनायाधिकरणमारभते । सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यते । न चक्षुषा गृह्णते कश्चिद्भीरः प्रत्यगात्मानमैकत्तानापि वाचा सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति अप्राप्य मनसा सह मनसैवैतदासव्यं अस्यर्थप्रगम्यमरसं सर्वरूपः सर्वगम्यः सर्वरस अपाणिपाद इत्यादि विश्वतश्चकुरित्यादि निर्गुणश्च यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादि विरुद्धवाक्यानि । न हि वसु हिरूपं सम्भवति । वाक्यदयमपि प्रमाणं । तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधेनैकस्य स्वार्थं प्रामाण्यमन्यस्तोपचरितार्थत्वमिति युक्तं । तत्र प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षमाह । तदव्यक्तं । तत् ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति । कुतः । आह हि । शुतिप्रत्यक्षाभ्यां नेति नेत्यात्माऽयाद्वा न हि गृह्णत इति । न हि गृह्णत इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं शुतिराह । न हि केन चिदपि चक्षुषा मनसा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत । तस्मात् सर्वधर्मवच्चेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्वेवानुभवविरोधादित्येवं प्राप्तं ।

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २४ ॥

अपीति पूर्वपक्षगर्हायां । सर्वथा मूर्खः पूर्वपक्षवादी यतः
संराधने सम्यक्सेवायां भगवत्तोषे जाते दृश्यते शब्दाभक्तिज्ञान-
योगादेवहि । यमेवैष हृणुते तेन लभ्यः भक्त्या त्वनन्यथा शक्य
अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परं तपेति ।
दिविधमपि रूपं दृश्यते । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ।
अनेकवाङ्महादरवक्तनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपमिति । संराध-
कल्प * स्वानुभवः भ्रुवादौनामनुमापकत्वञ्च । तस्मात् प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां वा ब्रह्म साकारमनन्तगुणपरिपूर्णं
चेति नात्यक्तमेवेति निश्चयः । अतो लौकिकालौकिकप्रत्यक्ष-
विषयत्वादुभयवाक्यार्थरूपमपि ब्रह्म ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्म-
एयभ्यासात् ॥ २५ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तमेव स्थिरौकर्त्तुमधिकरणान्तर-
मारभते । तत्र सूक्ष्मदयेन पूर्वपक्षदयमाह । ननु प्रत्यक्षानुरोधे-
नोभयविधवाक्यसमाधानं नोपयदते । वसुगत्त्वैव निर्णय-
उच्चितः । न तु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां । यथा प्रकाशजलसुवर्णादी-
नामनेकविधत्वं नाङ्गौक्रियते । सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिपूष्णशौता-
नुभवरूपस्पर्शः प्रतीयन्ते । न हि तेजसि तावन्तः स्पर्शं
अङ्गौक्रियन्ते । जले च हिमतमङ्गुण्डादिषु । तथा सुवर्णं वर्ण-
भेदाः । न हि सर्वे स्वाभाविकाः । तेजस्वादिस्वभावहानि-
प्रसङ्गात् । तथा ब्रह्मणोऽप्यवैशेष्यमङ्गौकर्त्तव्यं । निर्बिशेषं हि

* साधकस्येति खं ।

ब्रह्मेति सर्वप्रसिद्धिः । चकारादेवं साधका अग्राह्यो न हि गृह्णते इत्येवमादयः । ननु क्तं तस्य तथासाक्षात् कारात् तादृशशुतेश्च नैकविधत्वमङ्गौकर्तुं शक्यते इति नैष दोषः । प्रकाशश्च कर्मणि । तपः प्रणिधानादिकर्मणि भगवतः प्रकाशः । तत्र यथा तेषां कामस्थथा प्रकटीभवति । चकारादप्रकाशान्यथा-प्रकाशी । तत्र हेतुः । अभ्यासात् । आदृत्यैः यद्येकवारं प्रकटः स्यात् तदा तदा * तद्रूपत्वमङ्गौक्रियेतापि प्रतिभक्तं प्रतिकर्मचाविर्भावः । अतः प्रकाशोऽपि क्वचिमएव दीपप्रकाशवत् । अन्यथा सर्वदा स्यात् । तस्मात् भक्तप्रलक्षणं निर्णयः ।

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गं ॥ २६ ॥

फलितमाह । अतः अभ्यासात् अनन्तेन अनन्तरूपेणाविर्भावः । नह्येकं वसु प्रतिक्षणमन्यादृशं भवति निमित्तभेदव्यतिरेकेण । क्वचिद्वक्त्कामश्च निमित्तत्वेन प्रतीयते । न हि निमित्तभेदेन याजमानं वसु भवति किन्तु तथा सति लिङ्गं विग्रहेण भवति † । युक्तश्चायमर्थः । यद्यज्ञिया त उरुगाव विभावयन्ति तत्तत् वपुः प्रणयसे सदतुग्रहायेति । अतः शुत्या प्रत्यक्षेण वा तथा निर्णयः कर्तुं शक्यः । तस्मात् सर्वागोचरमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्तं ।

उभयव्यपदेशात्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तु शब्दः पञ्च व्यावर्त्यति । नैवं केवलयुक्त्या लोकदृष्टान्तेन निर्णयः शक्यते कर्तुं † । अन्यथेदं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि

* तदा तद्रूपत्वमिति खं ।

† भगवति इति खं ।

वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानं । तत् कथं स्वरूपयत्त्वा निर्गुणः ब्रह्म-
तूभयरूपं । उभयव्यपदेशात् । उभयरूपेण निर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन
सर्वविरुद्धधर्मेण रूपेण व्यपदेशात् । तहिं कथमेकं वस्तुनेकधा
भासते । तत्राह । अहिकुण्डलवत् । यथा सर्वे चक्षुरनेका-
कारकुण्डलश्च भवति तथा ब्रह्मस्वरूपं सर्वप्रकारं भक्तेव्यया
तथा स्फुरति । कल्पनाशास्त्रे हीदं वाधकं अनेककल्पना-
गौरवच्छेति । न तु केवलं श्रुत्यैकसमधिगम्ये । न च शास्त्रवैफल्यं ।
एवं साधनार्थत्वात् । अत्रैव सूरिव्यामोहादन्यशास्त्रोत्पत्तिः * ।
अतः सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयो भगवान् । न हि प्रमाणशुत-
दृष्टे अनुपपत्तिरस्ति यदर्थं युक्त्यपेक्षा । लोकेऽपि शरौरान्तः-
करणादीनि परस्परविरुद्धयामारकत्वादीनि विषयभेदेनैकस्मि-
न्नपि चण्डे प्रतीयन्ते । तस्मात् सकलविरुद्धधर्मा भगवत्येव
वक्तन्त इति न कापि श्रुतिरपचरितार्थेति सिद्धं ।

प्रकाशश्रवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

धर्मस्वरूपविचारेण पूर्वोक्तपञ्चदयं स्यापयितुमधिकरणा-
रम्भः । ननु धर्मा नाम के ब्रह्मणेभिन्नास्तत्कार्यरूपाः आहो-
स्ति ब्रह्मैवेति संशयः । तत्र लोके कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्म-
त्वात् † समवेतत्वात् तत्रित्यतायां प्रमाणाभावात् स्वाभाविकत्व-
मात्रेण नित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेरेकमेवाद्वितीयमिति श्रुति-
विरोधाच्च धर्माः प्रपञ्चवत् कार्याः । तथा सति ब्रह्म सर्व-
कल्पनारहितमेव सेत्यतीत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । प्रकाशश्रव-

* अन्यथा शास्त्रोत्पत्तिरिति खं ।

† पटरूपादेस्तद्धर्मत्वादिति खं ।

वदा । वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्ना पृथक् स्थित्यभावात् समवेतत्वाच मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच । नापि सूर्येष्व भिन्नप्रतीतेः विद्यमानत्वाच ताटशमेव तदस्तुत्पत्तिसिद्धिमिति मन्त्रव्यं । कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोः कल्पना एवं ब्रह्मधर्मयोरपि । नह्यन्यथा वेदप्रवृत्तिनिर्विधशेषता सत्य-ज्ञानानन्तानन्दपदानां सामानाधिकरणं वा सम्भवति । लक्षणायान्तु सुतरामेव धर्मापेक्षा । अतो विशिष्टपदार्थं एव ताटशो वेदसिद्ध इति मन्त्रव्यं । तत्र हेतुः * तेजस्त्वात् । तेजः-शब्दवाच्यत्वाद्ब्रह्मदूरव्याप्त्यर्थमेव हेतुरुक्तः । आतपादेर्धर्मत्वेन धर्मित्वेन च प्रतीतेः । अतः पूर्ववदेव दृष्टत्वात् शुतत्वाच न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षा । तस्मात् सिद्धं यथाशुतसेव ब्रह्मेति ।

पूर्ववदा ॥ २८ ॥

एकदेशिमतेनापि सर्वसमाधानमाह । अथवा अरूप-देव हीत्यादिपञ्चसूत्र्यायः सिद्धान्तः कथितः ताटशं वा ब्रह्म प्रतिपत्त्यव्यं । अयमाश्रयः । वेदस्थापनार्थं हि प्रवृत्तिः । तत्र यथाचरमात्रस्यापि बाधेन भवति तथा वक्तव्यं । यदर्थसुभय-रूपता अङ्गौकृता तत्र धर्माणां स्त्ररूपनिर्बाहार्थमवश्यं ब्रह्म-वैलक्षण्यमङ्गौकर्त्तव्यं । तथा सत्येकमेवाद्वितीयमिति बाधः प्रस-ज्येत । तथा चोत्पत्त्या विचारे निर्धर्मकमेव पूर्वं ब्रह्मेति प्रति-पत्तव्यं । उपपत्त्यापि विचारः पूर्वानुरोधेनैव कर्तव्यः । तत्र

* तथा हेतुरुक्त उत्तिख्यं ।

धर्माणामपि ब्रह्मत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते *
नात्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म स्वधर्मरूपेण भवति तदनु
क्रियादिरूपेण प्रपञ्चरूपेण च । तावतैव सर्ववेदार्थसिद्धेः ।
न च लौकिकी युक्तिस्त्रिवापेच्यते येन ताटशस्य कथं सर्वभाव
इति पर्यनुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि नैषा तर्केण मति-
रपनेयेति † समाधानं । उत्पत्त्या चोपपत्त्या च विचारद्वयं उप-
पत्त्या पूर्वनयनं स्वसिद्धान्तः एकदेशिनस्तदिपरीतं । उभयमपि
सूक्तकारस्य सम्मतमिति ।

प्रतिषेधाच्च ॥ २० ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह । एकमेवेत्युक्ता पुनरद्वितीय-
मिति द्वितीयं प्रतिषेधति । स एवकारेणैव सिद्धो व्यर्थः सन्
धर्मनिषेधमपि सूचयति ऐच्छते वचनात् तदुत्पत्तिः । चकारा-
टेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृहीतः । तस्माच्च
ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध इति सिद्धुः ।

परमतः सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ २१ ॥

धर्मिधर्मविरोधः परिहतः । धर्मगत्तरविरोधपरिहारार्थ-
मधिकरणमारभते । तत्र पूर्वपत्रमाह । परमतः । अतोऽपि
ब्रह्मणः परमन्यदुल्काण्डं फलमस्ति † । तत्र वैदिकहेतवः ।
सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि समन्वयेवैते दीषाः

* उत्पत्त्यते इति ख' ।

† आपनेयेति ख' ।

‡ उत्क्रमस्तौति ख' ।

परिहताः तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात् पुन-
रुचन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धं । एतै-
हेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धे न पूर्वाधिकरणसिद्धान्त-
विरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्मत्वं*मुक्तरपादेनैक्यं पूर्वाधि-
करणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमिति चेत् । अर्थ-
बलविचारोऽयं समन्वये चोक्तरपादे च शब्दबलविचारः । धर्मि-
विचारात्र पूर्वेण गतार्थत्वं ।

फलतः साधनतत्त्वं प्रमेयात्त्वं प्रमाणतः ।

विचारेणावहृत्तचेत् कोऽन्यं साधयितुं च मः ॥

अतो हेतून् बाधकानाह । एकदेशबाधकत्वात् तत्र फलतो
बाधमाह । सेतुव्यपदेशात् । अथ य आत्मा स सेतुर्विद्युति-
रिति दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धं । अथ य इहा-
त्मानमनुविद्य व्रजन्तीत्युपक्रम्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती-
त्युक्ता कामानुपपाद्याज्ञानव्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्ता ज्ञाना-
नन्तरं संसारसम्बन्धाभावाय सेतुलं वदति । पापाद्वितरणार्थं
यत्र तरति तद्रतात् दोषा गच्छन्तीति च । अतः संसार-
फलयोर्मध्ये विद्यमानत्वात् तौण्णस्यैव फलश्वरणात् फलरूपं वसु
किच्चिदन्यदस्तीति ज्ञायते । निधित्वेन फलवचनमवान्तरफल-
परं भविष्यति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंकर्मेत्यत्रोदा-
हरणं । तथा उन्मानव्यपदेशात् । तत्रैव यावान्वा अयमा-
काशस्तावनेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति साधनयुक्तिप्रश्ने उन्मानेन

* ब्रह्म इति खं ।

+ बाधहेतुमाह इति खं ।

परिच्छेदं निरूपयति । वृष्टान्तदार्थान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनं * । तत्र बहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । चतुष्पात्रं ब्रह्म भूतादिपादात् ज्ञातव्याः । तथा सम्बन्धव्यपदेशात् । तत्रैव प्रमेय-निरूपणप्रस्तुत्वे उभावस्मिन्नित्यादिना आधाराधियसम्बन्धो निरूपितः । अत च वसुपरिच्छेदो निरूपितः । प्राज्ञेनाभ्यना संपरिष्वक्तुं † इति च । तथा भेदव्यपदेशात् । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरचिणि पुरुषो दृश्यते इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्तरं धर्मातिदेशमाह । अचिस्थितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्मभेदे तु स एवायमिति वदेत । अतो देशकालवसुस्तरूपपरिच्छेदाच्चतुर्विधपरिच्छेदरहितमन्यलिङ्गिदस्तौति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्तं ।

सामान्यात् ॥ ३२ ॥

तु ग्रन्थः पक्षं व्यावर्त्तयति । समानस्य भावः सामान्यं सेत्वाकाशादिशब्दास्त्रभर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते न तु तद्रत्नं दीषमपि कल्पयन्ति । संसारसागरोत्तरणोपायलात् सेतुलं । निर्लेपायाकाशत्वं । कामाभिदीहाय चतुष्पात्रं । अस्तत्वाय षोडशकलत्वं । अतिदुर्लभत्वाय सम्बन्धः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः । कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रवद्गणार्थमेव वचनं न दीषार्थमिति । न ततोऽन्यशङ्का उत्पादनीया । तस्मात्र पूर्वोक्तादीषाः

* ज्ञानसाधनमिति खं ।

† परिष्वक्तः इति खं ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्तं कुचीपयुज्यत इत्यत आह । बुद्ध्यर्थः ।
तथाव्यपदेशो बुद्ध्यर्थः बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपास-
नार्थं अयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्व-
ज्ञानमुपासनार्थं तथा तत्त्वाणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रशंसार्थे-
ऽयमुच्यते ।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशेऽपि तथा बुद्धिः सम्पद्येतैवेति
व्यर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य तथोक्तेऽपि समानधर्मत्वज्ञाना-
भावे हेतुमाह । स्थानविशेषादिति । धर्माक्येऽपि स्थान-
विशेषप्राप्यान समानधर्मत्वं दृश्यते अन्यत्रापि न तथात्वमा-
यास्यतौत्यतिदेशो धर्माणामपि क्षत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे
दृष्टान्तमाह प्रकाशादिवदिति । यदादित्यगतं तेज इति वाक्या-
दादित्यचन्द्राग्निगते तेजसामैक्येऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा
तथावापीति * ज्ञानसम्भवादित्यर्थः । आदिपदादेकस्यैव कालस्य
यथोपाधिविशेषसम्भादुन्नरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्तं तद्विपरीत-
धर्मवत्तं तथेत्यपि + मंगलज्ञाते ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्य उत्तमोऽस्तीति
वदता तत्रेतत्कृष्टधर्मवत्तं वाच्यं । तत्त्वाशक्यं । प्रमाणा-

* तदापीति ख ।

+ तथेत्यवापीति ख ।

भावात् । साम्येऽपि तथा । विशेषाभावोऽहैतशुतिविरोधश्च ।
तस्मादितः परस्यानुपपन्नत्वादुक्तरूपमेव परमकाष्ठापनं वस्ति-
त्युपपद्यत इत्यर्थः ।

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेवादयः श्रुत्योक्तास्तथैव न तत्समश्चाभ्यधिकच्च दृश्यत
इति श्रुत्यैव ततोऽधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाप्यस्मदुक्तएव मार्गोऽनु-
सर्त्य इत्यर्थः । अवतारकाले पूर्वं स्वशक्त्याविर्भावमक्त्वा
पश्चात् तदाविर्भावे क्ते लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्य-
मिव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानं ।

अनेन सर्वं गतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेवादिव्यप-
देशानां सुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्ध-
मित्यर्थ इति केचित् । तत्र । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्व-
देशगतकार्यकर्त्तव्यमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् ।
न चाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं सर्वं गतत्वमनेनोक्त-
गम्येन कत्वा सेवादिवाक्यैः सममविरुद्धमित्यर्थ इति वाच्यं ।
अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयं । नोक्तकर्त्तव्येन
व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोद्धुं शक्नोति । योगसिद्धदूरश्रव-
णादिवत्परिच्छिन्नेनाप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं
शक्यत्वात् । अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेवादिव्यप-
देशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वं न शङ्खेत । विरोधपरि-
हाराय तु सामान्यात्वविरोध इति वदेत् । तस्मादेवं सूचार्थै
ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वनिरासे आयामशब्दादिभ्यो

व्यापकत्ववाचकशुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात्सर्वं गतत्वप्रतिपादकेभ्य
एवं सर्वं गतत्वं सिद्धति न तु गौतमौयानामिव कर्णत्वाद्यनुप-
पत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दा आकाशवत् सर्वं गतश्च नित्यः ज्याया-
न्त्वी ज्यायानाकाशात् वृक्षद्व लक्ष्मी दिवि तिष्ठत्येकस्ते-
नेदं पूर्णं मुखेण सर्वं मित्यादयः । आदिपदात् सर्वतः पाणि-
पादं तत् सर्वं तोऽच्चिशिरोमुखं सर्वतः शुतिमङ्गोके सर्वं माटल्य
तिष्ठतीत्यादि सृतयः संगृह्यन्ते । एतेन ब्रह्मणि शुतिरेव मुखं
प्रमाणं अनुमानन्तु विलम्बोपस्थितिकत्वेन साधसिद्धिपरा-
हतमपौच्छाविशेषेण जननौयज्ञेदभ्युच्चयत्वमात्रं पर्यवसास्यतौति
भावः ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनौयत्व-
प्रयोजकं रूपमुक्ता तदितराधिकारिणान्तदाह । ते हि फल-
प्रेष्ठवएव भजिष्यन्ति । तच्च फलदात्त्वएव सभवतौति
तदाह । अतः ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं पार-
लौकिकं वा । कुतः उपपत्तेः । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति
शुतिर्वसुमानेशिष्ठत्वमसङ्कुचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्त्वन्योदातुं
समर्थोऽतो भगवानेव तथेत्यर्थः । केचिच्चत्रैव कर्मणस्तत्-
कार्यापूर्वस्य च फलदात्त्वमाशङ्क्य तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्तत्वेन
व्याकुर्वन्ति । तत्त्वये जैमिनिमतोपन्यासस्वमतोपन्यासाभ्यां
व्यासएव व्यक्तीकरिष्यतौत्यधुनैवाप्राप्तनिराकरणमग्निमसून्नदय-
वैयर्थ्यं स्यादिति चिन्त्यं ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३६ ॥

पूर्वस्त्रेण श्रुतमौशिहत्वं फलदानउपपत्तिलेन निरूपितं ।
इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदात्ववाचिकां प्रमाणयति । सा च
स वा एष महानज आत्मावादी वसुदान इत्यादिरूपा ।
चकारात् सुखं दुःखं भवोभाव इत्युपक्रम्य भवन्ति भावा
भूतानां मत्तएव पृथग्विधा इत्यादिरूपा सृतिः संगट्ज्ञते ।

धर्मं जैमिनिरतएव ॥ ४० ॥

अत्र * कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते । न तु कर्मणएव फलमिति
पक्षेऽप्युपपत्तिश्वरणे तुल्ये । तथाहि ईश्वरवादिनां † कर्मनिर-
पक्षेण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यं विभिवैर्यर्थप्रवृत्यनुपपत्ति-
प्रसङ्गाभ्यां । तत्सापेक्षत्वे तदेवामुक्ततं तत्सापेक्षेण तेन । न चा-
चेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्रममिति केवलेन तेन फलासमवः
इति वाच्यं । कर्मस्तरूपं स्वर्गादिकञ्च न लोकसिद्धं किन्तु
श्रुतिसिद्धं । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येर्थ-
वादेषु § चाग्निश्चेतन स्वर्गकामो यजेत अग्निहोत्रं जुहोति
प्रजाकाम इत्यादि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत पर-
मेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽय आसौत्तेन स परमां काष्ठामगच्छ-
दित्यादिषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एवं सति लोके-

* खपुस्तके अत्र इति नास्ति ।

† ईश्वरवादिनामपैति खं ।

‡ तेन न फलं समवतीति खं ।

§ उत्पत्तिवाक्ये अर्थवादेषु इति खं ।

अन्यथा दर्शनेऽपि धर्मियाह कप्रमाणेन तथैव सिद्धतानात्र काचन
शङ्का । ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्वं इव । आमुस्मिक-
फलद्वेन तव्रतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुत्यं । तस्याशुतर-
विनाशित्वेऽपि श्रुतिसिद्धकारणतानिर्वाहाय तद्यापारोऽपूर्वं
कल्पते । अविषमादीश्वरादिष्मफलोत्पत्त्वनुपपत्तिवैषम्यनैवृष्टेणे
च स्यातां अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मनुते ।

पूर्वन्तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तु शब्दः पूर्वपञ्चव्युदासार्थः । वादरायणस्वाचार्य इतः
पूर्वीक्तमौश्वरमेव फलदत्तेन मनुते । कुतः हेतुव्यपदेशात् ।
हेतुत्वेन श्रुतौ अपदेशादित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निषेषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति
यमधोनिनीषत इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयित्वमुच्यतेऽपि तु
फलदित्या तथात्वं । अतः फलदत्तमौश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भव-
तौति नानुपपत्तिः काचित् । नन्दौश्वरस्य स्वतः फलदानसम-
र्थस्य * फलदित्यायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः कार्यवैचित्र्यव्य-
क्तयमित्यादि चोद्यं कृतप्रयत्नापेचस्तु विहितप्रतिषिद्धावैय-
र्यादिभ्य इत्यत्र निरस्तु । विद्वन्मण्डने श्रीविद्वत्तेन च + । अतः
सकामैरपि स एव भजनौयोनान्य इति सिद्धं ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवज्ञभद्रीक्षितविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
टतीयख्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

* फलदाने समर्थस्येति खं ।

+ विद्वत्केन चेति खं ।

त्र्यौयः पादः ।

—००—

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे जड़जीवधर्मनिराकरणे शुद्धसच्चिदानन्द-
विग्रहरूपत्वं ब्रह्मणे निरूपितं । इह तु ब्रह्मणेव * धर्मा
विचार्यन्ते । ते चेदेकस्मिन् वाक्येव सर्वे पठिता भवेयुस्तदा
न विचारणीया भवेयुर्विरोधाभावात् । पठिताश्च तज्जटपासन-
प्रकरणेषु क्वचित् तएव क्वचिद्द्विना यथा वाजसनेयिनः
पञ्चामिनिविद्यां प्रसुत्य षष्ठमन्यमग्निं पठन्ति तस्यामिनिरेवामि-
रिति । क्वन्दीगास्तु पञ्चसंख्यैवोपसंहरन्ति । अथ य एता-
नेवं पञ्चामनीन्वेदेति । तथा प्राणसंवादे मुख्यप्राणादन्यांश्चतुरः
प्राणान् वाक्चक्षुःश्रीतमनांसि पठन्ति । वाजसनेयिनसु
तमपि पञ्चमं पठन्ति ।

अपरच्च । अर्थवैपनिषत्सु क्वचिन्नीकुलवृन्दाकाननसंचरन्नोप-
रूपमनत्यकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्थलौककालिन्दौसलिल-
कम्भीलसङ्ग्निमृदुतरपवनचलदलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिम-
ण्डितकुण्डलप्रभानुभावितवामांसमिलन्मूर्ढन्यमहामणिकमुरलि-
कामुखावलौमिलदतितरलकरकमलयुगलाङ्गुलीवशंवदविविध -
स्त्रमूर्च्छनामोहितवजरब्रनितम्बिनौकदम्बकटाचकुवलयाच्चितं

* ब्रह्मगता एव इति ख' ।

+ ब्रजनरनितम्बिनौति ख' ।

क्वचित् कोदण्डमण्डितभुजदण्डखण्डितप्रचण्डदशमुण्डमतिवि-
चिवचरिताभिरामं रामस्वरूपं क्वचिदतिकरालवदनविचा-
सितकमलाकमलासनहृषभासनादिकनृकेसरिरूपं क्वचिदूरुकमा-
दिरूपञ्च निरूप्यते । तथा च द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवद्वर्णां-
णामावापोदापाभ्यां दृष्टादृष्टफलभेदाच्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मा-
नेकलापत्तौ श्रुतिविरोधाद्विनिगमकाभावात् सर्वेषामुपास-
नाविषयाणामब्रह्मलमापतितं । ननुपासनाविषयाणामौपाधि-
कलात्तेषाच्चाविद्याकल्पितलात् तद्विशिष्टानां तथात्मं युक्तमेव ।
न चैवं तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरत्वप्रसङ्गः । शुद्धस्य
ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनोपाधिविशिष्टोपासनया चित्तशुद्धौ सत्यां स्वत
एव तज्ज्ञानं भविष्यतीत्येतत्तात्पर्यकलादिति चेत् मैवं । सम-
न्वयविरोधापत्तेः । तासां ब्रह्मविद्यात्वहानेश श्रुतेः प्रतारकला-
पत्तेश्च । अपरच्च ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इत्यन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन तत्त-
दुपासनां वदेत् । स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निर्णयमकला-
सन्दिग्धार्थानां ज्योतिराकाशादिशब्दानां तद्वाचकत्वं न निर्णी-
याद्वगवान् व्याप्तः । एवच्च सत्युक्तरौत्या यागवत्तेषां परस्परं
भेदश्वावश्यक इत्यलपत् पाशारज्जुरिति प्राप्तेऽभिधीयते । सर्व-
वेदान्तप्रत्ययं । अनेकरूपनिरूपकैः सर्वेवेदान्तैः प्रत्ययो ज्ञानं
यस्य तत्तथा । ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वेऽपि यानि यानि रूपाणि तैस्तै-
वेदान्तैर्निरूप्यन्त इति तावद्वूपात्मकमेव ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुः

चोदनायविशेषादिति । चोद्यते कर्त्तव्यत्वेन बोधते इनेनेति
चोदना विधिवाक्यमिति यावत् तस्याविशेषादित्यर्थः । यथै-
कस्मिन्नग्निष्ठोमे शाखाभेदेऽपि चोदना तथैव भवत्यग्निष्ठोमेन यजे-
तेति तथेहापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मत्वेनैवोपासना विधीयत
इति तथा । आदिपदात्मात्मरं पराभेदेन मीचफलकत्वकथन*-
मप्युपासनानामविशिष्टमिति प्रयोजनसंयोगः संगृह्यते ।

भेदान्वेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन मिथो-
भेदादुक्तहेत्वसिद्धिं भेदान्वेति चेदित्यनेनाशङ्कग्र तत्परिहारमाह
सूत्रकारः एकस्यामपौति सूत्रावयवेन । यथैकस्यामपि गृहीत-
षोडशिकायामतिरात्रव्यक्तावग्नौतषोडशिकायाः सकाशाद्-
गुणाधिक्येऽपि नातिरात्रभिन्नयागत्वमतिरात्रलक्षणकम्मैवाधि-
कत्व्य + तद्रुहणाग्रहणयोर्विधानादेवमिहापि ब्रह्मैवाधिकत्व्य तत्त-
द्धर्मवैशिष्यावैशिष्ययोरुक्तत्वात्र ब्रह्मोपासनाभिन्नत्वमुपासनासु ।
तथाच ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितत्वात्तदुक्तहेत्वसिद्धिः । एवं
सति यत्र कस्मिन्नुपास्ये रूपेऽन्यस्माद्रूपादधिका गुणा उच्यन्ते
तत्र तेषामुपसंहार उचित दूति भावः । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः ।
उपासनाविषयेष्वखिलेष्वविशिष्टं ब्रह्मत्वं + ज्ञात्वा तेष्वेकतरं रूपं
य उपास्ये तस्य तत्र सर्वे गुणा उपसंहर्त्तुमुचिताः । यस्त्वनन्तेषु
विभूतिरूपेष्वोमित्यक्षरादिष्वोमित्येतद्वरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपास्ये

* मीचफलककथनमिति ख ।

+ अधिकत्वेत्यारभ्य ब्रह्मैवाधिकत्वेत्वन् ख पुस्तके नाम्नि ।

‡ अविशिष्टब्रह्मत्वमिति ख ।

तस्य शाखान्तरौया अप्येतदक्षरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंह-
त्त्वा नान्ये । तद्रूपमधिकत्यैव तेषां गुणानां कथनादन्वयाति-
प्रसङ्गात् । इयन्तूपासनामार्गीया * व्यवस्थोक्ता । भक्तिमार्गीया
त्वेतद्विलक्षणा साये वाच्येति । नन्वग्निष्ठोमसेवोहिश्च यावन्तो
धर्मास्त्वैत्तिरौयके पद्यन्ते ते तावन्तो वाजसनेयके । तथा च
त्वदुक्तरौया वाजसनेयनान्तदर्थमांपसंहारोऽपि न्यायो भवेत्-
त्वेवं सः शिष्टाचारादिविरोधात् । तथा पञ्चाग्निविद्यासेवाधि-
क्षयोक्तोऽपि षष्ठोऽग्निर्न छन्दोगैः शक्यत उपसंहर्तुँ । तथैवाथ-
र्वणिकैनैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मां इति प्राप्त उत्तरं पठति ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च
सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायो वेदः । स एकमेव कर्म्म शाखाभेदेन भिन्नभिन्न-
प्रकारकं बोधयतौति तव्युक्तः सम्यग्भूतेऽग्निष्ठोमादिलक्षण
आचारे तत्तदङ्गाचारनियमोऽन्यूनानधिककरणलक्षण इत्यर्थः ।
तावद्विरेवाङ्गार्यागसम्पत्तेरधिककरणस्याप्रयोजनकत्वात् तावता-
मेवाङ्गानां करणं । ननूक्तं तदर्थाणामप्युपसंहारस्वदुक्तरौया
सम्भवतौत्यत आह । अधिकारादिति । सर्वेषां शाखिनां
स्वस्वशाखोक्तकर्म्मण्येवाधिकारी न परशाखोक्तेऽप्यतोऽपि तथा
नियमः । चकारात् स्वशाखोक्तात् कर्म्मणोऽतिरिक्ततत्करणे
न्यूनकरणे च यदस्य कर्म्मण इत्यादि प्रायश्चित्तश्ववणमपि तन्नि-
यमे हेतुः समुच्चीयते । अतएव कचित् परशाखोक्तमपि व्यव-

* उपासनमार्गीया इति ख' ।

स्थितविकल्पविषयत्वेन कल्पसूत्रं उच्यते । विकल्पे तूभयस्या-
शास्त्रार्थत्वमुपसंहारे तूभयस्यापि शास्त्रार्थत्वमतोऽपि नात्रोप-
संहारशङ्का । अत दृष्टान्तमाह सववदिति । यथा सवाः
होमाः सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरीदितत्रेताम्ब-
नभिसम्बन्धादथर्वणोदितैकाग्निसम्बन्धाच्चार्थर्वणिकानामेव कार्य-
त्वेन नियम्यन्ते तथा तत्तच्छाखायास्तथात्वात् तदुक्तएव
कर्मणि तत्तच्छाखिनामधिकाराच्च स्वस्त्रशाखोक्तादन्त्युनानति-
रिक्तकर्मकरणनियम इत्यर्थः । प्रकृतेऽपि यद्रूपोपासनाप्रकरणे
यावन्तो धर्मा उक्तास्तस्मिन् रूपे तावद्भर्मवच्चेनैवोपासना कार्या
तद्वीधकप्रमाणानुरोधान्वतु रूपान्तरीपासनप्रकरणोक्ता साधा-
रणधर्मवच्चेनापि । तथा सति मत्स्योपासकस्य चापश्चरादिक-
मपि भावनौयं स्यात् पुरुषरूपोपासकस्य च लक्ष्योजनायाम-
शृङ्गादिकं । नन्वर्थर्वणोपनिषत्सु श्रीरामोपासनायां योवै चे
मत्स्यकूर्माद्यवतारा भूर्भुवः सुवस्त्रस्मै वै नमो नम इति वाक्ये
न तदितरावताररूपत्वमुच्यते तेन तद्भर्मवच्चमप्याच्चिप्यते ।
सत्यमाच्चिप्यते तद्भर्मवच्चं तत्रायमभिसन्धिः । परमकाष्ठापन्नं
ब्रह्मस्त्ररूपमिदमिति ज्ञात्वा ह्युपासना कार्या । तेनैतस्यैवान्येव-
तारास्तत्तद्रूपेण तानि तानि कर्मण्ययमेव कृतवानिति ज्ञेयं
परं न तु तस्मिन्नेव रूपे अन्यावतारधर्मवच्चमपौति । तथाच
तस्मिंस्तस्मिन्नवतारे तत्तद्भर्मवानिति श्रुत्या बोध्यते न तु सर्व-
त्वेति । तत्र बाधकमुक्तमेव । प्राणाद्युपासनास्त्रेतावाच्चिशेषो यथा
कर्मण्यतिरेके प्रायच्चित्तश्चवणं बाधकं श्रीरामस्त्ररूपाद्युपासनासु
च तेनावतारेणाकृतकर्मणस्तत्र भावनेऽपराधो बाधकोयोऽन्यथा
सन्तानामित्यादिवाक्यच्च । न तथा प्राणाद्युपासनास्त्रधिक-

गुणस्थेतरत्रीपसंहारे किञ्चिद्वाधकं दृश्यत इति स कर्तुं शक्यत
इति । ननु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धवद्वात्वादयमेवा-
तारान्तरेष्वपि लौलाकर्त्तेति ज्ञानमनुपपत्तिमिति चेत् मैवं ।
धर्मियाहकमानेनकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वात् ।
वसुतएव तथात्वात्र काचिक्षङ्गा । यथैकस्यैवान्योन्याभाव-
स्थानन्तभावप्रतियोगिकतद्रूपत्वं तावत्प्रतियोगिकात्यन्ताभाव-
रूपत्वञ्चाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यन्ताभावरूपत्वञ्चाभावा-
भावरूपत्वेष्यभावरूपत्वमेव चाङ्गौक्रियते तथैहाष्टसु अभावत्वस्या-
प्रयोजकत्वात् धर्मियाहकमानस्यैव तथात्वात् । तच्च हेत्तिरौयोप-
निषत्सु ।

अतःपरं नान्यदण्णीयस्थितिः
परात्परं यन्महतो महान्तं ।
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं
विश्वं पुराणन्तमसः परस्तात् ॥

इत्यादि श्रुतिरूपं प्रसिद्धमेव ।

अपरच्च । 'सर्वासासुपासनानां हि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन
श्रुतौ निरूपणं क्रियते । यत्प्रकारिकोपासनाविज्ञानहेतुः स
प्रकारश्च निरूप्यते । एवं सत्येकस्यां शाखायां कतिपयगुण-
निरूपणं तदितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणानामि-
त्यत को हेतुरिति * पुच्छामः । उपसंहारेण प्राप्तिं अनिरूपणे
हेतुं चेद्बौषि तत्र वदाम एवं सति न्यूनगुणनिरूपिका श्रुतिः
स्त्रीक्तानपि गुणान् न वदेत् । तथाहि । उपासनानां ब्रह्म-

* इत्यत्र हेतुरिति ख ।

विज्ञानफलकत्वस्य * निर्णीतिवात् तस्य चैक्जातौयत्वाहृष्ट-
वत्कूप्ताशेषसाधनसाध्यत्वादशेषतद्रूपिकैव श्रुतिर्निरूपयेत्
अन्यातूपासनाया नामोक्तोपासीतेत्येतावदेव वदेत् गुणानामा-
क्षेपलभ्यत्वात् वदेत् । उपसंहार्थानपि वा वदेत् । निरूपयति
च गुणान्नोपसंहार्थान् । न च स्वस्वशाखामाच्छेत्तुणःमुपासना-
सिध्यर्थं सर्वशाखासूपासनप्रकारोक्तिरिति वाच्यं । परशाखाऽ-
ज्ञानेन तदुक्तगुणोपसंहारस्याप्यसम्बवेनोपासनायाएवासम्भवा-
पातात् । तस्मात् स्वस्वशाखोक्तप्रकारिकोपासनायामेव सर्वेषा-
मधिकारात् तदैव ब्रह्मविज्ञानं भवति तैत्तिरीयाणां वाज-
सनेयिप्रभृतौनाज्ञाग्निश्चोमसम्पत्यः स्वर्गद्वय । प्रकृते ब्रह्मै-
क्यात्तत्त्विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानमेव । न हि रूपरसगन्धादिमत्यां
भुवि पुरुषभेदेनैकस्यैव वैकैकप्रकारकं यद्भूज्ञानं न तद्भूज्ञानं ।
एतेनानन्तर्धर्मवत्त्वं ब्रह्मणि ज्ञापितं । तदुक्तं । परास्य शक्ति-
विविधैव श्रूयते स्वाभाविकौ ज्ञानवलक्षिया चेति । अत्र
स्वाभाविकौति विशेषणादविद्याकल्पितत्वं शक्तौनां निरस्तं ।
केचिच्चार्थर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोवतापेच्छादन्येषां तदन-
पेच्छादिद्याभेद इति प्राप्त उच्यते । स्वाध्यायस्यैष धर्मो न
विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्म-
त्वेन समाचारे वेदवतोपदेशनपरे यन्ये आर्थर्वणिका इदमपि
वेदवतत्वेन समामनन्ति नैतदचौर्णवतोऽधीत इति चाधिकृत-
विषयादेतद्वादध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष
इति निर्धार्थ्यते । तस्मादनवद्यं विद्यैकत्वमिति स्त्रार्थं वदन्ति ।

* ब्रह्मविज्ञानफलत्वस्येति खं ।

स चिन्त्यते । न ह्यस्य विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकं । उक्तन्यायेनान्य-
त्रापि तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चानुपसंहारार्थमेवा-
तदर्मत्वं बोध्यत इति वाच्यं । उपक्रमोपसंहाराभ्यां विद्यैकत्व-
निर्णयस्यैव दृश्यमानत्वादुपेक्ष्यइव भाति । ननु तदुक्तिर्यथा
तथासु अतद्दूर्मत्वबोधनस्यानुपसंहारार्थकल्पे कानुपपत्तिरिति
चेत् । उच्यते । सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि तत्त्वात्पर्यकल्पना सएव
च न साधीयान् । तथाहि । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादिषु
स्वाध्यायशब्दस्य वेदवाचकत्वं प्रसिद्धं समाचारशब्दस्य विहित-
क्रियाशाचकत्वञ्च । तत्रोभयोरपि सुखोऽर्थो वाध्यते । तस्मिन्
सम्बन्धित तद्वाधस्त्वयुक्तः ।

किञ्चैव नवग्निष्ठोमसेवोहिष्येत्यादिनोक्ताशङ्काया अनि-
वृत्तिरिति । नन्यर्वणोपनिषद्ग्रन्थे पद्मनाभसु पद्मनाभसु पद्मनाभसु
योऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोकासुष्टु
देवासुष्टु भवन्ति यं सृष्ट्वा सुक्ता अस्मात् संसाराङ्गवन्ति कथ-
ञ्चास्यावतारस्य ब्रह्मता भवति । स होवाच तथैहि नारायणो देव
दृत्युपकर्म्य मथुरास्त्ररूपं निरूप्य निगद्यते यत्रासौ संस्थितः
कृष्णः स्त्रीभिः शक्त्या समाहित इति तेनास्यावतारस्याशेषावता-
राणां मध्ये श्रेष्ठं निरूप्यते । श्रीभागवतेऽपि च एते चांशकलाः
पुंसः कृष्णसु भगवान् स्वयमिति गौयते । पूर्वोक्तरौत्या तु
सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्जीरः सम्बन्धिति । किञ्च
ब्रह्मणो निरवयवल्लैनैकस्यांश्चित्वमन्येषां तदंश्वमित्यपि वक्तु-
मशक्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्त्तिः विशुद्ध-
सत्त्वं तत्र धाम शान्तमित्यादिवाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूतः
सत्त्वनामा भगवदर्मरूपएव कथनास्ति यादृशेन रूपेण भगवान्

कार्यं कर्तुमिच्छति ताटग्रूपन्तं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमा-
विर्भूयायः पिण्डे वङ्गिवत् तत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मि-
न्नवतारे स सींश्च इत्युच्यते तत्र हि विग्रहस्तत्राविर्भूतं ब्रह्म-
स्वरूपञ्च प्रतीयते । विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन धर्मरूपत्वात् तत्रा-
विर्भूतस्यैव ब्रह्मतत्समुदितस्यावतारत्वेन गणनात् तत्रैकस्यै-
वांशस्य तद्रूपत्वं यत् तदेवांशत्वं । यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वयमेव
शुद्धं साकारं ब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स स्वयं पूर्णो भगवान्-
चते । एतदेव च श्रेष्ठमतएव सत्त्वतः पाणिपादान्तत्वं स्वस्मिन्
स्फुटं ज्ञापयितुं तोकादिभावेनाविर्भूत्व । तेन याटग्याटग्-
लौलाविशिष्टं यद्यद्वात्मपौगण्डाद्यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्य-
मेवेति वयं जानीमः । न चैवं सच्चिदानन्दविग्रहोक्तिः सर्वत्र
विरह्मा भवेदिति वाच्यं । सत्त्वस्यापि भगवद्वर्मत्वेन सच्चिदानन्द-
रूपत्वादविरोधात् । मन्त्राद्यधिष्ठानरूपाणि तु विभूतिरूपाणि ।
एतच्च यथातथा भक्तिहृष्टे प्रपञ्चितं । तत्तच्च प्रकाशाश्रयवहा-
तेजस्त्वादिति न्यायेन भगवद्वर्माणामपि सच्चिदानन्दरूपत्वात्
हीनाधिकारिणामयुपासकानां फलप्रेषूनां तत्तत्फलदानार्थ-
मैख्यार्थादिरूपेण तत्र तत्र स्थितत्वमेव । नन्वेकस्यैव शुद्धस्यैवा-
नन्तरूपत्वं भवतैवोक्तमतो मत्यादिरूपेष्वपि नाधिष्ठानत्वेन
सत्त्वं वक्तुं शक्यं । किञ्चैवं निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिद्धतीति
सत्त्वाश्च त्रहितप्राक्षोक्तिरथनुपपन्नेति चेत् । मैवं । सत्त्वाधि-
ष्ठानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेनानपनीद्यत्वात् । तत्त्वोक्तं यदेकमव्यक्त-
मित्यादि* । प्राक्यं हि भक्तिनिमित्तकं सा तु बहुविधिति तदत्-

* यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति स्वं ।

रूपं प्राकच्चमपि तथा * । सर्गादिकार्येष्वधिकृतानां भक्तानामितरासक्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्तेहवत्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन मत्स्यादिरूपोऽपि तदर्थं तद्वावधानेन प्रकटीभवति । ये तु भगवत्स्वरूपमात्रासक्तास्तदर्थं स्वयमेवातद्वावधानेन प्रादुर्भवति । एतेनैव निराकारत्वशङ्कापि † निरस्ता । एतेन सोपधिस्तेहवदर्थमेव मत्स्यादिरूपप्राकच्चस्यापि तथात्वात् सोपाधिस्तेहवत्त्वपि पुरुषार्थदानस्यानुषङ्गिकत्वात् पुरुषविध इति श्रुतेश्वैतदेवरूपं रसो वै स इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्य निरूपधिस्तेहवतां विषय इदमेव च श्रैष्ट्यं मत्स्यादिरूपन्तु सोपधि तदतामेव तथा ताटक्तदतामर्थं एव प्राकच्चादित्यवसौयते । एवं सति गुणभेदस्याप्रयोजकत्वात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं ब्रह्मणो निष्प्रत्यूहं ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

वैद्यैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना । उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेदर्दर्शने होषत्र दर्शयति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति । उदित्यव्ययमर्थर्थकं । तथाचारमल्यमप्यन्तरं कुरुत इत्यर्थः ।

उपसंहारोऽर्थाभेदादिधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

ननु पूर्वसूत्रोक्तरौत्या गुणोपसंहारो न क्वचिदपि प्राप्तावसर इति सिद्धं । दृश्यते चोपसंहारः श्रीरामोपनिषद्सु योवै ये

* न तथिति खं ।

† निराकारत्वशङ्का इति खं ।

मत्स्यकूर्माद्यवतारा इत्यादिनोक्तावताररूपत्वस्य श्रीरामे
नमस्ते रघुवर्याय रावणात्कराय चेत्यादिषु तद्विग्रहच्छब्द-
विषये श्रीत्रजनाथे रघुर्थ्यलादेरित्याशङ्का तत्रयोजकं रूपमाह ।
उपसंहार इत्यादिना । उक्तस्यलादिषु य उपसंहारः * सत्वर्थस्य
पदार्थस्य भगवल्लक्षणस्योऽभयताप्यभेदादित्यर्थः । नन्वेवं सति
मत्स्ये शरचापादिकं पुरुषे † शृङ्गादिकं भावनीयं स्यादिति चेत् ।
तत्राह । विधिशेषवदिति । यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादौ-
नामग्निहोत्रलादिलक्षणे धर्मे समानेऽपि सति स्वस्त्रशाखोक्त-
प्रकारकस्यैव करणं नान्यशाखोक्तधर्मोपसंहार एवमि-
हापि तत्तद्वतारोपासकस्य तत्तद्वाधारणधर्मवत्त्वेनैवोपासनं
नान्यावतारधर्मवत्त्वेनापीत्यर्थः । यदा मत्वर्थीयोवत्प्रत्ययोऽव ।
तथाच विधिशेषोऽर्थवादस्तदृत् समानत्वे भवति यत्तत्र चोप-
संहार इत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयं । एकस्यां श्रुतौ यस्य कर्मणो
यत् फलमुच्यते तदितरस्यां तस्यैव कर्मणस्तदितरत् फलमुच्यते ।
एवं सति द्वितीयशुत्र्युक्तफलकामनयापि तदेव कर्म कर्त्तव्यं
भवतीति तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः । यथा यदैखदेवेन यजते
प्रजाएव तद्यजमानः सृजत इत्येका श्रुतिरस्य यागस्य प्रजा-
फलकत्वमाह । यदैखदेवेन यजते । अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति
तस्मादैखदेवेन यजमानः । संवत्सरौणाथ् स्वस्त्रिमाशास्त्र
इत्याशासीतेति द्वितीया श्रुतिराह तत्रोक्तरौतिरिति । यत्तु

* उक्तस्यलादिषु उपसंहार इति खं ।

† भावलक्षणस्येति खं ।

‡ पुरुषे च इति खं ।

विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैक्रमग्निहोत्रादिकर्मं
सर्वत्रेत्यर्थमेदादुपसंहार इति तत्र साधु । अग्निहोत्रादेस्तत्त-
च्छाखिनां स्वस्वशाखोक्तप्रकारस्यैव करणादतिरेके प्रायश्चित्त-
अवणान्नान्यशाखोक्तप्रकारसंहारः शक्यवचनः । प्राणाद्युपासना-
स्वधिकगुणस्येतरत्रोपसंहारे न किञ्चिद्वाधकं दृश्यत इति तत्र
स कर्तुं शक्यत इति चकारेण तदादयः संगम्भन्ते । वसुतसु
पूर्वसमुच्चयार्थशकारः । शाखान्तरोक्तप्रकारसंहारप्रयोजनाभावस्य
स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यत्र निरूपितत्वात् । उपसंहारवौज-
मनेन सूत्रेणोक्तं ।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

ननु उपासनासूक्तन्यायेन गुणोपसंहारीह्युपास्यानां ब्रह्मत्वे-
नैक्ये सति भवति । मिथोविरुद्धानां गुणानां शान्तत्वक्रूरत्व-
तपोभोगादौनामुपसंहारे क्रियमाणे स्वरूपाणामन्यथात्वं अब्रह्म-
त्वं स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः शब्दादिति । एकत्वैकरसत्वादिधर्म-
निरूपकश्चुतेरित्यर्थः । समाधत्ते नाविशेषादिति । एकरसत्वं
यद्या श्रुतिवलान्निर्णयते तथा विरुद्धधर्मवत्तमपि तत एव तथे-
त्यर्थः । तेन वस्त्रेव तत् ताद्भन्तव्यमिति भावः ।

न वा प्रकरणभेदात्परोवरौयस्वादिवत् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रोक्ताशङ्कानिराकरणं वा विकल्पेन पूर्वोक्तात् प्रका-
रान्तरेण कर्तव्य इत्याह । न वेति । तसेवाह । प्रकरणभेदा-
दिति । अत्रायं भावः । श्रुतिप्रामाण्याद्यावत् तदुक्तधर्मवत्
ब्रह्मेति मन्तव्यं । एवं सति याद्ग्रोऽधिकारिणी याद्गवेद्यं

रूपं ताटशस्य तस्य ताटक् तन्निरूपयति प्रकरणभेदेन । तथाच ज्ञानप्रकरणे ज्ञानाधिकारिणो याटग्रूपं ज्ञेयं ताटत्वात् तस्मै निरूपयति अटशमयाह्यमित्यादिरूपा श्रुतिः । भक्तिप्रकरणे तु भक्तिर्वहुविधत्वात् याटग्याटग्भक्तानां याटक् याटक् तदनुभवविषयः स्ताटकाटत्वन्निरूपयत्यर्वणोपनिषदिति । अत दृष्टान्तमाह । परीवरौयस्त्वादिवदिति । अस्मिन्मे लोकेऽक्षु-स्यादिति कामवत आरायावान्तरदौचापूर्वमुक्ता । तदये परी-वरौयसौमवान्तरदौचामुपेयादः कामेयेतामुम्भिमे लोकेऽक्षु-स्यादिति चतुरोयेऽथ चौनय द्वावयैकमेषा वै परीवरौयस्य-वान्तरदौचेति पठितं । अस्य दौचाप्रकरणे पठितत्वादौचाँ विनोक्तरीत्या वर्ते तु न परीवरौयस्त्वमेवं भक्तिप्रकरणीयानाम-यर्वणोपनिषदाद्युक्तरूपाणां न भक्तिरहितोपास्यत्वं । ज्ञान-साधनत्वेन विष्णुस्त्वरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं नेति । अथवा पूर्वसूचेण सर्वरूपेषु मिथः सर्वधर्माणामुपसंहारः प्राप्तः । स चै-कान्तिभक्तानुभवविकृद इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमाह न वेत्या-दिना । सर्वेष्वतारेषु भगवदवतारत्वेन साधारणी भक्तिर्यस्य स सर्वचौपसंहारं करीतु नाम यस्त्वेकान्ती तस्य ल्लेहोत्कर्षेणान्तः-करणमेकम्भिन्नेव रूपे पर्यवस्थितमिति रूपान्तरमन्तःकरणारूढः न भवत्येवेति नोपसंहारसम्भावनापौति । तदेतदुच्यते न वेत्य-नेन । तत्र हेतुः प्रकरणभेदादिति । श्रुत्यादिषु तत्तदधि-कारिणमुहिश्य तत्त्वप्रकरणसुक्तं तेनात्र प्रकरणपदेनाधिकार उच्यते । एवं सत्युपासकादिभ्य उक्तरौलीलाटाधिकारादित्यर्थः

* याटग्नुसवविषय इति खं ।

सम्बद्धते । परोवरीयस्वादिवदिति । परस्मात्परश्च वराच्च वरौ-
यानिति परोवरीयानुज्ञीयः । तथा चाच्चादित्यादिगतहिरण्यश्म-
शुत्वादिगुणविशिष्टोपासनाया अप्युज्ञीयोपासनत्वेन सामेऽपि
सर्वोत्कृष्टत्वेनात्रोज्ञीयोभासत इति न हिरण्यश्मशुत्वादि-
गुणोपसंहारः परोवरीयस्वगुणविशिष्टोज्ञीयोपासनायामेवं प्रकृ-
तेऽपौति ।

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

एकान्यनेकान्तिनोरपि श्रीरामोपासकत्वादिसंज्ञा तविशि-
ष्टेत्येकान्तिनोऽप्युपसंहारो युक्ता इत्याशङ्कोत्तरन्तु न वा प्रक-
रणभेदादित्यनेनैवोक्तं । संज्ञा तु लौकिकव्यधिकारस्वान्तरः
सएव वलोयानिति । संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्यभिचारमाह अस्ति
तु तदपौति । प्रभिति * भेदेवप्युपासनेषु परोवरीयस्वादिषु
सञ्जैकत्वमुज्ञीयोपासनेऽप्यस्तौत्वर्थः ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

अथेदं विचार्यते । उपास्येषु रूपेषु वाल्यपौगण्डादिक-
मप्युच्यते । तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकभाव आपततौति तत्रोक्तं
सच्चिदानन्दत्वमनुपपत्तं स्यात् तेषां सदैकरूपत्वात् प्राकृतत्वे च
सर्वमसमञ्जसं स्यादिति प्राप्त आह व्याप्तेरिति । सर्वतः
पाणिपादं तदित्यादिश्वतेः साकारमेव व्यापकभिति । चकारात्
सर्वरस इति शुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां याद्वग्रूपेण
लौलारसानुभवस्ताद्वग्रूपं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटी-

* भित्तेरिति खं ।

करोतोति वाच्यादिभावोपपत्तेः सर्वमुपपत्रमित्यर्थः । तेन यावदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति सिद्धं । ननु ब्रह्मधर्मवच्चेन * ते सर्वे नित्या वाच्यास्ते च तत्तद्वक्तविशिष्टास्तत्र चैकस्यैव भक्तस्य पौर्वा-पर्येणानेकलौलासम्बन्धित्वं श्रूयते । तथाच पूर्वलौलाया नित्य-त्वेन तत्सम्बन्धिभक्तस्यापि तथात्वं वाच्यं । एवं सति तस्यै-वाग्मिलौलासम्बन्धोऽशक्यवच्चनः । तथा वच्चेन तु पूर्वलौलाया नित्यत्वं † भज्येत । नित्यत्वे लग्निमलौलासम्बन्धिनो भिन्नत्वं‡ स्यात् तत्त्वानुभवे तदावेदकमानविरुद्धमित्यत उत्तरं पठति ।

सर्वाभेदादन्यत्वेमे ॥ १० ॥

लौलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहाभेदाद्-ब्रह्मणशैकत्वात् पूर्वलौलातोऽन्यत्रोत्तरलौलायामपौमे पूर्व-लौलासम्बन्धिन एव त इत्यर्थः । अत्रेदमाकृतं । रसो वै स इति श्रुत्या § सर्वरस ॥ इति श्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णीतं । तथाच यस्य रसस्य ये विभावानुभावादिरूपास्तः स रसः सम्पद्यत आतानवितानात्मकतनुभिः पट इवातस्तत्त्वादात्मां रसस्येति सर्वाभेदोनिःप्रत्यूह इति । ननु विरुद्ध-दिक्योरेकजातीयभाववतोभैक्ष्यतिशयेन युगपदेकजातीयलौला-सहितभगवत्त्रादुर्भावे भगवतो व्यापकत्वेनैवं प्रादुर्भावस्थोप-

* ब्रह्मधर्मत्वेनेति खं ।

+ नित्यत्वे इति खं ।

‡ सम्बन्धिभिन्नत्वमिति खं ।

§ अत्याचेति खं ।

|| खपुलके सर्वरस इति श्रुतिर्न परिएहीता ।

पत्रत्वेऽपि लौलापदार्थानामव्यापकत्वात् युगपदाविर्भावोऽनुप-
पत्रः * । भक्तयोः समानत्वाङ्गकिमार्गविरोधापाताहिनिगमका-
भावाच्चैकत्र मायथा प्रदर्शयतीति च वक्तुं युक्तमिति शङ्खा-
येताभ्यां सूत्राभ्यां निरस्तेति ज्ञेयं । ब्रह्मणे व्यापकत्वालौला-
याच्च तेन सहाभेदात् तथात्वादेकस्मै भक्ताय यथा ब्रह्मणा
सह लौलापदार्थां आविर्भवन्तीति सर्वसामञ्जस्यात् । ननु व्यापकत्व-
वत् पूर्णानन्दैश्वर्यवीर्यादयोऽपि धर्मस्तेषु प्रतीता भवेयुः
न चैवमस्ति दुःखसम्भावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति यतः । एवं
सति व्यापकत्वमपि न वक्तुं शक्यं तु त्वादत उत्तरं पठति ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मणएव धर्माः
लौलापदार्थासु ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते । व्यापकस्य
धर्मिणोऽनागन्तुकधर्मस्य व्यापकत्वनियमात् न हि धर्मेषु
पूर्णानन्दत्वादयः सम्भवन्ति । धर्मित्वापत्याधर्मव्याहरतेः † । अत-
एवाच प्रधानपदमुपात्तं गुणभावेन लौलापदार्थानामाविर्भाव
इति ज्ञापयितुं ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्निरूपत्वयापत्त्यौ हि भेदे ॥ १२ ॥

ननूपासकस्य प्रियत्वादिप्रकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वादि-
धर्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे निरूपितमिति

* आविर्भावानुपपत्तेरिति ख' ।

† व्यपहरेत्वरिति ख' ।

लीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपासकस्य प्रियशिरस्त्वादिधर्माणामुपसंहारः कार्ये इत्याशङ्का परिहरति प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकप्रियत्वादिज्ञानं लीलास्थानां चित्तशङ्कागत्प्रेचाभावात्र सम्भवतीति न तेषामत्रोपसंहारः कार्ये इत्यर्थः । अथवा नन्वानन्दमयोपासनामथर्वणोपनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वतः मुरुषरूपे पञ्चाद्युपसंहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूपस्वैवोक्तत्वात् मुरुषरूपः कथमानन्दमयः । तथात्वे वा कथं नोक्तोपसंहारः । अपरच्च । मोदप्रमोदयोरुपचितानुपचितानन्दरूपयोर्युगपतत्वेन देशभेदेनापि भिन्नतांनित्यानन्दैकरसे ब्रह्मणि ताट्टगरूपकथनमनुपपत्रमित्याशङ्का परिहरति । प्रियशिरस्त्वादौति । यद्यथर्वणोपास्यात् प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य भेदः स्यात् तदा तदप्राप्तिः । स्यात्र च तथेति प्रियशिरस्त्वादिकमुपासनामार्गीयस्याप्यथर्वणिकादेशरूपसंहार्थमेवेत्यर्थः । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परोक्तवादपक्षेऽपि तत्र भेदाभावात्मोदप्रमोदयोर्न त्वदुक्तरूपत्रमित्यर्थः । ब्रह्मधर्माएव भिन्ना इत्युपासनायै तानादाय शिरःपाण्यादि निरूप्यत इति तदैव निरूपितमस्माभिः । यद्यप्यानन्दमयाधिकरणएवास्यार्थस्योक्तत्वान्वेयं शङ्का सम्भवति तथापि गुणोपसंहारप्रसङ्गे ॥ मिथ्यावादिन आपाततः शङ्का सम्भवतीत्याचार्ये-

* चित्तशुद्धिप्रेचाभावादिति ख ।

+ देशभेदेनाभिन्नतादिति ख ।

‡ तदा तदप्राप्तिः स्यादिति ख पुस्तके नास्ति ।

§ प्रगङ्गः इति ख ।

णोक्ता निरस्ता । ननूपास्यरूपस्याविरुद्धाएव गुणा उपसंह-
र्त्तव्या न तु विरुद्धाः । तथाच पुरुषरूपे पच्चादि विरुद्धमिति न
तदुपसंहार्थमित्याशङ्कग्राह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासमाना धर्मास्त्वेऽप्युप-
संहर्त्तव्याः । तत्र विरोधव्यवच्छेदज्ञापनाय तु शब्दः । तत्र
हेतुर्थसामान्यादिति । अर्थः पदार्थः आनन्दमयत्वलक्षणस्य स्य-
समानत्वादेकत्वादित्यर्थः । अथानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण
ये प्रियत्वादिधर्मास्त्वेषामेवोपसंहारः कार्यः न तु पुरुषरूपे
पच्चादीनामपौत्र्यग्रिमं पठति ।

आधानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आनन्दस्वरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमागीयाः परोक्तवादे-
नोचन्ते प्रियत्वप्राधान्यादयस्त्वेषां सर्वषां ध्यानमासमन्ताद्यानं
तदर्थं ये धर्माः * प्रयुक्तास्त्वेषामेवोपसंहर्त्तव्या नान्ये । तत्र हेतुः
प्रयोजनाभावादिति । ध्यानपदार्थस्य तावद्विरेव सिद्धेरधिकोप-
संहारे तथात्वादित्यर्थः । अन्येषामनुपसंहारे हेत्वल्लरमप्याह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

प्रियमेवेत्यादिना परोक्तवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीना-
मेव भावना कार्या न तु यथाशुतानां शिरःपच्चादीनां । तेषा-
मविवक्षितत्वात् । तत्र हेतुरात्मशब्दादिति । आनन्द आत्मे-

* तदर्थं च धर्माः इति ख' ।

† उपयुक्ताः इति स्त्र' ।

त्वनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादौनां रसात्मकानामात्मा
स्वरूपमानन्द इत्युक्तं । अये रसी वै स इति वस्त्रमाणत्वात्
तस्य च स्थायिभावात्मकत्वात् तस्यैवानन्दमयत्वात् प्रियविषयक-
लौलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्दरूप-
त्वात् तेषामुपासना तृत्तमाधिकाराभावात् शिरःपचादिरूपेण
कार्येति भाववत्तौ श्रुतिस्तथा त्वरूपयत् । एतेन यत्परम्परा-
सम्बन्धेऽप्युपास्त्वं तदस्य महत्वं * कियद्विधिवाच्यमिति
ज्ञाप्यते । एवं सत्युपासनामार्गीयोपास्यं विभृतिरूपं न तु मूल-
रूपं यत्र योगीन वाक्यादिति ज्ञेयं ।

आत्मगृह्णौतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

तैन्त्रीयकेऽन्नमयादिनिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य
तस्यैष एव शारीर आत्मा † यः पूर्वस्येति सर्वत्र निगद्यते ।
तत्रानन्दमयपर्यन्तं शारीरात्मत्वकथनाङ्गवति संशयः । शरीराभि-
मानौ जीवएव कश्चिदुत ब्रह्मैव । तत्र शारीरपदात् जीवएव
भवितुमहेति । तथा सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते ।
उच्यते च भार्गवां विद्यायां अत्र ब्रह्मेति व्यजानादित्यारभ्या-
नन्दमयपर्यन्तमानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यन्तस्या श्रुत्या ब्रह्म-
त्वमित्युभयतः पाशारज्जुरिति प्राप्त आह । इतरवत् जीववत्
आत्मगृह्णौतिः आत्मगृहणं । तस्यैष एव शारीर आत्मेति यत्तदुत्त-
रात् । यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्द-
मयस्त्वाङ्गेतोरित्यर्थः । अत्रमयादिषु सर्वेषानन्दमयस्यैतोक्त-

* उपास्यमहत्वमिति खं ।

† पुरुषएव शारीर आत्मा इति खं ।

तज्जच्छरीराभिमानित्वात् तथा । एतद्यथातथानन्दमयाधिकरणे * प्रपञ्चितमस्माभिः । अथ वाऽन्योऽन्तर आत्मेत्यन्नमयादन्यत् सर्वत्रीकृत्वात् पूर्वेपूर्वनिरूपितो यः स इतर इत्युच्यते । तथाच यः पूर्वस्येति शुत्येतरवत् पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्याप्यात्मग्रहणं कथनं यत्तदुत्तरादिति ।

अन्वयादिति चेत्सादवधारणात् ॥ १७ ॥

ननु सर्वत्रान्योऽन्तर आत्मेति शुत्या प्रत्येकमन्नमयादीनां भेदनिरूपणाच्छारीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव † आत्मा शरीराभिमानौ सर्वत्रीच्यते । आनन्दमयेऽपि तथोक्तिर्यां सा आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापकत्वेन ‡ सर्वत्रान्वयात् सर्वेषु शरीरेषु सम्भादित्याथङ्गत तन्निरासायोक्तेऽर्थे उपपत्तिमाह । स्यादित्यादिना । स्यात् । आनन्दएतोक्तसर्वशरीराभिमानौ भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुरवधारणादिति । एष एवेत्येवकारेणितरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्दीर्घादित्यर्थः ।

कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥

तैत्तिरीयके पद्यते । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूत्तद्युपकम्य महाभूतस्त्रिमुक्ता आत्मायते एत्यित्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्तं अन्नात् पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति । एतद्येऽन्नस्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्ता येऽन्तं ब्रह्मोपासत इत्युच्यते । भृगुवरुणसंवादे चात्रं ब्रह्मेति व्याजानादित्युच्यते । तत्र स वा

* एतत् यथानन्दमयाधिकरणे इति ख' ।

† शारीरपदाच्च भिन्नो जीव इति ख' ।

‡ व्यापकत्वेनेति खपुलके नास्ति ।

एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यनेन पूर्वीक्तएव पुरुष उच्यत उत तद्ग्रन्थ
इति भवति संशयः । किमत्र युक्तं पूर्वीक्त एवेति । यतः पूर्वीक्त-
स्यैव स वा एष इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते तत्र ब्रह्मत्वेनोपा-
सना कार्येत्यभिप्रायेण ब्रह्मत्वेन स्तूयत इति प्राप्त आह । कार्या-
ख्यानादपूर्वमिति । पूर्वस्यात्त्वकार्यस्य पुरुषस्याख्यानात् स वा
एष इत्यनेनाग्निशुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपिपाद्यिषितमन्नरूप
मेवोच्यते न तु पूर्वमित्यर्थः । स वा एष इति प्रत्यभिज्ञान-
मिति यदुक्तं तत्र । अत्रात् पुरुष इत्यनेनाधिभौतिकतन्निरू-
पणात् स वा एष इत्यनेनाध्यात्मिकतन्निरूपणादुभयोश्च भेदात् ।
अतएव संशयाभावायाह । वै निश्चयेन । एष वक्ष्यमाणः पुरुषः
सः । आध्यात्मिकत्वेन प्रसिद्धोऽन्नरसमय इति । अत्यथा ब्रह्मा-
त्मकतयोलच्छासाधनेनाधिकारे सम्पन्नेऽन्नं ब्रह्मेति व्यजाना-
दिति न वदेत् । न चैतदपि तत् तथात्वेन स्तूयत इति वाच्यं ।
श्रुतेः प्रतारकत्वापर्त्तेः । आनन्दमयान्तमेवमेव निरूपणात् ।
अतएवास्याप्यात्माये निरूपितो यः पूर्वस्येति सत्त्वाधिदैविक
आनन्दमयः । अथवा वाजसनेयशाखायामात्मेत्येवोपासीतेत्युप-
क्रम्य तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयोविज्ञात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्माद-
न्तरतरं यद्यमात्मेत्येतदग्नेऽन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्येष्वरो हि
तथा स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीतेति पश्यते । अत्रात्मौपाधिक-
त्वात् सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मपदेन जीवात्मनएव प्रियत्वेनोपासना
विधीयत उतेष्वरपदात् परमात्मन इति भवति संशयः । किमत्र
युक्तं जीवात्मनएवेति । अतः * यथा पुत्रादेरात्मौपाधिकप्रिय-

* कुतः इति खं ।

त्वोक्त्वा जीवात्मनेव प्रियत्वमुच्चतेऽन्यत्र श्रुतौ तथेहापि प्रेयः
युत्रादिल्लादिकथनाज्ञीवात्मैव भवितुमहंतीति प्राप्त आह ।
कार्याख्यानादपूर्वमिति । इतः पूर्वमान्नायते प्राणन्नैव प्राणो
नाम भवति वदन्वाक् पश्चंश्चज्ञः शृग्खन् श्रीत्रं मन्वानोमन-
स्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येवेति । तथाच प्राणनवदनादि-
कार्यैः क्षत्रस्त्रप्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथ-
नादपूर्वं । पूर्वं पुत्रवित्ताद्यभिमानदशायां न वा अरे पल्युः
कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिना यवियत्वेनोच्चते तस्माद्ग्रन्थ-
मानश्चवाच्यमन्तेय्यथैः । लोके हि प्राणवायुवागिन्द्रिया-
दीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता न तु जीवस्य अत एवाप्ये श्रुतिराह
ईश्वरो हि तथा स्यादिति । अत एव प्रियोऽन्यस्मात् सर्वस्माद-
न्तरतरं यदथमात्मेत्याह । अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिशये-
नान्तरमन्तरतरं पुरुषोक्तमस्तरूपमेव भवितुमहंतीति एतेन
विग्रहस्यैवात्मरूपत्वं सिद्धति । तेनाविकृतत्वपरमानन्दत्वा-
दयोऽपि धर्मा उपसंहर्त्याः । ननु विग्रहे चज्ञःश्रीवादीनां
वैलक्षण्यप्रतीतेरात्मनश्चकरसत्वादुक्तकर्मनामवत्तं ब्रह्मण्यनुपपत्त-
मित्याशङ्कोक्तरं पठति ।

समान एवं चाभेदात् ॥ १६ ॥

चोऽप्यर्थैः । तथाचैवमपि सति श्रीवचक्षुरादिवैलक्षण्य-
प्रतीतावपि सति समान एकरूपएव न तु विषमस्त्रव हेतुर-
भेदादिति । चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः । अति-
दमाकृतं । तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामौति श्रुतेरूपनिषदेयमेव
ब्रह्मस्तरूपं । तात्प्राणन्नैव प्राणो भवति वदन्वागित्यादिरूपाः

प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यानर्थान् स्वरूपेनैव गृह्णद्वयं तत्तच्छद्वाच्यं
भवतीति वदन्ति । तदाच्यता च व्यवहार्यत्वे । स च तदेतत्
प्रेयः पुत्रादिवाक्यैकवाक्यतया निरूपधिक्षेहवतामेव व्यवहार्य
इति ज्ञाप्यते । स चाविभूतेऽवताररूपएव सम्भवति । एवं सति
तत्र भक्तैर्भगवद्विग्रहे तत्तद्वयवेषु भेदेन यथायथा व्यवज्ञियते
तथातथैव तदेकमेवाखण्डसच्चिदानन्दरूपं व्रह्मेत्यर्थः सम्पद्यते ।
एवमिधो लोके न प्रसिद्धौ इत्यसम्भावना स्यात् तदभावायाग्रे
श्रुतिराह दैश्वरो हि तथा स्यादिति । एतेनाविभूतरूपे व्यापक-
त्वैकरसत्वसच्चिदानन्दत्वादयो धर्मां उपसंहत्तेव्या अनाविभूते-
पौति स्थितं । एवं सत्याविभर्विऽनाविभर्विऽपौश्वरः समानः । न
ज्ञाविभर्विके कांशनागन्तुकान्यर्मानादायाविभर्वतीति वक्तुं शक्यं
अनाविभूतस्यापि एवं आविभूतप्रकारेणैवाभेदादिव्यपि सूक्ष्मार्थः
सूक्ष्मकाराभिमत इति ज्ञातव्यं । चकारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं
समुच्चौयते । एवं साक्षादाविभूतभगवद्रूपे पूर्णनलधर्मास्तुपा-
सकेनोपसंहर्त्तव्या इति सिद्धं ।

अथ यत्र कार्यचिकीर्यया जीवे स्वयमाविश्वति तदावेशात्त-
दर्शन्नायपि केचित् तस्मिन्नाविभर्वत्वं तत्रोपासकेनाखिलब्रह्म-
धर्मोपसंहारः कर्त्तव्यो न वेति शङ्कासमाधानं विकल्पेनाह
सूक्ष्माभ्यां । तत्रादौ विधिपत्तमाह ।

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्रापि जीवेऽप्येवं ब्रह्मणौपासना कार्या । तत्र हेतुः
सम्बन्धादिति । अयोगीलके वक्त्रेरिव तस्मिन्नावेशलक्षणः सम्ब-
न्धोऽस्तीति तत्त्वेन व्यपदेशाच्च तथेत्यर्थः । अतैवं ज्ञेयं । अयन्तु

जौवोऽत्राविष्टं भगवन्तमहसुपासद्वति जानाति चेत्तदा न सा जीवगामिन्युपासना किन्तु ब्रह्मगामिन्येव । तत्राखिलधर्मोपसंहारे न किञ्चिद्वाधकं । यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञात्वोपास्ते तत्रापि तथा यथोपासते तथैव भवति । तद्वैतान् भूत्वावतीति श्रुतेर्गुर्वादौ जौवलबुद्धिः^{*} निषेधाच्च तथा । तत्तदुपासकस्य * तदुपासनासिद्ध्यर्थं तत्फलदानार्थच्च ताटग्रूपो भगवानाविश्वतीति च तथा । यस्वन्तरङ्गभगवद्वक्त्रं हृद्याविर्भूतभगवत्कं ज्ञात्वैतद्वज्जनेनाहं भगवन्तं प्राप्यामौति ज्ञात्वा तमेव भजते स भक्तिमार्गीय इति भक्तहृद्याविर्भूतेऽपि रूप उपसंहारो धर्माणां तेन न कार्यं द्रव्यग्रिमं पठति ।

न वाविशेषात् ॥ २१ ॥

अनुपसंहारे हेतुरविशेषादिति । अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्भजनरसास्त्रादनेन विस्तृततदाविष्टभगवत्कल्पेन तन्निरपेचत्वेन वा तदाविष्टभगवति गुणोपसंहारेऽनुपसंहारे वा भक्तोपासनाया विशेषाभावादित्यर्थः । अनुपसंहारस्याच वाधकत्वाभावज्ञापनाय वा शब्दः । विशेषादिति वा । पूर्वं विहितत्वेन भगवदाकारादिषु भजनं कुञ्चनप्युक्तरूपभक्तसङ्गेन तद्वज्जनेन च पूर्वस्माद्विशिष्टं रसमनुभूतवानिति रसास्त्रादे विशेषाद्गुणोपसंहारं स न करोतीत्यनुवादः । विहितत्वेन गुणोपसंहारपूर्वकोपासनायां नौरसत्वेन अनादरज्ञापनाय वा शब्दः । भगवदवताररूपोऽपि वादरायणः प्राप्तिकोऽपि भक्तिमार्गस्मरणे तदौय

* जौवबुद्धिनिषेधादिति ख ।

+ तत्र याटगुणोपासक इति ख ।

रसावेशपरवशस्तद्वावस्तभावमनूक्तवान् । अपि च । उपसंहारो* हि तत्वागुक्तानामन्यत्रोक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रं । उक्तरूपमक्तरूपं भक्ताय तु तद्वजनीये भक्तएवालौकिकाननु भावान् भगवान् प्रत्यक्षं दर्शयतौति न तत्रोपसंहारापेक्षा-गम्भोऽपौत्युत्तरं पठति ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्खसेव्येत्यलौकिकं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भग-वति तत्स्त्वारकत्वस्त्रेत्वादीनामपि तदाज्ञापेत्तित्रं दृष्ट्वा द्युलोक-व्यापकत्वस्योपसंहारं करिष्यतौत्याशङ्काह ।

समृतिद्युव्याप्तगपि चातः ॥ २२ ॥

राणायनीयानां खिलेषु पद्यते । ब्रह्मज्ञेष्ठा वीर्या समृ-
तानि ब्रह्माये ज्येष्ठं दिवमाततान् । ब्रह्म भूतानां प्रथमत्तु
जज्ञे तेनाईति ब्रह्मणा स्पर्दितुं क इति । अस्यार्थसु अन्यैहि
पुरुषैः सहायानपेत्य विक्रमाः सच्छ्रुयन्ते तेन तत्पराक्रमाणान्त-
एव नियतपूर्वभावित्वरूपकारणत्वे ज्येष्ठाः ब्रह्मधर्माणान्
ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं सृष्ट्यादि करोतौत्यर्थः । एवं सति
ब्रह्मज्ञेष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्ञेष्ठानि वीर्याणि । अत छन्दसि वहु-
वचनस्त्रडादेशः । किञ्च । अन्येषां वीर्याणां वलवद्विर्मध्ये भद्रो-
ऽपि भवति तेन ते खवीर्याणि न सम्बिभृति ब्रह्मवीर्याणि तु
ब्रह्मणा समृतानि निःप्रत्यूहं समृतानीत्यर्थः । तत्र ज्येष्ठं

* सं उपसंहारीहीति ख ।

ब्रह्मागे इन्द्रादिजननः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्यास-
वन्नित्यमेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । देश्टोऽपरिच्छेदसुक्ता काल-
तोऽपि तमाह । ब्रह्मेति । भूतानामाकाशादीनां पूर्वमेव जज्ञे
आविर्वभूवेत्यर्थः । एतेन वौर्यसमृतिद्युव्यासिप्रभृतिमाहात्यमुक्तं
भवति । तथाच समृतिश्च द्युव्यासिश्च तयोः समाहारस्थथा ।
एतावपि स तत्र नोपसंहरति । तत्र हेतुनंवाविशेषादिति
सूतोक्तं एवेत्यतिदिशत्यत एवेति । एतद्यथा तथा तत्रैवोक्तं ।
विषयवाक्योक्तराद्वौक्तधर्मानुहेशेनैवं ज्ञायते भक्तस्यैहिकपार-
लौकिकोपयोगिधर्मोपलक्षणार्थं इयोरेवोहेशः कृत इति । चका-
रेण दर्शनमयुक्तं समुच्चौयते । अन्यच्च । स्वर्द्धकृतिसम्भावनायां
हि तद्योग्यतानिषेधः सम्भवति सा चाविर्भूतेव भगवति
सभवतौत्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमाविर्भूतस्य तस्यैतया श्रुत्या
माहात्यमुच्यत इति गम्यते । एवं सति एतदाक्योक्तधर्मयोरे-
वानुपसंहार्यत्वेन यत् कथनं तत्तु भक्तहृष्याविर्भूतं ब्रह्माप्येवं-
भूतमेवेति ज्ञापनाय अतो युक्ताएवानुपसंहारः ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

तैत्तिरीयके सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राचः सहस्रपात् स
भूमिं विश्वतो वृत्ता अल्पतिष्ठशाङ्गुतं पुरुषएवेदथ सर्वं यद्गूतं
यत्त्वा भव्यमित्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते । तत्रैव ब्रह्मविदा-
प्रोति परमिति प्रश्ने स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यारभ्य
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयात्मकं ब्रह्मस्तरुपं निरू-
प्यते । तत्र सर्वत्र स च पुरुषविधेवेति च पर्यते । अत्रा-
न्नमयादिषु पुरुषसूक्ते च पुरुषपदश्वरणादन्नमयादिषु सहस्र-

शौर्पवच्चायुपसंहारः कर्त्तव्यो न वेति भवति संशयः । किमत्र
युक्तं । उपसंहर्त्तव्यमेवेति । कुतः । सर्वत्र ब्रह्मणएवोपास्य-
त्वादत्राप्युपासनोक्तेब्रह्मत्वपुरुषत्वयोरविशेषादिव्यैक्यादिति प्राप्त
उच्यते । पुरुषविद्यायामिवेति । अन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवच्चा-
दिकं नोपसंहर्त्तव्यं । कुतः । पुरुषविद्यायां यथा पुरुषस्वरूपं
निरूप्यते न तथेतरेषामन्त्रमयादीनां विज्ञानमयान्तानां स्वरूपं
प्रकरणे* निरूप्यते । अत्र हि पुरुषत्वसुच्यते । सहस्रपदमनेक-
त्वोपलक्षकं अन्यथाक्षणां शिरोभ्योदैगुण्यं वदेत्तेन साकारव्याप-
कत्वमुक्तं भवति । तत्र पुरुषविधत्वं स चाध्यात्मिकरूपस्तच्छरौ-
राभिमान्यात्मा चान्य आधिदैविक उच्यते न तथात्र ।

किञ्च । पुरुषएवेद्यु सर्वमित्यादिना प्रपञ्चात्मकत्वं सुक्ति-
दाटत्वज्ञीक्ता नैतावन्मात्रमस्य माहात्म्यमितोऽपि महन्-
माहात्म्यमस्तौति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तदिभूतिरूपमित्येतावानस्य
महिमेत्यनेनोक्ता तत आधिक्यमाह अतो ज्यायाऽश्च पूरुष
इति । एवमतिवैलक्षण्यात् पुरुषपदमावसाधम्येण नैकविद्यत्वं
वक्तुं शक्यं न वोपसंहार इति । चकारादभस्य पारे भुवनस्य मध्ये
नाकस्य पृष्ठे महतो महीयानित्यादि श्रुतयः सर्वतः पाणि-
पादन्तदित्यादि स्मृतयश्च संगठ्यन्ते । एतेन यत्किञ्चिद्भूम्य-
साम्येऽपि + न मूलभूतब्रह्मरूपमत एव न तत्रोपास्यता तथा-
त्वेनेति ज्ञापितं । अत एव भृगूपाख्याने अदमयादिब्रह्म-
ज्ञानेऽपि जिज्ञासैवोक्ता भृगोरानन्दरूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता ।

* तत्प्रकरणे इति खं ।

+ धर्ममाणः इति खं ।

तेनाशेषगुणपूर्णं ब्रह्मेत्युक्तं भवत्यत उत्तमाधिकारिभिस्तदेवो-
पासनीयं न विभूतिरूपमिति ज्ञापितं ।

अथ निर्दीषत्वं ज्ञात्वा भजनीयमिति ज्ञापयितुमधिकर-
णान्तरमारभते ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वाजसनेयिशाखायां इयाह प्राजापत्या * इत्युपकम्य तेषां
मिथःसर्वासुक्लोच्यते ते ह देवानूचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उह्नीयेनात्य-
यामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उह्नायेति तथेति तेभ्यो वागुद-
गायद्यो वाचि भोगस्त्वं देवेभ्य आगायत् † यत् कल्याणं वदति
तदामने ते विदुरनेन वै न उह्नात्वात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मना विधत्स यः स पाप्मा यदेवेद्मप्रतिरूपं वदति स एव
पाप्मेति ‡ । एवमेव प्राणचक्षुःश्रोत्रप्रभृतिषु पापवेधसुक्लोच्यते
अथैतमासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उह्नायेति तथेति तेभ्य एष प्राण
उह्नायत्ते विदुरनेन वै न उह्नात्वात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मना
विधत् स यथाश्मानस्त्वा लोष्टो विध्वंसेतैवर्थ्मह वै विध्वंसमाना
विष्वच्छो विनेशुरिति । क्वान्दीयेऽपि प्राणादिव्येवमेव पापवेध-
सुक्लाऽसन्येन तथेत्युच्यते । एतावान् परं विशेषो वाजसनेयि-
नाङ्गानकर्णत्वं सामगानामुह्नीयत्वेनोपास्यत्वमुच्यते वाक् प्राणा-
दीनामिति । अत्र देहसम्भिलगानकर्णत्वयोरुपास्यत्वस्य चा-
विशेषेऽपि वागादिषु पाप्मवेध आसन्यप्राणे कुतो नेति भवति

* प्रजापत्या इति खं ।

† अगात् इति खं ।

‡ स एव स पाप्मेति खं ।

जिज्ञासा । न चासन्योपासनाया विधेयत्वात् तत्सुख्यर्थमन्येषु पाप्मवेध उच्यतेऽस्मिन्नेति वाच्यं । न हि प्रयोजनायासन्तमप्यर्थं वोधयति शुतिरिति वक्तुं शक्यं प्रमाणत्वाहतिप्रसङ्गात् । एकत्र प्रतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छङ्क्या तदुके कोऽपि न प्रवर्त्ततापि । साक्षात् क्रियार्थत्वाभावेऽपि नासन्निरूपकत्वमर्थवादानां । वस्तुतस्तु यदेव विद्यया करोति अद्योपनिषदा वा तदेव वौर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः ।

ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ।

विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्य एवं वेदेति वाक्यैश्चार्थवादोक्तस्तरूपं ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्णं फलमन्यथा न इत्यर्थवादानां फलोपकार्यज्ञनिरूपकत्वानानर्थक्यमत उक्तीर्थे हेतुं न पश्याम इति प्राप्ते तमेवाह वेधादौति । वाक्प्रगणादिषु यः पाप्मवेध आदिपदात् दुष्टविषयसम्बन्धश्च तत्र हेतुरर्थभेदः । अर्थो भगवान् तस्माद्देवादित्यर्थः । आसन्यस्तु य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुहौथमुपासौतिति छान्दोग्ये उपास्यत्वेनोक्तः । सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति न्यायात् वेदान्तपूपाश्यं ब्रह्मातिरिक्तं नोच्यत इत्यासन्योऽपि ब्रह्माभिन्नोऽत एवापहतपाप्मा ह्येष इति सामगैः पश्यते । अतस्तत्र न पाप्मवेध इति भावः । ब्रह्मणः स्तत्वपुरुषप्रार्थत्वज्ञापनायार्थपदेनोक्तिः । एतेन विभूतिरूपेऽपि यत्वैवं तत्र मूलभूतब्रह्मणि निर्दीपत्वे * किं वाच्यमिति ज्ञापितं । अथवाऽयः प्रयोजनं विषय इति यावत् । तद्देवादित्यर्थः ।

* निर्दीपत्वमिति खं ।

अत्रेदमाकृतं । देवा हि स्वस्यासुरजयाय गानार्थं वागा-
दीनूचुस्त्वं न उद्गायेति । गानानन्तरं यो वाचि भोगस्तु* देवेभ्य
आगायदित्युच्यते । एवमेव प्राणादिष्वपि स्वस्त्वभोगं देवेभ्य
आगायदिति । एवं सति देवार्थमेवैतज्ञानं न तु भगवदर्थं ।
यद्यप्यासन्येऽप्येवमुच्यते तेभ्य एष प्राण उदगायदिति तथापि
यस्या वागादिष्वु स्वनिष्ठभोगं देवेभ्य आगायदित्युक्तं तथा नासन्ये ।
तेनोक्तमानैत्रव्याख्यात्मकत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्सम्बन्धं एवेति ज्ञात्वा
तथैवागोयदासन्य इति ज्ञायते । अतएवान्यत्र वेद उक्तोऽत्र
तत्करणेकायामप्यासुराणां नाश उक्तः । अये च भवत्यात्मना
पश्यस्यदिष्टप्रन् † भावव्यो भवति यएवं वेदेति पश्यते । तेन पर-
ब्रह्म निर्दीषमिति किमु वाच्यं । यत्र तद्विभृतिरूपासन्यस्योक्त-
रूपतां योवेत्ति सोऽपि गुणयुक्तो दीषरहितश्च भवतीति कौमुकिक-
न्यायः सूचितो भवति । एतेन लोके दीषत्वेन ये धर्माः प्रतीयन्ते
तएव धर्माः भगवति निरूप्यमाणा ‡ न दीषत्वेन ज्ञेयाः किन्तु
गुणत्वेनैव वस्तुत एव तथात्वादिति भावो ज्ञायते ।

एवं भगवत्सम्बन्धाभावे दीषसम्बन्धमुक्ता तथा सति गुण-
हानिच्छ वदंस्त्रव विशेषमाह ।

हानौ द्वपायनशब्दशेषत्वात् कुशच्छन्द-
स्तुत्युपगानवत्तदुक्तं ॥ २६ ॥

तदा विद्वान् पुख्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति

* भोगस्ते देवेभ्य इति ख' ।

† परामदिष्टप्रन् इति ख' ।

‡ निरूप्यमाणा दीषत्वेन इति ख' ।

तदनन्तरं साम्यमुपैति इत्यार्थवर्णिकैः पश्यते । परमपटेन ब्रह्मोच्यते । तथा च सकार्याविद्यारहितः परममुपैति तदनन्तरं साम्यमुपैतीति योजना । तत्रेदं विचार्यते । साम्यं हि समानजातौयधर्मवच्च^{*} । तच्च कतिपयधर्मैरशेषतन्निष्ठधर्मैर्वा भवति । तत्रान्त्यः पक्षो ब्रह्मणा समं न सम्भवति न तत्समाध्यधिकस्य दृश्यते इति श्रुतिविरोधादत आद्य एव पक्षोऽनुसर्त्यः । तत्र कैर्धर्मैः साम्यमिहोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । हानाविति । ब्रह्मणः सकाशादिभागो जीवस्य हानिशब्देनोच्यते । तथा च तस्यां सत्यां ये धर्मां जीवनिष्ठा आनन्दांशैखर्यादयो भगवदिच्छया तिरोहितास्ते ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविभूता इति तैरेव तथेत्यर्थः । भगवदानन्दादीनां † पूर्णत्वाज्जीवानन्दादीनामल्पत्वात् नाम्नैव समैर्धर्मैः ‡ कल्पा ब्रह्मसाम्यं जीव उपचर्यते साम्यमुपैतीति । वस्तुतसु नैतैरपि धर्मैः साम्यमिति भावः । अतएव न तत्सम इति श्रुतिरविरुद्धा । अतएव सूत्रकृता साम्यमुपैतीति साम्योपायनशब्दमाचं न तु साम्यपदार्थः स्वारसिकोऽत्रास्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः । ननु तैरेव धर्मैः साम्यनेतरैरित्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । उपायनशब्दशेषत्वादिति । परममुपैतीति य उपायनशब्दस्तच्छेषत्वात् साम्योपायनस्येत्यर्थः । ब्रह्मसम्बन्धहेतुकल्पादानन्दांशाद्याविर्भावस्य तदैव साम्योपायनकथनात्तैरेव धर्मैः साम्यमभिप्रेतमिति भावः । नन्वानन्दादीनां ब्रह्मधर्मत्वात् तैस्तस्मायकथनं तदभेदमेव

* धर्मत्वमिति ख' ।

† भागवदानन्दादीनामिति ख' ।

‡ समैः धर्मैः इति ख' ।

गमयतीत्याशङ्का तद्वर्मवत्त्वमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । कुशेत्यादि । कुशा औदुम्बर्यः समिधसा अग्नि-
ष्टोमादियागेषु प्रस्तोत्रा स्थाप्यन्ते * । तदा तत्सम्बन्धिं यच्छन्दः सु-
त्युपगानन्तहृदित्यर्थः । तत्राभित्वा शूर+नोनुमो दुधा इव धेनव
दृत्यृचि ये वर्णास्त्वेषामत्र एवोपसंहत्य भकारेणैव‡ गानं क्रियते ।
न हि तदाचिंकवर्णधर्माणामचामुपसंहारोऽस्तीति तटगामकत्वं
भकारस्य § सम्भवति । एवं प्रकृतेऽपि ब्रह्मधर्मप्राकर्येन॥ न
तदात्मकत्वं जीवस्य सम्भवति । ननु तत्त्वमस्यादिवाकैत्राभेद-
बोधनादस्तु तथेति चेत् तत्राह । तदुक्तमिति । जीवब्रह्मा-
भेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः । तदुण्णसारत्वात् तद्वपदेशः
प्राज्ञवदितिसूचेणेति शेषः ।

अपिच । श्रुतौ ब्रह्मोपायनस्य ¶ साम्योपायनहेतुत्वोक्त्या
तदनुपायनस्य साम्यानुपायने हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते । तथाच परा-
भिधानात् तु तिरोहितं ततोऽन्तस्य वन्धविपर्ययाविति सूत्रे
जीवस्य ब्रह्मांश्लेनानन्दैश्वर्यादिब्रह्मधर्मवत्त्वात् ब्रह्मणः सका-
शाद्विभागे सति तदिच्छया तद्वर्मतिरोधानस्य संसारित्वे**
हेतुत्वमुक्तं यत्तदपि तदुक्तमित्यनेन स्मार्यत इति न विस्म-

* स्थाप्यते इति ख' ।

† पूर इति ख' ।

‡ मकारेणैवेति ख' ।

§ मकारस्येति ख' ।

|| ब्रह्मधर्मप्राकर्ये न इति ख' ।

¶ ब्रह्मोपासनस्येति ख'

** संसारित्वहेतुत्वमिति ख' ।

र्त्वयं । यथान्यशाखोक्तधर्मा अप्येकस्यां विद्यायामुपसंक्षिप्त्यन्ते
एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेऽप्येतया श्रुत्या वीर्यन्ते इत्येतावत्
साम्यमस्तीत्युपसंहारप्रकरणं एतस्य निरूपणं कृतं ।

साम्यराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

वाजसनेयिशाखायां स एष नेति नेतौत्यात्मेत्युपक्रम्य न
व्यथत इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्ता यत एताद्वग्ब्रह्मातस्तद्विदपि
विवचितरूपं इत्यभिप्रायेणाये पश्यते * अतः पापमकरवमतः
कल्याणमकरवमित्युभे उभे ह्येष एते तरत्यमृते इत्यादिनाग्रिम-
यैष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यृचा च ब्रह्मविदो माहात्यमुक्ता
पश्यते तस्मादेवंवित् शान्तोदान्त उपरतस्तितित्तुः अजावित्तो भूत्वा
आत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति
सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानन्तरति नैनं पाप्मा तरतीत्या-
द्युक्ता अन्ते पश्यते य एवं वेदेति । अत व्याप्तिः पाप्मतरणादिरूपं ब्रह्म-
ज्ञानमाहात्यमृते ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात् । अथर्वणोप-
निषदादिषु तु भगवद्वक्तेमैक्तिहेतुत्वमृते । परं ब्रह्मैतद्योधार-
यतीतुपक्रम्य भजति योऽमृतो † भवतीति । अयेऽपि मुक्तो
भवति संस्तेरिति । एतदिष्यव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रो-
चते । एतावान् परं सन्देहो य एवं वेद स पाप्मानन्तरतीति
वचनात् ज्ञानदशायामपि पापसत्त्वं वाच्यमन्यथा तरणासम्भ-
वापत्तेः । एवं सति भक्तिदशायामप्येवमेव न वेति भवति संशयः ।
तत्र श्रुतावविशेषेण पापनाशश्रवणात् मुक्तिपूर्वकाले पाप-

* इत्यभिप्रायेण पश्यते इति खं ।

† सोऽमृत इति खं ।

नाशावश्यम्भावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति
न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह । सम्पराय
इत्यादि । सम्परायः परलोकस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः । अथवा
परः पुरुषोत्तमस्त्वायो ज्ञानं । तथाच सम्यग्भूतं पुरुषोत्तम-
ज्ञानं येन स सम्परायो भक्तिमार्गं इति यावत् । अथवा
परे पुरुषोत्तमे अयनं अयोगमनं प्रवेश इति यावत् । तथाच
सम्यक् परायो येन स तथा भक्तिमार्गं इत्यर्थः । ज्ञानमार्गेऽ-
चरप्राप्त्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्त्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञाप-
यितुमेवं कथनमतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः ।
ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभानन्तरं भक्त्या मामभिजानातौति भगवद्-
वाक्यात् पुरुषोत्तमस्त्रूपज्ञानस्य भक्तैकसाध्यत्वात् तथा । एवं
सति

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तामा कोटिष्वपि महामुने ॥

मुक्तोपस्थित्यपेशात् ।

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥

जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य हृषध्वजं ।

वैष्णवत्वं लभेत् कश्चित् सर्वपापक्षयादिह ॥

इत्यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्तिसम्भवाङ्गक्तस्य तर्त-
व्यपापादेरभावान्न* ज्ञानमार्गीयतुत्यतेत्यर्थः । ननु य एवं वेदेति
सामान्यवचनात् पुरुषोत्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत् तत्राह ।

* अभावलादिति ख' ।

तथा ह्यन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमपि पापवन्तोऽन्ये * भक्तिमार्गी-
येभ्योऽन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपयत्तिर्हिशब्देन ज्ञाप्यते । ननु
भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां

दुःसहप्रेष्ठविरहतौव्रतापधुताशुभाः ।

ध्यानप्राप्ताच्युताश्वेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥

इति वचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि हानिश्वणात् पूर्वोक्त-
वचनैर्विरोध इत्याशङ्कायामुत्तरं पठति ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्द इच्छा । तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्वं पापा-
नाशी यः स भगवदिच्छाविशेषतोऽतो + भक्तेः पूर्वमेव पाप-
नाशनिरूपकातनाशनिरूपकवचनयोरविरोधाद्वेतोर्भक्तेः † पूर्व-
मेव पापनाश आवश्यक इत्यर्थः । एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तनाश
औत्सर्गिकः स क्वचिद्विशेषेच्छयापनोद्यत इति भावो ज्ञापितो
भवति । अत्रेच्छाविशेषे वक्तव्यबङ्गतेऽपि § किञ्चिदुच्यते ॥ ।
चिकौर्षितलौलामध्यपातिभक्ता न सोपधिस्तेहवत्यो न सगुण-
विग्रहा न वा सुकृतादियुक्ता इति ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्-
विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्त्रप्राप्तौ प्रतिबन्धं ¶ कार-

* पापवन्तोऽन्ये इति खं ।

+ अत इति खपुस्तके नास्ति ।

† भक्तेः इति खं ।

§ वक्तव्ये वहुतेऽपि इति खं ।

|| किञ्चिदिति खपुस्तके नास्ति ।

¶ प्रतिबन्धे इति खं ।

यिला स्वयमेव तां दशां नाशयित्वा स्वलौलामध्यपातिनौः कृत-
वानिति । न ह्येतावता सार्वदिकएवायं भावो भवति । न हि
मन्त्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहक इति तत्सभावत्वमेव * तस्य
सार्वदिकमिति वक्तुं शक्यं । एतच्च श्रीभागवतदशमस्तुत्यविवृतौ
प्रपञ्चितमस्माभिः ।

गतेरथवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २६ ॥

ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे
बोमन्त्रिति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्य-
तेऽयनायेत्यादिशुतिभिरुक्तरूपब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष इत्युच्यते ।
यन्मैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या आत्मीयत्वेनाङ्गीकारा-
लकवरणस्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्-
भक्त्यैव स इत्युच्यते । किञ्च । भक्त्या भामभिजानातौत्युक्ता ततो
भां तत्त्वतो ज्ञात्वा विश्वे तदनन्तरमिति भगवतोक्तमिति भक्ति-
मार्गेऽपि पुरुषोत्तमज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते । ज्ञानमार्गे लक्ष्यर-
ज्ञानेनेति विशेषः ।

तस्मात् भद्रक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ।

इति वचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञाननैरपेक्ष्यमप्युच्यते † । तथा
चैव मिथ्यः श्रुत्योश्च‡ विरोधान्वैकतरनिर्धारः सम्भवति । न च ज्ञाने-
नैव मोक्ष उभयत्रापि तथोक्तेः । ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिसु भक्तिस्तुत्य-

* तत्सभाव इति स्तुत्य ।

† 'वैरपेक्ष्य' इति खं ।

‡ श्रुत्योः श्रुत्योश्चेति खं ।

भिप्रायेति वाच्यं । विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कतमज्-
ज्ञानमित्यनिश्चयात् । न च श्रौतत्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यं ।
ज्ञानिनोऽवरे भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयासम्भवात् ।
तद्वैवं विरोधाभावादुपपन्नं सर्वमिति चेत् नें । पूर्वं ज्ञान-
मार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतो लंगस्थाननिर्दीरा-
सम्भवात् ।

अपरच्च । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वेतिवचनाद्भक्तिमार्गे
तत्त्वतो भगवत्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति मन्त्रव्यं । तथा च
मत्कामा रमणं जारं मत्खरूपाविदीवक्ताः ।

ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥

इति वाक्यात् ज्ञानमार्गीयभर्त्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि
भगवत्त्रासे स्तुत्वाधनत्वनिरूपकशुतिविरोधः । तथाच क्वचित्
ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते क्वचिभक्तिः क्वचित्रोभयमपै-
त्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्तिसाधने मुसुचीः प्रवृत्यसम्भव इति
प्राप्त आह । गतेरर्थवत्त्वमित्यादि । गतेज्ञानस्यार्थवत्त्वं फल-
जनकत्वमुभयथा मर्यादापुष्टिभेदेनेत्यर्थः ।

अन्वायमाशयः । एष उ एव साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो
लोकेभ्य उत्तिनीषतौत्यादिशुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल ऐवैतस्मै
जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत् फलं दास्य इति विचारितवानिति
तथैव भवति । तत्रोक्तरौत्या मुक्तिसाधनाननुगमे हेतुरवश्यं वाच्यः ।
एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते ।
ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा तद्रहितानामपि स्वस्त्रूप-

* ताभ्यां मुक्तिर्मर्यादाइति ख' ।

वलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते । तथाच यं जीवं अस्मिन्मार्गेऽङ्गी-
क्षतवास्तुं जीवं तत्र प्रवर्त्तयित्वा तत्फलं ददातौति सर्वं सुखं ।
अतएव पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गी-
क्षतस्य तदपेक्षितस्य युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन विपक्षे
वाधमाह * । अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टि-
मेदेन व्यवस्थाया अकथने विरोधाङ्गेतोस्तथेत्यर्थः । विरोधस्तु
पूर्वपक्षग्रन्थं उपपादितः । एतेनैव ननु अवणादिरूपा प्रेम-
रूपा च भक्तिरविशेषेण पापक्षय एवोदेत्यत कश्चिदिशेषोऽस्ति
तत्राधुनिकानामपि भक्तानां दुःखदर्शनाच्छ्रवणादेः पापनाशकत्व-
अवणाच्चाविशेषपक्षस्वसङ्गतः । अथ अवणादिरूपा पापे सत्यपि
भवति प्रेमरूपा तु तत्राश एवेति विशेषो वाच्यः । सोऽपि †
प्रेमवतामप्यक्रूरादीनां मणिप्रसङ्गे भगवता समं कापश्चक्ति-
श्रवणात्र साधीयानित्यपि शङ्खा निरङ्खा वेदितव्या । तथाहि
मर्यादापुष्टिमेदेनाङ्गीकारे वैलक्षण्यादायामङ्गीकृतानां सुमु-
क्षयैव अवणादौ प्रवृत्तिःस्तदाहल्लेनैव भगवति प्रेमापि न तु
निरूपधिः । कदाचिद्भुत्तमावेन सुकौच्छानिवृत्तावपि तद्दक्षेः
साधनमार्गीयत्वादनिच्छतो मे गतिमाख्वौ § प्रयुड्यत् इति
वाक्यादन्ते मुक्तिरेव भवित्री । अस्मिन्मार्गे अवणादिभिः पाप-
क्षये प्रेमोत्पत्तिस्तुतो मुक्तिः । पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतेस्तत्यनुग्रहसाध-

* बाधकमाहेति ख' ।

† साधीति ख' ।

‡ प्रकृतिरिति ख' ।

§ गतिमन्त्रीमिति ख' ।

त्वात् तत्र च पापादेवप्रतिबन्धकत्वात् अवणादिरूपा प्रेमरूपा
च युगपत्यौर्वार्पयेण वा वैपरीत्येन वा भवत्येव । अत्र अवणा-
दिकमपि फलरूपमेव स्त्रेहेनैव क्रियमाणत्वात् न विधिविषयः ।
न ह्यविद्यादिसुकृत्यन्तरूपभजनानन्दात्यन्तरायरूपाभ्वङ्गाविरल-
विविधमहातरुग्रहनानां दहने लोलुपस्यानुग्रहानलस्य * तदा-
न्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं शक्यं । तदुक्तं
श्रीभागवते

स्त्रपादमूलं भजतः प्रियस्य
त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः † ।
विकर्म यच्चोत्पतितं कथच्चित्
धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥ इति

विकर्म प्राक्तनं तदुःखदमिति स्त्रयच्च हरित्वेन दुःख-
हत्तेति धुनोति । उक्तविशेषणविशिष्टस्य स्त्रतो विकर्मीत्पत्त्य-
सभवात् ‡ सांसर्गिकं मत्तीभूतं न तु मया कृतमितिवदा यत्
कृतं विकर्म तत् कथच्चिदुत्पतितमित्युच्यते । त्यक्तान्यभावत्वेन
भगवत्सेवाव्यासङ्गेनेन्द्रद्युम्नाख्यपाण्डराजवन्महदागमनाद्यज्ञानं वा
वक्तोक्तरूपे भक्तेविकर्मीक्तावरुचिज्ञापनाय वा कथच्चिदित्युक्त-
वान् । तेन तर्किंतं विकर्माचार्यभिप्रेतमिति § ज्ञायते । एतादृश-
स्यापि यदि विकर्म भवेत् तदा तन्निवृत्यर्थं न तेनान्यत्कर्त्तव्यं ।

* अवग्रहानलस्येति खं ।

† प्रवेश इति खं ।

‡ च्यतोऽतिकर्मीत्पत्त्यसम्भवादिति खं ।

§ अवाभिप्रेतमिति खं ।

भगवानेव हृदि निविष्टस्तद्गुनोति यत इति । कदाचित् स्वभक्ति-
बलस्फूर्च्या सदोषमपि जनं कृतार्थीकरिथामौव्यज्ञीकृथ्यात् चेत्
भक्तस्तदैव* तत्हृदिस्थएव तत्संसर्गजं दोषमस्यैतदज्ञीकारेण
तदोषमपि धुनोतीति सर्वपदेनोच्यते । चिरकालभोग्यमपि
तत्क्षणैनैव नाशयति । तत्राशने कालादेरप्रतिबन्धकत्वमित्यपि
ज्ञापयितुं परस्य कालादेरौश्वरमुक्तं । अत्र भजनादिहृन्त्रिवेशा-
न्नानां स्पष्टएव विकर्मणि सत्यपि सम्भव इति ।

उपपन्नस्तक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ २० ॥

ननु मुक्तेरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते । युक्तज्ञैतत् संस्तेदुःखा-
त्मकत्वात् । तन्निवृत्तेः सर्वेषामिष्टत्वात् । पुष्टिमार्गीयभक्तानान्तु-
तदनपेत्तिवसुच्यते । तदुक्तमर्थव्यापीपनिषत्सादशार्णमन्तस्तरूप-
मुक्ता पश्यते परं ब्रह्मैतद्यो धारयतीत्यादेरन्ते सोऽस्तो भवती-
त्वादि । एतद्ये किं तद्गूपं किं रसनं कथं हैतद्वजनमित्यादि
प्रश्नोन्तरं पश्यते । भक्तिरहस्यभजनं तदिहासुत्रोपाधिनैराश्वेनैवा-
मुष्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति । एतदत्र विचार्यते । मन्त्रा-
हृत्तिदधिष्ठातृरूपध्यानादेरमृतत्वं† फलमुच्यते । भजनस्तरू-
पञ्च यावत् फलनैराश्वेन भगवत्यात्मनः कल्पनमित्युच्यते । न च
फलनैराश्वेन भजनेऽप्यन्ते मुक्तेरेव भवित्वैति वाच्यं । तं यथा-
यथोपासते तथैव भवति तदैतान् भूत्वावतौति शुतेर्मुक्ति-
साधनत्वेन‡ ज्ञात्वा भजतः सैव फलं स्तरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषा-

* तदैव तत्हृदिस्थस्तसंसर्गजं इति ख' ।

† अमृतत्वे फलमिति ख' ।

‡ मुक्तिशाधनमिति ख' ।

र्यत्वमनुभवन् यो भजते तस्य तदेव * फलमिति यतो निर्णयः सम्यदते । ये यथा मां प्रपश्यन्ते तांस्त्वयैव भजास्यहमिति भगवद्वाक्याच्च । अतएव रहस्यभजनं लक्ष्यमुक्तं । तथाच † श्रौतत्वभगवत्स्वन्धित्वयोरविशेषात् कतमो गरीयानिति संशये गूढाभिसन्धिः पठति । मुमुक्षोः सकाशाद्रहस्यभजनकर्त्तैवोपपनः उपपत्तियुक्तः । तमेवोद्घाटयति । तत्पत्तेणार्थोपलब्धेरिति । तत्पत्तेणी भगवत्त्वरूपात्मको योऽर्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तदुपलब्धेः स्वाधीनत्वेन तत्प्राप्तेरित्यर्थः । यद्यपि पुरुषोक्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति तथापि न प्रभोस्तदधीनत्वं भक्तिरीभावात् प्रत्युत वैपरीत्यं भजनानन्दस्य तत आधिक्यन्तु मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्मन भक्तियोगं । दीयमानं न गृह्णति विनामत्वेवनं जनाः । नारायणपरा इत्युपक्रम्य स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इत्यादिवाक्यैरध्यवसौधयते । अतएव ‡ सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन दासीत्वेन दासत्वेन लौकायां सुहृच्चेन प्रभुनिकटे स्थितिरूक्ता भवति । न च महत्पदार्थस्तरूपाज्ञानादत्यएवानन्दे यथा सर्वाधिकं मन्वानः § पूर्वीक्तं न वाङ्कृति तथात्रापौति वाच्यं । दीयमानानामर्थानां स्वरूपाज्ञानासम्भवात् अनुभवविषयैक्रियमाणत्वस्यैवाच दीयमानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गादित्वये तुल्यदर्शित्वासम्भवश्च । मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्मन भक्ति-

* तदैवेति खं ।

† तथात्वमिति खं ।

‡ अतएवासामीप्ये ति खं ।

§ मघान इति खं ।

योगमिति वाक्ये भक्तेराधिक्यं स्पष्टसेवीचते । तस्यात् न्यूनार्थं-
जिवृक्षाः सकाशात् पूर्णार्थवान् महानिति युक्तमेवास्योप-
पन्नत्वं । इममेवार्थं दृष्टान्तेनाह । लोकवदिति । यथा स्वाधीन-
भर्तुका नायिका तदवस्थाननुग्रहवित्तादिकन्दौयमानमपि
नोरौकरोति तथैत्यर्थः । अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणे
धर्मो यस्य स तत्त्वाण उद्घटभक्तिभावः स एवार्थः स्वतन्त्रपुरु-
षार्थरूप इत्यग्ने पूर्ववत् । भगवाकव्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन
ज्ञायत इति तथा । एतेन ज्ञाय विज्ञापकादधिकं भवति ।
एवं सति यत् ज्ञापकं परमकाषापन्नं वसु मुरुषोत्तमस्त्रूपं सर्व-
फलरूपं तम्भित्वं * कथं वक्तुं शक्यमिति सूचते ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानु- मानाभ्यां ॥ ३१ ॥

अथर्वणोपनिषद्सु पश्यते परन्नद्वैतद्यो धारयति रसति भजति
ध्यायते प्रेमति शृणोति शावयत्युपदिशत्याचरति सोऽमृतो
भवतीति । तत्र धारणादीनां समुदितानामेवास्ततसाधकत्वं
उत प्रत्येकमपौति भवति संशयः । अत धारणादिसाधनकलाप-
मुक्ता फलमुच्यत इति समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वं उपलक्षणं
चैतच्छ्रवणादिनविधभक्तीनामप्येवमेव तथावमिति पूर्वपञ्चे
सिङ्गान्तमाह । अनियम इति । समुदितानामेव तेषां फल-
साधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । सर्वा-
सामविरोध इति । चिन्तयन्त्वेतसा क्षणं मुक्तीभवति संस्तेरिति
श्रुत्या चिन्तनमात्रस्य तथात्ममुच्यते । पञ्च पद्मौ जपद्वित्यायुक्ता

* सहस्रमिति ख ।

ब्रह्म संपद्यते ब्रह्म संपद्यत इति श्रव्या कौर्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते । तथाच प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् । एवं सति परब्रह्मैतयो धारयतीत्यादिषु सोऽनृतो भवतीति पदं प्रत्येकं सम्बन्धत इति ज्ञेयं । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुलोक्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्तनादेस्तथात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुद्दितानामेव तेषामिति चेत् । मैवं । योऽर्थो यत्रमाणैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेन यथा सिद्धाति * तथा मन्तव्यः । दण्डादेस्तथात्वं प्रत्यक्षेण गृह्णत इति तत्र तथास्तु । प्रकृते तु तेषां तथात्वमस्तौकिकशब्दैकसमधिगम्यं श्रुतिस्त्रैव । न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको भवतीति वाच्यं । अलौकिकेऽर्थे + लौकिकस्यासामर्थ्यात् । अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजाजनने † निषेकादिकमपि कल्प्यते । सृतिरपि

केवलेन हि भावेन गोप्योगावः खगास्तगाः ।

येऽन्ये भूढधियोनागाः सिद्धा मासौयुरज्जसा ॥

एतावान् सांख्ययोगभ्यामित्युपक्रम्यान्ते नारायणसृष्टिरित्यादिरूपैवमेवाह । इममेवार्थं हृदि क्षत्वाह सूत्रकारः शब्दानुमानाभ्यामिति श्रुतिष्वृतिभ्यामित्यर्थः । ते चोक्ते । एतेन सूत्रकारस्यान्योऽप्यनुशयोऽस्तीति भाति । यतोक्तसाधनस्तीम्-

* प्रमाणेन सिद्धाति इति खं ।

+ अलौकिकस्यासामर्थ्यादिति खं ।

† प्रजनने इति खं ।

‡ स्तौम इति खं ।

सम्पत्तिरेकस्मिन् भक्तेऽस्ति तत्रैकेनैव मुक्तावितरसाधनत्व-
बोधकश्रुतिविरोधात् अवणकीर्तनस्तरणानां मुक्तयवहित-
पूर्वचर्णे युगपदपि सम्भवादन्यथासिद्धिसम्भवे विनिगमका-
भावादेकेनैव मुक्तिरिति न नियमोऽतः प्रत्येकसाधकत्वबोधि-
कानां सर्वासां श्रुतौनां मिथोविरोधः तर्हेकत्र तथात्वे सर्व-
त्रैव तथास्त्रिव्याशङ्का तत्र बाधकमाह । शब्दानुमानाभ्यामिति
पूर्ववत् । तत्र प्रत्येकमपि सुक्तिहेतुलमुच्यत इति न तथेत्यर्थः ।
यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र किमुवक्तव्यं समुदितानां तथात्व
इति भावः । तेन च्छिष्टः प्रयोगोऽयमिति ज्ञेयं ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारि- काणां ॥ ३२ ॥

पूर्वं मुमुक्षुभिः साधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्भर्माणां
मुक्तिसाधनप्रकारो विचारितः । अधुना तु भगवान् स्वविचार-
ितकार्यं लौकिकैखर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैर्खर्यादिकं दत्वा येन
जीवेन तत्कारयति स जीवस्तेऽद्भुमुक्तो भवति न वेति विचा-
र्यते । तत्र जीवकृतभगवदिष्यकधर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र
भगवदौयानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव तेषां स्वकृत्य-
साध्यत्वेनाविधेयत्वात् तत्साधनेष्वप्रवेशोऽपौति सन्देहे निर्णय-
माह । यावदित्यादि । यस्मिन् जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधि-
कारो भगवता दत्तस्तत्कार्यसाधनत्वमास्तस्मिन्ये स्वधर्मा भग-
वता स्यापितास्तु आधिकारिका इत्युच्यन्ते । तत्कार्यसम्पत्तिरेव
तदधिकारप्रयोजनमिति तावदेव तेषां तस्मिंस्थितिरित्यर्थः ।
एवं सति तत्सम्पत्तौ सोऽपि निवर्त्तत इति तत्सम्बन्धिनो

धर्मा अपि निवर्त्तते * इति सुक्रिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्बवो
भगवता तथैव विचारितत्वात् । सुक्रियु भक्त्यैवेति भावः । यच्च
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं ॥

इति वाक्यं तत्त्वाकल्पान्तं येषामधिकारः सप्तर्षीप्रभृतीनां
तदिष्यक्लिति ज्ञेयं । अन्यथा भगवद्भाधिकारसामर्थ्यस्य भर-
तस्य स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तिं न वदेत् । कृतात्मान इति पदात्
तेषामपि भगवति कृतान्तःकरणानामेव परस्य भगवतः परपदे-
नापि वैकुण्ठे प्रवेश उच्चते न त्वाधिकारिकगुणैः ।

अक्षरधियान्त्ववरोधः सामान्यं द्वावाभ्या-
मौपसद्वत्तदुक्तं ॥ ३३ ॥

ननुक्ताथर्वणोपनिषदाक्षैर्भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते ।
शुल्कतरेषु तमेव विदिलातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाय । ज्ञानादेव तु कैवल्यं तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्म वेद
व्रह्मैव भवतीत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते । शुतित्वा-
विशेषादुभयोस्तथात्वे कारणैजात्ये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वा-
न्मुक्तौ च तदसम्भवाद्वक्त्या मामभिजानातौति वाक्याद्वक्त्वौ ज्ञान-
स्यापि सम्भवात् ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरू-
पकशुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्निरेव मुक्तिपदवाच्य-
त्वात् तद्वजनस्यैव तवापक्त्वमिति हृदि कृत्वाह अक्षरधिया-
मित्यादिः । तु शब्दः पूर्वपक्त्वनिरासे । वाजसनेयके शूयते । एतद्वै
तद्वचरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यशूलमित्यादि । तयाथर्वणे

* निवर्त्तत इति खं ।

च । अथ परा यया तद्वरमधिगम्यत इति । तेन ज्ञानमार्गेऽक्षर-
विषयकाण्डेव ज्ञानानि निरूप्यन्ते पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति
निच्छीयते । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति शुतावक्षरब्रह्मविदोऽ-
क्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्-
वाक्याचाचरातौतः पुरुषोत्तमः । भक्त्या मामभिजानातौति
वाक्ये मामितिपदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते न त्वक्षर-
विषयकं ।

किञ्च । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तिस्तस्य चानन्दांशाविर्भा-
वात्मकत्वात् तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात् तस्य चाक्षरज्ञान-
जन्यत्वात् पूर्वकच्चास्विशान्तमेवाक्षरज्ञानं । एवं सत्यक्षरविष-
यिणीनां धियां श्रुतौ सुक्रिसाधनेषु योऽवरोधः प्रवेशनं गणनेति
यावत् स सामान्यतद्वावाभ्यां हेतुभ्यां । पुरुषोत्तमसम्बन्धि-
सम्बन्धे[†] सुक्रिरिति सामान्यं । मर्यादामार्गेऽङ्गौकृतानां ब्रह्मभूतः
प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गक्रिं
लभते परामितिः[‡] वाक्यात् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्वावसभ-
वात् तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात् तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभाव-
स्थेत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः । वसुतसु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव
सुक्रिरिति भावः ।

नन्यक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केषा-
च्चित्तत्रैव लयः केषाच्चिङ्गक्रिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्का

* पूर्वकचविशान्त इति खं ।

[†] सम्बन्धीसम्बन्धे इति खं ।

[‡] पराविति खं ।

तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाह । श्रीपदवदिति । उपसदाख्ये कर्मणि । तानूनपत्वस्यर्गात्मौपसदं कर्मास्ति । तत्रातिथ्यावाप्नीवासुचि च मसे वायदाज्ञं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा समवद्यति तत्तानूनपत्वमित्युच्यते । अनाधृष्टमसौति मन्त्रेण षोडशाष्ट्यत्विजो यजमानेन सह तानूनपत्वसमवस्थशन्यनु मे दीक्षामिति मन्त्रेण यजमानस्तत्प्रवस्थशन्यत्विजं कामयेतादं यज्ञः*यशस्मृच्छेदिति तं प्रथममवमर्शयेदिति श्रुतौ कल्पे च । अत एवं वाचान्त्विजां तानूनपत्वित्वाविशेषेऽपि यस्मिन् स्वेहातिशयेन तथेच्छा तत्रैव तथाकृतिर्नेतरेषु । नहि तत्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरितिपर्यन्तयोगः सम्भवत्वेवमिहापौत्यर्थः ।

ननु अवणादेव्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेन तत्रामिहेतुत्वमेवमन्तरस्याप्यस्त्वित्याशङ्का तु निखिलासुरजीवतमः पुञ्जनिरासकेन यदुवंशोदयाचलचूडामणिनैव निरस्तेति न स्तो वक्तुं सुचितेत्याशयेनाह । तदुक्तमिति । भगवहीतास्त्रिति शेषः । तत्र यद्वक्त्रं वेदविद्वा वदन्तीत्युपक्रम्य स याति परमां गतिमित्यन्तेनाक्तरप्राप्तुप्रायमुक्ता अनन्यचेताः सततमित्यादिना स्त्रप्राप्तुप्रायं वैलक्षण्यं चोक्ता भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं पूर्वं क्त्राक्तरयोः स्वरूपमाह । सहस्रगपर्यन्तमित्युपक्रम्य प्रभवत्यहरागमे इत्यन्तेन क्तरस्वरूपमुक्ता परस्तस्मात् तु भावोऽन्य इत्युपक्रम्य तदाम परमं समेत्यन्तेनाक्तरस्वरूपमुक्तं । अत पूर्वं क्तरस्वरूपमुक्तमिति परस्तस्मात्त्वित्रव त्तरादेव परत्वमुच्यते । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शिलात् तस्यैव पूर्वमुक्तवादतएवाक्तर-

* यज्ञमिति खं ।

व्यावर्त्तकमुश्वद उक्तः । एतेन नित्यत्वेन चरणाभावादक्षर-
शब्देन जीवएवोच्चते नतु पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवातीत
इति निरस्तं । यं प्राप्य न निवर्त्तन्त इति वाक्याज्ञीवे तथा-
त्वासम्भवात् नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैफल्यापत्तेऽऽ । इतएव
ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्तिरेव मुक्तिरिति ज्ञेयं । ततोऽनिवृत्तेः ।
पुरुषः स परः पार्थ इत्यनेनाच्चरात्परस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्व-
सुक्तं । तेन ज्ञानमार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धं ।
यस्यान्तःस्थानोत्त्वनेन परस्य लक्षणमुक्तं । तच्च मृत्यादिप्रसङ्गे
श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्चते । तेनाच्चरोपासकानां न पुरुषोत्त-
मोपासकलं तद्विषयकश्वरणादेरभावादिति भावः । अव्यक्तो-
ऽच्चर इत्युक्तस्तमाहः परमां गतिमितिवाक्यात्प याति परमां
गतिमित्यत्राच्चरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः । किञ्च । तैत्तिरीयोप-
निष्ठसु पद्यते ।

यस्मिन्निदं सञ्च विचैति सर्वं
यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः ।
तदेव भूतं तदु भव्यमा इदं
तदक्षरे परमे व्योमन् ॥
येनावृतं खञ्च दिवम्हर्षीं च
येनादित्यस्तपति तेजसा भाजसा च ।
यमन्तःसमुद्रे* कवयो वयन्ति
यदक्षरे परमे प्रजा इति ॥

अत्राच्चरात्मकत्वेन चरात्मकादाकाशात् परमे व्योम्नि
भक्तानां हृदयाकाश इति यावत् तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात् ।

* समुद्र कवय इति खं ।

अतएव ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपकम्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं शुद्धायां परमे व्योमन्त्रित्येतदुपनिषत्स्त्वेव पथ्यते । यदच्चरे परमे प्रजा इति पदमवयन्तीत्यनेन सम्बध्यते । एतेनाच्चरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं निश्चीयते । इतोऽप्य-च्चरातौतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते । अत्र प्रजापदात् व्यापि-वैकुण्ठात्मकोलोकोऽच्चरपदेनोच्यते इत्यवगम्यते । अतएव न यत्र मायेत्यादिना श्रीभागवते तत्खरूपमुच्यते । एवं सति सामान्यं भगवदिभूतिरूपत्वं तद्वावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्तोक्त-रौलो तत्र स्थितिरिति यावत् । ताभ्यां हेतुभ्यां तथेत्य-पर्यार्थोऽज्ञेयः ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

ननु संसारनिहत्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादचरे ब्रह्मणि लये पुरुषोत्तमे प्रवेशात् न्यूनतोक्ती को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहै इयदिति परिमाणवचनं तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः । अत्रेदं ज्ञेयं । तैत्तिरीयोपनिषत् सैषानन्दस्य भौमांसा भवतीत्युपकम्य मानुषमानन्दसेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्दं गन्धर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्योक्तीच्यते । ते * ये शतं प्रजापतेरानन्दाः † स एको ब्रह्मण आनन्द इति । एवं सतीयत् ‡ एतावदित्यच्चरानन्दस्य सावधित्वेन § श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवध्यानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे कथनात् तथोक्तिरिति ।

* ते शतमिति खं ।

† आनन्द इति खं ।

‡ एवं सति यत् इति खं ।

§ सावधिकत्वेन इति खं ।

अन्तरा भूतयामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अथ ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणी ज्ञानं तथा भक्ति-
मार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं
भवति न वेति विचार्यते । सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात् तद्व-
तीति पूर्वः पञ्चः । तथात्वेऽपि सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादि
श्रुतिभिरेवमेव ज्ञानं न तु तथेति सिद्धान्तः । अत्र तथाज्ञाना-
भावस्यावश्यकत्वार्थं विपरीते बाधकमाह । पूर्वच्छिन् स्त्रेवे
ब्रह्मानन्दान्नजनानन्दस्याधिकं निरूपितं स तु भगवद्तत्त्वद्वय-
वधायकोऽर्थश्च प्रभुणा न सम्माद्यते । स्वात्मत्वेन ज्ञानञ्च भजना-
नन्दान्तरायरूपं यदेतत्सम्मादयेत् तं न दद्याद् येऽन्यथाभावा-
दतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य न सम्भवतीत्याशयेनाह ।
अन्तरा स्वात्मन इति । भगवता भक्तिमार्गे * स्त्रीयत्वेनाङ्गीकृती
य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं तद्वजनानन्दानुभवे
अन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता त्वेताटशे जीवे † तत्र सम्मा-
द्यत इत्यर्थः । तत्सम्मादनस्य सर्वथैवासम्भावित्वं ‡ हीनत्वञ्च
ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । भूतयामवदिति । उक्तभक्तस्य विग-
होऽप्यलौकिक इति तत्र लौकिको भूतयामो न सम्भवति हीन-
त्वात् तथेत्यर्थः । अथवा लौकिको भूतयामः स्त्रीपुत्रपञ्चादिः
ब्रह्मानन्दानुभवे बाधकस्तथा भजनानन्दानुभवे स्वात्मत्वेन
भगवत् ज्ञानमित्यर्थः ।

* भक्तिरिति ख पुस्तके नामि ।

† भगवता ताटशे इति ख † ।

‡ अपभवितत्वमिति ख † ।

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेत्रोप-
देशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

न तु भक्तेष्व शुद्धवादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते । स चात्म-
ब्रह्माभेदज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुप-
पत्तिः स्यादिति तत्त्वमत्यमेवैवं सति भक्तिभार्गात् ज्ञानभार्ग-
स्योत्कर्पश्च सिद्धातीत्याशङ्का परिहरति । उपदेशान्तरवदिति ।
न ह्यत्वाभेदज्ञानायोपदेशः किन्तु यथाग्रिमस्वर्गपवर्गात्य
पारलौकिकानन्दफलकालौकिके कर्मण्णधिकाररूपसंस्कारार्थं
गायत्र्युपदेशः क्रियते तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि
भूतादिभिरपि नोपहतं भवति । यथा वा योगोपदेशसंस्कृ-
तस्य वपुरग्न्यादिभिर्नैपहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसा-
त्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वात् द्वितीयस्य प्रलयानला-
दितिकरात्मत्वेन कदाचित् तद्वावोदये तेन भक्तवपुरादेस्त्रिरोधाने-
ऽग्रिमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति तत्रिवच्यर्थं ज्ञानोप-
देशसंस्कारसंस्कृतं तदपुरादिकं भगवता क्रियते न त्वात्माभेद-
ज्ञानं भगवतोऽभिप्रेतमित्यर्थः । अन्यथोपदेशानन्तरं वदरौं
गच्छन् विदुरं प्रतीहागतोऽहं विरहातुरात्मेति न वदेदेवमेवा-
न्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयं । अत्रोपदेशान्तरपदं प्रसुतोपदेशभिन्न-
मुपदेशमाहेति प्रसुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदोप-
देश एवोच्यते । एतेन भगवान् स्वीयानां भक्तिभावप्रतिबन्ध-
निरासायैव * सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति ।

* निरासादेवेति खं ।

अथवोपदेशान्तरवदित्यस्यायमर्थः । शरौराद्यधासवत-
स्तद्विनामातच्चं नतु शरौरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गे यथा
क्रियते तेन शरौरादावाम्बुद्धा यः क्वेहादिः सोपगच्छति
तथाच सर्वेषामामनोज्ञामा य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादि श्रुति-
सिद्धो जीवामनोऽप्यामा पुरुषोत्तम इति वीध्यते । तेन पुरु-
षोत्तमे निरुपधिः क्वेहस्तस्मभ्यिक्षेनात्मनि स सिद्धति ।
यद्यप्येवं भावः पूर्वमप्यासौदेव तथापि सहजस्य शास्त्रार्थ-
त्वेन ज्ञानेऽतिप्रमोदो दार्ढ्यं च भवतौति* तथा । नैतावता जीवा-
भेद आयाति । अयं जीवनसम्भत्तिरेवोपदेशकार्य । नतु
तेन पूर्वभावोपमर्हः सम्भवतौति सारं । तेन ज्ञाने सर्वा-
धिकं मन्वानाय भक्तिवलप्रदर्शनं च सिद्धति ।

व्यतिहारो विशिंघन्ति हौतरवत् ॥ ३७ ॥

ननु तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यैतरेयके तैन्तिरीयके
चाहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति पद्धते । अत्र मध्यस्यं ब्रह्मपदमुभ-
यत्र सम्भव्यते । तेनावृत्या व्यतिहारोऽतो ब्रह्माभेदः† सिद्धति ।
तथा लौलामध्यपातिभक्तानामपि कृष्णोऽहमहं कृष्ण इति
भाव उन्मेषश्च‡ श्रूयतेऽतस्तदभेदज्ञानं भक्तिफलमिति पंक्तु-
मानं प्रतिवादिनं तत्खरूपं वीध्यति । रसात्मकत्वाद्वक्ते:
संयोगविप्रयोगात्मकत्वात् द्वितीयभावोद्रेके यथेतरेऽशुप्रलापा-
दयो व्यभिचारिभावात्मयातिविगाढ़भावेन तदभेदस्फूर्तिरथेकः ।

* अतिप्रमोदार्थं भवतौति ख ।

† व्यतिहारतो ब्रह्माभेद इति ख ।

‡ उल्लेखयेति ख ।

स नतु* सार्वदिकस्तदा स्वामानं तच्चेन विशिष्टन्ति तच्च स्वाम-
त्वेन सोऽत्र व्यतिहारपदार्थं इत्यर्थः ।

अपरच्च उद्देश्यविधेयभावस्फूत्तौ न ह्यदैतज्ञानमस्ति किन्तु
भावनामात्रं भक्तानान्तु विरहभावे तदामकत्वमेवाखण्डं स्फुरति
ये तत्तज्जीलां† स्तः कुर्वन्त्येतद्यथातथा ‡ श्रीभागवतदृशम-
स्तन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः । एवं सति मुख्यं यद्दैतज्ञानं
तत् भक्तिभावैकदेश्यभिचारिभावैष्वेकतर इति सर्वप्रस्तर्णचल-
योरिव ज्ञानभक्त्योस्तारतम्यं कथं वर्णनौयमिति भावः ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

अथेदं विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो
विधीयन्ते न वेति फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यमेव
चित्ते भगवादुर्भावसम्भवादिधीयन्त इति पूर्वः पञ्चः । ताट-
शस्य ते न विधीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्मा-
द्धेतोः सैव भक्तिरेव सत्यादिसर्वसाधनरूपा । तस्यां सत्यां
सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते सुसुक्षुभिस्ते
भक्तहृदि भगवादुर्भावात् स्ततएव भवत्तीति न विधिमपेक्षन्त
इत्यर्थः ।

कामादौतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

पूर्वसूचे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तं । तदार्द्यार्थ-
मधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादौनामपि भग-

* सत्र न इति खं ।

+ येन तज्जीलामिति खं ।

‡ एतद् यथा श्रीभागवते इति खं ।

वस्त्रस्थानुक्रिसाधकत्वसुच्यते । भक्तिसु विहिताऽविहिता
चेति द्विविधा । माहात्म्यज्ञानयुतेखरल्वेन प्रभौ निरुपधिस्त्रेहा-
मिका विहिताऽन्यतोऽप्राप्तवात् कामादुपाधिजा सात्त्वविहिता ।
एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्रिसाधकत्वमित्याह । इतरत्र
विहितभक्तेरिति शेषः । कामादुपाधिस्त्रेहजःरूपायां कामादेव
मुक्रिसाधनमित्यर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात्
मुन्नल्वसम्बन्धिलादयः । स्त्रेहलाभावेऽप्यविहितल्वभगवद्विषय-
कत्वयोरविशेषात् द्वेषादिरपि संगट्यते । तेन भगवत्सम्भवमात्रस्य
मोक्षसाधकत्वसुक्तं भवति । तत्र विहितभक्तावित्यर्थः । शास्त्रे
सर्वथा हेयत्वेनोक्ता हि गृहाः । सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भग-
वत्सेवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेतिज्ञापनायायतनपदं । तेषु
तथाप्रयोगप्राचुर्यात् । आदिपदेन स्त्रीमुन्नपश्चादयः संगट्यन्ते ।
एतेन ज्ञानादिमार्गादुक्तपूर्वं उक्तो भवति बाधकानामपि साध-
कत्वात् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्त्रेहे † सत्येव भर्तुल्वेन ज्ञाने
कामोऽपि सम्भवतौति ज्ञापनाय चकारः ।

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

ननु नित्यानां वर्णश्चमधर्माणां भगवद्मर्माणां चैककाले
प्राप्तौ युगपदुभयोः करणासम्भवात् अन्यतरवाधे प्राप्ते कस्य
स्यात् न कस्येति स्यात् संशयः । तत्र कर्मणां स्वखकाले विहि-
तानामकरणे प्रत्यवायश्चवणादितरवातथाश्चवणादन्यदापि

* कामादुपाधिजस्त्रेहरूपायामिति खं ।

† माहात्म्यज्ञानपूर्वकं स्त्रेहे इति खं ।

तत्त्वतिसम्भवात् सावकागत्वेन तेषामेव वाधोयुक्तो न तु निरस्व-
काशानामिति पूर्वः पञ्चस्त्रन् सिद्धान्तमाह । आदरादिति ।
ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरौयैः पश्चते ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै
यजुख्ययोँ विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममन्तरन्तदेतटचाम्बुकमृचो-
मृचरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे नियेदुर्यस्त्रन् वेद
किमुचा करिष्यति यद्देविदुस्त्रामे समाप्तत इति । अत चक्-
सम्बन्धित्वेन वर्णात्मके वस्तुतस्तु परमे व्योमात्मके^१ चरे ब्रह्मण्योः
ङ्गारे वर्त्तमानं तज्जीकवेदप्रसिद्ध॑ परं ब्रह्म यो न वेद स किमुचा
करिष्यतोत्थनेन तद्ज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्कलत्वमुच्यते ।
एवं सति तदुक्तकर्मणोऽपि तथात्मायाति । एतेन भक्त्या
मामभिजानातौतिवाक्यात् परब्रह्मस्त्रहपञ्चानं भक्त्यैवेति भक्ताः
सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं
नान्येषामित्युक्तं भवति । अतएव श्रीभागवतेऽन्युक्तं
चृष्टयोपि देव युमत्रसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति ।

संसरन्तीति वा ।

अन्वयैः निर्दर्शनं ये इत् ईश्वरत्वेन तत् पूर्वोक्तं परं ब्रह्म विदुस्त्र
इमे भक्ताः सर्वापेक्षया सम्यक् प्रकारेण भगवन्निकटे श्रीगोकुल-
वैकुण्ठादिष्वासते^२ तेनान्येषां सम्यगसत्त्वमर्थाच्चिन्तं भवति ।
पुरः^३ स्थितार्थवाचौदमशब्दप्रयोगेण चान्येषामसन्तुत्यत्वं शुतेरभि-

* परमव्योमात्मके इति ख' ।

† योन वेद किमुचा करिष्यतोति ख' ।

‡ अन्वये इति ख' ।

§ आपत इतीति ख' ।

¶ परः स्थितार्थवाचीति ख' ।

मतमिति ज्ञायते । चक्रशाखायामपि तसुलोतारः पूर्वं यथा
विद्न् चक्रस्य गर्भं जनुषा यिपत्तेन आस्य जानन्तो नामचिद्विक्त-
न महस्ते विष्णो सुमतिं भजामह्यै इत्याद्युग्मिरन्येभ्यो धर्मेभ्यः
सकाशाङ्गवद्वर्म्मेष्वादरः अूयत इति तेषामलोप एवेत्यर्थः ।
एतेनाकरणे प्रत्यवायश्ववणादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदि-
तव्यम् । करणेऽपि वैयर्थ्यात् तदपरीहारात् । एवं सति यद-
करणे प्रत्यवायकथनं तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेऽप्य-
करणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते । नन्वेवंतात्पर्यकत्वे
श्रुतेन्द्रपनयनादिवत् कर्म्मापयोगिल्वं* भक्तितज्ज्ञानयोः स्यादिति
कर्मण एव प्राधान्यं नतु भक्तेः † सिद्धतौत्याशङ्का भक्तितज्ज-
्ञानावश्वकत्वबोधकाश्रुतितात्पर्यमाह ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेऽनुपस्थितेऽपि यदि पूर्वं भगवद्वर्म्मकरण-
मुच्येत तदा त्वदुक्तं स्यान्तत्वेवं किन्तूभयोर्युगपत्करण उपस्थिते
बलाबलविचारे क्रियमाणेऽत आदरादेतोस्तद्वचनाङ्गवद्वर्म्माणां
वलवत्तेनालोपवचनान्त्र कर्म्माङ्गत्वमेतेषां सिद्धतौत्यर्थः ।

तन्निर्वारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्घप्रतिबन्धः फलं ॥ ४२ ॥

अथेदं विचार्यते । पुरुषोत्तमविदः कर्म्म कर्त्तव्यं नवेति ।

* उपनयनादिकर्म्मापयोगिलभिति खं ।

† भक्तेः इति खं ।

‡ प्रवीधक इति खं ।

§ किसुभयोरिति खं ।

तत्र मार्गवयफलात्मके तस्मिन् सम्बन्धे पुनस्तस्य स्वतोऽपुरुषार्थस्य करणमप्रयोजकमिति* न कर्त्तव्यमेवेति पूर्वः पच्च+स्त्रत्र सिद्धान्तमाह । तन्निर्दारणेत्यादिना । अत्रेदमाकृतं । भक्तिमार्गे हि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यं । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृशस्य न कर्मकरणं सम्भवति । अतएव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पद्यते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चनेति । एतं ह वावृत्त न तपति किमह्यु साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमितीति । शूयते चीभयविधानामपि कर्मकरणं अम्बरौषीडवपाण्डवादीनां । एवं सत्युभयविधानां मध्ये मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्त्रौति यो निर्दारयति स करोति य एतद्विपरीतं[‡] स न करोति यथा शुक्जडादिः । एतनिर्दारय भगवद्धीनोऽतो भक्तेष्वपि तन्निर्दारणानियमोऽतः कर्म कर्त्तव्यमेवातन्निर्दारणेत्वाधुनिकानां । एवं सतौच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धं । तत्रोभयोः फलं वदन्नादावाद्यस्याह । तद्वृष्टेः । तस्या भगवदिच्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तथा तस्य जीवकृतकर्मफलात् पृथग्भिन्नमौश्वरकृतकर्मणे यत् फलं वेदमर्यादारक्षा लोकसंश्रहस्य तत् फलमित्यर्थः । हि शब्दे न

सक्ताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विदांस्तथासक्तश्चिकौर्धुर्लोकसंयहं ॥

इति भगवद्वाक्यरूपीपपत्तिः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमा-

* करणप्रयोजकमिति खं ।

+ पूर्वपच्च इति खं ।

‡ एतं हवा इति खं ।

§ य तद्विपरीतं इति खं ।

धिकारात् कालसङ्गादिजनितचित्तमालिन्येन भगवत्सान्निधे
प्रतिबन्धः स्यात् तन्निवृत्तिस्त्रूक्ततर्कमीणः फलमित्यर्थः । अथवा
पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृतेरावश्यकात्मुक्तं । सर्वात्मभाववतो
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति भगवद्वचनादिधि-
याभावादसभवाच्च कर्मज्ञानयोर्विहितभक्तेश्च करणं न सम्भव-
तौति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षापूरणाय तदनुवदति । तन्नि-
र्धारणेत्यादिना । तस्मिन् धर्मिणेव न तु धर्मेष्वपि दृष्टिर्थस्य
स तथा । दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेनान्यविषयकदर्शनश्व-
णादिज्ञानाभाव उक्तो भवति । एतादृशस्य प्रभुसङ्गममात्रमपे-
क्षितं । तत्र भगवदुक्तस्त्रसङ्गमावधिकस्य भक्तस्य सङ्गमसमय-
निर्दारी भवति । अतादृशस्य तस्य स नेति तन्निर्धारणानियमः* ।
एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति । फलस्वरूपमाह पृथक्
फलमिति । अस्यानिवैचनौयत्वादनुभवैकवैद्यत्वान्मोक्षान्तं यत्
फलं शास्त्रे उक्तं तस्माद्विन्नमित्युक्तं । अन्यत्र हि धर्माणां
साधनत्वं । यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिवाच्यता युक्तै-
वेति हि शब्देनाह । ज्ञानमोक्षादिना तद्वावाप्रतिबन्धस्त्र फल-
मित्यर्थः । प्राप्तिकमेतत् सूत्रं ।

प्रदानवदेव तदुक्तं ॥ ४३ ॥

अथेदं विचार्यते । सर्वात्मभावो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो
न वेति । तत्र पुराणे तस्मात् त्वसु इवोत्सृज्येत्युपक्रम्य ।

* तन्निर्धारणानियमः इति ख ।

+ एवहीति ख ।

‡ तस्मात्त्वमुद्देश्येत्युपक्रम्येति ख ।

मामेकमेव शरणमामानं सर्वदेहिनां ।

याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयं ॥

इति वाक्ये मुक्त्यात्मकाकुतोभयसाधनरूपशरणगमने
प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यते^१तः
साधनसाध्य इति पूर्वः पच्चः । तत्र सिद्धान्तं वलुं तदुप-
देशस्वरूपमाह । प्रदानवदिति । यद्ययं साधनोपदेशः स्यात्
स्थात्तदा साधनत्वेन* सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं ।
नत्वेवं । किन्तु तदुलुं भगवदुलुं प्रदानवत् । प्रकृष्टं दानं प्रदान-
मिति यावत् । तद्वदेवेत्यर्थः । वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिद्धा-
तीति तथा शत्रुसंसाराभयादिनापि शरणासिर्भवति । तत्र न
तस्याः पुरुषार्थत्वं किन्तु तत्रिवृत्तेरेव । प्रकृतेऽपि सर्वात्मभावे
स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहिष्णुत्वेनात्यात्तौ स्वरूपातिरिक्तास्फूर्च्या
तद्वावस्थाभावेन गुणगानादिसाधनेषु क्तेष्वप्यप्राप्तौ स्वाशक्यत्वं
ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छत्वेऽतत्र न स्वकृतिसाध्यमिति सुष्ठुलुं
प्रदानवदिति । भक्तस्येष्मितीऽर्थो हि वरो भवति । सर्वात्मभाव-
स्यानुभवैकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेष्मितत्वासम्भवेऽपि स्वत एव
कृपया दानमितिवदित्युलुं । अथवा सर्वात्मभावेन मां याहौति
सम्बन्धः । यदा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः । तत्र
साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । नायमामा प्रवच-
नेन लभ्ये न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन

* साधत्वेनेति खं ।

† वरदानमिति यावदिति खं ।

‡ गतुसंहारेति खं ।

§ गच्छामैतत्र इति खं ।

लभ्य इति शुद्धा वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यते इति
तत्त्वैवेत्यर्थः । भगवदुक्ताकुतोऽभयपदस्य न मुक्तिरथः किन्तु
यतो वाच इत्यादिनाऽऽनन्दस्य स्वरूपसुक्ताऽऽनन्दं ब्रह्मणो
विदात्र विभेति कुतश्चनेति शुद्धुक्तं यत् पूर्वोक्तरसात्मकपुरुषो-
त्तमभजनानन्दानुभवोत्तरकालौनमकुतोभयं तदर्थः ।

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि वलौयस्तदपि ॥ ४४ ॥

ननु प्रतिबन्धककालाद्यादिसङ्गावेऽपि वरणकार्यं स्यादुत
तत्रिहत्ताविति संशये प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात्
तत्रिहत्तावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लिङ्गेत्यादिना ।
सामोपनिषत् सु नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथ-
मतएव सुख्या ब्रह्मविद्योपदेशार्हो न भवतौति ज्ञात्वा सनत-
कुमारी नारदाधिकारच्च ज्ञातुं यद्वेत्य तेन मोपसौदेत्युक्तो
नारदः स्वविदितामृग्वेदादिसर्पदेवजनविद्यां तसुक्ता सोऽहं
भगवो+ मन्त्रविदेवास्मौति स्वाधिकारसुक्ताह नामविच्छुतश्च
ह्येव मे भगवद्गेभ्यस्तरति शोकमामविदिति सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारन्नारयत्विति नारदेनोक्तः
सनत्कुमारः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् भूयोवदेति एषः । भूयःपद-
माधिकार्यकं । नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानवलान्नाप-
स्तेजश्चाकाशस्त्राणाऽशाप्राणाऽ ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्ता

* भगवदुक्तात् कुत इति ख' ।

+ भगवत् इति ख' ।

‡ वाञ्छनसङ्गत्य इति ख' ।

§ आकाशस्त्राकाशस्त्राप्राणान् इति ख' ।

प्राणीपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोऽक्षा जिज्ञासितव्य-
त्वेन* सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारण-
त्वेनोत्तरीत्तराण्युक्ता सुखस्वरूपांजिज्ञासायामाह यो वै
भूमा तत्सुखमिति । भूक्तः स्वरूपजिज्ञासायामाह यत्र नान्यत्
पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यहिजानाति स भूमेति । एतेन सर्वा-
लभावस्वरूपमेवोक्तं भवति । तत्र विरहभावेऽतिविगडभावेन
सर्ववृत्तदेव स्फुरतौति स एवाधस्तादित्यादिनोऽक्षा कदाचित्
स्वस्मिन्देव भगवत्वस्फुर्त्तिरपि भवतौत्यथाहङ्कारादेश इत्यादिना
तासुक्षा एतेषां व्यभिचारिभावलेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः
सर्वत्र भगवत्स्फुर्त्तिमाह अथात आत्मादेश इत्यादिना । ततः
संयोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्हिना स्वप्राणादिसर्व-
तिरोधानेनाग्रिमलौलानुपयोगिलं न शङ्खनौयं यतो भगवत्
एव सर्वसम्पत्तिरित्याशयेन तस्य हवा एतस्यैवं पश्यत इत्युप-
क्रम्यात्मन एवेद्यु सर्वमित्युक्तवान् । ततः श्वोक्तस्तद्वावस्वरूप-
मुक्तैतस्य मूलकारणमाहाहारः शुद्धाऽवित्यादिना । प्राण-
पोषको ह्याहारस्तस्य सदोषत्वे तु न किञ्चित्सिद्धति । एवं सति
भगवदतिरिक्तस्य^६ स्वतो निर्दीपत्वाभावाङ्गवानेव चेत् प्राण-
पोषको भवेत् तदा सर्वं सम्यते स च सर्वात्मभावे सत्येव
भवति स च तथा तेन प्रकारेणेत्यर्थः^७ तद्वरणं विना न भवति ।

* विजिज्ञासितव्यत्वेनेति खं ।

[†] सुखरूप इति खं ।

[‡] आहारण्डावित्यादिना इति खं ।

[§] एवं सति अतिरिक्तस्येति खं ।

[¶] स च तथा तेन प्रकारेणेत्वैति खं पुस्तके नास्ति ।

तच्चोक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्यैव भूयस्त्वात्
सर्वतोऽधिकत्वात् तत् वरणमेव सर्वतः कालादेर्बलीय इत्यर्थः ।
यज्ञिङ्गमेव सर्वतोऽधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमिति कैमु-
तिकन्यायोऽपि सूचितः । ज्ञानमार्गैयज्ञानेन प्रतिबन्धगङ्गाया-
माह तदपौति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा भूतयामवत् स्वामन
इति सूक्तेण तच्चोपपादितमस्माभिः ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्थान् क्रिया
मानसवत् ॥ ४५ ॥

अत्राह । नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते किन्त्वा-
त्वज्ञानप्रकारविशेषश्व । तथाहि । पूर्वप्रपाठके आमना सहा-
मेदः सर्वस्य निरूपितः खेतकैतूपाख्यानेन । अग्निमे च सोऽहं
भगवो मन्त्रविदेवास्मि नामविदित्यादिना नारदस्यामजिज्ञा-
सैवोक्ता । एवं सति उत्तरमपि तदिष्यकमेव भवितुमर्हत्यत
आत्मप्रकरणत्वादुभयोः प्रपाठकयोः पूर्वस्मिन् यदमेद उत्तरस्यैव
खरूपमात्मन एवेद्यु सर्वमित्यन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारा-
दन्येन प्रकारेणात्माभेदः*एव सर्वस्योक्त इति । तदेवाह । पूर्वस्य
पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः प्रकारभेद एवायेऽपि
निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह प्रकरणादिति । एतत्तृपपादितं ।
अत्र सिद्धान्त+सम्भवमेव दृष्टान्तमाह । तद्वद्यसंवादार्थं क्रिया
मानसवदिति । यथा पूजनप्रकरणे वाह्यं तत्क्रियारूपमुच्यते

* पूर्वोक्तप्रकारेणात्माभेद इति ख' ।

† सिद्धान्तिसम्भवमेवेति ख' ।

आन्तरक्तु मनोव्यापाररूपमुच्यते । न ह्येतावतान्यतरस्य तद्-
भिन्नत्वं वक्तुं शक्यं प्रकरणमेदात्* तथेहापौत्र्यर्थः ।

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नामरूपात्मकं हि जगत् तत्पूर्वां सर्वशब्देनानूद्य तस्मिन्
ब्रह्माभेदो निरूपितोऽग्रेत्कृगादिफिद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं
तत्रादिश्यते॒ नामैवैतत्रामोपास्तेति । इतोऽपि हेतोज्ञानप्रकार-
भेदेवाग्ये निरूप्यत इत्यर्थः ।

विद्यैव तु निर्जीरणात् ॥ ४७ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । यदुक्तं सनक्तुमारनारदसंवादे
आत्मज्ञानप्रकारविशेषएव निरूप्यत इति तत्र किन्तु विद्यैव
निरूप्यत इति । अलेदमाकृतं । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधन-
निषेधपूर्वकं वरणस्य साधनत्वमुक्ता वृत्तभ्यत्वे हेतुत्वं वदन्वरण-
विषयमप्याह तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं खामिति । तस्य वृत-
स्यात्मन एष भगवानात्माऽतएव तत्तनूरूपः स जीवात्मा । तद्वर-
णस्यावश्यकत्वज्ञापनाय खामिति । सर्वो हि स्त्रकीयान्ततु-
मात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते ॥ तद्विशिष्टएव भोगान् भुंक्ते ।
अतएव तैत्तिरौयकोपनिषत्स्त्रपि ब्रह्मविदाप्रोति परमिति
सामान्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिमुक्ताऽग्निमर्चा विशेषतो वदन्

* प्रकरणमेदादिति ख' ।

+ तत्पूर्वकमिति ख' ।

‡ अये सत् क्वगादिविद्या इति ख' ।

§ अतिदिश्यते इति ख' ।

¶ आत्मीयत्वेन च वृणुते इति ख' ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति परब्रह्मस्वरूपमुक्ता यो वेद निहितं
गुह्यायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तं । एतद्यथातयानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित-
मस्माभिः ।

किञ्च । पुरुषोत्तमलाभहेतुभूतं तु भक्तिमार्गं यदरणं
स्त्रौयत्वेनाङ्गोकाररूपत्वेत्वा न त्वन्यादृशमधीति ज्ञापनायामे
वदति नायमात्रा बलहीनेन लभ्य इति । बलकार्यं हि प्रभु-
वशीकरणं तत्राहं भक्तपराधीनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या
इत्यादिवाच्यैर्भक्त्यैवेति बलशब्देन भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्व-
वाक्यएवेतरनिषेधस्य क्षतत्वात् पुनर्बलाभावनिषेधं* न कुर्यात् ।
वरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्ता बलस्य तथात्मं न वदेत् । एतादृशस्य
हृदि भगवत् प्राकच्छं भवतौल्याह । एतैरुपायैर्यते यस्तु विद्वांस्त-
स्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति । अस्यार्थस्त्वेष आत्मात्मनोऽप्यात्म-
पुरुषोत्तमो ब्रह्म अक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशत इति । धामपदं
पुरुषोत्तमस्यात्मरं† ब्रह्मसहजं स्वानभिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा
न वदेत् । तेन तद्दृढये स्वस्यानमाविर्भावयित्वा स्यं तत्र
प्रकटीभवतौति ज्ञाप्यते‡ । प्रकृते खेतकेतूपाख्याने परोक्षवादेन
ब्रह्मभेदवोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अये तु
न ह्येतावतैवाधिष्ठानात्मकाक्षराविर्भावो भवति पुरुषोत्तमस्य
वा । तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परप्राप्तिः स्यान्तत्वेव । भक्त्याह-

* निषेधनभिति खं ।

† तथात्मं च इति खं ।

‡ धामपद पुरुषोत्तमस्यात्मरभिति ख पुस्तके नान्ति ।

§ ज्ञाप्यते इति खं ।

मेकया ग्राह्य इत्यादिवाक्यैः किन्तु भगवदनुग्रहैण भक्तसङ्गेन
च भक्तौ सत्यामिति ज्ञापनाय भक्तएव तद्विधाधिकारीत्यपि
ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवदावेशयुक्तस्य सनत्कुमारस्य च
सम्बाद उक्तः । तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गे*
निरुपधिस्तेहविषयः स एव यतः । सतु सर्वात्मभावैकसमधि-
गम्य इति सर्वात्मभावएव विद्यायद्वेनोच्यते । परमकाषाण्यन्नं
यद्वस्तु तदेव हि वेदान्तेषु सुख्यतेन प्रतिपाद्यमन्तरवद्वादिकं
तु तद्विभूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिफलत्वेन च
प्रतिपाद्यते । तेन तत्र विद्याशब्दप्रयोग शौपचारिकः† सर्वात्म-
भावएव सुख्यः युक्तच्छेतद्वरविषयित्वाः‡ विद्यायाः सकाशात्
तत उत्तमविषयित्वास्तस्या उत्तमत्वं । एवं सति पूर्वप्रपाठ-
कस्याच्चरप्रकरणत्वादुत्तरस्य पुरुषोत्तमप्रकरणत्वात् तद्वेत्वसिद्धिः-
शात उक्तव्यायेन विद्यैवायिमप्रपाठके निरूप्यते नतु⁹ पृच्छात्म-
ज्ञानप्रकारविशेषः । अत्र हेतुमाह निर्जीरणादिति । सुखत्वेव||
विजिज्ञासितव्यमित्युक्ता सुखत्वरूपमाह यो वै भूमा तत्सुखं
नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य इति ।
अच्चरपर्यन्तं गणितानन्दत्वात् पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन **

* भक्तिमार्गे तु इति ख' ।

† प्रयोगः सौपचारिक इति ख' ।

‡ चरविषयित्वा इति ख' ।

§ तद्वेत्वसिद्धिः इति ख' ।

¶ न तपूर्वोक्त इति ख' ।

|| सुखत्वेव इति क्वचित् दृश्यते ।

*** आनन्दसंश्लेष्ट न इति ख' ।

निरवधिसुखात्मकत्वात् स एव भूमा तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन
निर्दीरणादित्यर्थः । भूमो लक्षणमय उच्यते यत्र नान्यत्पश्य-
तौत्यादिना । यस्मिन् ज्ञाते सति नान्यत् पश्यतौत्यर्थः । तथा
सति सर्वात्मभाववतः प्रभुदर्शने सत्यपि लौलोपयोगिवसु-
दर्शनादिकमनुपपत्रमिति शङ्खा तु तस्य हवा एतस्यैवं पश्यत
एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मनः प्राणा इत्यादिना निरस्ता
वेदितव्या । तैः सह लौलां चिकीष्टतः प्रभुत एव सर्वं सम्म-
यते न तु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन तदुक्तेः ।

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च स्फुर्त्तात्मभाववतां भक्तानां ब्रजसौमन्तिनीप्रभृतीनां
पूर्वसितरविस्तृतिर्भगवत्स्फुर्त्तादिनाये सर्वं सामर्थ्यमिति व्यासः
स्वातुभवं प्रमाणलेनाह । उक्तव्यं श्रीभागवते ताभिरेव ।

चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु
यद्विर्विश्युत करावपि गृहाः क्षत्ये ।
पादौ पदं न चलतस्यवेत्यादिना ।

तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरीधानमुक्तं भवति । अये तदा-
विभावादिकं स्फुटमेव ।

ननु सनक्तुपारनारदसंवादात्मकं मां तमेकं * वाक्यं ।
तत्रोपक्रमे मन्त्रविदेवास्मि नामवित् श्रुतञ्ज्ञेव से † भगवहशे-
ष्य सारति शोक्तमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामोत्यादिना
स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्रमादुपसंहारोऽपि तमादायैवोचितः अये

* सम्वादात्मकमेकं वाक्यं इति खं ।

† श्रुतः ज्ञेयं मे इति खं ।

चेदात्मपदानामीश्वरपरत्वं स्यादाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात्
तस्मादाक्यानुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेषएवायमिति मन्तव्य-
मित्यत उत्तरां पठति ।

श्रुत्यादिवलौयस्त्वाच्च न बाधः* ॥ ४० ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद्वरणज+सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधि-
तव्यं वाक्यापेच्या श्रुतिलिङ्गयोर्बलौयस्त्वात् । एतदलौयस्त्वन्तु
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमि-
ति जैमिनीयस्त्रवै सिद्धं । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त्वैष आत्मा वृणुते तनुं स्त्रामिति
श्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मा बलहीनेन
लभ्य इत्युपक्रम्यतैरुपायैर्यतते यस्तु विदांस्त्वैष आत्मा विश्वते
ब्रह्मधामेति श्रुतिः पश्यते । एतच्च विश्वैव तु निर्दारणादिवच्च
निरूपितं ।

अपरच्च । नात्मवित्तरति शोकमात्मविदिति नारदवाक्यानु-
वादयोरात्मपदमुत्तमप्रश्नात्मकत्वेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति
ज्ञायते स हि सर्वेभ्य उत्तमोऽतो ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन सनक्तुमा-
रोक्तं प्रतिरूपं^५ ततस्ततो भूयोऽस्त्रौत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिक-
त्वेन सुखात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तवा-
स्यर्थमत्यान्तो कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् । तदा सर्वा-

* न बाधा इति वा पाठः ।

+ वरणेनेति खं ।

^५ पारदौर्बल्यमिति वा पाठः ।

^६ सनक्तुमारोक्तप्रतिरूपमिति क्वचित् दृश्यते ।

ज्ञाववत्त्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं स एवाधस्तादित्यादिनोक्तवान् । नत्वेतया शुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावादन्यत्राप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यते इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्वत् दृष्टश्च तदुक्तं ॥ ५० ॥

भूमस्तरूपं शुत्या स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्ते महिम्नीत्युत्तरं । तदर्थसु स्त्रीयत्वेन हते भक्ते यो महिमरूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति । स्तरूपात्मके महिम्नीति वा । भगवदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य । तदितरस्य साक्षात् पुरुषोक्तमाप्रापकत्वात् अस्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाषापनमहितरूपोऽयमेव भाव इति महिमशब्देनोच्यते । स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यक्ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः ते त्वनियतस्त्रभावा इति ज्ञापयितुं चिविधाः स एवाधस्तादित्यादिनाक्षेपेद्युः सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुक्तरितं* स्ते महिम्नीति तमेवानुबधाति स वा एष इत्यनेन । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वञ्चेदिह प्रतिपाद्यं स्यात्तदोक्तरीत्यानुबन्धं न कुर्यादहङ्कारादेशादिकञ्च न कुर्यादुक्तप्रश्नोक्तरं स्वान्यवस्तुभावात्र कापीत्वेव वदेन्तस्मादधुक्तएव मार्गोऽनुसर्त्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावां उक्तास्तेषामपि स्तरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजान-

* यदुक्तरमिति खं ।

निति क्रमेण चन्निरूपितं तदुच्यते । पूर्वं ह्यतिविगाहभावेन तदितरास्तु चर्या तमेव सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्नित्यनेन । ततः किञ्चिद्वाह्यानुसन्धानेऽहङ्कारादेशो भवति सत्त्वहमेव सर्वतः स्खक्तिसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति मनुते करोति च तथा । अतएवाचेषणगुणगाने कृते ताभिः एतदेवोक्तमेवं मन्वान इत्यनेन । ततो निरूपधिक्षेहविषयः पुरुषोत्तम आत्म शब्देनोच्यत इति तदादेशो भवति । तदा पूर्वकतस्खसाधनवैफल्यज्ञानेनातिदैन्ययुक्तसहजस्मेहजविविधभाववान् भवति तदेतदुक्तमेवं विजानन्नित्यनेन अतएवोपसर्ग उक्तः । ततोऽतिदैन्योनाविर्भवे * सति या अवस्थास्ता निरूपिता आत्मरतिरित्यादिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषोत्तमवाचका ज्ञेयाः । अन्यथौपचारिकलं स्यात् । मुख्ये सम्भवति तस्यायुक्तत्वात् ।

न तु सर्वात्मभावस्यापि मुक्तौ पर्यवसानसुत नेति संशयनिरासाय दृष्टान्तमाह । प्रज्ञान्तरपृथक्क्रवदिति । मुमुक्षुभक्तस्य स्वेष्टदाहृत्वेन भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववज्ञनप्रज्ञातः प्रज्ञान्तरमिल्युच्यते तच्च कर्मज्ञानातदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः पार्थक्येन तदिष्टमेव साधयति यथा † तथा सर्वात्मभाववतो भक्तस्य यत्रकारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं स भावः साधयति नान्यमिति न मुक्तौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र व्यासः स्वानुभवं प्रमाणल्लेनाह । दृष्टश्वेति । उक्तभाववतो भक्तस्य प्रभुत्वरूपदर्शनाद्यतिरिक्तफलाभावोऽस्माभिरेव दृष्ट इत्यर्थः ।

* अतिदैन्याविर्भवे इति खं ।

+ कर्मज्ञानमिति खं ।

† यथा इति खं पुस्तकै नास्ति ।

एतादृशा अनेके दृष्टा इति नैकस्य नाम गृहीतं । अत्र शब्द-
मपि प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । भगवतेति शेषः । श्रीभाग-
वते दुर्वाससं हपत्य भक्तपराधीन इत्युपक्रम्य वशे कुर्वन्ति
मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्यतिं यथेति । योहि यज्ञशीक्षतः स
तदिच्छानुरूपमेव करीत्यतो न सायुज्यादिदानं किन्तु भज-
नानन्ददानमेव । तेषां सुक्त्यनिच्छा तु

मसेवया प्रतीतच्च सालोक्यादिचतुष्यं
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोन्यत्कालविमुत्तं ।
खर्गापवर्गनरकेष्वपि तुच्छार्थदश्मिनः
सालोक्यसार्थिसामीयसारूप्यैकत्वमयुत
दैयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।
इत्यादि वाक्यसहस्रेर्निर्णयते ।

न सामान्यादप्युपलब्धेऽर्थ्युवन्न ह्वि
लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

ननु नान्यत् पश्यतीत्यारभ्य सर्वस्य प्रपाठकस्य सर्वात्मभाव-
निरूपकत्वोक्तिरनुपपन्ना अत एवामपदानां पुरुषोन्नमपरत्वो-
क्तिश । यतस्य सुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यतेऽत्र तु तस्य
सर्वेषु कामचारो भवतीति श्रुतिः पद्धते । एवं सति न तत्रिरू-
पणमत्तेति वा वाच्यं* तद्वाववतोऽप्यन्यकामवत्त्वमिति वा । हितौ-
यस्त्रीक्तप्रमाणपराहतत्वेनाद्यपत्तेऽप्यव्ययणीय इति पूर्वपञ्चं निर-
स्यति । नेति । तत्र हेतुमाह सामान्यादप्युपलब्धेरिति । तत-
समानधर्मयोगादपि तत्रयोगः श्रुतावुपलभ्यतेऽनेकशोयतः प्रक-

* अतेति वाच्यं इति खं ।

तेऽपि विविधानां लोकानां विविधसुखप्रधानत्वाद्गगवत्सम्बन्धिषु
सर्वेषु सुरेषु कामचारो भवतीति शुतेरर्थाज्ञेयः । ननु यथा-
श्चुतएवार्थोऽसु तत्राह नहि लोकापत्तिरिति । सर्वात्मवत इति*
प्रकरणात् नान्यत्यश्वतीत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणादि-
सर्ववनी लोकसम्बन्धो युक्तिसहोऽपि नेति ज्ञापनाय हि शब्दः ।
किञ्च । एतदये न पश्यो मृत्युं पश्यतीति शुत्या यथा मृत्यु-
निषेधः क्रियते तथात्मन एवेदश्च सर्वमिति शुत्यैवकारेणात्माति-
रिक्तयवच्छेदः क्रियत इति मृत्युवस्त्रोकोऽपि न सम्बद्धत इत्याह ।
मृत्युविदिति । तत्र रोगादौनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्यो-
रेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुत्य इति
ज्ञायतेऽतएव नोतदुःखमिति दुःखसामान्यनिषेधोऽये क्षतः ।

परेण च शब्दस्य तादिध्यं भूयस्त्वात् त्वनुवन्धः ॥ ५२ ॥

अत्र हेत्वन्तरमाहास्मिन्ब्रेव ज्ञीके सर्वमाप्नोति सर्वश इति
परेण पदेन शब्दस्य शुतिवाक्यस्य आत्मन एवेदश्च सर्वमिति
यत् पूर्वोऽशुतिवाक्यं तद्विधतैव प्रतीयत इति न लोकसम्बन्धो
वक्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वात्मन एवेदश्च सर्वमिति वाक्येनैवैतदर्थ-
लाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेति शङ्खायां तत्र हेतुमाह । तु शब्दः
शङ्खानिरासे । भूयस्त्वाहेतोः उक्तेऽयेहेतूनां वाहृत्ये ततदार्थं
भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव ज्ञोक्तेनानुवन्धः क्षत इत्यर्थः । अथवा
भूयः पदमाधिक्यार्थकं । तथाच स्त्रकृतसाधनसाधितफला-

* सर्वात्मभाववतः इति खं ।

† यत् पूर्वोक्तं इति खं ।

पेत्रया स्वयमुद्घम्य भगवता साधितफले निरवधिरुक्तर्प इति
ज्ञापनाय पुनः शोकेन तथेत्यर्थः ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तेऽर्थे शुद्धतरसम्भिमयाह । एके शाखिनस्त्रैन्तरीयाः
शरीरे भक्तशरीरहृदयाकाशः* इति यावत् । तत्रात्मनो भगवतो
भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तीं श्रुतिं
पठन्ति ।

सत्यं ज्ञानमन् ब्रह्म यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।
सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

अत्रोपक्रमे ब्रह्मविदाप्नीति परमिति श्रुतिरच्चरब्रह्मविदः
परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्ता विशेषतः कथनार्थन्तदेषाभ्युक्तेति
वाक्यं तद्ब्रह्मप्रतिपाद्यलेनाभिसुखौकृत्यैषा वक्ष्यमाणा चक्क
अच्चरब्रह्मविद्विरुक्तेत्युक्ता तासुकृतौ सत्यं ज्ञानमिति । पर-
ब्रह्मस्त्रूपमनुभवैकवेद्यं न शब्दादिभिर्वेदमिति ज्ञापनाय स्वयं
तत्तत्त्वप्रतिपादिकायन्यमुखेनोकृतौ । अत्र ब्रह्मणा सह सर्व-
कामोपभोग उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारी
भवतौति शुतेरप्युक्तएवार्थो मन्त्रायः ।

व्यतिरेकस्तज्ञावाभावित्वान् द्वपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

न तु ब्रह्मविदाप्नीति परमिति श्रुत्याऽच्चरब्रह्मविदः परब्रह्म-
प्राप्तिरुच्यते । तत्रैतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत

* भक्तशरीरे हृदयाकाशे इति पाठान्तरं ।

+ ब्रह्म यो वेद निहित परमिति शुतेरिति खं ।

तनिरपेक्षमिति भवति संशयः । अत्र शुतौ तन्मात्रोक्तेरितर-
निरपेक्षमेव तत् तथेति पूर्वः पचः । सिद्धान्तस्वेवं सति ज्ञान-
मार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्थात् । सा त्वनेकप्रमाणवाधितेति
पूर्वमवोचाम ।

किञ्च । ज्ञानशेषभूतवद्वापेक्षया फलात्मकस्य परस्य सुख्य-
त्वात् तदेषाभ्युक्तेति शुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेनाभिसुखीक्षय
च्छुगुक्तेत्याह । तेन तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते ।
तथा च गुहायां यद्याविभूतं* परमं व्योम पुरुषोत्तमगृहात्मक-
मक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भव-
तौति तत्राप्तिर्भवतौत्युच्यते यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमनित्यनेन † । तथाच ज्ञानिनां गुहासु परमव्योमोत्त्वति-
रेकएव । तत्र हेतुस्तद्वावाभावित्वादिति । यमेवैष वृणुत इति
शुतेर्वरणाभावे भगवद्वावस्यासम्भवात् ज्ञानिनां तथावरणा-
भावात् भगवद्विषयकी भावो न भावौति तथेत्यर्थः । ननु
ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोऽप्यस्तु । किञ्च । तदतिरिक्तमाविर्भाव-
मपि न पश्याम इत्याशङ्कायामाह न तूपलभ्यवदिति । उप-
लभ्यन्ननिं तद्दगुहायामाविर्भावो न भवतौत्यर्थः । यस्मै
भक्ताय यज्ञीलाविशिष्टं स्वस्वरूपमनुभावयिता प्रभुर्भवति तद्-
गुहायां नज्ञीलाश्यभूतमक्षरस्वरूपं वैकुण्ठलोकवदाविर्भावय-
तौति नोक्तशङ्कालेशोऽपि । यत्र पुरुषोत्तमस्य चाच्छुष्टव्यं तत्र
ततोधक्षयस्य तस्य तथात्वे का शङ्का नाम । एतच्चोपपादितं
पूर्वं विद्वन्मण्डने च ।

* यथाविभूतमिति खं ।

+ इत्यन्तेति खं ।

न तु ज्ञानिज्ञानविषयभक्तगुहा विर्भताचरयो भेदोऽस्ति न
वा । नादो मानामावादेकलेनैव सर्वतोक्तेः । न द्वितीयः ।
निरवयवस्थ क्वचिज्ञोकरूपत्वातद्वृपत्वाभ्यामेकत्वानुपपत्तेरिति
चेत् । मैवं । लोकरूपत्वस्य पश्चाद्गावित्वे हौयमनुपपत्तिर्नल्वेवं
किन्त्वचरस्तरूपमेव तथेति श्रुतिराह । अभ्यपारे भुवनस्य
मध्य इत्युपक्रम्य तदेव भृतं तदु भव्यमा इदन्तदक्षरे परमे
ब्रोमन् । एतदये च यमन्तःसमुद्रे कवयोऽवयन्ति यदक्षरे परमे
प्रजा इत्यादिरूपा । सृतिरपि

परस्तमात् भावोऽन्यो व्यक्तीश्वक्तात् सनातनः ।

समः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥

अश्वक्तीचर इत्युक्तस्तमाहः परमाङ्गतिं ।

यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥

इत्यादि तु गौतासु । श्रीभागवतेऽपि

दर्शयामास स्वं लोकं गोपानां तमसः परं ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्वद्गम्योतिः सनातनं ॥

यद्वि पश्यन्ति सुनयो गुणापाये समाहिताः ।

इति दृश्यमे । द्वितीये च । तस्मै स्त्रलोकं भगवान् समाहितः
सन्दर्शयामासेत्युपक्रम्य कालविगुणमायादिसम्बन्धः राहित्यमुक्ता
भगवत्पार्षदानुक्ता विमानप्रमदा उक्ता श्रीरुक्ता । तथाच
श्रुतिस्मृत्यैकवाक्यतायां ताटकस्तरूपमेवाचरमिति निर्णयो
भवति । एवं सति सञ्चिदानन्दवदेशकालापरिच्छेदस्य यं प्रका-

* मायासब्द इति खं ।

शत्वगुणातौतत्वादिधर्मवच्चेनैव ज्ञानिनामक्षरविज्ञानं भक्तानामेव पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयं । मज्जानामशनिरिति श्लोकोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्यैव । प्रभुणा ये यथा विचारिताः सन्ति ते तथा^{*} भवन्तीति तदिचारएव सर्वेषामधिकाररूप इति कृतप्रयत्नापेत्तस्त्रियत्र निर्णीतां । अस्मिन्दर्थे कैसुतिकन्यायकथनार्थं निर्दर्शनेनोत्तरं पठति ।

अङ्गाववज्ञास्तु न शाखासु हि
प्रतिवेदं ॥ ५५ ॥

यागे तत्तद्विज्ञियतकर्त्तव्यान्यन्वाधानादैन्यज्ञानि । तत्राववदाः सर्वएवर्त्तिजो यजमानेन । अववस्थनं नामाध्वर्युं त्वा॑ वृणे होतारं त्वा॒ वृण॒ उद्गातारं त्वा॒ वृण॑ इत्यादि रूपं वरणमेवान्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृतिपटूनामेकत्राधिकारी नान्यत्रेति नियमो न स्यात् । तस्य तस्य तथा वरणे तु यजमानेच्छैव हेतुः । ते च तदा न सर्वासु शाखासु विहितान्यज्ञानि कर्तुं सर्वे ॥ शक्ताः किन्तु यजमानवरणनियमिता एव तथा । तत्र हेतुमाह । हि यतः कारणात् प्रतिवेदं नियमितान्यज्ञानि हौत्रमृत्त्वाध्वर्यवादि यजुषौज्ञात्रं साक्षेति । तथाचा-

* ते ते तथा इति खं ।

† निर्णीतः इति खं ।

‡ त्वा॑ एणे इति वा पाठः ।

§ होतारं त्वा॑ एणे इति वा पाठः ।

¶ उज्जातारं त्वा॑ एणे इति वा पाठः ।

|| सर्वेऽपौति खं ।

लौकिके वैदिके कर्मणि जीवेच्छा नियामिका भवति यत्र तत्र
किमु वाचं प्रतिलोमरूपं* सावकाशममितब्रह्माण्डस्थितिमत-
स्तदीश्तुरिच्छैव नियामिका तत्त्वाधनफलसम्पत्ताविति ।

मन्त्रादिवदाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्वं कम्भज्ञाननिष्ठानामपि पुंसामये भक्तिमार्गीय-
त्वं यत्र भवति तत्र तथैव भगवदरण्मिति हि सिद्धान्तः† ।
च्छलिजस्त्वेकस्मिन् याग एकत्र वृतस्य नापरत्वापि तथेति
विरुद्धो दृष्टान्त इत्यरुच्या निर्दर्शनान्तरमाह । यथैकएव कश्चिन्
मन्त्रो बहुपु कर्मसु सम्बधते कश्चित् इयोः कश्चिदेकत्रैव तथैव
विधानात् तथा अत्रापौत्यर्थः । आदिपदात् कर्माच्यते । यत्र
काम्येनैव नित्यकर्मनिर्वाहस्तत्र कामितार्थसाधकत्वं प्रत्यवाय-
परीहारेऽप्येकमेव तदुपयुज्यते । तथाच सर्वतोमुखेऽनेक-
होषप्रवरेऽध्यर्थ्युपवरे च गृह्णमाणे देवाः पितर इत्यादिना
यजमानकर्तृकानुमन्त्रणंमेव सर्वत्र सम्बधते तथैव विधेस्तथा-
त्रापि तावद्विधं यदेकमेव वरणं तेन तत्त्वनिष्ठानन्तरं भक्ति-
निष्ठेति न दृष्टान्तविरोध इत्यर्थः । अथवोमित्युदाहृत्यैव
मन्त्राणासुच्चारणामन्त्रादिरोङ्गारः स यथा ब्रह्मात्मकत्वेनैक
एव सर्वमन्त्रेषु सम्बधते तथा वरणमपौति तथैत्यर्थः॥ । यद्य-
पौतरनिष्ठानन्तरभूतभक्तिनिष्ठावतो वरणं तथाभूतमेकमेवेति

* मतिरोमकूपं इति ख ।

† इति सिद्धान्तः इति ख ।

‡ साधकत्वे इति ख ।

§ अनुमन्त्रणमेकमेव इति ख ।

॥ वरणमपौत्यर्थः इति ख ।

नोक्तदीषस्तथाप्युत्कृष्टमार्गे वृतस्य नौचक्क्रापादानमनुचित-
मिति मत्वा पच्चाल्लरमुक्तं । वसुतसु साधनमर्थादया यत्र
भक्तिदिंतसिता तत्र तथेति नानुपपत्तिः काचित् ।

भूम्नः क्रतुवज्जगायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५७ ॥

ननु सुखस्तरूपजिज्ञासायां यो वै भूमा तत् सुखमिल्युक्तं ।
भूमस्तरूपजिज्ञासायां यत्र नान्यत् पश्यतौत्यादिना तयन्ति-
रूपितं तत्सर्वात्मभावस्तरूपमिति यदुक्तं तत्रोपपत्तेऽप्यते । भूत्वा
हि सुखरूपतोच्यते । सर्वात्मभावे तु विरहभावे दुःसह-
दुःखानुभवः श्रूयते तेन मोक्षसुखमेव यो वै भूमेत्यादिनोच्यते ।
यो वै भूमा तदमृतमिति वाक्याच्च । अये च स वा एष एवं
पश्यन्ति त्याद्युक्ता तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवतीति फल-
सुच्यते । तच्च मोक्षानन्तरमसम्भाव्यतः स भावो मोक्षोऽत्रोच्यते
इति संशयः । तत्र कामचारीक्लेमुक्तिपूर्वदशायां तन्माहात्य-
निरूपणार्थत्वादमृतशब्दाच्च मुक्तिरेव भूमपदेनोच्यते इति पूर्वः
पत्रः । तत्र भूमशब्देन स भावएवोच्यते इति सिङ्गालस्तत्र
दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्वाधिकत्वत्तत्त्वं भूमत्वमनुपपत्रमिति
शङ्कां परिहरति । भूम्नः सर्वात्मभावस्य ज्यायस्त्वं सर्वस्मान्-
मन्तव्यं । तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं दृष्टाल्लमाह । क्रतुवदिति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे तैत्तिरीयके पत्तेऽप्यते परमेष्ठिनो वा एष
यज्ञोऽयं आसौन्ति न स परमां काष्ठामगच्छदित्युपक्रम्य य एवं
विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छतीति । यथा
व्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफलगमकत्वेन दर्शपूर्ण-
मासयोः सर्वक्रतुम्योऽधिकत्वं वक्तुमग्र आसौदिति स्तुयते तथा

दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्यलभ्यसाक्षात् पुरुषो ज्ञानन्दप्राप्निहेतुत्वेन सुख-
रूपत्वसुच्यते इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः ।
अवोपपत्तिमाह । तथा हि दर्शयति । शुतिसु स एवाधस्तादिल्या-
द्युक्ताप्यहङ्कारादेश इत्याद्युक्ताप्यात्मादेश इत्यादुक्तवत्यये
चैतादृशस्यात्मनएव प्राणाशास्त्ररादिसर्वमिति च दर्शयति ।
एतत् सर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते न तु सुकृत्य । ॥५॥ वृत्तिभेदा-
भावात् प्राणाद्यभावाच । जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामेव
सत्त्वादात्मनः प्राणा इत्यादि न वदेत् ।

यदा । ननु लौकिकेऽपि शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्याच्च
त्वदुक्तभावसम्बन्धिव्यमिचारिभावाः श्रूयन्ते सैव सर्वत्र सएव
मर्वत्रेति एवं सति लौकिकसधर्मवत्त्वात् ॥ त्वदुक्तभावस्यात्मौकि-
किकज्ञानादिभ्य आधिक्यं वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वात्मौकि-
कल्पमपि न तथेति भवति संशयः । तत्र मनुजत्वरिपुत्रादि-
ज्ञानानामिव कामादिभावेन स्त्रेहभावस्यापि सम्भवादास्या-
लौकिकत्वमिति पूर्वः पञ्चः । सिद्धान्तस्वस्य भावस्य लौकि-
केभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यं । ननक्तं लौकिकसाधारण्यं बाधकमिति
शङ्कानिरासाय निदर्शनमाह । कतुवदिति । यथा दर्श-
दिषु दीहनाधिश्रयणात्मच्च व्रीह्यवधातादिपुरोडाशभक्षणादीनां
लौकिकक्रियातुत्यत्वेन दर्शनेऽपि न लौकिकत्वं लौकिकप्रमाणा-
प्राप्तत्वादलौकिकत्वात्मात् तथोक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेन
शुल्युक्तत्वात् लौकिकत्वमस्य भावस्येति दिक् । वसुतसु ग्राम-

* सधर्मकलात् इति ख ।

सिंहस्रं सिंहसरूपत्वेऽपि* न ताष्ठग्रूपं वक्तुं शक्यं तथा लौकिक-
मुंसि नार्थां वा तदाभासो रसशास्त्रे निरूप्यते तदृष्टान्तेन
भगवद्वाचवद्वत्तरौतिभावनार्थं नत्वृषीणां लौकिके तात्पर्यं
भवितुमर्हति । अत्रोपपत्तिमाह तथाहौत्यादि । पूर्वोक्तभाव-
वत आत्मनः प्राणादिकं सर्वं दर्शयति श्रुतिस्तस्य हवा एतस्यैवं
पश्यत इत्यादिना । इतः पूर्वमपि स वा एष एवं पश्यन्नित्युप-
क्रम्यात्मरतिरात्मकोऽ आत्मभियुन आत्मानन्दः स खराङ्गभवति
सर्वेषु लौकिषु कामचारो भवतीति श्रुतिश्च । न हि लोकएवं
सम्भवत्यात्मपदानां भगवद्वाचकत्वादिति सर्वोक्तमविषयकभाव-
स्यैव तथात्मं युक्तमिति चोपपत्तिर्हिंशब्देन सूचयते ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वोधिकरणैः सर्वात्मभावस्तरूपादिनिर्णयं कृतवान् । अथ
मत्स्यादिरूपाणां भगवद्वतारवत्त्वं + मविशिष्टमिति सर्वेषां
समस्योपासना कार्या उत पार्थक्येनेति विचारयति । तत्रो-
पास्याभेदेऽपि रूपभेदादेकत्रोपासकस्यान्वत्रानुपासनलक्षणाव-
ज्ञासम्भवादस्या यथा सिद्धिसम्भवादपि समस्यैव सा कार्येति प्राप्ते
सिद्धान्तमाह । सर्वेष्वतारेषु नानैवोपासना कार्या । तत्र
हेतुः शब्दादिभेदादिति । तत्तत्सरूपवाचकशब्दानां मन्त्राणां
चादिपदादाकारकर्मणात्म भेदादित्यर्थः । एतेनैव मिथोविरुद्धा-
नामाकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः
सूचितः ।

* सिंहसरूपत्वेऽपि इति खं ।

+ अवतारत्वं इति वा पाठः ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५८ ॥

पार्थक्येनोपासनानि कर्त्तव्यानीति स्थिते विचार्यते । किं अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदेषां समुच्चय उत विकल्प इति । तत्र विधिफलयोः समानत्वात् समुच्चय इतिप्राप्ते निर्णयमाह । उपासनानां विकल्पएव । तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात् । मुक्तिफलकल्पं हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टं । एवं सत्येकेनैव तत्सिद्धावपरस्याप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादिवित्तिताबोधकशुल्घभावात् तदर्थिनो विकल्पएव ।

**काम्यास्तु यथाकामं समुच्चौयेरन्न वा
पूर्व्यहेत्वभावात् ॥ ६० ॥**

येषु तूपासनेषु भिन्नानि * फलान्युच्यन्ते तत्र त्वनेकफलार्थिनस्तत्त्वफलकोपासनानि समुच्चौयेरन्नविशिष्टफलत्वाभावात् । यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य खकामितानेकल्पं † श्रूयते तत्र तथैव चेदुपासनं करोति तदा न समुच्चौयेरन्नपि खकामितेष्वेकतरस्य तदन्यफलवैशिष्टेनाविशिष्टफलत्वा ‡ भावादिति पूर्व्यहेत्वभावादिति श्लृप्रयोगाभिपायेणोळमिति ज्ञेयं । अथवा कामैक्ये नियतफलकानि तानि न समुच्चौयेरन् । अत्र हेतुः स्पष्टः ।

* भिन्नानि भिन्नानि फलानीति खं ।

† अनेकफलकल्पमिति खं ।

‡ फलफलत्वाभावादिति खं ।

§ अतिशिष्ट इति खं ।

अङ्गेषु यथा अथभावात् ॥ ६१ ॥

प्रधानेषु निर्णयमुक्ता अङ्गेषु तमाह । एकार्थसाधकानाम् सुपासनानां भेदेनाङ्गभेदेऽप्येकतरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र समुच्चीये रवैति संशये निर्णयमाह । उपासनाङ्गानान्तदेवाच्यस्तथा च यदङ्गं यदुपासनाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह ।

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः । चकारादतिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि वाधिकेति * सूच्यते ।

समाहारात् ॥ ६३ ॥

कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्ता ज्ञानमार्गीयोपासने तमाह । अर्थर्वोपनिषद्भूतसु ऋसिंहोपासनादिषु मत्यकूर्मादिरूपत्वेनापि सुतिः शूयते । श्रीभागवते च नमस्ते रघुवर्यादेत्यादिरूपा सुतिर्वेजनाथे । एवं सति रूपभेदेऽपि भगवद्वतारस्याविशिष्टत्वादेकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत इति सर्वरूपत्वेनैकत्रोपासनमपि साधित्यर्थः ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

एवं शब्दवीर्यादिगुणानां सर्वव्यवतारेषु साधारण्यं शूयते † । तेन धर्मिधर्माणामैक्यात् पूर्वोक्तं साधित्यर्थः ‡ ।

* अरिवाभिका इति खं ।

† साधारण्ये शूयते इति खं ।

‡ पूर्वोक्तसाधुरिति खं ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नन्वेवमुपासनं नित्यसुतविकल्पिकमिति ० संशयः । उक्त-
रीत्या नित्यत्वे प्राप्ते तत्रिषेधमाह । नेति । किन्तु वा विकल्प
एवैवमुपासन ऐच्छिकस्त्रव हेतुमाह सहभावाश्रुतेरिति ।
नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावश्ववणं चेत् स्यात् तदा स्यात्
तथोपासनस्य नित्यता नन्वेवमतो विकल्पएवेत्यर्थः ।

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योऽपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोऽप्येकं रूप-
मुपास्यत्वेन मत्वा तत्तथोपास्ते इति फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य
दर्शनं भवति न तु सर्वेषामितोऽपि हेतोर्विकल्पएवेत्यर्थः ।
एतद्विषयान्तेन यस्मिन् रूपे याद्ग्रधर्मवत्त्वं शूयते ताद्ग्रधर्म-
विशिष्टमेवैकं ४ रूपमुपास्यमिति व्यासहृदयमिति ज्ञायते ।
उपासनानिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतूक्त्या सर्वोपासनानां भग-
वत्साक्षात्कारः फलमिति ज्ञाप्यते ६ । माहात्म्यज्ञापनार्थं
परं सर्वावताररूपत्वं यथार्थमेव कैश्चिद्ज्ञाप्यते । यथार्थत्वात्
तदप्यविरोधादिति ७ च्छेयम् ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवत्ति ॥ श्रीवक्षभान्नार्थविरचिते व्याससूत्राणु-
भाष्ये द्वतीयाध्यायस्य द्वतीयः पादः समाप्तः ।

० वैकल्पिकमिति वा पाठः ।

† पुष्टकान्तरे समाहार समाहार इति द्विषत्तिरस्ति ।

‡ एकैकं इति खं ।

§ खन्ते इति खं ।

¶ अविरोधीति खं ।

|| पुष्टकान्तरे विश्वस्मामिमतवर्त्तीति दग्धते ।

चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थीऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्छाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तन्नगायेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यवद्विफलकसर्वालभावेऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणामुपसंहारः प्राप्नोति न वेत्यघुना विचार्यते । विधिपक्षे तत्सहकृतस्यास्य फलसाधकत्वमिति सिद्धति । निषेधपक्षे तु केवलस्येतौममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह । पुरुषार्थ इत्यादी तमेवाह । अतः सर्वालभावादेव केवलात् पुरुषार्थः सिद्धति । कुतः । शब्दात् श्रुतेरित्यर्थः । श्रुतिस्तु नायमात्मा प्रवचनेनेत्युपकरम्य यमेवैष हृणुत इत्यादिका व्रद्धविदाप्रोति परमित्यादिका । तमेवं विदानसृत इह भवति । सनकुमारनारदसंवादे यत्र नान्यत् पश्यतौत्याद्यात्मिका क्वान्दोग्यश्रुतिश्च । एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरौत्या केवलस्यैष भगवद्वावस्य फलसाधकत्वं श्रूयत इति तथा । अत्र फलमत उपपत्तेरित्यत्रैवोपपत्तिं हेतुत्वेनातुक्ता श्रुतिपदच्चातुक्ता शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन श्रुतिसृत्यात्मकः सर्वोऽपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्यासाभिमत इति ज्ञायते । तेन

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः ।

येऽन्ये मूढधियोनागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥

यत्र योगेन सांख्येन दानवततपोधरैः ।

व्याख्यास्त्राध्यायसन्नासैः प्राप्नुयादव्याप्तिपि ॥

इत्यादिरूपा सृतिदपि संगट्छते । एतेन शुल्कादिप्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं तद्विरुद्धवादिनामितोऽन्यदिति तेषामप्रामाणिकत्वं ज्ञायते । अतएव स्वनाम गृहीतं । स्वस्य वेदव्यासकर्त्त्वेन तत्रैव यतो भरः ।

अपरच्च । वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थवात् प्राप्ततत्स्वरूपाणां मुक्त्यनिच्छाकथनान्मुक्तोपस्थित्यपदेशाच्च सुक्लेरपरमपुरुषार्थवात् * सा भवतु नामान्यैः साधनैः । वसुतः परमपुरुषार्थी य उक्तरूपः सतु सर्वाक्षभावेनैवेति ज्ञापनाय फलपदमनुक्राम पुरुषार्थपदसुक्लः । एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थान्तरमपि व्याप्ताभिमतमिति ज्ञायते । तथा सत्ययं श्लिष्टः प्रयोगः । तथाहि । पुरुषार्थी भगवानेव । कुतः । अतःशब्दात् । अतःपदविश्लिष्टशुतिवाक्यादित्यर्थः । तैत्तिरौयोपनिषत्सु पद्यते

अतःपरं नान्यदण्णीयस्तु हि
परात्परं यन्महतो महान्तं ।
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं
विश्वं पुराणन्तमसः परस्तादिति ॥

अथाच प्रत्यवतिष्ठते † ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति
जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको यागः

* पुरुषार्थित्वात् इति खं ।

+ प्रत्यवतिष्ठते इति खं ।

फलातिशयहेतुरिति तन्माहात्यसुच्यत इत्यर्थवादरूपं तत् ।
अत दृष्टान्तमाह । यथान्वेष्विति । अन्येषु इत्यसंस्कारकर्मसु
यस्य पर्णमयौ जुह्मर्भवतिैन पापश्च स्नोकथ्य श्रणोति । यदाङ्ग्ले*
चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य बृड़ले यवयाजान्याजाऽ इज्यन्ते वर्म वाऽ
एतद्यज्ञस्य क्रियते कर्म्य यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै इत्येवं
जातीयिका फलश्रुतिरर्थवादस्तदित्यर्थः ।

ननु तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनोलोकमौप-
सन्तः प्रब्रजन्ति । एतदये च ते ह स्म पुत्रैषणायास्व वित्तैषणा-
यास्व लोकैषणायास्व व्युत्थाय भिक्षाचर्यः † चरन्तीति श्रुति-
र्भगवत्ज्ञानवतः सर्वत्वागं वदतीति न त्वदुक्तः साधीय इत्यत
उत्तरं पठति ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः
पश्यति तदाचारं प्रामाणिकमिति च मनुत इति तन्मत-
मनुवदन्निममप्यनुक्तवान् व्यासः । ब्रह्मविदां ल्यागावश्यकत्वे
गार्हस्यामेतेषां न स्यादिति भावः । उक्तश्रुतिस्तु कर्म्यग्न्य-
शक्तानां तेषां त्यागमनुवदति । लोकैषणायास्व व्युत्थायेति श्रुते-
लोकसंग्रहार्थः तत्करणमिति न वक्तुं शक्यं ।

* पुस्तकान्तरे यदिति पदं नास्ति ।

† पुस्तकान्तरे कर्म इतिैपदं नास्ति ।

‡ यत्प्रयाजान्याजा इति वा पाठः ।

§ वर्म इ वा इति च पाठान्तरं ।

¶ अथ भिक्षाचर्यः इति खः ।

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्चतेरित्यर्थः । सा च जनकोह वैदेहो बज्जद्विषेन यज्ञेनेज इत्यादिरूपा । तथाच ज्ञानेनैवार्थसिद्धिष्वेत् स्यात् तदा तदत आयाससाधे कर्मणि प्रवृत्तिर्ण स्यादिति भावः ।

समन्वारमणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणौ समन्वारभेत इति श्रुतिः फलारम्भ विद्याकर्मणौः साहित्यं दर्शयतौति न स्वातन्त्र्यं विद्यायां ।

तदतो विधानात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तु वृष्णीत इति कल्पशुत्या ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्यात्मिज्याधिकारसम्पादकत्वात् कर्मशेषमेवेत्यर्थः ।

ननु यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रवजेत् । गठहादा प्रवजेदवनादेत्यादि श्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्वागयोरैक्षिको विकल्पोऽङ्गीकार्योऽतो न शेषिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

आश्विनं धूम्बललाममालभेत योदुर्बाह्मणः सोमं पियासेत् । ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत य आ * तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिवेदिच्छन्नो वा एतस्य सोमपौधो यो ब्राह्मणः सन् आठतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबति । यावज्जीवमन्निहीक्षं जुहुयादित्यादि श्रुतिभ्यो यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते न तथा तत्त्वाग इति नोक्तपक्षः साधुरित्यर्थः । चकारात्

* यथादतीयादिति खं ।

नियतस्य तु सन्नासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहान्तस्य परित्यागस्त्रामसः परिकीर्तिः ॥

इत्यादिरूपा सृतिः समुच्चीयते । त्यागविधिरशक्तविषय
इत्युक्तमिति प्राप्ते प्रतिवदति ।

अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैवं
तद्वर्णनात् ॥ ८ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिनन्ति । यदुक्तं शेषत्वात् मुख्यार्थ-
बाद इति तत्रोपपद्यते । कुतः । अधिकोपदेशात् । कर्मसाम्य-
मपि न वकुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तं । यत ईश्वरः
कर्मणः सकामादधिक उद्दिश्यते* । तथाहि ।

स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ।

† स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्
इत्युपकम्याये पद्यते ।

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा अज्ञया
यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा सुनिर्भवत्येऽतमेव प्रव्राजिनो
लोकमभीष्टन्तः प्रव्रजन्तीत्यादि ।

एवं सति यत् ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे तस्य यज्ञशेषत्वं कथं
स्यात् किन्तु यज्ञस्य तद्वेदनशेषत्वं । एतेनेच्यत्वेन तच्छेषत्वं
प्रत्युक्तं वेदितव्यं । तज्ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वात् तद्विशिष्टस्य

* उपदिश्यते इति ख' ।

† न स साधुना इति ख' ।

‡ सुनिर्भवतु इति ख' ।

तस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् । न च पूर्वं सामान्यत दूज्यज्ञान-
मासीत् यज्ञेन विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्म-
फलं भावीति* न तदशेषलभिति वाच्यं । तमेव विदित्वा मुनि-
भैवत्येतमेव प्रवाजिनो लोकमभौप्सन्तः † प्रब्रजन्तीति श्रुतेस्तद्वेद-
नस्य गार्हस्याग्निरोधित्वेन तदसम्भवात् । यद्य साधुंकर्म
फलसम्बन्धरहितस्य कर्तृत्वेन तथात्मनुपपत्रमतो जीवात्मन
एव तथात्वं नतु परस्य । न चैतयोर्वास्त्वाभेदात्रैवमिति वाच्यं ।
वास्त्वाभेदाज्जीवेऽप्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्मस्य सुवचत्वात् । वास्त्व-
वाभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् तमादाय ये पूर्वंपचास्ते पूर्वं-
पचा एवेत्यलमुक्त्या ।

न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अस्ततत्वमानशः ।
परेण नाकं निहितं गुह्यायां
विभाजते यद्यतयोऽ विशन्ति ॥

इति श्रुत्या कर्मप्रजाधनैर्मीक्षाप्राप्तिसुक्ता त्यागेन तथाप्सि-
रुच्यते । त्यागविषयस्यान्यस्यानुक्त्या ॥ सात्रिध्यात् कर्मादौना-
मेव त्यागोऽभिप्रेतः । तथाच मुक्तोपस्थृप्यत्वाङ्गगवत् उक्तसाध-
नेन मुक्ताः सन्तोनाकं परेण विद्यमानमपि भक्त्या गुह्यायां
विभाजते तत् यस्मात् परन्नापरमस्तौत्यादिनोपक्रान्तत्वात्

* भवतीति इति खं ।

† अनौप्सन्तः इति खं ।

‡ साधुं साधुकर्मफलसम्बन्ध इति पुष्टकान्तरेषु दृश्यते ।

§ तत् यतय इति खं ।

॥ त्यागविषयस्यानुक्त्या इति खं ।

पुरुषोत्तमस्वरूपं यतयः विरहमावेन तदिना स्थातुमशक्तास्तत्-
प्राप्यर्थं यतमाना विश्वन्तीति भक्तिमार्गीयाणां फलसुक्लं । अये
विदान्तविज्ञानेत्युच्चा ज्ञानमार्गीयाणां फलसुक्लं । अन्यथा पौन-
रुक्त्यं स्यात् । एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्राप्यः पुरु-
षोत्तमश्च अुतावुपदिश्यत इति तदेकप्रमाणवादिनो * वादराय-
णस्य मतमप्येवं जैमिनिमतादधिकमित्यर्थः ।

एवं शुल्या परमतं निरस्य शिष्यविद्वासार्थं स्थानुभवमपि
प्रमाणयति । तदर्थनादिति । उक्ताधिक्यवच्चैनैव + भगवतो
भक्तिमार्गस्य चानुभवादित्यर्थः । शुतयोऽधिकमात्मानं दर्शय-
न्तीति न व्याख्यानसुपदेशपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । तत्पत्तमनिरस्य
तस्मात् खमतग्राधिक्यमादीक्या निस्कामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतु-
त्वेन परम्पराज्ञानमार्गोपयोगाङ्गौकारः+ सूच्यते । पुष्टिभक्ति-
मार्गेतु सोऽपि न यत्र योगिनेति वाक्यात् । एवं सति क्व कर्म-
शेषत्वगच्छोऽपि ब्रह्मणीति भावः ।

तुल्यं दर्शनं ॥ ८ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि न
साधोयस्तुल्यं यतो दर्शनं । ब्रह्मविदां शुक्लादीयजन्मवदार्थ-
भादौनां त्यागदर्शनात् । एतेन यद्विदां कर्मत्वागस्तस्य कर्मशेषत्वं
कथं शङ्कितुमपि शक्यमिति भावः सूच्यते । एतेन कर्मण्ण-
शक्तान् प्रति त्यागविधिरिति निरस्तु । शुकादौनामतथावात् ।

* तदेकप्रमाणवादिनः इति खं ।

+ उक्ताधिक्यवच्चैव इति खं ।

अत्र सूच्यते इति खं ।

न तु जनको ह वै देह इति श्रुतिसाहायादाचारदर्शनं त्याग-
दर्शनादधिकबलमित्यत उत्तरं पठति ।

ऋसांवचिकौ ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारञ्चेत्रिरूपयेच्छ्रुतिस्तदा त्वदुक्तं
स्थावत्वेवं* यत एताटशी श्रुतिर्ब्रह्मवित्सु सर्वेषु न श्रूयते ।
तथाहि ।

एतद्व स्म वै तदिदांस आह च्छवयः कावयेयाः किमर्था
वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यद्यामहे एतद्व स्म वै तत् पूर्वे
विदांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाच्चकिरे । एतं वै तमामानं विदिवा
ब्राह्मणाः पुत्रैषणायायाच्च वित्तैषणायाच्चां लोकैषणायायाच्च व्युत्या-
याय मित्राचय्यं चरन्ति । एतावदरे खल्वस्तत्त्वमिति होक्ता
याच्चवल्काः प्रव्राजेत्यादि श्रुतयो बङ्गस्तदिदां कर्मत्यागमेवानु-
वदन्ति । अतस्त्यागपत्रं एव वलवान् † ।

न तु ब्रह्मविच्चाविशेषेऽप्येऽकेषां कर्मकृतिरेकेषां तत्याग
इति विभागः कुत इत्याशङ्का तत्र हेतुमाह ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुते-
र्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं येऽगणिता आनन्दास्ते

* न ज्ञेवमिति खं ।

† वित्तैषणायाच्च इति ख पुस्तके नास्ति ।

‡ एवं वलवान् इति खं ।

§ ब्रह्मविच्चाविशेषेऽपीति खं ।

सर्वे पुरुषोत्तमानन्दात्मका* एव । एवं सति येषु यावानानन्दो
दत्तोऽस्ति तावन्तं तन्निरूपयन्यधिकारतारतम्येन तद्वानमिति
ज्ञापनाय शतोत्तरं शतोत्तरमानन्दं श्रुतिर्ण्यरूपयत् अतएव
पुरुषायुः संख्यासमानसंख्यैवोत्कर्षं उक्तस्तेन पुरुषधर्मस्याधि-
कारस्यैवोत्कर्षः सृच्यते । एवं प्रकृतेऽप्यन्यभावराहित्यतारतम्येन
भगवद्वावतारतम्यं अत्र लक्ष्यह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे
त्यागस्तदनुत्कर्षं नेत्यर्थः । यज्ञोत्तं तदतो विधानादितिं तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुकं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादि तत्र ब्रह्मशब्देन वेदएवोच्यते
नतु परक्षथाच तं फ्रं ब्रह्मलेनाविकृतशब्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं
तदध्ययनमात्रं यः करोति नतु तेन किञ्चित् कामयते तस्याधि-
कारो ब्रह्मत्वात्तिर्ण्य इत्युच्यत इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वं ।
प्रत्ययस्यातिशायनार्थकत्वादतिशयेन ब्रह्मरूपस्तदैव भवतीति
युक्तं तस्य तदात्तिर्ण्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्यपरमपि सङ्ग-
च्छते । अयवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो ततु ब्रह्म-
विदोऽपीत्यर्थः । न च तदन्तःपातिलेन वेदान्तानामप्यध्ययन-
स्यावकश्यत्वे तत्प्रतिपाद्य ब्रह्मज्ञानस्यायवर्ज्जनौ यत्वात् तदतएव
तत्राधिकार इति वाच्यं । शाब्दपरोक्तज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वा-
भावात् । नहि सितामधुरेति शाब्दज्ञानमात्रवांस्तन्माधुर्येत्तो
भवति । तथा सति पित्तोपशमादिकंॄ तत्कार्यमपि स्यात्

* सर्वपुरुषोत्तमानन्दात्मका इति खं ।

+ उत्काष्ठ इति खं ।

‡ तथा तत्त्वं ब्रह्मलेनेति खं ।

§ पित्तोपशमादिकमिति खं ।

नत्वेवं । अतएव व्यान्तोऽयम् सनक्तुमारेण यद्देख्य तेन मोपसौदे-
त्युक्ती नारद च्छग्वेदमारभ्य सर्पदेवजन*विद्यापर्यन्तं स्वाधौ-
नसुक्ताह सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नामविदित्यतोऽपरोचब्रह्म-
ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानसुच्यते । अतएव तैत्तिरीयोपनिषत्सु वेदान्त-
विज्ञानसुनिश्चितार्था इति पश्यते । विज्ञानमनुभवएव नतु ज्ञान-
मात्रमतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । तं विद्याकर्मणौत्या-
दिसु संसार्यात्मनः पूर्वदेहत्यागसामयिकं हृत्तान्तं निरूपयति
नतु ब्रह्मविद् इति समन्वारम्भणादिति स्वसुपेक्षितमाचार्येण ।
यच्चोक्तं नियमाद्वेति तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

आश्चिनमित्यादिश्चुतिभ्यः कर्मकृतौ+ यथा नियमः श्रूयते
न तथा त्याग इति यदुक्तं तत्र । कुतः । अविशेषात् । न
कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागीनैके अस्तत्वमानशुरिति श्रुतिः
कर्मादिनाऽस्तत्वाप्राप्तिमुक्ता तत्त्यागेन तां वदन्तौ कर्मत्याग-
स्यावश्यकत्वं वदन्तौति तस्मात् विशेषो यत इत्यर्थः । तथा-
चास्तत्वमानशुरितिपदात् सुसुच्चोः कर्मत्यागनियमोऽसुसुच्चो
स्तत्वतिनियम इति व्यवस्थेति भावः ।

अथवा ननु क्रमप्राप्ते तुरौयाश्वमे हि कर्मत्यागो हितीये
तस्मिन् कर्मकरणनियमस्तत्र च कर्तुरङ्गत्वेन तत्त्वरूपज्ञान-
मावश्यकं तत्र वेदान्तरेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्स्वव-
माशङ्क्य निषेधति । नेति । यदहरेव विरजेदिति श्रुतेस्तावत्

* देवयजनविद्या इति ख' ।

+ कर्मकृती यथा इति ख' ।

कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति भगवद्वाक्याच्च त्यागे
वैराग्यस्य च प्रयोजकत्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । यत्रापि क्वचित् क्रमप्राप्तिस्तुत्रापि न तज्ज्ञानं
ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्रएवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्यय-
नादिकमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितमतएव शुकस्य वैराग्याति-
श्यादुपनयनादेरप्यनपेक्षोच्यते ।

एवं सूत्रदयेन कर्माधिकारसम्पादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य
तच्छेष्टत्वं निरस्त्वं । अथ यह्विलतया ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन
परएवोच्यत इति वदसि तत्रापि वदामः ।

सुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदात्मिज्ञाधिकारीति
तत्सुखर्थं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोप्यात्मिज्ञेऽनुमतिः क्रियते
न तु तत्त्वाधिकारित्वमभिप्रेतमुक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

नन्वेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्यां न कर्मणां बद्धूते नोक-
नोयानिति शुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिधेते । स च
प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः ६ कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्त
उच्यते । कामकारेणेति । करणं कारः । कामेनेच्छया करणं
कामकारस्याच परातु यहार्थमिच्छामानेण नतु विधिवशाद्यत

* आश्रमविशेषाभावादिति खं ।

† ब्राह्मणेति खं ।

‡ कर्मणीति खं ।

§ ब्रह्मवित् ब्रह्मदः इति खं ।

करणं तत् कामकार इत्युच्यते । तथा चैवं कृते कर्मणि तत्त्वतगुण-
दोषप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधमेके शाखिनः एष नित्य इत्यादि पठन्ति ।
न ह्येतावता कर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा कामेन
कारो यस्य स तथा ताटशेन कर्मणा प्राप्तहृद्भूक्तासयोः
सम्बन्धाभावं ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः । चकारेणेष्वराज्ञया
लोकसंग्राहार्थं कृतं कर्म* समुच्चौयते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान
इति श्रुतेस्तथा ।

उपमहृच्च ॥ १६ ॥

अनेन कर्मधिकाराभावे हेत्वन्तरसुच्यते । हैतभाने हि
यथाकथच्चित् कर्मकृतिसम्भावनापि यस्य लखण्डब्रह्मादैतभानं
ब्रह्मेत्येव न त्रिदं ब्रह्मेति[†] सखण्डं । अत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्चस्यापि
भानात् सखण्डत्वं[‡] । तथा चाखण्डत्वाने कर्मतदधिकारादेहप-
महृ[§] चैके शाखिनः पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वसम्भा-
वनापौत्यर्थः । श्रुतिस्तु यत्र लखण्डमालैवाभूत्तत् केन कर्म-
शेदित्यादिरूपा ।

जर्जरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

अत्रेदं विचार्यते । ब्रह्मचर्यानन्तरं गाहेष्यमपि श्रुत्या
बोधते । ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेदित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिणएव
प्रब्रजनमपि बोधते । एवं सत्यविरोधाय यद्हरेवेति श्रुतेष्व

* कृतकर्मः इति खं ।

[†] ब्रह्मेति च्छखण्डमिति खं ।

[‡] खण्डलमिति खं ।

रागितद्रहितमेदेन विषयमेदो वाच्यः । तत्र * ब्रह्मचर्याविशेषे-
ऽपि भगवदनुग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञान-
मेव हेतुर्वाच्यः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः
शुद्धसत्त्वा इति श्रुतिरिममेवार्थमाह । तथा चैताद्वशा एवोऽर्द्ध-
रेतस इत्युच्यन्ते । एवं सत्यूर्ज्जरेतःसु कर्मभाव उक्तरीत्या त्वया-
प्युरीकार्य इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्वतां सन्यास
इति त्वदुक्ताद्विपरीतोऽर्थः सिद्धातीति क्व कर्मशेषत्वसम्भावना
ज्ञाने । ननु सन्यासेऽपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैराग्यसहकृतं
ज्ञानमेतच्छेषभूतं तदसहकृतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति
न वैपरीत्यमिति प्राप्त आह । शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत-
फलञ्च न युक्तिसिद्धं किन्तु वेदमात्रसिद्धं । तत्र तु तमेवं
विद्वानमृत इह भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं † यएनं विदुर-
स्त्रतास्ते भवन्तौत्यादिवाक्यैत्रं ह्यज्ञानस्य मोक्षेत्व फलं श्रूयते
सर्वसाधनानां साक्षात्परम्परामेदेन तत्रैव पर्यवसानादतो
धर्मियाहकमानविरोधात् सन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमपि न
वक्तुं शक्यमिल्यर्थः । नन्वेवं सन्यासवैयर्थ्यमिति चेत् । न । ब्रह्म-
विदतिरिक्तसङ्गस्य भगवदिस्मारकत्वेनावश्यत्याज्यत्वेन शुद्धा
कथनादतएव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थां इत्युक्ता सन्यास-
योगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्युक्तं । अत्र पञ्चम्या अन्तःकरणे
संस्कारविशेषाधायकत्वं प्रतीयते सन्यासस्य । स च संस्कारः
फलोपकार्यज्ञमित्यावश्यकः सन्यासी मर्यादामार्गे । पुष्टि-

* घवेति खं ।

† परामिति खं ।

मार्गे त्वन्यैव व्यवस्था । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो
भवेदिहेति वाक्यात् ।

परामर्शं जैमिनिरचीदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वरेतः सु च ज्ञानोक्तेस्तथा सुक्तिफलकत्वोक्तेः किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोयमात्मा नायं लोकः* इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्म-
प्राप्तावेव सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिद्धिति । तस्या एव सर्वं-
क्लीशापायपूर्वकपरमानन्दरूपत्वात् तु कर्मणि । दुःखात्मकसंसार-
हेतुत्वात् तस्य । जीवश्च योनिमित्तमेव श्रुतिप्राकश्यात् । अन्यथा
निषेधविधिर्नस्यात् । तथाच कर्मविधिनापि परम्परामोक्त एव
फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धान्तं † परामर्शं कर्मस्यातन्त्र-
वादी जैमिनिरपवदति बाधत इत्यर्थः । मोहकशास्त्रप्रवर्त्तकः
स इतौश्वरमेव न मनुते यतोऽतस्याप्तिस्तस्य मते दूरापास्ता ।
कर्मानधिकारिणामन्यादीनां सञ्चासविधिविषयत्वमन्यथा वौ-
रहा वा एष देवानां योऽग्निसुद्धासयत इति निषेधविधिर्न ‡
स्यादतो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृह्णी भवेत् गृहादनौभूत्वा प्रवजे-
द्यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेत् गृहादनादेति श्रुतेरप्यङ्गहीन
एव स विषयो यत आयुर्भागविभागेनाश्रमाणां विधानं । तुरीये
तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकल्यं नियतमतः कर्मणेव श्रुतेस्तात्-
पर्यं । अपिच । ज्ञानकर्मणीरलौकिकफलसाधकत्वेन विहित-
त्वमेव प्रयोजकं । अपरोच्चब्रह्मज्ञानञ्च न विधेयं साक्षात् स्वत्व-

* नोयमात्मा अयं लोक इति वा ।

† इति सिद्धं । न । इति खं ।

‡ इति त्रुतिर्नस्यादिति खं ।

साध्यत्वाच्चोदनाबोधकलिङ्गाद्यभावाच्च * ज्ञानस्य न सुक्ति-
साधकत्वं वक्तुं शक्यं । य एनं विदुरित्यादिसु यागेविज्ञ-
विष्णुत्तिपरेत्याशयेनाह । अचोदना चेति । जैमिनिवत्तत्-
सहायभूतेयमचोदना च परामर्शमपवदतीति सम्बन्धः । तथाच
विधिसम्बन्धात् कर्मावानुष्ठेयं न तु सुक्तिसाधनमप्यतथाला-
दिति स्थितं ।

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १६ ॥

वादरायण आचार्यो जैमिनेरपि गुरुस्तदेव कर्त्तव्यमिति
शिष्यसम्मतमनुष्ठेयं कर्मापवदतीति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्र हेतुः
साम्यश्रुतेः । यथा वौरहा वा एष देवानामिति श्रुत्या कर्म-
त्वागकर्त्तुर्निन्दा श्रूयत एवमेव भगवत्ज्ञानरहितस्यापि सा
श्रूयते यतः । तथाहि

असूर्या † नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्यापि‡ गच्छन्त्यविदांसोऽबुधा जनाः ॥

एतद्ये च ये तद्विदुरस्तास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपय-
न्तीत्यादिरूपा । एतच्च निन्दामात्रेण साम्यसुक्तमापाततो वसु-
तस्तु

तमेतं वेदानुवचनेन त्रिविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा अद्यया
यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येनमेवृঃ प्रवाजिनो

* लिङ्गाद्यभावाच्चेति खं ।

† असूर्या इति च कवित् दृश्यते ।

‡ प्रेत्याभिगच्छन्तीति वा पाठः ।

§ भवत्वेतमेवेति वा पाठः ।

लोकमौषून्तः* प्रव्रजन्ति इति शुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रम-
कर्मकरणोक्तेष्व न स्वातन्त्र्यं कर्मणो वक्तुं शक्यं । अतएव शुक्ल
न ब्रह्मचर्यादिकमपि फलस्य जातत्वेन तत्साधनानपेत्तणात् ।
न च स्वर्गकामपदश्ववणात्वैवमिति वाच्यं । लदभिमतलोका-
लकस्तर्गेण यत्र दुःखेन संभिन्नमिति वाक्यशेषोक्तस्वर्गपदप्रवृत्ति-
निमित्तधर्माभावादात्मसुखस्यैव तादृशत्वात् तस्यैव तत्रोक्तेः ।
एवं सति तमेतं वेदानुवचनेनेति † शुत्येकवाक्यतापि सम्म-
द्यतेऽन्यथा तु विरोध एव । ननु दृष्टफलका अपि कारौरीचि-
त्रादियागाः शूयन्ति इति नैव निर्णय इति चेत् । उच्यते ।
नित्यकर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते ब्रीहिपञ्चादीनां तत्रि-
र्वाहकत्वात् तच्छेष्वत्वेन तेषां विधानं एवं सति वौरहेति श्रुतिः
साग्रिकस्य गृह्णिण आलस्यादिदोषेण तदुद्वासने दोषमाह-
नत्वाश्वमान्तरपरियह इति मन्तव्यं । अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधि-
वैयर्थ्यञ्च स्यात् । न चानधिकृतमादाय तत्समाहितिरिति
वाच्यं । अत्र एतच्छामोऽन्यपञ्चादिभिः प्रव्रजनं कार्यमिति
विधिरस्त्वाहोस्मिद्यावज्जीवमग्निहोत्रविधायकप्रव्रजनविधायकः-
वाक्ययोर्विरोधाभावाय विषयो भिन्नः कल्पते । नाद्योऽश्रुतेः ।
न द्वितीयः यदहरेव विरजेदिति शुत्या वैराग्यवतः प्रव्रजन-
विधानात् तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवकाशात् । तेन
नापुनस्य लोकोऽस्तीति श्रुतिरप्यविद्विषयिणीति न विरोधः ।

* लोकमौष्नन्ति इति वा पाठः ।

† वचनेति खं ।

‡ वाक्यप्रवर्तनविधायक इति खं ।

विद्वांसः प्रजा न कामयन्त इति श्रुतेः । एतेनर्णत्यापाकरण-
मपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं अविद्वद्विषयत्वात् ।

यदप्युक्तमचोदना चेति सूतावयवेन चोदनाबोधकलिङ्गाद्य-
भावी बाधक * इति । तदपि न साधीयः । श्रुतिसाम्यादेव ।
अथते हि तस्मादेवं विच्छान्तोदान्त उपरतस्त्रितिज्ञः अद्वाविज्ञो
भूत्वात्मन्येवामानं पश्येदिति । न च प्रमाणवसुपरतत्त्वत्वात्
ज्ञानस्य विधेयते वाच्यं । इतरज्ञानस्य † तथात्वेऽपि जौवा-
त्मलक्षणेऽधिष्ठाने परमात्मनो भगवतो दर्शनस्यान्यतोऽप्राप्तत्वात् ।
अद्वान्तसाधनैस्तद्दर्शने स्वरूपयोग्यतासम्पत्तावात्मन्यधिष्ठाने
परमात्मदर्शनात्मकूलप्रयत्नविधानसम्भवाच्छवणविधिना श्रुति-
वाक्यजग्माद्ज्ञानात्मकूलप्रयत्नविधानवत् । एवमेव हि याग-
विधिनापि क्रियारूपयागस्य स्वात्मकूलप्रयत्नाधीनत्वेन स प्रयत्न-
एव विधीयतेऽन्याप्राप्तत्वात् तु क्रियात्वयत्वे सति तस्याः
स्वतएव सम्भवात् । अथवा । ननु यथा वौरहेति श्रुत्वा कर्म-
त्वागो निन्द्यते तथैवासूर्यो नाम ते लोका अन्येन तमसा द्रुताः ।
तांस्ते ग्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः । ये तद्विदुर-
मृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तौ‡त्यादि श्रुत्या भगवत्-
ज्ञानाभावो निन्द्यते । एवं सति कर्मज्ञानात्मकूलप्रयत्नयोर्विधि-
यत्वे मिथो विरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यं । न च
तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति भगवद्वाक्याद-

* बोधक इति खं ।

† इतरज्ञानस्य तस्य तथात्वेषीति खं ।

‡ दुःखमेवापियन्ति इति वा पाठः ।

रागिणः कर्म विधीयते तद्रहितस्य ज्ञानमिति वाच्यं ।
जनको हृषीदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज इति शुतेर्नीरागत्वेन
प्रसिद्धस्यापि तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या सा न स्यादधिकारा-
भावात् । अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोऽङ्गित्वं ज्ञानस्य तदङ्गत्वं
वाच्यं । तथाच ज्ञानवता कर्मानुषेयमिति प्राप्तं * प्रतिवदति ।
अनुषेयं बादरायणः साम्यशुतेः । ज्ञानमङ्गं तदङ्गित्वेनानुषेयं
कर्मेति मतं बादरायणोऽपवदतौति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्र हेतु-
माह साम्यश्रुतेरिति । स्वतोऽपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुषेयं ।
तथाचेष नित्यो महिमेति श्रुत्या ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः
कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं शूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसम्भवेन
ज्ञानिनस्यथात्वाभावेन कर्मच्छेदप्रसक्त्या न ज्ञानस्याङ्गत्वं वक्तुं
शक्यं । क्षषीवलस्य ब्रौहीणां वपने भर्जनस्येव । तथाच ज्ञानिनः
प्रवृत्त्यसम्भवेनान्येषां चायेतरे दुःखमेवोपयन्तौति निन्दाश्रवणेन
तथात्वात् सम्बार्थतत्त्वज्ञा शुतिर्ज्ञानवहिर्भूतं कर्म कथं विद-
धादिति ज्ञानस्य पुरुषार्थसाधकत्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण
प्रौढ्या निरूपितं । एवं सति पूर्वकारणवैयर्थ्यमापततौति तत्-
तात्पर्यमाह ।

विधिव्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यथा योगशास्त्रे मनःसमाधिरेव साध्यत्वात् तसाधनत्वेनैव
मानस्या मूर्त्तीर्धारणं विधीयते न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन
मनःसमाधौ तत्त्वागात् । ततः किञ्चन न स्मरेत् । तत्त्वापि चित्त-

* प्राप्तौ प्रतिवदति इति खं ।

+ मनःसमाधौ तत्त्वागादिति खं ।

वडिग्नं शनकैर्वियुक्तं इत्यादिवाक्ये भ्यस्तथा । तथा भक्तिसाधनत्वे-
नैवानुष्टेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते । न तु स्ववन्वतया
फलसाधकत्वेन * । ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्ता-
नीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात् युज्यते † प्रकृते ज्ञानं
भक्तिं वाधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैषम्यमिति
चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्म शुतिर्विद्धातौत्य-
वश्यं वाच्यं । निन्दायां चेतरपदात् ज्ञानमध्यपातिन एव तद्-
विषयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच भगवतज्ञानस्येतरनिर-
पेक्षत्वेन स्वरूपोपकारित्वमस्य कर्मणो वाच्यं । तथाचोक्तं ।

दानब्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।

श्रेयोभिर्विधैश्वान्यैः क्षणे भक्तिर्हि साध्यत ॥ इति

एष नित्यो महिमेति शुतिरपि । यज्ञाने सति विहित-
निषिद्धकर्मफलासम्बन्धस्त्वित्यादित्यनुक्ता तस्यैव पदवित् स्या-
दिति यदुक्तावती तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वेन सुख्यत्वात् ।
तत्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधे § । तेन

शृणुन्ति गायन्ति गृणन्त्यभौक्ताशः

स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

तएव पश्यन्त्यचिरेण तावकं

भवप्रवाहोपरमं पदास्वुजं ॥

इति वाक्याच्च वर्णाश्रमधर्मां आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन

* फलं साधकत्वेनेति खं ।

† उच्यते इति वा पाठः ।

‡ तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वात् तत्र च पदयोरेव सेव्यत्वेन सुख्यत्वात् इति खं ।

§ विदधते इति खं ।

कर्तव्या इति सिद्धं । तस्यैतच्छब्दस्य * प्रसिद्धार्थकत्वात्स्तोकवेद-
प्रसिद्धस्य पुरुषोन्नमस्यैव । तत्रापि पदविदेव दीनभावेन भक्ति-
मार्गीयज्ञानवानेव स्यादेवेत्येवकारः सर्वं चानुषज्यते । तथा सति
भक्तौ जातायां स्त्रतएव भगवज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं तं
विदित्वेति पश्चादुक्तवतीति तदाशयो ज्ञायते । अतएव पूर्वं
कर्म निरूपितं साधनल्वात् । स्यादेतत् । भक्तिसाधनमेव † चेत्
कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदि तत्फलासम्बन्ध इत्यनुप-
पदमिति चेत् । मैवं । कर्मणां हि भक्त्युत्पत्तौ ‡ स्त्ररूपयोग्यता-
सम्पादकत्वमेव नायमात्मेति श्रुतेः कर्मज्ञानाभ्यामलभ्यत्वाद्ग-
वतः स्त्ररूपयोग्यतापेक्षापि मार्यादिकस्य न तु पौष्टिकस्यातएव
वा शब्द उक्तोऽनियमवाचौ । तथा सति भगवदनुयहश्चेत् तदा
भक्तिस्त्रया पुरुषोन्नमज्ञानं तदा कर्म तत्फलः सम्बन्धगम्योऽपि
नेति किमनुपपत्त्वः । एतेन तमेव विदित्वा मुनिर्भवति अग्राह्णी
न हि गृह्णत इत्यादिश्रुतौनां मिथो विरोधः परिहृतः ।
भक्त्या ग्राह्यत्वात् तदितरसाधनाग्राह्यत्वादत एव विविदिषन्ति
न तु विदन्त्यपौत्र्याशयवती तमेतं वेदानुवचनेनेति श्रुतिः
पश्यते । न चानुपदमेव तमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्युक्तेः साक्षि-
ष्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यः । वेदानुवचना-
दीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्त्तृणां वेदनसम-

* तस्यैव तच्छब्दस्य इति खः ।

† भक्तिसाधनल्वमेव इति वा पाठः ।

‡ भक्त्युत्पत्तौ इति खः ।

§ तत्फलमिति खः ।

वेन मुनिर्भवतीत्येकत्वं तद्विदि न वदेदतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य
भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते ।

मनुष्ठाणं सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्नां वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति भगवद्वाक्याच्च । तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशङ्का
प्रवृत्तिः कथं इत्यं । स वा अयमात्मेत्यादिकथा पूर्वश्रुत्या भग-
वन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथञ्चित् तद्वेदनौसुक्ये सति सत्प्रज्ञाभावेन
भक्तिमार्गपरिचयात् कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थ-
साधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्वेदनेऽपि
साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति । ननु वैदिकसाधनानां
वैयर्थ्यं कथमिति चेत् । न । भ्रमकृतत्वेऽपि जन्मान्तरौयाच्च-
ज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् ।

सुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्व-
त्वात् ॥ २१ ॥

ननु साम्यशुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्त् तत्रोप-
पद्यते । साम्योक्तेज्ञानसुतिरूपत्वात् । अपिच । तथा ज्ञानि-
नोऽपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्त्रीकारादिति यावत् । अन्यथा
ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्त्वतगुणदीषाप्रसक्त्या तत्रिषेधानुप-
पत्तिः स्यात् । तेषामपि तत्त्वतगुणदीषसम्बन्धोऽस्येवेति ज्ञापनाय
मात्रपदं निषेधेनेतरसाधारणं परिक्रियते । तथाच ज्ञानि-
नोऽपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निःप्रत्यूहमिति चेन्नैवं
वक्तुं युक्तं । पदज्ञानस्य कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वादिधि-
यत्वमेव । न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि

सुतिरेवेति युलं । तयोरुच्छेदापन्तेः । विधिर्हि प्रवर्त्तकः ।
तस्य पुरुषप्रवृत्त्युपयोग्यर्थकथनेनैव चारितार्थादन्यार्थकथनस्य
सुतिलमसु नाम । न ह्येवं प्रकृते । सुमुक्षीः कर्मबन्धाभावप्रेषो-
स्तसाधनत्वज्ञानएव प्रवृत्तिसम्भवात् । यच्च कर्मफलसम्बन्ध-
निषिधानुपपत्त्या कर्मसम्बन्ध इत्युक्तं तत्र साधीयः । न हि तरणी
तमःकार्याभाव इत्युक्ते तत्प्राप्तिरपि सम्भवति ।

अथवा । पुरुषोत्तमज्ञानसुखफलस्यातिमहत्वेन साक्षात्
वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती कैसुतिकन्यायेन परम्परया तदाहान-
यर्चाँ † । तं विदित्वा ब्राह्मणी भवतीति श्रुतेर्वाच्चाणपदेन ब्रह्म-
विदुच्यते । तथा चाद्यपदेन बुद्धिस्थब्राह्मणमाहात्म्योहेशे कृते स
क ‡ इत्याकाङ्क्षायामाह तं ब्राह्मणं विदित्वा विहितनिषिद्ध-
फलासम्बन्धी भवतीति लक्षण इत्यर्थः साक्षाङ्गविदिः किमु
वाच्यमिति भावः । अतस्यैव तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शिलाद्
ब्राह्मणस्यैव भगवद्विदो भक्तस्यैव पदवित्यात् तज्ज्ञानानुकूल-
प्रयत्नवान् स्यात् तद्वज्जेतेति यावत् । तथाच § यत्र भगवद्विष-
यकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या न कर्मशेषत्वं वक्तुं शक्यं तत्र भगवज्ञ-
ज्ञानस्य तथात्वं दूरतरामिति सर्वं सुस्थं ॥

* ज्ञानफलस्येति खं ।

† अनयार्चा इति खं ।

‡ स च इति खं ।

§ यथाचेति खं ।

॥ दूरतरं इति खं ।

॥ सुतिमावसुपादानात् इत्यस्य स्वस्यानन्तरमेव भगवता भाष्यकारेण भाव-
शब्दाच्च इति सूतं गृहीतं बहुभाचाय्येन तु तत् परिहृतं ।

परिस्तवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

अथ प्रकारान्तरेण शङ्कते । भृगुर्वै वारुणः वरुणं पितरसुप-
ससार । अधौहि भगव* इति होपससादा सनत्कुमारं
नारदः । प्रतर्दनो हवै दैवोदासिरिद्वस्य प्रियं धामोपजगा-
मेत्याद्युपाख्यानैर्हि ब्रह्मविद्या निरूप्यते । सर्वाख्याख्यानानि
परिस्तवे शंसतीति शुल्वा शंसनशेषत्वं तिषामवगम्यते । शंसने
शब्दमाच्च ग्राधान्येनार्थज्ञानस्य तथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रति-
पाद्य ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं
शक्यं । ग्राधान्यन्तु दूरापास्तं । धर्मिण एवासिद्धेरित्याह †
परिस्तवार्था इति । उक्तरौत्या सर्वा उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेष-
भूता इत्यर्थः । अचाचार्य एवमपि कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य न
सम्भवतीत्याह । नेति । कुतः । विशेषितत्वात् । कर्मणः सका-
शात् ज्ञानं विशेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । ननु विशेषितत्वमाख्यानैष्वेवेत्यप्रयोजको
हेतुरिति चेत् । मैवं । आचार्याशयानवगमात् । तथाहि ।
पूर्वेन्तु यत् दुर्जन इति न्यायेनाख्यानानां शंसनशेषित्व-§
मुपेक्ष्योचते । नह्याख्यानैष्वेव ज्ञानं निरूप्यते किन्त्वन्य-
त्रापि । तथाहि । तैत्तिरीयके यदते ब्रह्मविदाप्नोति परन्तदेषा
भुक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युपक्रम्य माहात्म्यविशेषज्ञानार्थ-

* भगवत् इति खं ।

† होपससादेति खं ।

‡ असिद्धिः इति खं ।

§ शंसनशेषत्वमुपेत्वा इति खं ।

माकाशादिकर्त्तुत्वमुक्तानन्दमयत्वं रसरूपवस्तुक्राण्डीशास्मादि-
त्यादिना सर्वनियामकत्वञ्चोक्ता भगवानेव पूर्णनन्द इति
ज्ञापनायानन्दगणनां क्लवानन्दमयं पुरुषोक्तमं प्राप्नेनानुभूय-
मानानन्दस्तरूपं यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे-
त्यादिनोक्ता तदिदो माहात्म्यमुच्यते । एतथु ह वाव न
तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापकरवमिति । अत
ज्ञानवान् सच्चिद्रूपं देशकालापरिच्छिन्नं सर्वकर्त्तारं निरवध्या-
नन्दामकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरुषोक्तमं प्राप्नोति ।
कर्म तु स्थं क्लेशामकं तदांश्चास्यैवानन्दस्यान्वानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः छुट्टरानन्दजनकस्त्वंपश्चादिफल-
माप्नोति विहितनिषिद्धकर्मणीशाप्रयोजकत्वं तस्मिन्नुच्यत इति
कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उच्यत इति न
धर्मसिद्धिर्नवा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिद्धिति । तथाप्याख्यान-
प्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेति चेत् तत्वाह ।

तथाचैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवलश्रुतेर्विद्याप्राधान्यं तथैवोपाख्यानश्रुतीनामि-
त्यर्थः । चकारेण प्रश्नोक्तरैर्निर्णीतार्थप्रतिपादनं । महतामेवाव
प्रवृत्तिः सापि बङ्गायासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं
प्ररोचनज्ञाधिकमुपाख्यानानामुपाख्यानं विनैव विद्यानिरूपि-
कायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते । तत्र हेतुरेकवाक्यतोपबन्धा-
दिति । आचार्यवान् पुरुषोवेदेति श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानमाख्यानं

* रसखरूपत्वमुक्ता इति खं ।

विना न भवतीति तदर्थमुपबन्धात् गुरुशिष्यकथोपबन्धा-
दित्यर्थः । अथवोपाख्यानरहितायां श्रुतौ यथा ज्ञानं निरूप्यते
तथैवाधौहि भगव इति होपससाद् सनक्तुमारं नारद इत्या-
ख्यानेष्वपि निरूप्यते इत्यनाख्यानशुत्यैकवाक्यतयैवाख्याने
ज्ञानस्वरूपोपबन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः । नैकवाचिनोप-
पदेन * वसु प्रतीयात् तत्तत्त्वगुरुस्तत्त्वच्छिष्यकथातत्सामौप्य-
मत्रोच्यतेऽन्यथा सामौप्यासमवाहतः कल्पितत्वशङ्कानिरासः †
नन्वेवमपि पारिष्ववार्थलेन ब्राधकं ‡ पश्चाम इति चेत् ।
उच्यते । अश्वमेधप्रकरणे मनुर्वैवस्त्रतो राजेत्यादौन्याख्यानानि
यत्र पठितानि तत्र सामान्यतस्तेषां विनियोगः सर्वाख्याख्या-
नानि पारिष्ववे शंसतौत्यनेनोक्त इति सर्वशब्दस्तदाख्यानपर
एव नत्वाख्यानान्तरपरोऽपि प्रकरणस्य नियामकत्वात् । एवं
सति यदा पारिष्ववाख्यकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः
पारिष्ववमाचक्षीतेति । तत्र प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्त्रतो राजेति
द्वितीयेऽहनौन्द्रीवैवस्त्रत इति द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्त्रतोराजि-
त्याख्यानविशेषा § वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते । आख्यानसामान्य-
परत्वे त्वहोविशेषउपाख्यानविशेषविधानं न स्यात् । अतएव
पारिष्ववमित्येकवचनमतोनाख्यानान्तरगम्यसम्बन्धोऽपि । प्रापका-
भावात् ।

* उपदेशेनेति ख' ।

† कल्पितत्वं शङ्कानिरासं इति ख' ।

‡ बोधकमिति पुस्तकान्तरे इत्यते ।

§ इत्याख्यानविशेषा इति ख' ।

अतएवाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा * ॥ २४ ॥

एवं पुरुषार्थोऽतःशब्दादित्युपक्रम्य ज्ञानस्य फलसाधने कर्मा-
नपेक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । यतो ज्ञानी ज्ञानेन
ख्यमेव यज्ञात्मको जातोऽतएव जरामर्याग्निहोत्रेऽग्निस्तदिन्वनं
समिदादि । तदादय आज्ञादयस्तेषामनपेक्षोक्ता श्रुतौ । तैत्ति-
रौयके पद्यते । तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अज्ञा पत्री
शरीरमिध्मुरीवेदिलीर्मानि वर्हिर्वेदः ग्रिखा हृष्टयं यूपः काम
आज्यं मन्त्रः पशुस्तपोऽग्निरित्यादि । एतेन यदन्यस्य यज्ञता-
सम्पादकं तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः
सूच्यते ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्व-
वत् ॥ २५ ॥

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि
खृष्टपोपकारित्वमस्ति न वेति चिन्त्यते । तत्र नेति पूर्वः पञ्चः ।
गुरुपसत्तितदुपदेशेरेव तत्सम्भवादाचार्यवान् पुरुषो वेदेति
श्रुतेः । अत्र सिद्धान्तमाह । सर्वापेक्षेति । सर्वेषां कर्मज्ञान-
भक्तौनां पुरुषोत्तमज्ञानोत्पत्तावस्थपेक्षा । अत्र प्रमाणमाह ।
यज्ञादिश्रुतेरिति । यज्ञादिनिरूपिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत
इत्यर्थः । इदमत्राकृतं । पुरुषोत्तमएव स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्त-
प्राप्तिरेव फलां । तत्र प्रेमभक्तिं तज्ज्ञानमेव साधनमिति

* अतएव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा इति पुष्टकान्तरसम्मतः पाठः ।

+ तत्प्राप्तिरेषां फलं इति खं

ब्रह्मविदाप्नीति परमित्यादि श्रुतिसहस्रैश्च * प्रतिपाद्यते । अये-
तरे दुःखमेवोपयन्तीति श्रुत्या ज्ञानरहितानां दुःखमावप्राप्ति-
रुच्यते । एवं सति स्त्रीऽपुरुषार्थरूपं यज्ञादिकं सर्वार्थतत्त्व-
प्रतिपादिका श्रुतिर्यन्त्रिरूपयति तत् सर्वथा पुरुषार्थसाधन-
त्वेनैवेति मन्तव्यं । तत्र निःकामतयैव कृतं तथा । अतएव
वाजसनेयिशाखायां यथाकारी यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीत्युपक्रम्य पद्यते
तस्माद्बोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति कामयमानोऽथा-
कामयमानोयो कामो निःकाम आत्मकाम आप्तकामो भवति
तस्मात् † प्राणा उल्कामन्त्यात्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
यतीत्यादि । अथाकामयमानः § कर्त्ता निरूप्यत इति शेषः ।
यः पुमान् ¶ कर्मकृतावकामस्तो निःकामः सन्नात्मकामो निरू-
प्यधिस्तेहवात् प्रभौ ॥ ततो भगवद्याष्टासकामो भवतीत्यथः । अत
यथाकारीत्यादिना कर्मकर्त्तरेवीपक्रमादथाकामयमान इत्यने-
नापि तथाभूतः सएवोच्यते । एवं सति सत्कर्मप्रवृत्यर्थं
विविधफलानि ** स्थमेवोक्ता जनान् भ्रामितवानिति स्तोक्त-

* य एतदिदुरमतासे भवतीत्यादि श्रुतिसहस्रैरिति वा पाठः ।

† न तस्मादिति खं ।

‡ उत्क्रमतीति खं

§ अत यथा कामयमान इति खं ।

¶ कः पुमान् इति खं ।

|| वभौ इति खं ।

** विफलानीति खं ।

करणाच्चिरेण दयया निःकामं करोति । सकामतयापि क्रियमाणे-
नैव वैदिककर्मणानेकजन्मभिः संस्कारविशेषप्रचयेनापि तथा ।
काषाये कर्मभिः पक्षे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तत इत्यादि सूतिभ्यच्च
ज्ञानोत्पत्तौ कर्मपेक्षास्तीति चकारेण पुष्टावङ्गौकृतस्य सर्वा-
नपेत्तेति सा समुच्चौयते । अतएव नायमामेत्यादि श्रुतिं विरु-
धते । न तु ज्ञानद्वारा कर्मादीनामेव फलसाधकत्वमस्त्विति शङ्खा
निरासाय दृष्टान्तमाहाश्ववदिति । यथा स्तेषु फलसाधकदेश-
व्यवधानात्मकदेशातिकमेऽश्वस्य साधनत्वं न तु तत्र फलसिद्धा-
वपि तथा आधिभौतिकाभ्यात्मिकाधिदैविकप्रतिबन्धनिवृत्तावेव
तेषां साधनत्वं न तु भगवत्प्राप्तावपौर्यथः । इदं च सुमुक्तुभक्त-
विषयकमिति ज्ञेयं । आत्यन्तिकभक्तिमतां भक्तीतरानपेत्तेणात् ।

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥

न तु तस्मादेवं विच्छान्तोदान्त इत्यादिना शमादेरेव ज्ञान-
साधनत्वमुच्यते न यज्ञादेरिति चेत् तत्वाह । शमदमाद्युपेतो
भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतया आत्मन्येवा-
मानं पश्येदिति ज्ञानमार्गेयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधेहेतो-
ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् तथाविधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गे
स्तु एव शमादीनां सम्बवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः ।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्वर्णनात् ॥ २७ ॥

न तु सत्त्वशोधकत्वेन यज्ञशमदमादेर्विधानमिति मतव्वोप-
पद्यते । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेस्तद्विरुद्धा सर्वात्र-
भज्ञानानुमतिरपि यतः श्रूयते क्वन्दोगानां । न हवा एवंविदि-

किञ्चनानन्दं भवति । तथा वाजसनेयिनां न हवा अस्थानन्दं
जग्धं भवतीत्यादि । तस्मात् सत्त्वशुद्ध्यर्थं यज्ञादेन विधानमिति
प्राप्ते विषयव्यवस्थामाह । आहारदौर्बल्येन * प्राणात्यय उप-
स्थिते प्राणधारणस्य ज्ञानात्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य देह-
पीषकत्वेन ततो वहिरङ्गत्वात् † तदनुमतिः क्रियत इत्यर्थः ।
अत्र प्रमाणमाह तदर्थनादिति । चाक्रायणः‡ किलपूर्वरापहत
इभ्येन सामिख्यादितान् कुल्माषांश्चखादेत्यादि शुतेदर्थनाऽ
दित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धेरपेक्षितत्वाज्ञाते
ज्ञाने तत्साधनानपेक्षणादेवंविदीति वचनात् ताट्शे सार्व-
दिक्यपि तदनुमति नानुचिता । अपि स्मर्यत इत्यनेनाविदुषोऽ-
प्यनुमतेर्वच्चमाणत्वाच्च । तथाप्याचार्येणावस्थाविशेषविषयकल-
मुक्तं यत्तेन ज्ञानिनोऽप्यनापदि विहितत्यागोऽविहितकरणच्च
चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति शुल्बमिमतमिति
ज्ञाप्यते । अतएव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्दे

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवस्थितं
सत्यं पूर्णमनाद्यत्तं निर्गुणं नित्यमद्यं ।
कृपे विदन्ति ॥ सुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः
यदा तदेवासत्तकै़स्त्रिरोभूयेत विष्णुतं ॥

इति ब्रह्मणोक्तं ।

* दौर्लभ्येनेति वा पाठः ।

† वहिरङ्गादिति वा पाठः ।

‡ चाक्रायण इत्यपि दश्यते ।

§ शुतिदर्थनादिति ख' ।

¶ कृपेविदन्तीति ख' ।

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवौ भगवतौ हि सा ।
बलादाकृष्ण मीहाय महामाया प्रयच्छति ॥
इति मार्कण्डेयेनाण्युक्तं । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यव-
स्थेति ज्ञेयं । भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवात् ।

अनन्याश्चिन्तयन्ते मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहास्यहं ॥

इति भगवदाक्यात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति
ते दृत्यन्तैवकारेण पुरुषोन्तमज्ञानवतएव मायातरणोक्तेरक्षर-
मात्रःज्ञानवतां तथात्मसुचितं ।

अवधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथात्रभक्षणेन ज्ञाने चिन्ताशुद्धसम्बवेन तज्ज-
नितप्रतिबन्धाभावाच्च न दीष दृत्यर्थः ।

अपि च स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपदविदुषोऽपि दुष्टात्रभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते
तत्र विदुषि शुत्यतुमते का शङ्केत्यर्थः । सृतिसु
जीवितात्ययमापनोयोऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभसा ॥ इति
अथवा विदुषो दुष्टकर्मसम्बन्धो ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि
भस्मसात् कुरुते तथेति स्मर्यते॒पौत्यर्थः ।

शब्दश्वातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थं इति फलदशायां

* अत्रमात्रे ज्ञानवतां इति खं ।

कर्मकारेऽपि* न दीषोऽतएव साधनदशायां तदभावेन तस्मादेवं
विच्छान्तोदात्त उपरतस्तित्तुरित्यादिरूपः शब्दः कामकार-
निवर्त्तकः श्रूयत इत्यर्थः । एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे
जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्त्तव्यं नवेति चिन्त्यते । तत्र फलस्य
जातत्वात्तत्स्यापि नाशत्वेनाप्रयोजकत्वात्र कर्त्तव्यमिति पूर्वः-
यत्क्रांस्त्रव सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥

यथा ज्ञानिनाप्यनापदि शिष्टानामेवात्रं भवण्णौयं विहित-
त्वात् तथाऽश्रमकर्मापि कर्त्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः ।
यथाऽनापदशिष्टात्रभक्त्यां दीषाय निषिद्धत्वादेतत्त्वोपपादितं
सर्वात्रातुमतिरित्यत्र तथा नित्यत्यागोऽपि‡ प्रत्यवायजनक
इति तत् कर्त्तव्यमेवेति भावः । यत्त्वोक्तं क्लतस्यापि नाशत्वेना-
प्रयोजकत्वात्र कर्त्तव्यमिति तत्राह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

श्रमदमादौनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारौ खाश्रमकर्मा-
णीत्येतद्वितैः श्रमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरौ कर्त्तुं शक्यमिति
तानि कर्त्तव्यान्वेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्त्रभावोयः
कर्मणां स ज्ञानेन नाशत इति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिः काचि-
दिति भावः । एवं ज्ञानमार्गैयज्ञानस्यैर्यसाधनमुक्ता भक्ति-
मार्गैयसाधनानां भगवच्छ्रवणादौनामित आधिक्यमावश्यकता-
च्चाह ।

* कामकारेऽपौत्र ख' ।

† पूर्वपत्र इति ख' ।

‡ तथा तत्यागोऽपि इति ख' ।

सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनान्तरविहितत्वेन कर्तव्या
एव यद्यपि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोध-
मकालापि तएव भगवद्भर्माएव कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः श्रुति-
लिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गन्तु

तमेव धौरी विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीति ब्राह्मणः * ।

नानुध्यायात् † बह्वंश्वान् वाचोविग्लापनं हि तत् । इति

तमैवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुच्यथाऽमृतस्यैष
सेतुरित्यपि । अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्त प्रतिषिद्धं तद्विष-
यकज्ञानानुकूलं प्रयत्नं अवणामकं विज्ञायेति विधाय स्मरण-
मपि तन्मात्रविषयकमेव प्रज्ञां कुर्वीतिति वचनेन विधाय
तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव श्वानामावर्त्तनमर्थानुसन्धानमपि
कर्तव्यं नान्येषामिति नानुध्यायाद्वह्नित्यनेनोक्तवतौ । अत्रा-
न्तियुपसर्गेण ध्यानस्य पशाङ्गावित्वमुच्यते । तेन योग्यतया श्वरण-
कीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते । स्मृतिसुः

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभौक्ताशः

स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

तएव पश्यन्त्यचिरेण तावकं

भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजं ॥ इति

* ब्रह्मण इति खं ।

† नानुध्यायात् इति खं ।

‡ सुचय इति वा पाठः ।

महामानसु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाचिताः ।
 भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥
 सततं कीर्त्यन्तो मां यतन्तश्च दृढ़व्रताः ।
 नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ इति

एतेन भगवद्गर्माणामाक्षधर्मलेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देह-
 धर्मलेन वह्विरङ्गत्वात् तदविरोधेनैव तत्कर्त्तव्यमिति स्थितं ।
 अतएव भगवद्गर्मान्यधर्मं प्रतिषिद्ध तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञाप-
 यितुं स वा अयमाक्षा सर्वस्य वशीत्यादिना भगवन्माहात्म्य-
 मुक्तं ।

अनभिभवच्च * दर्शयति ॥ ३४ ॥

प्राधान्येन भगवद्गर्माएव कर्त्तव्या इत्यत्रीपोद्गलकान्तरमने-
 नोचते सर्वं पाप्मानन्तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं † पाप्मानं
 तपति नैनं पाप्मा तपतौत्यादिना भगवद्गर्मागुरोधेनाश्रमकर्मा-
 करणजदीपैरनभिभवच्च श्रुतिर्दर्शयत्वतो भगवद्गर्माएव सर्वेभ्य
 उत्तमा ‡ इत्यर्थः ।

अन्तरा चापितु तद्वृष्टेः ॥ ३५ ॥

भगवद्गर्मेभ्य आश्रमधर्मा हीना दूत्यप्यल्पमुच्यतेऽपि तु तस्मिन्
 पुरुषोत्तमे धर्मिष्ठेऽपि दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्त-
 रा च । फलसिद्धौ व्यवधानरूपाचेति § श्रुतिर्दर्शयतौति पूर्वेण

* अनभिभवत्वचेति वा पाठः।

† सर्वे पाप्मानं इति अ दृश्यते ।

‡ उत्तमानि साधनानीतिः ख ।

§ व्यवधानरूपाचेति ख ।

सम्बन्धः । अन्तरा शब्दोऽत्राव्ययात्मको व्यवधानवाचकः । तथाच श्रुतिः एतद स्म वै* ब्राह्मणा अनूचाना विहांसः प्रजां न काम-यन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषात्रोऽयमात्मायं लोक इति चण्डापाकरणहेतुलेन लौकिकोत्कर्षहेतुलेनापि प्रजाया अभीष्ट-लेऽपि तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दानुभवेऽन्तरायो भविष्य-तीति तदृष्ट्या तत्रोपेत्रां दर्शयति ।

अपि च स्मर्यते ॥ ३६ ॥

अपि शब्दे नाश्रमधर्माणां तथात्वं किमु वाच्यं । यतो ज्ञान-
तत्साधनवैराग्यादीनामप्यन्तरारूपत्वं स्मर्यते ।

तस्मान्मन्त्रक्रियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदित्तु ॥
इति भगवदाक्यं ।

विशेषानुयद्यत्तम् ॥ ३७ ॥

स्मर्यते इति पूर्वेण सम्बन्धः । ज्ञानादेः सकाशाङ्गक्रिमार्गे
फलतोऽप्युक्तवर्षमाह । ज्ञानादिसाधनवत्सनुयहो सुक्रियर्थन्त
एव भक्तिमार्गे त्वं भक्तपराधीनो ह्याख्यतन्त्र इव हिन्दित्यादियाक्षै-
र्विशेषरूपो सुक्रियादिभ्योऽपि भक्तानां व्यावर्त्तको भगवदनुयहः
स्मर्यते इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिसुद्धाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्मितरञ्जगयो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिसृतिपरामर्शः । तथा चेतरस्या सुक्ते-
रपि भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव ज्याय इत्यर्थः । अत हेत्वन्तर-

* तत् पूर्वे ब्राह्मणः इति वा पाठः ।

माह लिङ्गाचेति । मुक्तानान्तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव
न तु देहेन्द्रियादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः स्थाङ्गला-
नान्तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातल्कार्थरहितत्वेनानन्दरूप-
त्वेन च भगवदुपयोग्यतोऽपि तत्त्वयेत्यर्थः । न हि मुक्तामनां
कश्चन भगवदुपयोगोऽस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते । न यत्र
माया किमुतापरे हरेरत्नवता यत्र सुरासुरार्चिता इत्यादि-
मुक्तोपस्थृप्यत्वच्छोच्यते । अतएव सप्तमस्त्वये देहेन्द्रियासुहीनानां
वैकुण्ठपुरवासिनामित्युक्तं । पुरवासित्वे देहादेरावश्यकत्वा-
निषेधो जडात्मकानामेवेत्यवगम्यते । इतरत् ज्याय इति पाठे
तु पूर्वोक्ताश्वमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेन । उक्तयोरेव वा । एतेन
स्तोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति शुत्युक्तफल-
वत्तं* तस्य सूच्यते ।

तद्वत्स्य तु नातङ्गावो जैमिनेरपि नियमा-
तद्व पाभावेभ्यः ॥ ३६ ॥

अथेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति
नवेति । तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात् तस्य च मुक्ता-
वेव पर्यवसानात् तदीयत्वस्य साधनावस्थायामुत्कृष्टावस्था-
रूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथाच कर्मफलतो † न
कश्चिद्विशेष इति प्राप्त उच्यते तद्वत्स्येत्यादि । तु शब्देन
मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः । अत्र विश्वासदार्ढायाहान्यस्य का-
वार्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचित् भग-

* उक्तफलवत्तमिति ख' ।

† तथाच फलत इति ख' ।

वत्कृपयाऽयं भावो भवेत्तदा तज्ज्ञतस्य पुष्टिमार्गीयस्य * भग-
वज्ञावं प्राप्तस्य तस्यापि नातज्ञाव उक्तभावतिरोधानं न कदा-
चिदपौर्व्यर्थः । अत हेतूनाह । नियमादौन् । तैत्तिरीयके ते-
ते धामान्वयस्सौति मन्त्रे । यत्र भूरिश्चज्ञा अयासस्तदुरुगा-
यस्य परमं पदमित्युक्ता तदनन्तरं तत्र क्वानि कर्माण्यपि
बिष्णोः कर्माणि पश्यतेति मन्त्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्तलौला-
स्थानं तद्विष्णोः परमं पदमिति पदेनानूद्य तस्य नित्यत्वनिरू-
पणायोचते सदा पश्यन्ति सूरय इति । सूरयो विद्वांसः
पुरुषोक्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तच्च भक्त्यैवेति सूरिपदेन भक्ता
उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिक्दर्शनं † नियम्यते सदेति
पदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवज्ञावं प्राप्तस्य सुक्तावुच्य-
मानायां तत्रियमो भज्येतेल्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुक्त-
मावस्थारूपत्वं परं तदौयत्वस्य फलं सुक्रिरेवेति तत्राहात-
द्रूपेति । उक्तभगवदौयत्वं न साधनरूपमपि तु सुक्रिरपि
फलरूपं ।

सुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशा-
न्तामेति वाक्यात् ।

यदा सर्वे प्रसुच्यन्ते कामा येत्य हृदि श्रिताः ।

अथ मत्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्वते ॥

इति श्रुत्याऽमृतस्य सुक्तस्य ब्रह्मखरूपभोग उच्यते । स च

* पुष्टिमार्गीयभगवज्ञावं इति ख' ।

† सर्वदिग्दर्शनं इति ख' ।

‡ प्रभियते इति वा पाठः ।

यमेवैष हणत इति शुतेर्भंगवदीयत्वसाध्यएवेति स्यष्टं फलत्वम्*-
स्यातोऽतद्रूपत्वं ।

किञ्च । फलं हि साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वा-
दुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न सुक्रिवक्तुमुचिता । तदुक्तं श्रीभाग-
वते पञ्चमस्कर्मे पूर्वं भक्तिस्तरूपं † निरूप्य । तयैव परया
निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादि-
तत्रो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्
तदयोगात् ॥ ४० ॥

अथेदं विचार्यते । भ्रुवमपि च ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्ता
तत्सम्बन्धिफलं ददाति नवेति तत्र नेत्याह । न चेति । तत्र
हेतुः पतनानुमानादिति ।

आत्रह्यभुवनाज्ञोकाः पुनरावर्त्तिनोर्जुन ।

इति स्युतेरित्यर्थः । फलस्य सावधित्वादिति भावः । किञ्च
ताटशे भगवदीयेः पतनायोगादपि॥ न तथा । अथवा ताटशस्य
सदा भक्तिरसानुभवात् तदतिरिक्तस्यानपेचणादन्येषां फलानां
सम्बन्धाभावादित्यर्थः ।

* स्यष्टफलत्वमिति खं ।

† सर्वं भक्तिस्तरूपमिति खं ।

‡ फलस्य सावधिकत्वात् दिति वा पाठः ।

§ भागवदीये इति खं ।

॥ यजनायोगादपि इति खं ।

उपपर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तं ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमाचं न हेयत्वप्रयोजक* भिति वदन्त्यपितूपपूर्वं पतनमेव तदिति वदन्ति भक्तिभावात् च्युतेः । अधिकारसमाप्तौ भगवदनुयहाशापि कदाचित् सम्भवतौत्युपतनं तत् । मुक्तौ लपुनरावृत्तेभक्तिरसाशापि नेति महापतनमेव सेति भावः । तेन निषिद्धकर्मफलतुत्यत्वं ज्ञापितं भवति । अतएव श्रीभागवते

नारायणपरा लोके न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुत्यार्थदर्शिनः ॥

इति गौयते । भक्तिमार्गं तु साच्चाद्भावेऽपि तदीयं भावमाद्रमष्टनवत् साच्चाद्भगवत्स्वरूपभीगवदेव मन्त्रन्ते । तदुक्तं श्रीभागवते । अथ ह वाव तवेत्यादिना । साच्चाद्भगवद्भीगो जीवस्यासम्भावित इति शङ्खानिरासायाह तदुक्तमिति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपञ्चितेति । अत्र ब्रह्म समश्रुत इत्यादिश्रुतिषु साच्चात् ब्रह्मस्वरूपरसाशनमुक्तमित्यर्थः ।

वह्निस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

अथेदं चिन्त्यते । प्रचुरभगवद्भावमाववतः साच्चात् स्वरूपभीगवतो वा गृहत्यागः कर्त्तव्यो नवेति । फलस्य सिद्धत्वान्वेति पञ्चवच्छेदाय मदार्त्तायातयामानां न बन्धाय गृहामता इति वाक्यात् बन्धकत्वेन त्याज्य इति पञ्चवच्छेदाय च तु-

* पतनमाचं तु हेयत्वप्रयोजकं इति खं ।

+ तदीयभावमाचमिति खं ।

शब्दः । भावमात्रे साक्षात् प्रभु सम्बन्धे वीभयथापि गृहात् बहिर्गमनं गृहत्यागं इति यावत् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह । स्मृतेरित्यादि ।

त्वन्तु सर्वं परित्यज्य स्तेहं स्वजनबन्धुषु ।

मयावेश मनः सम्यक् समद्विचरस्व गां ॥

इत्यादि स्मृतिर्भगवत् भाववत् स्तम्भङ्गविशिष्टस्थापि बहिर्गमनमाह । तदाचारोऽपि तथैव श्रूयते इतस्तथा । अत्रायमाशयः । आश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागो यदहरेवेत्यादिशुतिभ्यः पूर्वमुपपादितोऽपि यदधुना पुनरुच्यते तेन तदतिरिक्तोऽयमिति ज्ञायते । तथाचोक्तवाक्यात् सुमुहुमुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि व्यासङ्गस्य तत्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्यनवरतं प्रभुरसास्त्रादे प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तत्यागस्य विप्रयोगरसानुभावकलेन च स कर्त्तव्यः दद्यपि स्तेषान्तरायत्वेन स्वतएव तत्यागो भावौ तथाम्याश्रमादाश्रमं गच्छेदिति वाक्यादत्राश्रमान्तरत्वाभावेन त्यागस्याविहितत्वशङ्गाभावायेयमुक्तिरिति ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य विहितत्वादिज्ञान*मप्रयोजकं । तत्र हेतुः तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेश्वारेव फलस्य श्रुतेरतो बहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः । अत्र यमेवैष वृणुत इति श्रुतिरनुसन्धेया । एतदनुपदमेव पद्यते नायमात्मा वलहीनेन लभ्य इति । अत भगवद्वरणानन्तरमपि जीवबलं

* विहितत्वादिति ज्ञानं इति ख ।

कतमं यदपेक्षा भगवज्ञाभ इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव-
एव बलमिति निर्णयिते । तस्यैव मर्यादाबलोपमर्दकत्वात्
भगवद्गीकारहेतुत्वाच्च । ब्रजसीमन्तिनौनां प्रभुवचनातिक्रम-
मपि क्लवा स्वरूपपरिग्रहस्तद्वलेनैव यत इत्याचेय आचार्यो
मनुते । इदमताभिप्रेतं । सर्वात्मभावस्य यद्गलं तत्तदात्मकस्य
प्रभोरेव । तस्य चायं स्वभावो यदन्यत्र रोचते । एव ब्रजपरिहृष्ट-
वदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोच्छलत्केवलभावाश्चोधिवचनवीचयो
गीयन्ते यद्यन्मुजाच्च तव पादतलमस्माद्द्वां तत्प्रभृति नान्यसमक्षं
खातुं पारथाम इत्यादयः । अतस्त्वागस्तु पृष्ठलग्न इवाया-
तौति न तदर्थं यतनौयमिति । विष्णवतारलेन पुरुषोत्तम-
भावस्वरूपज्ञोऽयमिति तथा ।

आत्मिज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परि-
क्रीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यदह्निः प्रभुसमौपगमनं भक्तस्य तदार्चिज्य-
मृत्विकमैवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्यायमभिसन्धिः ।
यजमानो हि स्वेष्टसिद्ध्यर्थमृत्विज आदौ वृणुते । प्रकृते च यमे-
वैष वृणुत इति श्रुतेस्तस्मादेकाक्षी न रमत इति श्रुतेष्व स्वकीड़ार्थं
भगवान् स्वचिक्रीर्षिततत्त्वोल्लातुरूपान् जीवान् वृणुते । यन्नः
स्वविराच्नेति विकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं तथा
सर्वात्मभावत्वेनैकरूपाणामेवात्र वरणं । तत्र यथा स्त्रीयस्त्रीय-
तदङ्गमात्रकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धनिवर्त्तनपूर्वकं * तद्वाग्य-
समर्पेकत्वमत्र । तदुक्तं भगवता । यदा पुमांस्त्वक्त्वसमस्तकर्मा

* तथेतरसम्बन्धनिवर्त्तनपूर्वकमिति स्त ।

निवेदितात्मा विचिकीप्रिंतोम इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्ध-
निवर्त्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति । तदनन्तरमात्मनिवे-
दने सति तद्विषयकलौलाकरणेच्छाविषयः स भवति* । अन्तः-
रङ्गलौलाप्रवेशनमिच्छायां विशेषस्तस्मात् सुषुप्तमार्तिज्यमिति ।
एतेन न ददाति न पचतौत्यादि श्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य
तद्यागेतरधर्मनिवृत्तिः सएव परमोधर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तम-
स्खोक्त्वभक्तैः सह रमणमेव सार्वदिकमेतदेव च महन्महत्वमिति
स्मृचितं भवति । प्रकृते भक्तानामृत्विक्रीत निरूपणे हेतु-
त्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह । तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय
स्मृत्विक् परिक्रीयते वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्त्रीयः
क्रियते । तथा प्रकृतेऽपि । न च कच्चित् कल्याणो दक्षिणा इति
प्रश्नवचनात् तदर्थैव तव्यवृत्तिरत्र तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्था
प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यं । नौरागस्यापि वरणसमये
तत्प्रश्नस्यावश्यकत्वात् तथैव दक्षिणादानमप्यन्यथा निरङ्गत्वा-
पत्तेः । प्रकृतेऽपि भक्तानां स्त्रेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्थ-
मेव ताननुभावयतौति न वैषम्यं ।

अुतेष्व + ॥ ४५ ॥

अर्थर्वणोपनिषत्सु पद्यते । भक्तिरस्य भजनन्तदिहासुत्रो-
पाधिनैराश्येनैवासुभिन् मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति भक्ति-
मार्गप्रचारैकहृदयो बादरायणः मानं भागवतं तद्र तेनैव ज्ञेय-
सुन्त्तमैः ।

* सम्भवतौनि खं ।

+ षैष्कर्म्याश्रुतेष्वेति पुस्तकान्तरसम्मातः पाठः ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण वृत्तोयं तदतो
विधादिवत् ॥ ४६ ॥

ननु यमेवेति श्रुतिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्वमाह । तत्त्वादेवंविच्छान्तीदान्त उपरतस्तितित्तः अद्वावित्तो भूत्वाक्म्येवाक्मानं पश्येदिति श्रुतिः साधनान्तरमप्याह । एवं विरोधे श्रुतित्वाविशेषात् किमादरणीयं किन्नेति संशये साधनान्तरविधिरेवादरणीयोऽन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्त उच्यते सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टिभेदेन वरणं द्विधोच्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते पुष्टौ तु नान्यापेक्षेति न विरोधगम्योऽपि । अपरज्ञ । साधनं हि कायिकं वाचनिकं * मानसिकञ्च विधीयते । तत्र मनसैवासव्यमिति श्रुतेस्तृतौयं मुख्यं । तदपि तावदेव मार्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्त्तव्यं यावत् स्मित्वा न भवति । यतस्तदतः स्तेहवतस्तूलं लृतौयं साधनमपि विधादिवत् । यथा तदतो विधिरथंवादो वा प्रवृत्तावप्रयोजकस्तस्य स्ततएव सम्भवात् तथा भगवब्राह्माविदमित्यर्थं केमुतिकन्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वादेवायास्तौति लृतौयमेवोक्तं ।

कृतस्त्रभावात्तु गृह्णिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

ननु बहिस्त्रभयथेत्यादिना भगवदीयस्य गृहल्याग आवश्यक इति निरूपितं क्वान्दीग्ये लाचार्यकुलादित्युपक्रम्य क्वान्दीग्योपनिषदन्ते आचार्यकुलादेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेणातिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्

* वाचिकमिति वा पाठः ।

विदधदावनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहित्यसन् सर्वाणि
भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्यन्यावदायुषं¹ ब्रह्मलौक-
मभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते न च
पुनरावर्तते ॥ । इदं विषयवाक्यं ब्रह्मलौकमभिसम्पद्यत इति
गृहिणोपसंहारः कृतः । वाजसनेयिशाखायाच्छैतज्ज्ञ एव वै तत्-
पूर्वे व्राज्ञाणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्युप-
क्रम्याथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति पश्यते । एवं सति विकल्पे सम्भ-
वत्युपसंहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वाद्गृहिणएव यथोक्तकर्तुंब्रह्म-
सम्पत्तिरितिशुतेस्तात्पर्यं । त्यागोक्तिसु ब्रह्मैताद्ग्रं यदर्थं सर्वं
व्यजत इति सुतिपरेति प्राप्ते गृहिणोपसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्य-
माह । कृतस्त्रेति । त्यागे वाज्ञनसौरेव भगवति विनियोगो न
सर्वेन्द्रियाणां । गृहिणसु सर्वैः प्रकारैर्भेजनं भवतीति परि-
जननश्च कृतार्थो भवतीति वा भजने कृतस्त्रता भवतीति तेनोप-
संहारः कृत इत्यर्थः । अतएवावनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रति-
ष्ठायेत्युच्यते । अत्रावपदं भगवत्परमिति ज्ञेयं । कर्ममार्गीय-
गृहिण्यवच्छेदाय तुशब्दः ।

अत्रेदमाकृतं । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात्
केचन भक्ताः स्वगृहेष्वेव स्त्रेहेन भगवदाकारे विविधोप-
चारैः सेवां कुर्वन्तस्त्वयैव निर्वृत्या मुक्तिमपि तुच्छां मन्यन्ते ।
तदुलं । मधुदिट्ट्वनुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरिति । तेन
भगवद्वजनएव तत्रापि पुष्टिमार्गएव श्रुतेर्भर इति ज्ञायते ।
पूर्वमुत्कटभगवद्वाववतां तदर्थं त्यागं निरूप्य गृहिणोप-

* कृचिदपि द्विराहनिर्दृश्यते ।

संहारतात्यर्थं पश्चाद्विरुपितवांस्तेन ताटग्रभाववतैव त्यागः
कार्यस्तद्रहितेन तु गृहएवोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यं तेनैव
तत्त्वाभ इति व्यासहृदयमिति ज्ञायते । उक्तभावाभावे त्याग-
धर्मानिर्वाहादिति । केचन भक्ता भाषणादिलीलादर्शनं विना-
स्थातुमशक्ताः प्रचुरभावविवशाशया गृहांस्त्वक्ता वनं गच्छन्ति ।
आचेयौडुलोमिभ्यान्तु भगवदवतारसामधिकभक्तदशीक्ता । एते
सर्वे फलमार्गीयाः वाजसनेयुक्ताखु साधनमार्गीया इति
नानुपपत्तिः काचित् ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

किञ्च । सन्ध्यासिन आवश्यका ये धर्मास्तीउधिकास्ते
गृहिणः सिध्यन्तीत्यपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इत्याशये-
नाह । मौनवदित्यादि । मौनपदमनौहानिलायामादित्रिदण्डि-
धर्मापलचकं । यथा वागिन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्तमात्रनियाम-
कास्ते धर्मां उक्ता न्यासिनकथेतरेषामपौन्द्रियनियामकानां
धर्माणामात्रनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्येति शुल्या गृहिण
उपदिश्यन्त इति युक्तो गृहिणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियमन-
मावमत्र तु भगवति विनियोगादाधिक्यमिति भावः । वस्तुतस्तु
केवलनियमनस्याप्रयोजकत्वात् तत्रापि भगवति विनियोगएव
तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ।

अनाविःकुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगात् गृहिणोपसंहार इति
न युज्यते शुचौ देशे स्वाध्यायमधौयाम इत्यादिकर्ममार्गीय-
साधनशुतेरित्याशङ्क तत्तात्पर्यमाहानाविःकुर्वन्निति । भग-

वद्धावस्य रसात्मकत्वेन गुप्तस्यैवाभिहितस्यभावकत्वादाश्रमधर्मै-
रेव लोके स्तं भगवद्धावमनाविःकुर्वन् भजितेत्वेतदाश्रयेन ते
धर्मा उक्ताः । गोपते सुख्यं हेतुमाहात्म्यादिति । यतो भग-
वता सममन्वयं सम्बन्धं प्राप्य वक्ततेऽतो इतोस्तथा । अत्र ल्यव-
लोपे पञ्चमौ । एतेन यावदन्तःकरणे साक्षात् प्रभोः प्राकच्छं
नास्ति तावदेव वहिराविःकरणं भवति प्राकच्छे तु न तथा
सम्भवतीति ज्ञापितं ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यसुक्ता लौकिकस्यानावस्थकत्वेऽपि
तस्मयमाच्छ । प्रस्तुतं प्रसुभजनं तवतिवन्धासम्भव एवैहिकं
कर्म कार्यं । नन्वैहिकं कर्मस्तु मा वातस्तस्मयोक्ति-
वर्यर्थल्याशङ्काह ।* तद्दर्शनादिति । आचार्यकुलादित्युपकरण्याग्ने
पद्यते धार्मिकान्विदधिति । अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं
कर्म श्रुतौ दृश्यतेऽतस्तस्मयोक्तिरावस्थकौ अन्यथा श्रुतावुक्तम-
स्तीति प्रस्तुतवाधेऽपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः स्यादिति भावः ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-
स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

ननु + तावदेव चिरं चावन्न विमोक्ष्येऽय सम्बत्य इति
श्रुतौ सुक्त्यनन्तरं व्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसङ्गे
लौलारसानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या मुक्तोपस्थित्यव्यपदेशात् ।

* प्रस्तुतं प्रसुभजनं तद्दर्शनात् इति खं ।

+ ननु तस्मिति खं ।

सुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तामा कोटिष्वपि महासुने ॥

इति सूतेष्व सुक्ते: फलं भक्तिरसानुभव एव । एवं सत्युक्त-
गृह्णिणस्तु फलं भवति नवेति संशये निर्णयमाह । एवंभूत-
स्थीकृतरूपस्य सुक्तस्य सुक्तेर्यत् फलं भक्तिरसानुभवस्त्वानियम-
स्तस्य भगवदिच्छाधौनत्वात् साधनाप्राप्यत्वात् । अतएव सुक्तिं
ददाति कहिंचित् स्म न भक्तियोगमिति शुक्तवाक्यं । अत्रौत्-
सर्गिकं हेतुमाह तदवस्थेति । न स पुनरावर्त्तत इत्यस्याहत्या
सुक्तवस्थाया एव सार्वदिकलेन निर्जीरः क्रियते । यद्यथेवं
सुक्तिफलाभावनियम एवायाति न तु तदनियमस्थापि तस्य
तावदेव चिरमित्यादिप्रमाणैर्न स पुनरावर्त्तत इति चुत्वा समं
विरोधाभावायौक्तर्गिकौ तदवस्था । तत्कालन्तु कस्यचिदत्यनुग्रहेण
पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्त्राभिप्रायं प्रकटीकुर्वता बादरायणेना-
नियमः इत्युक्तं । एवं सति न स पुनरावर्त्तत इति चुतिः
प्रपञ्चे पुनरावर्त्तिं निपेधति न तु तदतीतेऽपीति ज्ञेयं । समाप्ति-
ज्ञापनायाहत्तिः । अथवा चुतौ तदवस्थावधृतैर्हेतोरस्माकमपि
तदवस्थावधृतिर्यतोऽतः फलानियमनिश्चयोऽपौल्यर्थः । एवं सति
सुक्तिपर्यन्तं साधनं भगवद्वाव इति निर्णयः सम्पन्नः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति श्रीवक्षभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-
भाष्ये द्वतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

चतुर्थाऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद्यदि ।
 तत्त्वाग्रिमव्यवस्था या सा चतुर्थे विविच्यते ॥
 जीवतो मन्त्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ।
 अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥
 तामसौं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविष्ववं ।
 वदन्ति शास्त्रनाशाय सज्जिः शोच्याश्व ये तु तान् ॥
 ब्रह्मविज्ञमनाभावः शतांशेनापि चेत् भवेत् ।
 शास्त्रमेतदृथाजातं सर्वसूक्तविनाशतः ॥
 स्त्राप्ययस्य च सम्पत्तेरत्र ब्रह्मगतिशुतौ ।
 अन्यथा न शुतेरर्थः स्याच्चेद्यासो वदेत्र किं ॥
 तामसौं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ।
 सा सुषुप्तिशुतेरर्थो मोहादेवान्यथामतिः ॥
 अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ।
 आष्टुक्तिः अवणादीनां नवलत्वापदेशतः ॥
 दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि ब्रीह्मवघातवत् ।
 आष्टुक्तौ अवणादीनामाल्मेति स्यात् दृढा मतिः ॥
 आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ।
 ग्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥

आलम्बनार्थं तदापि ब्रह्मद्विर्विशिष्यत ।
 आदित्यादिब्रह्मद्वेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥
 मनने च निदिधासे विशेषस्वीच्यतेऽधुना ।
 आसनादिषडङ्गैसु चित्तं श्रोतार्थएव हि ॥
 धारयेदामतेरेवं ततः सिद्धिमवास्यति ।
 धर्माधर्मभयं तस्य नास्येवेति विनिश्चयः ॥
 अग्निहोत्रादिकं कार्यं सश्चासः फलएव हि ।
 षोडा चेत् पुरुषो व्यक्तः प्रारभान्ते फलं भवेत् ॥
 एतावान् प्रथमे पादे निर्णयः स्वकृत्कृतः ।
 द्वितीये मियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥
 लिङ्गस्यापि भरीरस्य नाद्योक्तान्तिरिहोच्यते ।
 द्विनाशनकृतो नास्य विशेषोऽस्तौति चोच्यते ॥
 द्वितीये क्रमसुकौ यो मार्गी यस्य शुतेभूतः ।
 तन्त्रिधारोऽन्यमार्गीयाणामप्राप्यत्वज्ञ वर्णते ॥
 गत्तव्यज्ञ परं ब्रह्म कार्यो लोकसु नेति च ।
 तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥
 प्रभोरेव फलत्वं तन्त्रिर्देवत्वज्ञ वर्णते ।
 लौलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वज्ञ ततोऽखिलं ॥
 अस्य फलप्रकरणेऽपि साधनरूपस्यापि अवणस्तान्तरङ्गत्वं
 ज्ञापयितुं तन्त्रिधारमप्याह ।

आवृत्तिरसकुदुपदेशात् ॥ १ ॥

धामा वारे इष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
 इत्यादिवाक्यैर्विहितं श्वणादिकं किं सकृदेव कर्त्तव्यसुतासक-
 दिति भवति संशयः । किं तावप्राप्तं सकृदेवेति । तावतैव

शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेः । नच तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातस्ये व
दर्शनफलकानां अवणादीनां तत्सिद्धिपर्यन्तः^{*} माहृत्तिर्यायप्राप्तेति
वाच्यं । अवघातस्य वितुषीकरणात्मकदृष्टद्वारकत्वेन तथात्मस्तु
नाम प्रकृते लदृष्टद्वारकत्वात् सकृत्वतेनैवादृष्टद्वारा फल-
सम्पादनसम्भवादादृत्तिरपयोजकेति[†] प्राप्त उच्यते । आवृत्ति-
रेव अवणादीनां शुल्कमिता । कुतः । असकुदुपदेशात् ।
क्वान्दोग्ये खेतकेतूपाख्याने ऐतदात्म्यमिद्दुः सर्वं तत् सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि खेतकेतो इति वाक्येन जड़जीवयोर्ब्रह्मात्मत्वं
नवकृत्व उपदिष्टवान् । तथाच सकुदुपदेशेनैव चिदर्थसिद्धिः
स्यात् तदैकमेवार्थमेकस्य एकदैवासकुदोपदिशेत् प्रयोजना-
भावात् । एतेनावघातवदन्तःकरणदीषनिवर्त्तनं दृष्टुः द्वारमन्ये-
षामुपदेशानां चरमस्य तस्य ज्ञानसाधकत्वमिति मन्तव्यं ।
अत्रैव हित्वन्तरमाह ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

शुल्कुमापकत्वेन स्मृतिलिङ्गमित्युच्यते । सा च
यथायथात्मा परिमृज्यतेऽसौ
भत्पुण्यगायाश्वणाभिधानैः ।
तथातथा पश्यति तत्त्वसूक्ष्मं
चक्षुर्यदैवाज्ञनसम्युक्तं ॥

* अवणादीनां सिद्धिपर्यन्तमिति खं ।

† आवृत्तिरिति वाच्यं इति खं ।

‡ अप्रयोजिकेति वा पाठः ।

§ दृष्टद्वारमिति वा पाठः ।

इत्यादिरूपा तदावृत्तिमेव फलसाधकत्वेनाह । अत दृष्टा-
न्तेनापि दृष्टदारकत्वं श्रवणादौनां सूचते आक्षा वारे द्रष्टव्य-
इतिपदेन श्रवणादौनां फलात्मकं दर्शनं पूर्वमुक्ता श्रोतव्यो-
मन्तव्य इत्यादिना तत्साधनानि पश्चात् यदाह तेनामनः
परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपमिति भक्तिमागें परमफल-
रूपतसजातीयत्वेन च फलमध्यपात्रेवेति शुल्भिमतमिति
ज्ञायते । तेन सूचकदपि फलप्रकरणेऽपि साधनविचारं चका-
रेति निगृह्णाश्यः । तथापि शाव्वकमादार्थकमो वलीया-
नितिन्यायात् द्रष्टव्य इति पदस्य पश्चात् सम्बन्धे तूकरीतिर्नाव-
सरं प्राप्नोतीति प्रकृतविचारस्य फलप्रकरणासङ्गतत्वः*मापत-
तीति प्रकारान्तरेण स्वार्थं उच्यते । आवृत्तिरसङ्कटुपदेशात् ।
श्रुतिर्हि कर्मज्ञानभक्तौ साच्चात्परम्पराभेदेन पुरुषार्थसाध-
नत्वेन हीनमध्यमोक्षमाधिकारिणः प्रति कर्त्तव्यत्वेन प्रतिपाद-
यति । तत्र तेषां स्वरूपं लृतीयेऽध्याये बादरायणेन प्रति-
पादितमथ तुरीयेऽध्याये तेषां फलं चिन्त्यते । तत्रादौ कर्म-
मार्गस्य फलमुच्यते । ज्ञानभक्त्योरेव क्रमेणोक्तमात्युक्तम-
फलकत्वमतस्तसाधनत्वेनैव तत्कर्त्तव्यं न तु स्वातन्त्र्येणेति
ज्ञापयितुं आवृत्तिरिति । कर्ममार्गस्यावृत्तिः पुनर्जन्मफलं
तदेष्यसङ्कृतं इदं पदमावृत्योभयत्रापि सम्बन्धते । तथाचात्र
प्रमाणापेक्षायां तदाह वैतुत्वेनासङ्कटुपदेशादिति । श्रुतौ कर्म-
मार्गें पुनर्जन्मासङ्कटुपदिश्यते यतोऽन्यथा सङ्कटुपदेशेनैव
तदवगमेऽप्यसङ्कटुपदेशीव्यर्थः स्यादतस्यथेत्यर्थः । वाजसनेयि-

* फलप्रकरणासम्बन्धमिति वा पाठः ।

शाखायां पद्यते एवमेवायथः शरीरं आत्मैस्योऽङ्गेभ्यः संप्र-
सुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैवेति । तत्रैव
पुनस्तेन प्रद्योतेनैष* आत्मा निष्क्रामतीत्युपक्रम्य पद्यते तं
विद्याकर्मणै समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तत्रैवैतदतुपद-
मेव तदयथा लग्नजला यूकेत्युपक्रम्य पद्यते एवमेवायं पुरुष इदः
शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्वतरं कल्पाणतरः रूपं
ततुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्रह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं
वा मानुषं वान्येष्यो वा भूतेभ्य इति । तत्रैवाये पद्यते

प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चिह करोत्ययं ।

तस्माज्ञोकात् पुनरेत्यसौ लोकाय कर्मणे ॥ इति

अत्र हेत्वन्तरमाह । लिङ्गाच्च । वेदानुमापकत्वेन शृति-
र्लिङ्गमित्युच्यते । सर च भगवद्गीतासु चैविद्या मामित्युपक्रम्य
पद्यते ।

एवं वयोधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते । इति

आब्रह्मभवनाज्ञोकाः पुन-

रावर्त्तिनोऽर्जुन । इति च

अथवा यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधु-
र्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति
पापः पापेनेति श्रुतिर्वर्त्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसम्बन्धिकर्मा-
नुमापकत्वं वदतीति कर्मिणः पुनर्जन्मावश्यकमिति ज्ञायते ।
एवं सति लिङ्गत्वेन निरूपणादित्यर्थः सम्यद्यते । निष्टि-

* प्रोद्यतेनैव इति वा पाठः ।

मार्गीयस्यापि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमाव० न तु जन्मनिवर्त्तकत्वं*
मानाभावात् ॥

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति ।

आत्मेति दृपगच्छन्ति याह्यन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वार्थनिरूपणव्यवच्छेदाय तु शब्दः । ज्ञानिनो हि भग-
वन्तमालबेनैवोपासते । तस्या नैरन्तर्येऽनेकजन्मभिस्तथैव तेषां
हृदि भगवान् स्फुरति । तदा स्वानन्दांशस्याप्याविर्भावाद् ब्रह्म-
भूतः सन्नाम्बलेनैव † स्फुरितमिति तदानन्दालकः सन् तमनु-
भवति । एवं स्थितः प्रारब्धसमाप्तौ देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो
भवति । एतादृशः सर्वोपकारीति परार्थमपि तस्मै भगवता
ज्ञानं इत्तमिति गवचनमपि तस्य फलान्तःपातौत्यधिकारिण्युप-
स्थिते तथैवोपदिशति च । एतदेवाह आलेयादिना । उप
समौपे गमनं प्रवेश इति यावत् । अथवा । ननु ज्ञानभक्त्योरना-
हृत्तिः फलमत उक्तमेतेन तु कर्मल्याशयेन कर्मणः फलमा-
हृत्तिरिति यन्निरूपितं तत्रैदं चिन्त्यते । न स पुनरावर्त्तत
इति श्रुतिः सर्वथाऽनाहृत्तिमाहीत सावधिकीं ताममरणद्वेन
तन्निहृत्तिमिव । किमत्र युक्तं सावधिकीमेवेति । तथाहि पूर्व-
कर्मैनैयत्यस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् तस्य प्ररोहैकस्यभावत्वात्^१
तस्य दुरतिक्रमत्वात् तत्फलानुभवस्यावश्यकत्वात् । अपिच ।

* न जन्मनिवर्त्तकत्वमिति खं ।

+ ब्रह्म स्फुरितमिति पुस्तकान्तरसम्भवः पाठः ।

‡ पूर्वं कर्मनैयत्यस्येति वा पाठः ।

§ प्ररोहैकत्वखभावत्वात् इति च पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

य एनं विदुरिति श्रुतेः सति ज्ञाने हि सा । यतोवाचः अग्नह्वा-
न हि गृह्णत इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानासम्भवात् । इतएव
भक्तिरपि प्रत्युक्ता वेदितव्या ज्ञानाविषये स्तेहासम्भवात् ।

किञ्च । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिभ्यो यस्याव-
तारकर्माणि गायन्ति * ह्यमादादयः न यं विन्दन्ति तच्चेनेत्यादि
सूतिभ्यश्च का प्रत्याशा जीवस्यातिहीनस्य तत्प्राप्तावतएवोप-
देशासम्भवोऽपीति प्राप्ते प्रत्याहात्मेतीत्यादिना । तु शब्दः पूर्व-
पत्रनिरासकः । अत्रायमाशयः । सत्यमुक्तं भवता तत्रोच्यते ।
यथाऽग्नह्वत्वातिमहत्वादिधर्मा भगवति सन्ति तथा सर्वात्मत्व-
भपि य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिष्वात्मत्वेनैवोक्तेः । सर्व-
धर्माश्रयत्वेऽपि यदा यं धर्मं पुरुषल्य लौलां करोति तत्
कार्यमेव तदा सम्पद्यते । हितकारित्वस्वभावतात् तस्य ।
एवं सति यस्मिन् पुरुषे यदात्मत्वेन लौलां करोति तदा स्व-
प्राप्त्यनुकूलप्रयत्नवन्तं विधायात्मानं प्रापयति । ननूक्तं दुरति-
क्रमः कर्मस्वभाव इति । नैष दीप्तः । न छन्नरसपाकाय
जग्धमौषधमपि गौरवाय भवति । तेन न तन्निष्टिर्त्ति ।
व्यापादनैकस्वभावमपि विषमाशीविषं † तदपगमपटुतरनिगम-
सङ्गमो नापगमयति वा । तथा भगवदर्पितं तदर्थच्च कृतं
कर्म न कर्मनाशाय भवतीति न वक्तुं शक्यं कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते ह्यगदं यथेति वाक्यात् । अग्नह्वत्वग्नह्वत्वविरोधापहारसु
जीवसामर्थ्येच्छाभ्यां पुरैव कृत इति नाधिकमत्र निरुप्यं ।
इति शब्दो हेत्वर्थे । तथाच भगवानात्मा भवति सर्वेषां जीवा-

* गायन्ते इति च पाठो दृश्यते ।

† पुन्तकात्मरे चाशीविषमिति न गृहीतं ।

नामतो हेतोरुक्तरौद्या तदनुर्गेण तमुपगच्छन्ति । ज्ञानमार्गे-
ङ्गीकृतास्वामत्वेनैव ज्ञानादुप समीपएव गच्छन्तुरुक्तरौद्या
अक्षरामके तत्रैव प्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः । भक्तिमार्गेङ्गीकृतास्व
साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमे सति तद्वजनार्थमुप समीपं गच्छ-
न्तीत्यर्थः । एवं श्वेषोक्तिरियमिति ज्ञायते । सम्प्रदायानुवृत्ति-
रपि भगवद्विङ्गितेतादृशाः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्नास्तु
मार्गमन्यानपि याह्यन्तुरुपदेशैरत्रौभयताप्यामत्वमेव हेतुर-
न्यथा आत्मारामस्य सर्वनिरपेक्षस्यैवंकरणासम्बवेन मोक्षमार्गा-
प्रसिद्धिरेव स्यात् । तस्मात् सर्वथा अनावृत्तिरेव शुल्यमिमतेति
ज्ञेयं ।

नन्वामत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं
यठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते । तथाच तादृ-
शेन तेन स मोक्षो न भवतीत्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वान्वास्ति मोक्ष
इति न वलुँ शक्यमिति भावः । अथवा । आत्मत्वेनोक्तिरुपासना-
र्थेति वदन्वादौ वक्तव्यः फलार्थमेव तत् । फलच्च श्रुत्युक्तस्तत्ववेश
एवेति लयापि वाच्यं । एवं सत्यादौ ज्ञानमार्गेनुपपत्ति-
माह । न प्रतीके अनामभूते ज्ञानिनः उपगमः पूर्वोक्तः प्रवेशः
सम्भवतीति शेषः । भक्तिमार्गेऽपि तामाह न हि स इति । न
हि प्रतीकोपासने सः लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽस्युपास्यत्वेन
येन तत्प्राक्ष्यं स्यात् तदुपगमनञ्जेत्यर्थः । एवं ज्ञानमत्त्वोः
फलभक्ता साधिता ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म आत्मैवेदश्च सर्वमित्यादिशुतयः सर्वत्र
ब्रह्मदृष्टिं सुक्लिसाधनत्वेनोपदिशन्ति । सा च प्रतीकाभिकैवेति
कथं प्रतीकोपासनस्य न सोच्चसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ।

ब्रह्मदृष्टिरूपर्णात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिनं प्रतीकाभिका सर्वस्य वसुतो ब्रह्मात्मक-
त्वात् । सा च नोपदेशसाध्या श्रुतो नोपदिश्यते किन्त्वनूद्यते ।
सा त्वधिकारीत्यर्थात् स्वतएव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न
सुक्लिसाधनत्वमिति साधूक् । एतदेवोक्तमनेन स्त्रेण ।

आदित्यादिमतयश्वाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

द्वान्दोग्ये अथ होवाच सत्यवज्ञं पौलुपिं प्राचीनश्चोग्य
कन्त्व*मात्मानमुपास्तु इत्यादित्यमेव भगवो राजन्नितिं होवा-
चेति अथ होवाचेन्द्रयुक्तमित्युपक्रम्य कं त्वमात्मानमुपास्तु इति
वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचेति एवमेवाये प्रश्नमेदेन वक्तृ-
मेदेनाकाशापः प्रभृतय आत्मेनोपासनाविषया उक्ताः । तच्चे-
वासौ वा आदित्यो देवमध्यित्युपक्रम्यान्ते पद्यते य एतमेवं
विहानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तु इति । अद्वैदं चित्यते । अत्र प्रती-
कोपासनलमस्ति नवेति । अस्तौति पूर्वः पञ्चः । तथाहि सर्वं
खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतौ सर्वमनूद्य ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति । न
क्वचित् प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपितं । तच्चोक्त-
श्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वेनोपास्त्वेनोक्त्या नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वा-
देकप्रकारकेनैवोपासनेन सर्वेषां फलसिद्धौः पृथक् पृथगुक्तौ गौर-

* किं लमिति वा पाठः ।

वात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । तादृशाधिकाराभावात् पृथक्-
तदुक्तिरिति चेन्न सर्वत्र सदा तद्वावनायां तथानुभवस्यापि सम्भ-
वात् । एवं सति वसुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं किन्तु यथा-
दित्यादीनां तत् तथा * सर्वस्यापौति प्रतीकौपासनल्बमेव
सर्वत्र तेनैव फलमिति प्राप्ते प्रतिवदति । आदित्यादौ याः
ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तासु साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात्
तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलदमित्यैकैकाङ्गविषयिण्यस्ताः
विधीयन्ते । उपपन्नं चैतत् । नहि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं
न ब्रह्माती न प्रतीकौपासनत्वं तत्र । अपरज्ञ । असौ वा
आदित्यो देवमधित्युक्ता तस्य प्रतिदिक्रश्मीणां कृपावलीकन-
रूपाणां मधुलं निरूप्य तद्यत् प्रथममस्तं तद्वसव उपजीव-
न्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिवन्तीत्येति देवा अस्तं
दृष्टा लघ्नन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद् पादुद्यन्तीति
पद्यते । तथाच दर्शनमात्रेणान्यधर्मनिवृत्तिस्त्रैव स्वतन्त्रपुरु-
षार्थत्वेन ज्ञानमतिशयितस्त्रैहजविगाहभावेन तत्रैव लयः ।
पुनस्तदर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभावं
सम्मादयतीति तस्मात् रूपादुदयस्यैतत् सर्वं भगवदङ्गत्वं
एवोपपद्यत इत्यपि हेतुभिप्रेतोऽर्थोऽन्नेयः । नहि प्रतीकत्वे इदं
सर्वं सम्भवति । भक्तिमार्गीयलादस्यार्थस्येति भावः । अङ्गानां
भगवत् स्वरूपावकल्पेनैक्यमिति ज्ञापनायैकवचनं । ० एतेन
स्वरूपस्यैव फललमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो
भवति ।

* तथा तथा सर्वस्यापौति वा याठः ।

आसौनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्ता अधुना धर्मिणः फलत्वं
तत्त्वाधनञ्चाह । सम्भवात् उल्कटस्त्रेहालकसाधनस्य सम्भवात्
तदधीनः सन् तदय आसौनो भगवान् भवति । एतेन भक्तवश्य-
तोक्ता । एवं बहिःप्राकच्छमुक्ता आन्तरं तदाह ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

भावानौलकच्छदशायां व्यभिचारिभावालकसततस्मृतिरूप-
ध्यानादपि हृदि प्रकटः सन् आसौनो भवतीत्यर्थः । तेन स्यैर्थ-
सुक्तं भवति । एवं भक्तेच्छयैव स्वरूपप्राकच्छमित्युक्ता लौला-
नाविक्षरणमाविक्षरणञ्चापि तदिच्छयैवेत्याह ।

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराच्छलत्वमपौर्वर्थः ।

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपनिरपेक्षास्त्रृतमरणजनितानन्देनैव विसृ-
तापवर्गान्तफला भवन्ति । चकाराच्छ्रवणकौर्त्तनादयोऽपि समु-
च्छीयन्ते । तदुक्तं । अथ ह वाव तव महिमास्त्रृतसमुद्रविप्रुषा-
सङ्गलोऽया स्वमनसि निष्ठन्दमानानवरतसुखेन विस्मारित-
दृष्टश्वत्सुखलेशाभासाः परमभागवता इति । अथवा अहं
भक्तपराधीन इत्यादिस्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

अथेदं विचार्यते । बहिराविर्भावो येभ्योयेभ्यञ्चान्तस्तेषा-
न्तेषाच्च मिथस्तारतम्यमस्ति न वेति । तत्र निर्णयमाह ।

यत्र भक्तेविकायता भगवत् स्वरूपे प्रकटएवैकस्मिन् या ह क-
चित्तधारा न त्वन्तर्बहिर्विज्ञानं तत्रोभयोरन्तःपश्यतो बहिः-
पश्यतस्य भावे भगवत् स्वरूपे च विशेषाभावात्र तारतम्यमस्तौ-
ल्यर्थः ।

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टं ॥ १२ ॥

उक्तेऽर्थे एवायं संशयः । अन्तःप्राक्यवतो यदा बहिःसंवि-
दने सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत् स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरन्व-
भूवमधुना बहिरनुभवामीत्यनुव्यवसायो भवति नवेति ।
तत्र वैलक्षण्याङ्गवितुमर्हतीति पूर्वः पञ्चः । तत्र सिद्धान्तमाह ।
आप्रायणादिति । श्रीभागवते । प्रायणं हि सतामहमिति
भगवद्वाक्यात् प्रायणशब्देन स्वतः पुरुषार्थवेन प्रायं परमं पार-
लौकिकं फलमुच्यते । तथाच तन्मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था
सर्वदिक्कौ न तु बहिःप्राक्येऽपि बहिष्ठानुसन्धानमित्यर्थः ।
ततस्य तत्र सायुज्यं भवति न वेति संशये निर्णयमाह ।
तत्रापि प्रायणेऽपि प्राप्ते तस्य पूर्ववत् प्रभुणा सममालापाव-
लोकनश्रीचरणनलिनस्पर्शादिकं दृष्टमेव फलं न लट्टं सायुज्य-
मित्यर्थः । यतः शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गौकृतोऽन्यथा पूर्वोक्तमाव-
सम्पत्तिः कथं स्यादिल्युपपत्तिर्हि शब्देन सूचयते । एतच
तद्गूतस्य तु नातङ्गाव इत्यत्र निरूपितं ।

**तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरस्त्रेषुविनाशौ
तदगपदेशात् ॥ १३ ॥**

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयस्य तस्य
फलं चिन्त्यते । तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकं कर्म मर्या-

द्वाया अपि स्वकृतलात्तामनुज्ञेऽग्रव भगवता फलं दीयते ।
 तच्च नाभुक्तं चौयते तद्वीगात्तकूलकर्मणा स्वसज्जातीयतत्-
 सत्तानजननादनिर्मीक्र एव सर्वस्य सम्पद्यते । नच प्रायश्चित्त-
 वज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यं तद्वत्स्य तदुद्देशेनाविहि-
 तत्वात् । तथाकथने चान्योन्याश्रयः । दुरितस्य चित्ताशुद्धिहेतु-
 त्वेन तत्राशे ज्ञानोदयो यतोऽतोमर्यादामार्गे मुक्तिरनुक्तिविष-
 येति प्राप्त उच्यते । तद्धिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावा-
 देवोत्तराघस्याश्वेषोऽसम्बन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशो भवती-
 त्वर्थः । अतोत्तरस्योत्पत्त्वस्याश्वेष इति नार्थस्तस्यामन्येवोत्पत्ते-
 स्तदतिरिक्तस्य श्वेषस्याभावादतोऽनुत्पत्तिरेवार्थः । नचैवं मर्यादामार्गैयत्वभङ्गः । साधनं विना स्वस्वरूपवक्तेनैव कार्यकरणे
 हि पुष्टिरिह तु नियतकर्मविरोधित्वस्वभावेन ज्ञानेनैव तथा
 सम्पत्तेः । अतएव तद्यथेषोकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य
 सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतिरग्निष्ठान्तमाह । स्मृतिरपि

यथैधांसि समिद्बोग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जीन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तया ॥ इति

सर्वं पाप्मानत्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत
 इत्यादि श्रुतिभ्यस्वयापि न तद्वीगनियमो वक्तुं शक्यः । एते-
 नाभुक्तस्याचयाद्वीगे च कर्मान्तरजननान्मीक्रासम्भव इति
 निरस्तं वेदितव्यं । न चान्योन्याश्रयः । अनाद्यविद्याजनित-
 संसारवासनात्मिका हि सा । सा च गुरुपसन्तिश्वरणमनन-
 विष्णुशासनादिरूपया ज्ञानसामग्रैव नाश्यते । अविद्या परं
 ज्ञानेन नाश्यत इति क्रतव्यसङ्गः ज्ञानसामग्रा बलिष्ठलात्

कर्मणो दुर्बलत्वात् तत्रतिव्यक्तव्यमिति* ज्ञाननाश्यत्वबोधका-
श्चतिसूत्रिमता ल्याप्यरूपीकार्यं । इममेव हेतुमाहाचार्य-
स्थापदेशादिति ।

इतरस्याप्येवमसंझेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन समं विरोधो
भवतु नाम धर्मस्यातथात्वे नाविरोधएवेत्याशङ्कानिरासाय
पूर्वन्यायातिदेशमाह । इतरस्य मुखस्याप्येवं । पूर्वस्य नाश
उत्तरस्यास्त्रेष इत्यर्थः । अतिदेशाद्वेतुरपि सएव ज्ञेयः । तथाहि ।
उभे उ हैवैष एते तरति । ज्ञीयन्ते चास्य कर्मणीति सामान्य-
वचनात् ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणीति स्मृतौ सर्वशब्दाच्च तथा ।

अथेहं शङ्कते । मर्यादामार्गीयत्वात् ज्ञानानन्तरं भरत-
वस्त्रदीपिण भगवद्वावाचुरतौ सङ्गजदीषोत्पत्तिवद्ये विहित-
निषिद्धकर्मणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शब्देति ज्ञानस्य न सर्वात्मना
कर्मविरोधित्वमिति तत्र निर्णयमाह । पाते भक्तिमार्गे भग-
वद्वावाचुरतिः पात इत्युच्यते । तुरप्यर्थे । अपिशब्दे वाचे
व्यवच्छेदार्थकतुशब्दोक्त्याऽस्मिन्मार्गे पापस्य व्यवच्छेदेष्व । न
कहिंचिन्मत्परा इति वाक्यात् । परन्तु मर्यादामार्गीयत्वात्
प्रारब्धभोगार्थं प्रभुचेत् तथा करोति तद्वावे पूर्णे सति तद्वीगोऽ-
सम्भावित इति तदैवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते ।
तथाच तस्मिन् सत्यपुञ्जरस्य कर्मणोऽसंझेष एवेत्यर्थः । पूर्वसूत्रे
एवमेवास्त्रेषशब्दस्य व्यत्पत्तेः । अतिदेशस्यैवं पदेनैव प्राप्तेः सर्वं

* तत्रतिव्यक्तव्यमिति पुस्तकान्तरसम्मतः पाठः ।

† ज्ञानानाश्यत्वमिति खं ।

सूत्रं तत्परत्वेन व्याख्येयं । पातशब्दस्य देहपातं तु शब्दस्यावधारणमर्थमुक्ता देहपाते मुक्तेरावश्यकत्वावधारणं वाक्यार्थं इति चोक्तिर्न साधीयसी । सुक्तिप्रपदाभावात् । भोगेन वितरे चपथित्वाऽथ सम्यदत इत्यगे वक्तव्यत्वाच्च ।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

ननु देहस्य कर्मजन्यत्वात् तत्रागे तत्राशस्यावश्यकत्वात् ब्रह्मविदः प्रवचनानुपपत्तिः । एवं सति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरूपसत्त्वादिसाधनासम्बव आचार्यवान् पुरुषो विदेति श्रुतेस्तदभावेन ज्ञानमार्गोच्छेदेन सुक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य समाधत्ते । पूर्वे पूर्वसूत्राभ्यां ज्ञाननाश्यत्वेन ये प्रोक्ते पापपुण्ये ते नाशेषे किन्त्वनारब्धभीगायतनलक्षणं कार्यं याभ्यान्ते एवेत्यर्थः । नन्वितरनिरपेक्षं हि ज्ञानं स्वशक्तैरवाग्निरेधद्व कर्माणि दहतौति पूर्वमुक्तं तथा सत्यशेषमेव तदहतौति वक्तुं युक्तं न तु सशेषं शक्तेरविशिष्टत्वात् । न च कर्मनाशेऽपि संस्कारवशात् कुलालचक्रभमिष्वत् तदासनावशाद्वादिसत्त्वया प्रवचनाद्युपपत्तिरिति वाच्यं । ज्ञानस्य सर्वतो बलवत्त्वात् सवासनस्य तस्य नाशनात् । न हि महाग्निलानिपाते चक्रभमिरनुवर्त्तिरुं शक्तीत्याशङ्कगारब्धकार्यादहने हेतुमाह । तदवधेः । तत् ज्ञानेनारब्धकार्यादहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेनाखिलस्य पूर्वविधिरूपभगवदिच्छालक्षणाद्वेतोरित्यर्थः । यत्र तस्यापि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगृहाश्यः । अतएवागे तथा वक्ष्यते ।

* तत्परत्वेन न व्याख्येयमिति खं ।

अतएव श्रीभागवते मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगा-
रम्भण्टी विभंशित इति । उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन्निति च
भरतं प्रति वचनं गौयते । एवं सति मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धशक्ते-
रम्भेति ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्वानिरिति सर्वमनवद्यं ।
इच्छाप्रतिबद्धतादृशायां न प्राचीना दशास्त्रीति तद्व्यवच्छेद-
ज्ञापनाय तु शब्दः । एतेन भगवद्वावस्थ सर्वतो बलवत्त्वात् कथं
तस्य पात इति शङ्का निरस्ता । भगवदिच्छाया मूलकारणत्वे-
नोक्ते स्तस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात् । तथेच्छा च स्वकृतमर्यादा-
पालनाय पुष्टावङ्गीकृतेन तथेति सर्वमनवद्यं ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव
तद्वर्णनात् ॥ १६ ॥

ननु प्रारब्धं हि प्राचीनं तत्त्वाशाय तद्वेगेव कर्त्तव्यो ब्रह्म-
विदा नतु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि प्रयोजनाभावात् । दृश्यते
च तादृशानां तत्करणमत उत्तरस्य कर्मणः संश्लेष आवश्यक
इल्याशङ्कर तवयोजनमाह । तु शब्दः शङ्काव्युदासकः । अग्नि-
होत्रादिविहितकर्मकरणं तत्कार्यायैव । भोगकार्याय प्रारब्ध-
नाशायैवेत्यर्थः । येषां अग्निहोत्रादिकारकं प्रारब्धमस्ति तैरेव
तत्त्वाशाय भोगवत् तदपि क्रियते नत्वतादृशैरतएव न सनकादीनां
तथात्मं * । कुत एतत् । तद्वर्णनात् । यथाकारौ यथाचारौ तथा
भवति साधुकारौ साधुर्भवति पापकारौ पापो भवति पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतिः पूर्वकर्मणोऽग्निम-
कर्महेतुत्वं दर्शयतौति नानुपपत्तिः काचित् । केचिच्चु ज्ञानस्य

* तथैवेति इति खं ।

यत्कार्यं तदेवाग्निहोत्रादेरिति तत्कार्यायेति पदस्यार्थं वदन्ति । स न साधुः । तदधिगम इत्युपक्रमात् ब्रह्मविदः प्रारब्धात्मक-प्रतिबन्धनाशे भीक्षय पूर्वज्ञानेनैव सम्पत्तेः कर्मणो वैयर्थ्यापातात् । तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादि श्रुतिदर्शनं दर्शनपदार्थ इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्षः ।

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः॥ १७ ॥

तदेवं पूर्वसूत्रचतुष्टयेन मर्यादामार्गीयभक्तस्य मर्याद-यैव सुक्तिप्रतिबन्धसम्भवस्यैव तज्जाश्चेति निरूपितं । अथ पुष्टिमार्गीयस्य विनैव भोगं प्रारब्धं नश्यति नवेति विचार्यते । तत्र भोगेकनाशस्यभावत्वात् तस्य न तं विनाऽस्यापि तज्जश्य-तौति प्राप्ते निर्णयमाह । एकेषां पुष्टिमार्गीयाणां भक्ताना-मुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशो भवति । कुत एतत् तत्वाद् । अतः श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाशत्वनिरूपिकायाः । ब्रह्मविदेव प्रवचनादिनिरूपणेन तदनाशप्रारब्धाख्यकर्मा-क्षेपकश्रुतेशान्यापि श्रुतिः पश्यते । तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां दिष्टतः पापकृत्यामिति ज्ञानभीगाभ्यां कर्म-नाशनिरूपकश्रुत्यास्याः श्रुतेर्विरोधपरिहारायावश्यं विषयभेदो वाच्यः । न च काम्यकर्मविषयेण श्रुतिरिति वाच्यं । तदधि-गम उत्तरपूर्वाधयोर्छेषविनाशाविति सूत्रेणेतरस्याप्येवमिति सूत्रावयवेन चाविशेषाप्रारब्धातिरिक्तकर्मणोरखिलयोर्नाशनिरू-पणात् । पापकृत्यायां काम्यत्वासम्भवाच्च । तस्मादत्यनुग्रह-भाजनस्य भक्तस्य खप्राप्तिविलम्बमसहिष्णुर्भगवानस्य प्रारब्ध-मितत्वम्बन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति । प्रारब्धं भोगैक-

नाशमिति स्वकृतमर्थादापालनाय न नाशयति । न च तयोर-
मूर्त्तिवेनाकृताभ्यागमप्रसङ्गेन च नैवं वक्तुमुचितमिति वाच्यं ।
ईश्वरत्वेनान्यथापि करणसम्भवात् । मर्थादाविपरीतस्वरूप-
त्वात् पुष्टिमार्गस्य न काचनावानुपपत्तिर्भावनीया । तस्या अत्र
भूषणत्वात् । अतएवैकेषामिति दुर्लभाधिकारः सूचितः ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

न तु यदेव विद्यया करोतीति श्रुत्या विद्यापूर्वकं कर्मकरणे
वौर्थ्यातिशयः फलं श्रूयतेऽतो ब्रह्मविद्यावतोऽपि तथात्स्तोचि-
तत्वाऽदुत्तरस्याश्लेष इति यदुक्तं तत्रोपपद्यते इति प्राप्त आह ।
यदेवेति । हि यस्माद्देतोस्त्वया यदेव विद्यया करोति अद्योप-
निषदेति श्रुतिरेव ब्रह्मविदोऽपि कर्मात्पत्तिप्रसंजिकात्वेनोदा-
हता सा तु न तत्समर्था । तथाहि । ओँमित्येतद्वरमुहौथमुपा-
सौतेत्युपक्रम्य तस्य रसतमलं मिथुनरूपत्वमनुज्ञाचरत्वं तद्यौ-
प्रवृत्तिहेतुलब्धं निरूप्येतद्ये यदेव विद्ययेत्याद्युक्तेति खलवै-
तस्यैवाचरञ्चोपश्याख्यानं भवतीत्युपसंहारादुहौथीपासनाविषय-
मेव यदेव विद्ययेति वाक्यमिति ज्ञायते । तेनोक्तरसतमत्वादि-
प्रकारकोपासनानां मध्ये यदेव विद्यया करोति तदेव वौर्थ्यवत्तरं
भवतीति तदर्थं इति न ब्रह्मविद्यागम्योऽपीति न सा शङ्काऽत्र
सम्भवतीत्यर्थः । यद्दा । उक्ताशङ्कानिरासायैवाह यदेवेति ।
ब्रह्मविद्धि प्रारब्धचयायैव कर्म कुरुते तत्त्वन्यकृतात् कर्मणः
सकाशात् सवासनतत्राशनाद्वौर्थ्यवत्तरं भवत्येवेति नानुपपत्तिः
काचिदित्यर्थः । यद्दा । न तु पुष्टिमार्गीयस्य प्रारब्धस्यापि भोगं

* तथात्स्तोचितात् तदुत्तरस्येति खं ।

विनैव नाश इति शुल्वाऽसभावनां कुर्वाणं प्रति कौमुतिकन्यायेन
तत्परिहारमाह । यदेवेत्यादि । जीवनिष्ठा विद्या हि भंगवद्-
ज्ञानशक्तेरभूता । एवं सति यत्र धर्मसम्बन्धिसम्बन्धादन्ये-
भ्योऽतिशयं कर्मणि वदति शुतिस्तत्र साक्षात्कर्मिसम्बन्धेऽति-
शयितकार्यसम्पत्तौ कथमसभावनां कर्तुमुचितेति । निगृहा-
शयः । अतएव हेतुवाचौ हि शब्दः ।

भोगेन त्वितरे चपयित्वाऽथ सम्यद्यते ॥ १६ ॥

पुष्टिमार्गीयफलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सोपपत्तिकमुक्ता तत्-
प्राप्तिप्रकारमाह । इतरे अग्रे प्राप्यालौकिकदेहाङ्गिने स्थूल-
लिङ्गशरीरे चपयित्वा दूरौक्त्य अय भगवत्तौलोपयोगिदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भोगेन सम्यद्यते । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चितेति शुत्युक्तेन भोगेन सम्यद्यत इत्यर्थः ।
शुत्यर्थस्वानन्दमयाधिकरणे निरूपितः । अलौकिकलः विनोक्त-
देहं विना चौक्लफलप्राप्तेव्यवच्छेदकसुशब्दः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवक्षभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-
भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

द्वितीयः पादः ।

वाञ्छनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे लौकिकशरीरे चपथिताऽलौकिकं तवाप्य-
फलेन सम्भवत इति निरूपितं । अथाचेदं चिन्त्यते । भक्तस्य
सूक्ष्मशरीरस्य चपणं नाम किं तत्स्वरूपनाशनमुत मणि-
स्यर्शदयस्थामौकरत्वमिव तस्यैवालौकिकत्वसम्यादनं भग-
वदनुग्रहादिति । तत्रोच्चरएव पञ्चः साधीयानिति भाति ।
तथाहि । यथा पूर्वं संसारिणएव जीवस्य तदनुग्रहात्
पूर्वावस्थापगमो मुक्त्यवस्था चोच्यते तथात्रापि वक्तुमुचित-
त्वात् । न तस्मात् प्राणा उत्कामन्त्यक्रैव समवलौयन्ते इति
श्रुतिसु जीवस्य सायुज्यमुक्तिकाले तवाणादौनामपि तथै-
वाह । अतएवाये ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतौत्युच्यते । पुष्टिमार्गीय-
स्योक्तमुक्त्यभावान्नेयं तद्विषयिणीति प्राप्ते प्रतिवदामः । ब्रह्मां-
शत्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वान्निर्दीपस्वरूपत्वान्नित्यत्वाच्च दीषा-
णाच्चागन्तुकत्वात् तदपगमे तस्य तथात्ममुचितं प्राणादयस्तु
न तादृशा इति तद्विषयान्तेनावापि तथात्मं न वक्तुं शक्यं ।
देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति श्रीभागवतवा-
क्याच्च । न च लौकिकत्वविशिष्टदेहादिरत्र निषिध्यत इति वाच्यं ।
सामान्यनिषेधे बाधकाभावात् । न च तदनुभवएव बाधक
इति वाच्यं । भगवत् इव तदौयानामपि तेषां तथात्मे बाधका-

भावात् । नन्वागन्तुकत्वमेव बाधकमिति चै । मैवं । यथा* वैकुण्ठस्याच्चरात्मकत्वेनानागन्तुकत्वेन नैसर्गिकतद्रताखिलवस्तुरूपत्वेन सामीप्यादिमुक्तिं प्राप्नुवतां भक्तानां हेहेन्द्रियादिरूपमप्यनागन्तुकमेव वैकुण्ठप्राप्तिमात्रेण शुद्धजीवानां सम्ययते तदीयत्वेन तत् फलतौति यावत् तथा पुरुषोत्तमलीलाया अपि पुरुषोत्तमात्मकत्वात् तत्राज्ञैकारमात्रेण प्राचीनाशेषप्रावाहिकधर्मनिवृत्तौ शुद्धजीवस्य पुरुषोत्तमलीलात्मकदेहादिरपि तदीयत्वेन सम्ययत इति नातुपपनं किञ्चिदित्यवहितोऽवैहि । अयमेवार्थो वाजसनेयशाखायामयाकामयमान इत्युपक्रम्यात्मकाम आपकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्वैव समवलोयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेतीत्यन्तेन वाक्येन निगद्यते । अत्र प्राणशब्देन प्राणः सर्वेन्द्रियाणि चोचन्ते । आत्मकामशब्देन भगवद्वाचकात्मपदयहणेन भक्तस्य स्त्रेहातिशयजनितप्रभुदिव्वकात्म्यतिशयस्ताटशो येन मरणमेव सम्ययेत यदि प्रभुप्राकच्छे चण्णमपि विलम्बः स्यादतो भगवत्प्राकच्छेनैवात्मस्थितिरिति ध्वन्यते । भक्तिमार्गे प्राकच्छस्यैव परमफलत्वेन तदर्थनेनापकामो भवति । ततः साक्षादाज्ञेषादिकामनायां प्राचीनदेहप्राणादेस्तदयोग्यत्वात् ते तत्रैव लौमा भवन्ति । बहिःप्रकटस्यैवान्तरपि प्राकद्यादुत्क्रमणाभाव उच्यते । आत्मातिरिक्तस्य गतिसुक्ता तस्य तामाह । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेतीत्यनेन । उत्करीत्या पुरुषोत्तमात्मकतज्जीलीपयोगिदेहेन्द्रियादिसम्पत्या ब्रह्मैव सत्र तु ब्रह्मातिरिक्तदेहादिमानपि । ताटशः

* व्यापि वैकुण्ठस्येति खं ।

सन् ब्रह्म वृहत्त्वाद् दृंहणवत्त्वात् पुरुषोत्तमस्त्ररूपं प्राप्तो भवती-
त्वर्थः । अन्यथा जीवस्य ब्रह्मांश्लेनानन्दांशाविर्भावेन च ब्रह्मले
प्राणादिलयोक्त्या तदितरव्यवच्छेदे चानुक्तसिङ्गे सति ब्रह्मैव
सत्त्विति न वदेत् । अतएवैतद्ये स्तोकीक्तिरथ मर्त्योऽमृतो भव-
त्वत्र ब्रह्म समश्वत इति । मृतिधर्मवच्छरौरं हि मर्त्यं तदवत्तेन
जीवोऽपि तथोच्यते । तथाचायं पूर्वं तादृशएव । अथ पुष्टि-
लौलापवेशानन्तरमसृत उक्तरूपशरौरवान् भवति । ततोऽत्र
अस्मिन्नेव शरौरे ब्रह्म सम्यगश्वुते भगवता क्रियमाणलौलारस-
मनुभवतीत्यर्थः । भगवान् वादरायण इमामेव च्युतिं विषयौक्त्य
तत्रोक्तप्राणानां लय एकदैवोत क्रमनियमोऽस्तीति संशये
निर्णयमाह । वाञ्छनसौति । तत्र हेतुदर्शनादिति । एतदुक्तं
भवति । भक्तेः स्तेहात्मकत्वात् तस्य प्रभुप्राक्यफलकत्वात्तदौत्-
कश्चेतस्यावश्यकत्वाद्यं मां पश्यत्विति प्रभिच्छया तस्मिन् सम्पन्ने
चक्षुर्भाँ मनसा च तदरूपासृतमनुभवतः स कोऽप्युक्तटोभावः
समजनि येन प्रभुणा सह सर्वेन्द्रियव्यापारक्षतीच्छा समभृत्तत्र
तेषामसामर्थ्याद्विग्रहदानन्दसम्बन्धिमनःसम्बन्धेन तं प्राप्याम इति
तत्रैव सङ्गतास्तेनानन्देन सम्पदा जाताः अयमेवार्थोऽनेन
सूत्रेणाग्निमेण चातएव सर्वाण्यन्विति सूत्रेण निरुप्यते ।
दर्शनानन्तरमादौ सहस्रभाषणेच्छैव जन्यत इति वाञ्छनसि
सम्पद्यत इति द्वान्दोग्ये स्फुटोक्ते सम्मत्या चादौ सैवोक्ता । एवं
सति वाञ्छनसि सङ्गता सती भगवदानन्देन सम्पद्यत इति
सूत्रार्थः सम्पद्यते । दर्शनाभावेऽपि वेण्वादिशब्दादपि तथा
सम्पद्यत इति हेत्वन्तरमाह शब्दाच्चेति ।

अतएव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अतएव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्वाणीन्द्रियाणि अनु सान्निध्यात् । वाचः पश्चान्मनसि सङ्गतानि भगवदानन्देन सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । केचिच्चित्तत्र छान्दोग्यस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यं विषयत्वेनोक्ता सूत्रे वाक्यदस्य तदृत्तिपरत्वं वदन्ति । सम्पत्तिं तत्राश्च । तत्र साधीयः । तथाहि । वाक्यदस्य वृत्तिपरत्वच्चे-च्छ्रयभिमतं स्थानं सूत्रकारस्तदा तथैव वदेन्त तु तत्सरूपमेव वाक्यं । तन्निर्णयार्थमेव प्रवृत्तिः सुख्यार्थल्यागो लक्षणापत्तिर्थः । किञ्चैवं मनसोति पदवैयर्थ्यं स्थाविषयवाक्योक्तक्रमत्यागानुपपत्तिश्चेति ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तसर्वेन्द्रियवैशिष्टवन्मनः प्राणे सम्पद्यते न तु केवलं तत्र हेतुरुत्तरादिति । स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धोदिशं दिशं पतित्वा अन्यवायतनमलब्धा बन्धनमीवोपश्यत एवमेव खलु सौम्य तन्मनोदिशं दिशं पतित्वान्यवायतनमलब्धा प्राणमीवोपश्यत इत्युक्ता तत्र हेतुसुन्तरेण वाक्येनाह प्राणवन्धनं हि सौम्य मन इति । तस्माद्देतोस्तथित्यर्थः ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

सर्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोऽध्यक्षे पुरो हृदि वा प्रकटे भगवति सम्पद्यत इत्यर्थः । अव हेतुः । उपगमादिभ्य इति । उपगमोऽभ्युपगमः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकार इति यावत् । तत्स्तथित्यर्थः । आदिपदाङ्गगवदशीकरणसमर्थः स्तेहः प्रभनिङ्गि-

तार्थत्वागस्तदनुरूपं भजनच्च । अभ्युपगमे सिद्धे स्त्रेहादयोऽवश्यं
भवन्त्येवेत्याशयेन तदादित्वमुक्तं । नोहेशः कृतः । मर्यादा-
मार्गेऽङ्गीकृतानान्तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुलादुत्कटस्त्रेहा-
सम्बवेन प्रभुप्राकच्छासम्भवात् स्वखप्रकृतौ सङ्घातलये शुद्ध-
जीवस्य भगवदनुग्रहेण अवणादिरूपया तथाविधस्त्रेहरूपया च
भक्त्या मुक्तिः सम्यद्यत इति बङ्गेव तारतम्यमिति निगृहाशयेनेद-
मुक्तं । अभ्युपगमादयस्तु मुण्डकोपनिषद्सु पर्यन्ते । नायमात्मे-
ल्युपक्रम्य यमेवैष दृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा दृणुते ततुं
स्त्रां । नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाय
लिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विश्वते
ब्रह्मधामेति उक्तं निगृहमाशयं प्रकटयति ।

भूतेषु तत्त्वतः ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयाणामप्येवमेव वागादिलय उतान्यथेति
संगये निर्णयमाह । तेषान्ते भूतेषु लौयन्ते नतूक्तरौत्वा भग-
वति । अत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । यत्रास्य पुरुषस्य मृत-
स्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः शोचं
पृथिवौ शरीरमाकाशमात्मैषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा
अप्सु लौहितच्च रेतश्च निधौयत इति श्रुतेः । न चाविद्विषयि-
ष्णोयं श्रुतिरिति वाच्यं । याज्ञवल्क्योऽति होवाच यत्रायं पुरुषो
मियत उदस्त्रात् प्राणाः कामत्वाहो नेति नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्योऽत्रैव समवलौयन्ते स उच्छ्रयत्वाधायत्वाधातोमृतः शेत
इति पूर्ववाक्यात् । न ह्यविदुषः प्राणानामनुलक्षमः । तमुत्का-
मन्तं प्राणोऽनुल्कामतीत्यादिश्रुतेः । ननु यत्रास्य पुरुषस्येत्युप-

क्रम्य रेतश्च निधीयत इत्यन्ता शुतिरविद्विषयिणौति मन्त्रयं ।
 यत एतद्ये कायं तदा पुरुषो भवतौति प्रश्ने याज्ञवलक्यार्त्त-
 भागाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते तौ ह यदूचतुः कर्म्म हैव
 तदूचतुरथ ह यत्प्रश्नसतुः कर्म्म हैव तत्प्रश्नसतुः पुण्यो वै पुण्येन
 कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति । एतेन कर्म्माश्रयस्तिष्ठतौति
 निर्णयः सम्पद्यते । एवं सति प्राणानुलक्षणोक्त्या सङ्घातलयोक्त्या
 च विद्विषयत्वमन्नावसौयते । यतस्तस्यैवोक्तदयं सम्भवति ।
 अग्निमशुत्युक्तकर्म्माश्रयत्वञ्च तस्मिन् विरुद्धमतः पूर्वोक्तरविरो-
 धाद्विषयानिश्चये प्राप्ते प्रतिवदामः । मर्यादामार्गीयविद्व-
 द्विषयिण्येवेयं शुतिरिति । अतएव प्रश्ने क्व तदा पुरुषो भव-
 तौत्येतावतैव चारितार्थैऽपि साधारणपुरुषव्यावस्था मर्यादा-
 मार्गीयतत्प्रापकमयमिति पदं तस्यैवोपक्रान्तल्वात् तथा ।
 अग्निमविचारितोऽर्थैऽपि तद्विषयक † एवेति बुध्यस्त । ननूक्तं
 बाधकमिति चेत् हन्त शुतिश्चिरःसमाकलितमाकलय ।
 मर्यादामार्गे हि विधिप्राधान्यं तथैव तन्निर्माणात्‡ । तत्र
 ह्येवं कृत एवं फलं दास्ये नत्यकृतेऽपौति भगवदिच्छा अतः कर्म्म
 प्रधानं । एवं सत्यार्त्तभागस्यायमाशयः । वागदिरेतोऽन्त-
 लयेन प्रारब्धस्यापि तदा नाशात् गृह्णं जीवं विधिविषयं
 कदाचित्पुष्टौ प्रवेशयति नवेति संशयेन तदायं किं§ मर्यादा-
 मार्गे एवोत पुष्टावपि प्रवेशितो भवतौति प्रश्नः । तदाऽस्यार्थ-

* विद्विषयत्वमारभ्य कर्म्माश्रयत्वेत्यन्तं खपुस्तके नास्ति ।

† तद्विषय एवेति ख' ।

‡ विधिप्राधान्यात् तथैव निर्माणात् इति ख' ।

§ तदायं क इति ख' ।

स्वेष्वरेच्छारौतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्तौ स्वयमेव यदवधारितवतौ तदपि रहस्यमिति स्फुटमनुक्रा श्रुतिः पर्यवसितमर्थमुक्तवतौ तौ हेत्यादिना । अत कर्मपदं मर्यादामार्गपरं । तथाच मर्यादामार्गेव तस्य स्थितिरित्यर्थः सम्बद्धते । मुक्ताएव भवतीति यावत् । अतएव तत्प्रशंसापि यत ईश्वरत्वेन सर्वकरणसमर्थोऽपि तद्वाने तदपेक्षते । अत्र हेतुत्वेन मर्यादामार्गस्वरूपमुक्तं पुख्यो वा इत्यनेन* । ननु मर्यादामार्गीयौ भक्तो ज्ञानी च भवत उक्तनिर्णयसु ज्ञानमार्गीयविषयएव भक्तं ताट्यमपि कदाचित् पुष्टावपि प्रवेशयतौत्याशङ्कर तन्त्रर्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न । किन्तु भयोरपि । तत्र हेतुर्दर्शयत इति । यतो याज्ञवल्क्यात्मभागौ ज्ञानिभक्तसाधारणेन मर्यादानियमं दर्शयत उक्तरौत्या तौ हेत्यादिना । अत्यथा प्राकृताङ्गीकारोऽन्यथा † भवेदित्युपपत्तिर्हि शब्देन सूचयते । पूर्वोक्तपूर्वोऽत्तरश्रुतिविरोधपरिहारान्यथानुपपत्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयं । केचिच्चूपसंहतेषु वागादिषु ग्ररौरान्तरप्रेषासामयिको जीवः क्वायं तदा पुरुष इति प्रश्नविषय इति वदन्ति । तत्र साधीयः । तमुक्तामन्तः प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनुक्रामन्तः सर्वे प्राणा अनुक्रामन्तीति श्रुतिर्भाविदेहान्तरजीवस्य प्राणानामिन्द्रियाणाच्च सहैवोत्क्रमणं

* इत्यादिना इति खं ।

† प्राकृताङ्गीकृतिरित्यथा इति खं ।

वदतीति वागादिलयस्य तत्रासम्भवान्वोक्तस्य प्रश्नविषयत्वं वक्तुं
शक्यं । पूर्ववाक्येऽत्रैव समलौघन्त इत्युक्तलाङ्गातोऽस्मदुक्तएव
मार्गोऽनुसर्त्तव्यः । एतेन नायं परविद्यावान् यतोऽस्मृतत्वमेव तत्-
फलमिति* तच्च देशान्तरानायत्तमित्युत्क्रमणापेक्षकर्माश्रयत्वञ्च
न स्यात् किन्त्वपरविद्यावांस्तस्यासु ब्रह्मलोकावधिफलमिति
कर्माश्रयत्वोत्क्रमणादिकं सम्भवतौत्यपि निरस्तं वेदितव्यं ।

समाना चाहत्युपक्रमादस्मृतत्वञ्चानु- पोष्य ॥ ७ ॥

मर्यादापुष्ट्योने कदाचिदन्यथाभाव इति यदुक्तं तत्र हेत्व-
पेक्षायां वसुखरूपमेव तथेति बोधयितुमाह । समानेत्यादि ।
अन्नायमाशयः । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया
मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा ।
तथा सति सदैकरूपत्वं तयोर्युक्तमिति । एतदेवाह सृतिः
संस्तुतिजीवानां स्वस्मात् पृथक् कृतानामविद्ययाऽहन्तामम-
तास्यदौकरणं तदुपक्रम आरम्भस्तुं मर्यादौकल्य मुक्तिपर्यन्त-
सुक्लरूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः ।
एवमेवानुपोष्य व्रतमङ्गलाऽस्मृतत्वमपि पुष्टिमार्गं समानमित्यर्थः ।
अत्रोपीषणपदमशेषमुक्तिसाधनोपलक्षणं । एवं प्राप्तज्ञिकसुक्रा-
प्रकृतं परामृश्यते । सोऽध्यत्त इति सूक्तेण पुष्टिमार्गीयभक्त-
सङ्घातस्य भगवत्येव लय इत्युक्तमक्रमेण तेन मर्यादामार्गीयभक्त-
सङ्घातस्य भूतेषु लयसुक्रा प्रश्नानन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य मुक्ति-

* तत्फलमिति खं ।

रेव भवतीति वक्तव्ये सत्याह सौम्य हस्तमित्यादिना स्ताशय-
मन्येष्वप्रकटयन्तौ कर्म यन्निरूपितवन्तौ तत्कृत इत्याशङ्का
तयोराशयं निगृह्ण प्रकटयति ।

तदाऽपौत्रैः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदा निव्यलौलान्तःपातलच्छणपुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादा-
मार्गीयाया अपौत्रैमुक्तेः संसारत्वाभावेऽपि पुरुषोत्तमभजना-
नन्दानुभवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः
क्रियतेऽतस्तदभिसन्धाय तया रौत्या निरूपणं । अतएव श्री-
भागवते श्रीशिववचनं गौयते

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभृति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तत्त्वार्थदर्शिन इति ।

श्रीभगवन्नौताष्वपि देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति
मामपौत्रि वाक्ये मर्यादामार्गीयभक्तमुक्तेरितरसाधारण्यसु-
च्यते । ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयं
तत्त्वं तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापत-
तीति तद्वीधकप्रमाणानां तत्सुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

सूक्तम् प्रमाणतत्त्वं तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्तं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः ।
पुष्टिमर्यादामयतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेशे तत्तत्त्वमनुभवविषयो
भवति नान्यथा । तत्र प्रवेशस्तुतिदुरापोऽतिशयितानुग्रहेतरा-
साध्यत्वादत उक्तेतराज्ञेयमेव तद्वति । तेषान्तु मुक्तिरेव फलं
तत्त्वा एवेष्टत्वाद्रागिणं स्वर्गादिवत् । इष्टफलाप्राप्तौ हि प्रता-
रकत्वमन्यथा प्रवृत्तिमार्गीयफलबोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतार-

कत्वं स्यात् । इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चिद्दिति । नन्वेवं विधार्थस्त्विले किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह । प्रमाणत इत्यादि । प्रमाणं श्रुतिः सा तु यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेति एतश्च ह वाव न तपति । किमहं साधु नाकरवं । किमहं पापमकरवमिति । अत्र पूर्वार्द्धेन दुर्ज्ञेयत्व-सुन्तरार्द्धेन तत्पत्ता च बोध्यते । अन्यथा मनसोऽप्यप्राप्यस्य वेदन-कथनं विरुद्धं स्यादतो दुर्ज्ञेयत्वेनैव धर्मिण्याहकमानसिद्धं तदित्यर्थः । चकारात् तादृशानामनुभवः परिगृह्णते । तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं क्वचित् श्रूयेत न चैवमतः पूर्वोक्तं न साधौय इति भातौल्युत्सूत्रमाशङ्का तत्र हेतुमाह ।

नोपमद्वेनातः ॥ १० ॥

उपदेशनं तदा स्यादिदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वास्थ्यं स्यात् यतस्त्वेषां विरहिदशाप्रियसङ्गमदशा चेति दशादयमेव भवति नान्या । पूर्वस्थास्थास्वतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामुप-मर्देन तिरोधानेनोपदेशो न भवतीत्यर्थः । सङ्गमे तु अतः पुरः-प्रकटपरमानन्दस्तरुपाङ्गगवत् एव हेतोरूपदेशोऽन्यस्मै न भवती-त्वर्थः । न हि भगवदये स सम्भवतीति भावः । ननु रसो वै सः रसश्च ह्येवायं लब्धाऽनन्दैभवतीत्युपक्रम्यैष ह्येवानन्दया-तीति शुतेरुक्तरुपानन्दप्राप्तौ दुःसहविरहतापोऽशक्यवचनः आनन्दतिरोधानएव तत्प्रभवात् । तद्वेतोरसम्भवात् सम्भवे तु तत्प्राप्तिरेव न स्यादिति प्राप्त उत्तरं पठति ।

अस्यैव चोपपत्तेषु वा ॥ ११ ॥

आनन्दामकरसामकस्याख्यै भगवतएव धर्मं उभा विरह-
ताप इत्यर्थः । विरोधपरिहारायाह । उपपत्तेरिति । इदमुक्तं
भवति । भगवहिरहस्यासर्वसाधारणलेऽपि* स्यायिभावामक-
रसरूपभगवव्यादुर्भावो यस्य+ हृदि भवति तस्यैव तदपाप्निज-
स्त्वापस्त्वदनन्तरं नियमतस्त्वामित्र भवति न त्वतयाभूत-
स्येव्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तरसस्यैवैष धर्मं इति निश्चीयते ।
तस्य वसुत एव तथात्वात्म तापोऽपि रसामकएव ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

ननु न पश्योऽ मृत्युं पश्यति न रोगं नीत दुःखमिति
शुत्याऽ दुःखप्रतिषेधस्ताटगे भक्ते क्रियत इति तस्य दुःखिलं न
वक्तुं शक्यमित्याशङ्क्य प्रतिषेधति नेति । कुतः शारीरात् । शरीर-
सम्बन्धिनो हेतोर्यदुःखं कर्मजनितमिति यावत् तस्यैव श्रूतौ
प्रतिषेधान्नाचानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेन दुःखलेन कर्मजन्य-
त्वानुमानमपि निरस्त्वं वेदितव्यं । लौकिकएव दुःखे तजान्यल-
नियमात् ।

स्यष्टोऽह्येकेषां ॥ १३ ॥

एकेषां शाखिनां भगवत्त्वरूपलाभानन्तरं दुःखतन्त्रिव-

* सर्वसाधारणलेऽपीति ख' ।

+ यस्य हीति ख' ।

‡ ननु प्रपश्यो मृत्युमिति ख' ।

§ इत्यादि श्रुत्या इति ख' ।

॥ नानुपपत्तिरिति ख' ।

त्तेनलक्षणोऽर्थः सप्तं पद्यते । तथाहि । रसोवै सः । रसश्च-
 वायं लक्ष्माऽनन्दौभवति । कोह्वेवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष
 आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्वेवानन्दयाति । अत्र रसा-
 मकभगवत्स्वरूपलाभे सत्यानन्दवच्चमुक्ता तस्यैव जीवनहेतुत्वं
 परमानन्दहेतुत्वं चोचते । मरणहेतुपस्थित्यभावे जीवनहेतुत्वं
 न वदेत् । स रससु संयोगविप्रयोगभावाभ्यामेव पूर्णो भवत्यनु-
 भूतो नैकतरेण । तत्र विरहतापस्याल्युपमर्दित्वेन तदा
 प्राणस्थितिरपि न स्याद्विरहतापस्याल्युपमर्दित्वेन तदा
 ल्याशयेनाह कोह्वेवान्यादिति । यत् यदि एषः ह्वदि सुर-
 द्रूप आकाशो भगवान् स्यात् कस्तदाऽन्यात् । अन प्राणने ।
 को वा जीवयेन कोऽपौत्र्यर्थः । तादृशस्य भगवत्स्वरूपाति-
 रिक्लान् जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्यपदं । ब्रह्मानन्दाधिक-
 पूर्णनन्दविरहासन्नमरणनिवारणासामर्थ्यमतादृशस्योचितमेवेति
 ज्ञापनाय हि शब्दः । तादृशस्य जीवनसम्मादनं प्रभोराव-
 श्यकमिति ज्ञापनायैवकारः । तापाम्बकस्याप्यानन्दात्मकत्व-
 मेवेति ज्ञापनायानन्दपदं । तदा प्रलापगुणगानादयो ये
 भवन्ति तेऽपि तज्ज्ञाएव । नौलाखुदश्यामोऽतिक्लेशवशाद्गृह्या-
 दपगच्छत्विति भावेऽपि हृदयान्नापसारयितुं शक्य इति ज्ञाप-
 नाय चाकाशलमुक्तं । तदनन्तरं प्रकटौभूय तदन्यः को वा
 प्रकर्षेण दर्शनस्यर्थाश्चेषभाषणादिभिः स्वरूपानन्ददानेनान्यात्
 पूर्वतापनिवृत्तिपूर्वकमानन्दपूर्णं कुर्यादित्यर्थः । रसश्च ह्वेवायं
 लक्ष्माऽनन्दौभवतीति पूर्ववाक्येनैवान्यव्यवच्छेदपूर्वकं भग-
 ववाप्नेत्रानन्दहेतुत्वप्राप्तावपि यत् पुनराह तत्रापि व्यति-
 रेकमुखेन तत्रापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यविशेषाभ्यां

वारहयं तेन विरहसामयिकोक्तरूपएवार्थः शुतेरभिप्रेत इति
निश्चीयते । अन्यथा मरणहेत्वनुपस्थितौ जीवनहेतुत्वं न वदे-
दित्युक्ततदवस्थापनः को वा पुरुषो जीवेदिति वार्थः ।

स्मर्थते च ॥ १४ ॥

भगवज्ञावस्य मरणहेतुत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादि-
दुरापत्वच्च श्रीभागवते स्मर्थते मन्मनस्का मवाणा मदर्थे त्यक्त्य
दैहिकाः यत्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्विभर्म्यहमित्युपक्रम्य
धारयन्त्यथ ऊच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चनेत्यादि श्रीप्रभु-
वचनं । श्रीमद्भुद्ववचनञ्च

एताः परन्तनुभृतो भुवि गोपवद्दो

गोविन्दएव निखिलात्मनि रूढभावाः ।

वाच्कन्ति यं भवभियो सुनयोवयच्च

किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ इत्यादि

तेन भगवतएव जीवनहेतुत्वं भावस्य च परमपुरुषार्थ-
त्वन्दुरापत्वच्च स्फुटमवगम्यते ।

तानि परे तथाह्याह्व ॥ १५ ॥

ननु हृदि वहिष्व रसात्मकभगवत्प्राकच्चं तद्वर्णनजनितो
विरहभावस्तज्जनितस्थापस्तेन मरणोऽस्थितिस्तनिवर्त्तनं तदौत-
कच्चं तदा प्राकच्चं ततः पूर्णस्तरूपानन्ददानादिकं लोके क्वचि-
दपि न दृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठे याति कुत इत्याशङ्कायामाह तानि
उक्तानि वस्त्रूनि परे प्रकृतिकालाद्यतीते वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे
श्रीगोकुलएव सन्तीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह । तथाह्याह्व
श्रुतिः । चृष्टवेदे पयते ता वां वास्त्रून्युष्मसि गमधै यत्र गावो

भूरिश्चज्ञा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव-
भाति भूरि । ता तानि । वां भगवत्तदन्तरङ्गभक्तयोः सम्ब-
न्धौनि वास्तुनि वस्तुनि गमधै प्राप्तुमुम्भसि कामयामहे । तानि
कानौत्याकाङ्क्षायां गृह्णाभिसन्धिमुद्वाटयति । यत्र श्रीगोकुले
गावो भूरिश्चज्ञा बहुश्चज्ञा रुहप्रभृतयोमृगाश्च वसन्तोति शेषः ।
अयासः शुभावहाः । तत् उक्तगुणविशिष्टं उरुगीयत इत्युरु-
गायस्तस्य । गोप्यो हि सततं तं गायन्ति । अतएव तदादि-
भक्तेषु कामान् वर्षतौति वृषा तस्य परमं प्रकृतिकालाद्य-
तौतं पदं स्थानं भगवतो वैकुण्ठं भवति । तच्चैतादृशलौलाद-
भावेन तस्मादपि परमसुत्कृष्टं । अत भूमाववभाति प्रकाशत
इत्यर्थः । तथापि स्वट्टग्नीचरो न भवतौति खेदेन अहेत्याह
श्रुतिः । उरुगीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं भक्तेष्वत्रैवेति तात्-
र्थ्येण वा विशेषणदयमुक्तं । यमुनापुलिनतदुपवननिकुञ्जगङ्कर-
प्रदेशाद्रिसान्वाद्यात्मकत्वेन भूरि बहुरूपं । तथा चैतादृशं यत्
परमं पदमवभाति तत्सम्बन्धौनि वास्तुनि कामयामह इति
वाक्यार्थः सम्यते । ते पदार्थार्थः इति वक्तव्ये सति तानौल्युक्तिर्था
सा विषयवाक्यानुरोधादिति ज्ञेयं । मुरुघोत्तमसम्बन्धर्थानां
तयाकथस्यानएव प्राकशं युक्तमिति हि शब्देनाह ।

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

ननु लौलाया नित्यत्वेन तम्भ्यपातिनां तद्दर्शनं यथा नित्यं
तथा तादृक्साधनाभावेऽपि निजानुकम्या कदाचित् कमपि
भक्तं तत्र नयति चेत् तदा कञ्चित्कालं स्थापयित्वा ततस्त-

* पदार्थार्थः इति खं ।

+ स्थापयित्वा तत इति ख-पुस्तके नाम्नि ।

वियोजयति नवेति संश्चयः । तोपस्य कादाचित्कल्वात् तत्-
साध्या तत्र स्थितिरपि तथैवेति वियोजयतीति पूर्वः पञ्चस्तत्र
सिद्धान्तमाह । तत्र प्रवेशितस्य तस्माद्विभागएव । कुतः ।
वचनात् । तैत्तिरीयक उक्तार्गनन्तरमेव विष्णोः कर्माणि पश्यते-
त्यृचा तत्र कृतानि कर्माण्युक्ता तद्ये वदति विष्णोः परमं
पदथ सहा पश्यन्ति सूरय इति । मुख्योत्तमस्तरूपवित्तं
सूरित्वं तत्र भक्तैवेति सूरयो भक्ताएव तेषां सदा दर्शन-
मुच्यते । अन्यथा लौलानित्यत्वेनैव पूर्वग्रन्थान्तव स्थितगवादीनां
प्रभुकर्मविषयाणाच्च भक्तानां सदा तदर्शनस्य प्राप्ततादिदं न
वदेत्तस्माद्विभागएव । एतेनापि लौलानित्यत्वं* सिध्यति ।
एतद्यथा तथा विद्यमण्डने प्रपञ्चितं । एवं पुष्टिमार्गीयभक्त-
त्वान्तमुक्ता ज्ञानमार्गीयस्य तमाह ।

तदोकोऽयच्चलनं तत्रकाश्चितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्
तच्छेषगत्यनुसृतियोगाच्च हार्दानुगृह्णौतः
शताधिक्रया ॥ १७ ॥

पूर्वं भूतेषु तच्छ्रुतेरित्यादिना मर्यादामार्गीयस्य वागा-
दिलय उक्तोऽधुना तस्य जीवात्मन उत्क्रमणप्रकार उच्यते ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति
श्रुतेस्तस्यात्मन ओक आयतनं हृदयं तदग्रं पूर्वं प्रज्वलति पूर्वं
तथाऽप्रकाशमानमपि तदा प्रकाशत इति यावत् । तदा
तत् प्रकाशितं द्वारं निर्गमनमार्गी यस्य तादृश उत्क्रामति ।

* लौला नित्यमिति वा याः ।

† अन्वक्रामतीति ख ।

यतः श्रुतिस्तथाह । तस्य हैतस्य हृदयस्थायं प्रद्योतते तेन*
 प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषोवा मूर्झो वित्यादि । यद्य-
 एतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि विदांसु नेतरवदितर-
 नाद्या निष्क्रामति किन्तु शताधिकया । एकशततस्या नाद्या
 मूर्झन्या निष्क्रामति । शतचौका हृदयस्य नाद्यस्तासां मूर्झानमभि-
 निःस्तैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वड़ण्डन्या उत्क्रामणे
 भवन्तीति यतः श्रुतिराह । अत्र हेतुमाह हार्दनुग्रहीत इति
 हेत्वन्तर्गम्भे विशेषणं । गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्ध इति श्रुते-
 हृदयाकाशसम्बन्धीयः परमात्मा तदनुग्रहात् तथैव भवती-
 ल्यर्थः । अनुग्रहे "हेतुविद्यासामर्थादिति । तस्या विद्यायाः
 शेषभूताङ्गभूता या गतिः प्रब्रजनरूपा । तच्छेषभूतैव या भग-
 वत्स्तिपरम्परा च ताभ्याञ्च यो भगवदनुग्रहस्तेन तथेत्यर्थः ।

रश्म्यनुसारौ ॥ १८ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाद्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति
 शुक्रस्य नौलस्य पौतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल
 इत्युपक्रम्याये पश्यते । तमभित आसौना आङ्गर्जानासि मां
 जानासि मामिति । स यावदसाच्चरौरादनुत्क्रान्तो भवति
 तावज्जानात्यथ यच्चैतदस्माच्चरौरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभि-
 रुर्द्धं आक्रमत इति । अत्र तमभित इत्याद्युक्तेः सर्वसाधा-
 रण्युत्क्रान्तिः प्राप्यते । पूर्वमादित्यत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मि-
 भिरुर्द्धाक्रमणञ्च तथा । अत्र संशयः । श्रीकोश्यज्जलनादेरितर-

* तेन प्रद्योतेनैति ख पुस्तके नास्ति ।

साधारणेषि यथा हार्दनुग्रहाहिलक्षणा गतिर्विदुष उक्ता तथा
रश्मानुसारित्वमपौतरसाधारणमुतास्मिन्नेवेति । तत्रावधारण-
माह । रश्मानुसारी निष्क्रामत्यवमेवेति ।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्दे ह-
भावित्वाद्गर्थयति च ॥ १९ ॥

विदुष उत्क्रमणे हीर्दानुग्रहक्तो यथा* विशेषस्तथा कालवि-
शेषक्तोऽपि विशेषो भविष्यतौत्याशङ्का तन्निरासमाह । तत्राहो-
रात्रक्तोऽयनक्तो वा स भवेत् तत्राद्यक्तो नास्तीत्याह नेति ।
तत्र हेतुः सम्बन्धस्येत्यादि । अनुग्रहहेतुभूतो यः पूर्वोक्तो
गत्यनुसृतिसम्बन्धस्य यावद्दे हभावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रह-
स्यापि तथात् कालस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाण-
माह । दर्शयति यतः श्रुतिः† । तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्ये-
तमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रत्रजन्तौति । हार्दनुग्रहस्य
मुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वादयनविशेषोऽप्यप्रयोजक इत्याह ।

अतस्यायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

स्थार्यमिदं । ननु यत्र काले त्वनावृत्तिमिति कालप्राधा-
न्येनोपक्रम्य

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः परमासा उत्तरायणं ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति व्रह्म व्रह्मविदीजनाः ॥

इति भगवद्वाक्याद्ब्रह्मविदोऽप्युक्तकालापेक्षास्तीत्याशङ्का विषय-
भेदेन समाधत्ते ।

* यो विशेष इति ख' ।

† दर्शयति श्रुतिरिति ख' ।

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मात्ते चैते ॥ २१ ॥

ज्ञानमार्गद्वीयोगमार्गे हि भिन्नः । तथाच योगिनमुहिश्चेव
कालविशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यते न तु ज्ञानमार्गद्वयस्य
श्रौतस्य इतरनिरपेक्षत्वात् । न च योगसांख्ये अपि श्रौते एवेति
वाच्यं । यतः स्मात्ते एते । चोहेत्वर्थे । एते योगसांख्ये । अग्नि-
ज्यैतिर्धूमो रात्रिरिति वाक्यद्वयोक्तगतौ वा । इदन्तु शुत्युक्त-
देवयानपिलयानातिरिक्तमार्गमभिप्रेत्य समाहितं ते एव
चेदन्नायुच्यते शब्दभेदेन तदा न विरोधः ।

इति श्रीवेदयस्मतवर्त्तिश्रीवक्षभाचार्थविरचिते ब्रह्मसूत्रानु-

भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्येव मर्थादामार्गीयभक्तस्याप्यचिरादि-
मार्गेनैव गमनमुत सद्योमुक्तिरेव भवति* संशयः । तत्र यथा
ज्ञानिनो नियमाभावस्थाचापौति प्राप्त आह । अर्चिरादि-
मार्गेण । तस्य ज्ञानमार्गीयस्यैवोत्कर्षकथनात्[†] सएव तेन मार्गेण
गच्छति न तु भक्तोऽपौत्पर्यः । तथाहि । पञ्चामिविद्याप्रकरणे
तद्य इत्यं विदुय्यै चेमेऽरखे अड्डा तप इत्युपासते तेऽर्चिष-
मभिमुभवन्त्यर्चिषोऽहरक्ष आपूर्यमाणपञ्चमित्यत्रोपक्रमे भक्ताति-
रिक्तानेवाधिकृत्य तथागतिरुच्यते । सृतावप्यग्निर्जीविरहः
शुक्र इत्यत्र ब्रह्मविदोजना इति वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स
पन्ना उच्यते ।

अधिदं चित्यते । सामोपनिषद्सु पद्यते । शथ या एता हृद-
यस्य नादाश्वाः पिङ्गलस्याणिक्षिष्ठन्ति । शुक्रस्य नौलस्य पौतस्य
लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्ग-
लस्य रश्मिरूपत्वं नाड्डीनामुक्ताऽये वदत्यथ यत्रैतदस्याच्छरी-
रादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरुद्धे आक्रमत्[‡] इति नाड्डीरश्मि-

* भवतीति संशय इति ख' ।

† औत्कर्षकथनादिति ख' ।

‡ उत्क्रामतोत्यारभ्य आक्रमत इत्यन्तं ग्रहपुक्तके नास्ति ।

सम्बन्धिनैका परलोकगतिः श्रूयते । अचिंत्यादिका चान्या । तेऽचिं-
यमभिसम्भवन्त्यचिंषोऽहरित्यादिश्चतुक्ता । स एव तन्देवयानं
पथानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति चापरा । स यदा वै पुरुषोऽ-
स्माज्ञोकात् प्रैति स वायुमागच्छतीति चेतरा । सूर्यदारेण ते
विरजाः प्रयान्तीति चान्या । एवमनेकेषु मार्गेषु सत्स्वर्चिरा-
द्देवेवोक्तिः कुत इति । तत्र सर्वेषां पारिभाषिकमर्चिरादित्व-
भतएवाथैतयोः पयोनं कतरेण च नेति मार्गद्वयभृष्टानामति-
कष्टं जायस्व मियस्तेति लृतीयं स्थानमित्युक्तं । अन्यथा अने-
केषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वादस्य लृतीयत्वं नोच्येत । अतः
प्रकरणभेदाङ्गित्रोपासनशेषत्वात् *मिथोऽनपेत्रा । भिन्ना एवैते
मार्गां ब्रह्मप्रापका इति मन्त्रव्यमिति चेत् तत्रोच्यते । न हीयं
परिभाषा सर्वेषु श्रुतास्ति यतस्तथोच्येत । अतो लाघवादनेक-
यर्बविशिष्ट एकएव मार्ग इति मन्त्रव्य' । न तु पर्वमेदेन
मार्गभेद इति । गौरवप्रसङ्गात् । न चैवमथैतैरेव रश्मिभिरित्यव-
धारणानुपपत्तिरिति वाच्यं । तस्याः शुतेरुत्क्रमणमात्रमार्ग-
निरूपकत्वात् । तथाहि । तत्रोपक्रमे ह्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरा-
दुन्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरुद्दृ आक्रमत इत्युच्यते । एतस्मात्
पुरस्त्वादथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्युपक्रम्य पिङ्गलस्यादित्य-
त्वसुक्ता तद्यथा महापथ आतत उभौ यामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चै-
वमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छतीमञ्चासुञ्चाशादा-
दित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः
प्रतायन्ते तेऽमुमिन्नादित्ये सृप्ता इत्यन्तेन वाक्येन नाडीपु

* भिन्नोपासनमशेषत्वादिति ख' ।

रश्मिप्रचारसुक्ताऽयेऽथ यत्रैतदस्मादित्याद्युक्तं । उपसंहारे च
शतं चैका हृदयस्य नाद्यस्तासां भूदीनमभिनिःस्तैका ।
तयोर्धमायन्नमृतलमेति विष्वड्डन्या उत्क्रमणे भवन्तीति ।
एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामुत्क्रमणमालमार्गनिरूपकर्त्त्वं न तु
ब्रह्मप्रापकमार्गस्य । अतस्तदनुपपत्तिपरिहारोऽनर्थकः । नन्व-
नेकपर्वविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तं निरूपयन्तो श्रुतिः क्वचित्
किञ्चित्पर्वं निरूपयति क्वचिन्नेति कथं उपसंहारेण प्राप्सन्त
इति तात्पर्येण तथेति चेद्वौषि तदा शाखान्तरमविदुषस्तद-
सम्बन्धेन तं प्रति श्रुतेन्द्र्यनन्तापातः । नहि सर्वशाखाविदं प्रत्येव
कथनमिति वक्तुमुचितं तस्यासम्भवात्*अतः स्वस्वशाखाज्ञानवन्तं
प्रत्येव तथा । अध्ययनविधेरपि तावन्मात्रपरवात् शाखा-
न्तरसंवादिपर्वकथनानुपपत्तिश्च । उपसंहारेणैव तस्यापि
प्राप्तिसम्भवादतो विरुद्धदिक्कानां स्वस्वमार्गेणैकयामप्राप्तिविदि-
हापि भवितुमर्हति । स्वातन्त्रेण सर्वैर्मार्गैर्ब्रह्मप्राप्तिः । नचैव-
मथैतयोः पथोरिति द्विवचनानुपपत्तिर्जायस्त्र मियस्तेवस्य
हत्तीयत्वानुपपत्तिमिति वाच्यं । अर्चिरादिकमुक्तीपसंहरत्येष
देवयानः पन्था इति । शुल्कन्तरे च स एनं देवयानं पन्थान-
मापद्याग्निलोकमागच्छतौति । तथाच ब्रह्मप्रापकाः सर्वे
मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते । देवो सम्पद्मोक्षायेति भग-
वहाक्यादैव्यां सम्पदि ये जातास्त्रे देवा इत्युच्यन्ते । तेषां यानं
गमनं यत्रैति ते सर्वेऽपि मार्गा देवयानशब्देनोच्यन्ते । द्विती-
यस्वविशिष्टः । एवं द्वित्वं त्रित्वं चोपपद्यते । नचैक्तरीत्या

* तस्यागभावादिति खं ।

लाघवादेक एव स मन्तव्यः । स्वतःप्रमाणभूता हि श्रुतिः । सा येन यदा या श्रुता तदर्थावधारणे द्वितीयस्था अनुपस्थितत्वात् लाघवगौरवतत्त्विचारावसरः । क्वचिदुपस्थितौ चोक्तबाधकैरूप-संहारानवकाशः ।

अपरच्च । व्रद्धविदः क्रमसुकौ गन्तव्यो मार्गेह्नावसुपदिश्यते । तत्त्वज्ञोके तदानन्दानुभवश्चावश्यकक्षयाचोपासनभेदात् फलभेद-स्यावश्यकत्वात् मार्गभेदोऽपि तथेति सर्वेष्वेकरूपफलप्रसन्नक उपसंहारो न युक्तः । किञ्च । उपासने कर्मणि चोपसंहारः संमतः । मार्गसु नान्यतररूपोऽती यस्योपासकस्य येन मार्गेण गमनं स मार्गं उपदिश्यत इति नोपसंहारो युक्तः । अविधेयत्वादपि तथा । एतद्यथा तथा पुरस्तान्निरूपितमुपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने चेत्यत्र । एवं सत्यचिंषशब्देनाच्चिरूपलक्षितो मार्गं उच्यते । आदिपदेनान्ये सर्वे मार्गाः संग्रह्यन्त इति नानुपपत्तिः काचिदिति चेत् । शत्र वदामः । अचिंरादिग्य इत्युक्तं भवेत्तद्रौतिरेव चेत् अभिप्रेता भवेत् । तस्माद्वैवमित्यवधार्थते* । अचिंरादिनेत्येकवचनान्यथानुपपत्त्या मार्गस्यैकत्वमवश्यमूरीकार्थमेवं यति श्रुतिषु यावन्ति पर्वा-खुक्तानि तानि सर्वाख्यैकस्मिन्ब्रेवाचिंरादिमार्गे वर्त्तमाना-न्यपि यस्योपासकस्य यावत्पर्वभीगोभावौ तं प्रति तावत् पर्वोक्तिर्यस्य यावतां तेषां स न भावौ तं प्रति न तदुक्तिरूद्भीगाभावादिति नानुपपत्तं किञ्चित् । ननु त्वयाप्यनुक्तानां†

* इत्येवं धार्थते इति खं ।

† त्वयाप्युक्तानामिति खं ।

पर्वणां तत्र स्थितिं वदतोपसंहार एवोक्तो भवति प्रापकत्वे-
नेति चेत् । स्यादेतदेवं यदि तस्यैव गन्तुभींगाय तदपि पर्व
तत्रोच्येत् । न लेवं । किञ्चेकवचनानुरोधान्मार्गैक्ये निश्चिते यं
प्रति यत्पर्वेच्यते तत् तत्र कण्ठोक्तमेवेति नोपसंहारापेक्षा ।
अयेऽन्यत्रोक्तानां पर्वणामनुक्तस्यले सन्निवेशोक्त्यापि सूत्रकारा-
भिमत एकएव मार्ग इति ज्ञायते । श्रुतौ सर्वत्र पूर्वपरामर्शा-
दपि तथा ।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्यां ॥ २ ॥

क्वान्दोग्ये वायुर्न पश्यते । कौशीतकिश्रुतौ तु स एतं देवयानं
पन्नानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति वाचादयः
शूयन्ते । तत्राचिंघोऽग्नेवाभेदात्र विचारणौयमस्ति । वायु-
लोकं कस्माल्लोकात् गच्छतौत्याकाङ्क्षायामाह । वायुमब्दादिति ।
अचिंघोहरह्य आपूर्यमाणपत्रमापूर्यमाणपत्राद्यान् षडुद्भ-
डेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं सवत्सरादादित्यमित्यत्र संवत्-
सरात्कालात्* परस्ताद्वायुलोको निवेशयितव्यस्तथाच संवत्स-
रलोकात् वायुलोकं गच्छतौत्यर्थः । तत्र विनिगमकमाहाविशेष-
विशेषाभ्यामिति । अत्रेदं ज्ञेयं । अग्निहोत्रादिकर्मभिश्चित्त-
गुद्बाकुपासनाभिर्ज्ञानोदये क्रममुक्त्यधिकारौ हि तत्त्वालोकं गत्वा
भुक्तान्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म त्वग्निसाध्यं भूलोकएव च भव-
त्यत आदौ तत्रत्योभीगस्ततस्तदुपरितनलोकानां । पृथिवौ
दीक्षा तयाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितः । यदा पृथिव्यग्निगर्भेत्यादि

* सम्वत्सरलोकादिति ख' ।

श्रुतिभ्यो भूरग्निप्रधाना भवत्यतोऽच्चिराख्यं अग्निलोकमादौ
गच्छति । ततः कर्मोपासनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहित-
त्वात् तत्र तत्र* गत्वा भुंक्ते । तथाच संवत्सरान्तानां भूस-
खभित्वेनाविशेषात् तत्त्वध्ये वायोर्न प्रवेशः । भूलीकादुपर्यन्त-
रिक्षलोकस्तदुपरि द्युलोकस्तथाच वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरिति-
श्रुतेः सूर्योदिवोऽविष्पतिरिति श्रुतेस्त्योः पौर्वापर्ये विशेषो
हेतुरक्षीत्वादित्वलोकात् पूर्वमुक्तरौत्था भूलीकमध्यपाति संव-
त्सरस्य परस्ताच्च वायुनिवेशयितव्य इत्यर्थः । नतु तेऽच्चिर-
मभिसम्भावन्यच्चिषोऽहरित्वादिशुतिरक्तमुक्तमनूद्यानूद्यापादानत्वं
वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतौति नोक्तमादरणीयमिति
चेत् । सत्यं । यस्योपासकस्य न वायुलोकभीगस्तुं प्रति सोक्ति-
यस्य तु तद्वोगस्तस्योक्तरौतिर्मार्गैक्यादिति नानुपपत्तिः काचित् ।
केचिच्चतुं स एतां‡ देवयानं पन्थानमापद्यानिलोकमागच्छति
स वायुलोकं स वहणलोकमित्यविशेषेण वायुरूपदिश्यते मिथ्यः
पौर्वापर्यप्रापकपदाभावात् । यदा वै मुरुषोऽस्माज्ञोक्तात् प्रैति
स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहौते यथा रथचक्रस्य
खं तेन स ऊर्ढ्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छतौति श्रुत्या
आदित्यात् पूर्वो वायुर्विशेषेणोपदिश्यत इत्यब्दादित्ययोरन्तराले
निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति । स चिन्त्यते । यथा तेन स ऊर्ढ्वं
आक्रमते स आदित्यमागच्छतौति विशेषोपदेश इत्युच्यते तथा

* तत्र लोके गत्वा इति खं ।

† वायुलोकं इति खं ।

‡ स एतमिति खं ।

स वरुणलोकमित्यत्रापि वक्तुं शक्यं । न च स आदित्यमागच्छती-
त्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् वायुलोकगतस्यैव पूर्वत्वात्
तथेति वाच्यं । अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोक-
मित्यत्रापि तुत्यत्वात् । किञ्चैवं अग्निलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि
वक्तुं शक्यमतो विद्विरुपेक्ष्योऽयं । वाजसनेयिनलु मासेभ्यो
देवलोकं देवलोकादादित्यमिति पठन्ति । तत्राप्यादित्यात्
पूर्वोदिवलोकात्परो वायुर्ज्ञेयः । एकत्रादित्यात् पूर्वत्वे सिद्धे
मार्गेक्यादन्यत्रापि तथात्पश्य न्यायप्राप्तत्वात् । सूक्तकारेण तु
कृत्वा गच्छुत्यपेक्षयोक्त्रं वायुमन्दादिति । एवं सति मासेभ्यः
परस्तादव्यनिवेशनं कार्यं । न च वायुमन्दादिति सूक्तामार्ग-
भेदापत्तिः । देवलोकस्यादित्याधिष्ठेयत्वेनादित्यमध्यपातित्वमभि-
ग्रेत्य कृत्वा गच्छुतिस्तथोक्तवत्तौ । तदनुसारेण व्यासोऽप्यतो नानुप-
पत्तिः ।

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र पठितविद्यु-
त्त्वोक्तात् परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः सम्बन्धात् ।
तडितोऽप्यसम्बन्धित्वादरुणस्य तत्पतित्वात् तथा ।

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापतौ ॥ ४ ॥

स्पष्टमिदं । अर्चिरादिपाठे विद्युदनन्तरं तत्पुरुषो
मानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीति पञ्चते । तत्तु^{*} यस्योपासकस्य
वरुणादिलोकगमनापेक्षां नाम्ति तमपेक्षेति ज्ञेयं । मार्गेक्य-

* तच्चेति सु[†] ।

† गमनीपेक्षा इति सु[†] ।

नियममभिप्रेत्व सूचकारोऽन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकानां
तत्रैव निवेशनमाह ।

आतिवाहिकासूक्ष्मज्ञात् ॥ ५ ॥

विद्युदनन्तरं* तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयती-
त्वा भवति संशयः । उक्तश्चुतेर्गमयित्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्ची-
यते । स च विद्युदनन्तरमेव पश्यते । एवं सति यस्य वरु-
णादिलोकगमनं तस्य वचनाभावेन गमयित्रप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्ति-
र्भवति नवेति । तत्र वाचनिकस्य यावद्वचनत्वात् तदभावेन
सान भवतीति प्राप्त आह । आतिवाहिका इति । एतदुक्तं
भवति । यस्योपासकस्य यावत् फलभीगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भाविनौ
तस्य तावत् तद्वीगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवत्यत एव कौशीतकि-
श्चुतौ प्रजापतिलोकानन्तरं ब्रह्मलोकः पश्यते । अन्यथा कृत-
साधनवैयर्थ्यन्तेषां ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वबोधकशुतिविरोधश्च स्यात् ।
तथाच यत्रातिवाहिकश्चुतिर्नास्ति तत्राप्यातिवाहिको भग-
वदीयएव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयं । वस्तुतस्तु ब्रह्मएव ताणशाः
सन्तीति ज्ञापनाय बहुवचनमत्राकं । तत्त्वं यत्क्षेत्रे कश्चनागत्यैकएव
नयतीति ज्ञापनाय श्रुतावेकवचनं । तत्र हेतुस्तज्ज्ञात् । तत्-
पुरुषोऽमानव इत्यत्र ब्रह्मसम्भित्वं लिङ्गमुच्यते । तेनेदं ज्ञाप्यते
यथा विद्यावलात् तत्त्वोक्तप्राप्तिस्थैव ब्रह्मप्राप्तिरपौति न ।
किन्तु भगवदीयपुरुषानुग्रहेणैवेति । न च पूर्वं पूर्वलोकाधि-
ष्ठालृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्रत्यातिवाहिका यथा तथा ब्रह्म-
प्राप्त्यव्यवहितपूर्वलोकादेवाएव ब्रह्मप्रापका इति तत्पदेन

* स तत्पुरुष इति खं ।

स लोक एवोच्चत इति वाच्यं ! तदेतरलोकेषु तदकथनं यथा
तथाचापि न कथयेत् । लोकाधिष्ठाहदेवानामातिवाहिकत्वो-
क्तावर्च्चिर्लोकप्रापकातिवाहिकस्याभावात् तत्प्राप्तिने स्यात् ।
तथा सति देवयानमार्गएवोच्चयेत् । अतो यथा विद्याबले-
नैवाच्चिषः प्राप्तिस्थितरेषामपौति बुध्यस्त् । कस्यचिदल्पलोक-
गत्यनन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः कस्यचिद्द्वलोकगत्यनन्तरं सोच्चत
इति भोगभूमित्वमेव तेषामवगत्यां । सर्वेषां सर्वत्र गमने
देवयानं पन्थानं वदन्त्याः* श्रुतेः सामितत्कथनमनुपपत्रं स्यात् ।
अत उपासनाभेदेन फलभेदं ज्ञापयन्ती तथा वदतौति युक्त-
मुत्पश्यामः । ननु तेषामिह न पुनराहत्तिरस्तौल्यादिशुतिभ्यो
देवयानं पन्थानं प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मविच्चमवश्यं वाच्यं । तेन
सद्योमुक्तौ सम्भवत्यां सत्यां चयिष्णुत्वेन छुट्रानन्दत्वेन च
हैयानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतुनामर्चिरादिलोकानां कामना
कुतो यतस्तुभूतोपासनाः सम्भवन्ति । किञ्च । अर्चिरादिना
तत्प्रथितेरित्यत्र यदुक्तं ज्ञानमार्गीयस्त्वैवाच्चिरादिप्राप्तिने भक्ति-
मार्गीयस्येति तदप्यनुपपत्रं । यत् कर्मभिर्यत् तपसा ज्ञान-
वैराग्यतय यदिल्पुपकर्म

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तौ लभते ज्ञसा ।

स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथच्चिद्यदि वाच्कृति ॥

इति भगवद्वाक्याङ्कस्याप्येतदाच्छाफले सम्भवतोऽन्यथा
प्रभुर्न वदेत् । एवं सति भक्तिसुखं हित्वा अन्यत्र कामनायां
हेतुर्वाच्य इत्याकाङ्क्षायान्तमाह ।

* वदन्त्यामिति खं ।

† सम्भवत्प्राप्तिः खं ।

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

अत्रेदं ज्ञेयं । देवयानः पत्ना अपि भगवतैव स्तुष्टोऽस्ति ।
तथा चीक्ष्णहेतुभिर्स्तुत्र कस्यापि कामाभावे तत्सृष्टिंर्वर्था
स्यादितो भगवानेव कांश्च व्यामोहयति ज्ञानिनः‡ मर्यादामा-
र्गीयभक्तांश्चातस्तत्कामनासिद्धेस्तत्कलभोग इति । यत्त्वच्चि-
रादेमार्गंगन्तुणां देहविद्योगेन संपिण्डितकरण्यामत्वेनास्तत्क्वां
व्यामोहः । अर्चिरादीनां चाचेतनत्वेनास्तत्क्वां व्यामोहः
कार्यकरणासामर्थ्यमिति यावत् । तेनार्चिराद्यधिष्ठात्रदेवैरति-
वाद्यन्त इति सिद्धमिति व्याख्यानं । तत्र साधीयः । व्यामोह-
भव्यस्यान्यथाज्ञानवाचकल्पेनासामर्थ्यावाचकत्वात् । तथा सत्य-
चिर्लोकमपि न प्राप्नुयात् प्रापकाभावादित्युक्तं । ननु विद्युतो
वरणादिलोकप्राप्तनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तुत्य तज्जोक-
सम्बन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोऽसुग्रत सः स्वतएव तत्प्राप्नीतीति
संशय उक्तरं पठति ।

वैद्युतेनैव तत्सृच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥

न हि ब्रह्मप्राप्तिविद्युलोकसम्बन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते किन्तु
ब्रह्मसम्बन्धितत्सामर्थ्येन । तथाच यतएव लोकात् तत्प्राप्ति-
स्तो ब्रह्मसम्बन्धिपुरुषादेव । एवं सति विद्युलोकात् तत्-
प्राप्तौ यो ब्रह्मसम्बन्धी पुरुषः प्रापक उक्तस्तेनैव ततो वरणादि-
लोकेभ्योऽपि ब्रह्मप्राप्तिः । तत्र हेतुमाह । तत्श्रुतेः । तात्वैद्युतात्

* तथाचीक्ष्णहेतुभिरिति खं ।

+ तत्तस्तृष्टिरिति खं ।

‡ ज्ञानिनां इति खं ।

§ भक्त इति ख ।

पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकानामयतौति श्रुतेः । अत्र एत्येति-
वचनाद्यतएव लोकाद्ब्रह्मप्राप्तिर्भवित्रौ तच्चैवागत्य ब्रह्म प्रापय-
तौति गम्यते । श्रुतौ वैद्युतं लोकमागत्य तस्माद्ब्रह्मलोकानाम-
यतौत्युक्तमिति स पुरुषो वैद्युत इत्युच्यते । न तु तज्जोक-
वासित्वेन । तथा सत्येत्येति न वदेत्ततएव ब्रह्मपापणे । अत-
एव मानस इत्युक्तः । यदैव* भगवन्मनसि भवत्यथैनं मां प्रापय-
त्विति तदैव प्रापयतौति तथा । क्वान्दोग्ये त्वमानव इति
पश्यते । तज्जालौकिकलं तदप्युक्तरूपमेवेति न कश्चिदिशेषः । वाज-
सनेयके ब्रह्मलोकानामयतौति पश्यते । क्वान्दोग्ये तु ब्रह्मेति† ।
तत्रायं भावः । भक्तन्तु वैकुण्ठलोकं नयति ते बहुविधा इति
ब्रह्मलोकानित्युक्तं । ज्ञानमार्गीयन्त्वक्तरं ब्रह्म प्रापयतौति ब्रह्मे-
त्युक्तं । अतएवोभयव्यामोह उक्तं आचार्येण । अत्र सिद्धान्त-
दार्ढार्थमुक्तमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा वादरिमतं पूर्वपक्ष-
त्वेनाह ।

कार्यं वादरिस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥

स एतात् ब्रह्म गमयतौत्यव ब्रह्मपदेनाविकृतं‡ परमेव
ब्रह्मोच्यत उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक इति भवति संशयः ।
परस्य व्यापकत्वेन देशविशेषगमयित्वोरनपेत्तियोरुक्तेः । कार्य-
रूपएव स ब्रह्मपदेनोच्यत इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ।
अत्र गत्युपपत्तेः । तस्य परिच्छन्नत्वेन तत्स्थितिदेशं प्रत्यस्य
गन्तुर्गतेरूपपत्तेरिल्यर्थः ।

* यदैवमिति ख' ।

† ब्रह्म तु ब्रह्मेति ख' ।

‡ अविततमिति ख' ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ६ ॥

ब्रह्मलोकानामयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्तौति श्रुतौ बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषिता लोकाः गन्तारश्च दूरदेशगत्या विशेषिता इति न परं ब्रह्म तत् किन्तु कार्यमेवत्यर्थः । लोकपदं तज्जन्मभोगपरं । तेन तस्यैकत्वेऽपि विविधभीगज्ञापनाय बहुवचनं घटते । तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोग*-हेतुमाह ।

सामौप्यात्तु तद्वपदेशः ॥ १० ॥

तस्मौकस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परप्राप्तौ किन्तु त एवेति परब्रह्मसामौप्याब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः । तु शब्दसु वसुतो ब्रह्मत्वं व्यवच्छिनत्ति । नन्वाब्रह्मभवनालोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुनेति वाक्यात् ततः[†] पुनरावर्त्तते । अत्र तेषामिह न पुनरावर्त्तिरस्तौति पद्यते इति परमेवाच ब्रह्मशब्देनोच्यते इति प्राप्त उत्तरं पठति ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ११ ॥

कल्पसामसौ कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तदध्यक्षेण चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सहातो ब्रह्मणः सकाशात् परमौश्वरं प्राप्नोत्यतोऽपुनरावर्त्तिश्रुतिन् विरुद्धते । अत्र प्रमाणमाह । अभिधानादिति । श्रुतौ तथाऽभिधानादित्यर्थः । सा तु

* प्रथीगे हेतुमाहति ख ।

† ततः इति ख ।

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
सन्नासयोगाद्यतः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ इति
परान्तकाल इत्यत्र परशब्देन ब्रह्मणः पूर्णमायुरुच्यते ।
उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणत्वेनोक्ता सृष्टिमप्याह ।

सृतेश्व ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं ॥
इति सृत्यापि स एवार्थः प्रतिपाद्यते । अत्र सिद्धान्तमाह ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १३ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदेन परमेव ब्रह्मोच्यत
इति जैमिनिराचार्यो मनुते । कुतः । सुख्यत्वात् । षुड्ठ-
त्वादिधर्मविशिष्टः हि ब्रह्मपदेनोच्यते । ताटक् परमेव ब्रह्म
भवतीति सुख्या हत्तिर्ब्रह्मपदस्य परमित्रेवान्यत्र गौणी । तथाच
सुख्यगौणयोर्मध्ये सुख्यस्यैव बलिष्ठत्वात् तथा ।

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥

स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायु-
लोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक-
मिति कौशीतकिश्रुतिरन्यादिलोकप्राप्तिवद्विशेषेणैव प्रजा-
पतिलोकप्राप्तनन्तरं ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । न हि तत्र

* श्रुतेरिति ख ।

ब्रह्मलोकशब्देन कार्यः स उच्यते इति वक्तुं शक्यं पार्थक्येन
प्रजापतिलोकस्योक्तवात् ।

अपरच्च । ये चे मेरणे अद्वा तप इत्युपासते तेऽच्चिष-
मभिसम्भवन्तीति छान्दोग्यश्रुतिं विषयौक्त्य ह्यच्चिरादिना तत्-
प्रथितेरित्युपक्रम आचार्येण कृतोऽन्यत्राच्चिःशब्दस्याभावात् ।
तत्र चान्ते ब्रह्म गमयतौत्युच्यते । तथाच छान्दोग्ये नुक्ताना-
मन्यत्रोक्तानां लोकानां मार्गैक्यसिध्यर्थं तत्रैव सत्रिविशेषा
वायुमव्दात् तद्वितोऽधिवरुणे वरुणाधीन्दप्रजापतौ इत्यन्ते-
नोक्तः । एवं सत्यादावच्चिषं ततोऽहस्ततः सितपक्षं तत उद-
गयनं ततः संवत्सरं ततो वायुं ततो देवलोकं तत आदित्यं
ततश्चन्द्रमसं ततो विद्युतं ततो वरुणं तत इन्द्रं ततः प्रजा-
पतिं ततश्चामानवेन पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्षयः सम्प-
द्यते । एवं सति प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्यासम्भ-
वात् ततश्चापि भवितुं नाहंति यद्यपि तथापि वासीक्त-
मार्गैक्यममन्यानस्तथाऽवदिति ज्ञायते । परन्तु वेदार्थनिर्ण-
यार्थमेव प्रवृत्तत्वाद्ब्रह्मगवदवतारत्वाच्च तदुक्तएव शास्त्रार्थं इति
मन्तव्यं ।

किञ्च । स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमित्यत्र ब्रह्मपदस्य
परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत्तद्वान्तेनान्यत्रापि तथैव वाच्यं
बाधकाभावात् । ननु परस्य व्यापकत्वात्रिवच्चिषेषत्वाच्च न गन्त-
व्यतीपपद्यते । जीवस्यार्थविद्योपाध्यवच्छिन्नतादशायां पर-
ब्रह्मणि गन्तुत्वासम्भवात् तत्राशे च वसुतोऽभिन्नत्वात् स्त्रूपेणा-
वस्थानमेव भवतीति न गन्तुत्वमन्युपपद्यते तस्यैवाभावात् ।
जीवत्वदशायां उपाध्यवच्छेदात् गन्तुत्वं जीवस्यापरस्य ब्रह्मण-

शाविद्यकरूपनामवत्तेन गन्तव्यता* चोपपद्यते । उपासना-
फलत्वादस्य गमनस्योपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्राप्तेरेवोचित-
त्वाच्च । निर्गुणब्रह्मविद्यावतो गन्तुत्वासम्भव इत्युक्तमतो वादरि-
मतमेव साधीयः । न च ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थत्वमुक्तरौत्या अत्र
सम्भवत्यतोऽत्रामुख्यार्थत्वमेवानुसर्त्यव्यमिति चेत् । स्यादेतदेवं
यद्यौपाधिकमुपास्यरूपं जीवत्वं वा स्यात् । नत्वेवं प्रकृतैतावत्त्वं हि
प्रतिषेधतौत्यादिभिस्तद्गुणसारत्वाच्च तद्वपदेश इत्याद्यधिकरणैः
शुत्यर्थनिर्णयेन ब्रह्मणि विशेषाणामौपाधिकत्वस्य जीवपुरुषो-
न्तमाभेदस्य च पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । न च व्यापकत्वं गन्त-
व्यत्वे वाधकं । प्रारब्धभोगं विना तत्राप्तसम्भवात् यदा यत्र
तद्वागसमाप्तिस्तदा तत्र तत्राप्तेर्निःप्रत्युहत्वात् ।

किञ्च । उपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेवोपासकस्य परं
सगुणत्वेन तत्त्वातरतम्यात् फलतारतम्यं । यसु भगवदनुग्रहेण
प्राकृतगुणरहितोऽभूत्स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते । तादृशस्यैव
मुक्तिप्रकारद्वयसुक्तं सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन । न तस्मात् प्राणा
उत्कामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतौत्यादि
शुतिसु प्रारब्धरहितविषया । निर्गुणब्रह्मविद्यावतोऽपि प्रारब्ध-
भोगसु त्वयापि वाच्यः । अन्यथा प्रवचनासम्भवेन ज्ञानमार्गएवो-
च्छिद्येत । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाल इति शुतिरपि परान्त-
कालएव येषां प्रारब्धभोगसमाप्तिस्तदिष्यिणीति मन्तव्यमन्त्यथा
वेदान्तविज्ञानेत्याद्युक्तधर्मविशिष्टानां मुक्तौ विलम्बोनोप-
पद्यते इति दिक् ।

* गन्तव्यतामिति ख ।

† नोपपदेतेति दिक् इति वा पाठः ।

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥

अपिच । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति संक्षेपेणोक्ता तदेषाभ्यु-
क्तेति तदिवरिकामृचं प्रसुत्य सोक्ता ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन् ।

सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । इति

अत्रीपक्रमानुरोधेन परेणैव ब्रह्मणा सह सर्वकामभीग-
लक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यते इति कार्यरूपे वसुमात्रे प्रतिपत्तिर्न
क्वापि शुतेरभिप्रेताऽतोऽत्रापि परमेव ब्रह्मपदेनोच्यते । च्छग-
र्थस्वानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित इति नाचोक्तः ।

अप्रतौकालम्बनान्नयतौति वादरायण उभ-
यथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥

क्रममुक्त्यधिकारिणः प्रारब्धं सुंक्ता अमानवेन पुरुषेण
ग्रापिताः परमेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिङ्ग' । तत्रेदं सन्दिह्यते ।
अच्चिरादिलीकप्राप्निर्हृपासनाविशेषफलं । एवं सत्यमानवः
पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत कांश्चिदेवेति । किमत्र युक्तं
सर्वानेवेति' । यतोऽच्चिरादिमार्गं गतानामन्ते ब्रह्मप्रापणार्थ-
मेव स नियुक्तस्तोऽन्यथाकरणे हेत्वभावात् । तथैव स कर्त्तेति
प्राप्त उच्यते । श्रुतौ ब्रह्मत्वेनैव सर्वत्रोपासनाया उक्तलादुपास्येषु
भगवद्विभूतिरूपत्वेन गुडब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्वं ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्म-
त्वेनोपासनायाः फलसाधनत्वं वदति नतूपाच्चे ब्रह्मतामपीति
मन्वानाय उपासते ते प्रतौकालम्बना दत्युच्यन्ते । तथाच सत्यपि
वेदविहितत्वेनोपासनायाः वातत्वेन सफलत्वात् तत् फलत्वेनो-

पासकानामचिरादिलोकशसावपि तानमानवः पुरुषो ब्रह्म न
प्रापयति किञ्चु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वा य उपासते तानेव ब्रह्म प्रापय-
तीति वादरायण आचार्यो मन्त्रते । तत्र हेतुमाह । उभ-
यदा दोषादिति । वस्तुतो चब्रह्मरूपं तत्राब्रह्मत्वनिश्चय उपा-
सनार्थत्र ब्रह्मत्वेन भावनं एव सुभवयथाकरणे दोषः सम्बद्धत इति
तस्य न ब्रह्मप्राप्तावधिकारोऽस्तोति युलं तदनवनमित्यर्थः ।
तथाच श्रुतिः । असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति ।
योऽन्यथा सन्तामानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किन्तु न छतं पापं चौरेणाभापहारिणा ॥ इति

एवं ज्ञानमार्गीयव्यवस्थामुक्ता भक्तिमार्गीयस्थापि तामाह
तत्क्रतुचेति । सर्वं मद्भक्तियोगेनेति वाक्यात्र तस्मोपासना-
पेक्षेति न प्रतीकादिसन्धावना तत्र । कथञ्चिद्विदि वाच्छतीति
वाक्यादिच्छामावेण तज्जोगकरणानन्तरं प्राचीनभगवद्भजन-
लचणक्रतुश्च नौयत इत्यर्थः । वस्तुतसु भक्तस्यामानवपुमपेक्षा-
भावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकान् प्राप्नोतीति ज्ञापनाय प्रथमान्त-
उक्तः । ननु ब्रह्मणोऽधिकं न किञ्चिदस्ति । न तस्मद्याभ्यधि-
कश्च दृश्यत इति श्रुतेः । एवं सति क्वान्दोग्ये सनकुमार-
नारदसंवादे स यो नामव्रह्मेत्युपास्त इत्यादिना नामवाच्छनः-
सकल्यचित्तध्यानविज्ञानादौनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुत्तरोत्तरं पूर्व-
स्मात् पूर्वस्माद्भूयस्त्वं चोच्यतेऽती न ब्रह्मत्वं सर्वेषासुपास्यानां
वक्तुं शक्यमिति चेत् । मैवं । विभूतिरूपाणां नियतफलदात्र-
त्वात् येन रूपेणात्यफलदानं तत्राधिकगुणप्राकच्चे प्रयोजना-
भावात् लावन्मात्रगुणप्रकटनं । येन रूपेण ततोऽधिकफल-
दानं तत्र ततोऽधिकगुणप्रकटनमिति पूर्वस्मादाधिक्यमुच्यते ।

एवमेव सर्वत्र । नियतफलदानन्तु स्वतन्त्रे चक्षत्वाज्ञीलारूपमिति नानुपपन्नं किञ्चित् । प्रतिमादिष्वावाहनेन सन्निहिते विभूतिरूपे तज्जावनं पूजामार्गे । भक्तिमार्गे तु भक्त्यां तत्र प्रकटे तथा गुरो तु शास्त्रे परे च निष्णातं ब्रह्मणौति विशेषणवत्त्वेन भगवदावेशात् तत्र तज्जावनमिति सर्वमवदात् ।

अपिच । वादरिजैमिनिमतीक्ष्यनन्तरं स्वमतीक्ष्या तत् समानविषयत्वमत्रापौत्यवगम्यते । तत्र च कार्यवद्भूलोकप्राप्तिपरब्रह्मप्राप्तिविषयत्वमुक्तं पूर्वीत्तरपक्षभेदेन । वादरिमते सविशेषस्यैवोपास्यत्वादिशेषाणाच्चाविद्यकत्वादुपासनानां सर्वासां प्रतीकतद्रूपत्वमेव सिध्यति । एवं सत्यप्रतीकालस्वनान्नयतौति वदता व्यासेन वादरिमतानुसारिण उपासकस्य न कस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरिति ज्ञाप्यते । वसुतस्तुपासनायामुपास्यस्वरूपज्ञानस्याप्यज्ञत्वात् तत्त्वमतीयानामुक्तरौत्या तदभावेन निरङ्गत्वादचिरादिप्राप्तिरिति न सम्भवति किं पुनर्ब्रह्मण इति निगृहाशयो व्यासस्य । एवं सति परप्राप्तावेवोपीडलकमुक्तं भवतीति सैव व्यासाभिमतेति सिद्धं । ये तु प्रतीकेष्वब्रह्मक्रतुलं वदन्तः पञ्चाग्निविद्यायास्तथात्वेऽपि वचनवलात् तदतो ब्रह्मप्राप्तिरिति वदन्ति तत्रैदमुच्यते । वचनन्तु वसुतः सतः पदार्थस्य वोधकं न तु कारकमतस्तच्चेद्वोधयति तदाऽप्रतीकालस्वनान्नयतौति व्यासोक्त्यविरोधाय तत्राप्यप्रतीकत्वमूरीकार्यमन्यथा पञ्चाग्निविद्यानिरूपिकां श्रुतिं पश्यन्नेवं स न वदेत् । न चौत्सर्गिकं पञ्चमाश्रित्य तथीक्तमिति वाच्यं । तस्य बाधकापनोद्यत्वाद्वचनस्य चौक्तन्यायेनाबाधकत्वात् । यत्र वचनस्य बाधकत्वमुच्यते तत्र बाधवोधकत्वमेव न तु तथात्वमित्युपि-

चणीयास्ते । ननु मनःप्रभूतीनां शुद्धब्रह्मात्रे मनो ब्रह्मोपास्त
इति वदेत्रतु प्रकारवाचीति शब्दशिरस्कं ब्रह्मपदमत उपासना-
प्रकारावच्छेदकलभेव ब्रह्मपदस्य न तु स्वरूपनिरूपकत्वमिति
चेत् हन्तेदं शब्दार्थानवगमविजृभितभेव यतो मन उपास्तेत्युक्ता
तदुपासनाफलं यावन्मनोगतं तत्रास्य कामचारो भवतीति
वदिव्यं स्तदुपासनाया एतत्फलसाधकत्रे प्रयोजकरूपाकाङ्क्षा-
यामाह मनो ब्रह्म अतो हेतोस्तदुपासनं तादृक् फलसाधक-
मित्यर्थः । अतएव मनो हि ब्रह्म मन उपास्तेति पूर्वमुक्तं ।
सर्वत्रैवभेव ज्ञेयं ।

विशेषच्च दर्शयति ॥ १७ ॥

सर्वाण्णुपास्यानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्णेवेति तदुपासकानां
परप्राप्तिरेवेति सिद्धं । तत्रेदं चिन्त्यते । ज्ञानमार्गीयाणां भक्ति-
मार्गीयाणाच्चाविशेषेणैव परप्राप्तिरूपत कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ।
तत्रोभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते
प्रत्याह विशेषं च शुतिर्दर्शयति । तैत्तिरीयके पद्यते । ब्रह्मविदा-
प्रोति परमिति गूढाभिसम्भिना सामान्यत एतावदुक्ता गूढः
तमुद्वाटयत्वतिगोप्यत्वमध्यन्नर्थऽनुभक्तेवयत्वं ज्ञापयन्त्याह
तदेषाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां
परमे व्योमन् । सोऽशुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
श्चितेति । तत् पूर्वोक्तं प्रतिपादत्वेनाभिसुखोक्त्येषगुक्ता तदनु-
भवकर्त्तुभिरिति शेषः । ब्रह्मविद्चरब्रह्मविदाप्रोति सान्निध्या-
दत्तरमेवाप्रोति । एतावानर्थैः यो वेदेत्यन्तयर्चौक्तः । अथ पर-

माप्नोतीत्यस्यार्थं उच्यते निहितमित्यादिना । अतएव मध्ये
क्रियापृदमुभयसम्बन्धित्वज्ञापकत्वमुक्तम् । तत्वाप्तिश्च मर्यादा-
पुष्टिभेदेन हेतु । तत्वादौ मर्यादायासुच्यते । इहायमाशयो
ज्ञेयः । नायमात्मा प्रवचनेनेति चुत्या भगवदरणातिरिक्त-
साधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्नौ । एवं सत्यक्तरवद्व्य-
ज्ञानस्य तत्साधनत्वं उच्यमाने तदिरोधः स्यात् तेनैवमेतदर्थो
निरूप्यते । ज्ञानमार्गेणामक्तरज्ञानेनाक्तरप्राप्तिस्तेषां तदेक-
पर्यवसायित्वात् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् ।
तदुक्तं भगवद्वीतासु । एवं सततयुक्ताय इति प्रश्ने मत्यावेश्य
मनो ये मां ये त्वच्चरमनिर्वैश्यं । श्रीभागवते च । भक्त्याह-
मिकया याज्ञः तस्मान् मद्भक्तियुक्तस्ये ल्युपक्रम्य न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः चेदो भवेदिहेत्यादिना । तथाच वद्विद्येद्विग-
वान् वृणुते तदा भक्तिरुदेति । तत्पुरुभावे सति स्वयं तदुद्दि-
प्रकटीभविष्णुः स्वस्यानभृतं व्यापि वैकुण्ठं तद्गुहायां हृदया-
कामे प्रकटीकरोति तत्परमबोमशब्देनोच्यते । अलौकिकप्रयोगेण
तस्यालौकिकत्वं ज्ञाप्यते । यथा स्वस्यापितं वस्ववश्यं स्वद-
र्शनयोग्यं भवति तथाच भगवानपौति ज्ञापनाय निहित-
मित्युक्तं । तथाच परमाप्नोतीति विवृतिरूपत्वादस्य गुहायां
परमव्योम्नि निहितं यो विद स नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव
समवलौयन्ते ब्रह्मेव सन् वद्वाप्येतौति श्रुत्युक्तरौत्या परमाप्नो-
तीत्यर्थः सम्पद्यते । अथ शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य व्यवस्थामाह
सोऽश्रुत इत्यादिना । अत्रायमभिसन्धिः । यथा स्वयं प्रकटी-
भृत्य लोके लौलां करोति तथात्यनुग्रहवशात् स्वान्तःस्थितमपि
भक्तं प्रकटीकृत्वं तत्स्मेहातिशयेन तदशः सन् स्वलौलारसात्-

भवं कारयतौति स भक्तो ब्रह्मणा परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामानशुत इति । चकारादुक्ता श्रुतिः सूतयस्य संग्रहन्ते । एवं सति ज्ञानभागीयाणामचरप्राप्तिरेव भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति मिहुं ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवक्षभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य लक्षीयः पादः समाप्तः ।

चतुर्थः पादः ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तैजौरौयके पथते । तत्रैदं संदिद्धते ।
किमन्तःस्थितएवाश्रुत उत पुनर्जन्म प्राप्येति । तत्रान्त्यस्वनुप-
पन्नः न स पुनरावर्तते । तेषामिह न पुनराहत्तिरस्तौत्यादि-
श्रुतिविरोधात् कर्माभावाच्चेति प्राप्ते प्रतिवदति । सम्पद्य ब्रह्म
सम्पद्यापि स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशात् स्वरूपात्मक-
भजनानन्ददित्सायां तत्कृत आविर्भावो भवत्येव । आविर्भावस्य
भगवदधौनवज्ञापनायास्य तत्र कर्त्तुत्वनोक्तं । ननुक्तं न स पुनरा-
वर्तत इत्यादि श्रुतिविरोधः कर्माभावश्च बाधक इत्यत आह
स्वेनेति । स्वशब्दोऽत्र भगवदाचौ । तथाच भगवत् स्वरूपबले-
नैवाविर्भाव इत्यर्थः । एवं सत्युक्तश्रुतिर्मर्यादामार्गविषयि-
श्चीति न विरोध इति भावः । तेषामिह प्रपञ्चे न पुनराहत्तिर-
स्तौति हि श्रुतिराह । लौलायाः प्रपञ्चातौतत्वात् तत्रावि-
र्भावस्य निषेधाविषयत्वादपि न विरोधः । अत्र प्रमाणा-
काङ्गायामाह शब्दादिति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिः पुरुषोक्तमेन सह सर्वकामभीगं
वदति । स च न विग्रहं विना सम्भवतीति श्रुतिबलादेव तथा
मन्तव्यमित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तःप्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अत्रोपक्रमे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन परप्राप्ति-
लक्षणं सुक्तिं प्रतिज्ञाय हि तदिव्वितिरेव सोऽन्नुत इत्यादिना
क्रियते । तेन पुष्टिमार्गीयमुक्तिरूपत्वमेव तस्याशनस्य सिद्धात्य-
तोऽपि हेतोस्तदाविभावस्य न लौकिकत्वं न चावृत्तिरूपत्व-
मित्यर्थः ।

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कामभीगस्य गुणसाध्यत्वात्
सह ब्रह्मणेत्यत्र ब्रह्मपदं सगुणतत्परं । अतो न तस्य मुक्तिरूपत्व-
मित्यत आह । अत्र ब्रह्मपदेनात्मा व्यापको मायातद्गुण-
सम्बन्धरहितो यः स एवोच्यते । कुतः प्रकरणात् । ब्रह्मविदा-
प्नोति परमित्युपक्रम्य तत्पाठाद्गुणातौतस्मैवैतत्प्रकरणमिति
तदेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः ।

अविभागेन दृष्टवात् ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति भिन्नं वाक्यमृग् भिन्नाऽतो-
नैकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्याशङ्का
प्रतिवदति । पूर्ववाक्येन समविभागेनैवेयमृक् पठिता न तु
विभागेन । कुतः दृष्टवात् । ब्रह्मविदिति वाक्यानन्तरं तत्
पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपादत्वेनाभिसुखौकृत्यैषर्गक्तेति श्रुतिर्दृश्यते
तदेषाभ्युक्तेति । तेन पूर्ववाक्योक्तार्थमधिकृत्यैव चक् उच्यते
इति गुणातौतमेव तदत्र वाच्यमित्यर्थः ।

ब्राह्मोण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वेण सुको जीवो भगवदनुग्रहातिशयेच्छातो बहिरावि-

भूतो गुणातौतेन पुरुषोत्तमेनैव सह सर्वान् कामान् अन्नुते
इति सिद्धं । अथ तत्रैवेदं विचार्यते । आविर्भूतो जीवः
प्राकृतेन शरीरेण भुद्भक्ते उताप्राकृतेनेति । तत्र भोगस्य लौकि-
कत्वे तदायतनस्यापि तादृशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं प्रल्याह ।
ब्रह्मणे ब्रह्मसम्बन्धिना । ब्रह्मणा भगवतेव सभोगानुरूपतया
सम्यादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्चुत इति
जैमिनिराचार्यो मनुते । तत्र हेतुरूपन्यासादिभ्य इति ।
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय तदर्थे-
स्यैवोपन्यासोऽग्रिमयर्चां क्रियते सोऽश्चुत इत्यादिना । तथाच
परप्राप्ते मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिमार्गीयायास्तस्या एवंरूपत्वादचर-
ब्रह्मणः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात् तदात्मकमेव शरीरंतस्य वक्तु-
मुचितं न तु प्राकृतं । एतद्वोधनादैवाग्येऽत्रमयादीनि विभूति-
रूपाण्युक्तानि । भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां विभूति-
रूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं भवति । इदनेवादिपदेन
बहुवचनेन च ज्ञाप्यते । एतदानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमतो
नाव पुनरुच्यते । यत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते तत्रा-
न्येषामेव सङ्गोकारे किमाश्चर्यमिति ज्ञापनाय तन्मतोपन्यासः
क्षतः ।

चिति तन्मात्रेण तदात् त्वादित्यैङ्गुन्नोमिः ॥ ६ ॥

स यथा सै अवधनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृतस्त्रो रसघन एवं वा
अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृतस्त्रः प्रज्ञानघन इति शुतौ घन-
पदेन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणे बोधते अन्यथा न वदेत्
प्रयोजनाभावात् । तथाच तादृशेन सह भोगकर्त्ता तादृशेनैव

भाष्यमिति चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि । तन्माचेण चिन्माचेण रूपेण
कामात् सुड्के न तु विग्रहेण । श्रुतौ जीवस्य तथात्वस्यानुक्तेः ।
पूर्सानन्दवाङ्गवतस्तत्सम्बन्धेन तदानन्दाननुभवतीत्यर्थः सम्प-
द्यते । चिदामत्वं जीवस्य यतो नैसर्गिकमित्यौडुलोमिरा-
चार्यो मनुते । अश्वौरं वावेति श्रुतिरेतादृशान्विषयिणीति
ज्ञेयं । सुक्तिदशायां तदनुभवस्य भगवदिच्छाविषयत्वाभावात्
तथा । तयाचैतदेतज्ञातीयकानन्दानुभवोऽस्य भवत्विति भग-
वदिच्छैव श्रुतौ कामशब्देनोच्यते ।

एवमप्युपन्यासात् पृष्ठभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो बादरायणसु नैवं मनुते । ब्रह्मविदाप्नोति पर-
मित्यस्मीपन्यास एवमपि । विग्रहवच्चेनापि क्लतो यतः । तथाहि ।
यो वेद निहितं गुहायामित्यव गुहाया उक्तलात् तस्या विग्रह
एव सम्भवात् । किञ्च । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन प्राप्नोतीत्युक्त्या
च ब्रह्मविदः परप्राप्तौ स्वातन्त्रं ज्ञाप्यते । तदेव ब्रह्मणा सहेति
पदेनोपन्यस्तं । तेन ब्रह्मणोऽपि तत्समानक्रियावच्चं ज्ञाप्यते
परत्वप्राधान्येन । तथाच भक्तस्यैव कामा वक्तुमुचितास्ते च न
विग्रहं विना सम्भवन्ति । किञ्च । विपश्चितेति विशेषणेन
विविधं पश्यच्चिद्रूपत्वमुच्यते । कामभोगोक्तिप्रस्ताव एव एतदुक्त्या
तदुपयोग्येव सर्वं वाच्यं । एवं सति भक्त विविधभावान् पश्यति
स्वयं भोगचतुरच्छेत्युक्तं भवति । एतेनापि भक्तविग्रहः सिद्धति ।
ननु विग्रहस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा

भोगोविरुद्ध इत्यत आह । पूर्वभावादिति । भक्तप्राप्नेः पूर्वमेव
भगवद्वितीयभोगानुरूपविद्यहाणां सत्त्वात्र विरोधः । किञ्च ।
उक्तश्रुतिसूचैः पुरुषोत्तमेन सह भक्तस्य कामभोगोनिरूपितः ।
स यावतार्थेन विना नोपपद्यते तावान् स शुद्धभिमत इति
मन्तव्यं । तथाच ब्रह्मसम्बन्धयोग्यानि शरीराणि निवानि
सन्त्येव । यथानुयहो यस्मिन् जीवे स ताष्टशं तदाविश्य भग-
वदानन्दमश्चुत इति सर्वमवदातं ।

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

एवं परप्राप्तिः केषाच्चिदेव भवति तत्र हेत्वपेक्षायामाह ।
भजनानन्दं दातुं यमेव संकल्पविषयं करोति स एवैवं प्राप्नो-
तीति भगवत् संकल्पएव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः ।
नायमात्रेत्युपक्रम्य यमेवैष हृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिः श्रूयते ।
अतः स एवात्र हेतुः । श्रुतौ प्रवचनादिनिषेधः कृतः इत्यत्रा-
येवकार उक्तः । चकारात् तज्जनितैवैतदनुरूपा परमार्त्तिः
संगट्हते ।

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरौत्या स्वयमेव नान्योऽतो
हेतोस्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति नान्य-
स्तेनानन्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधि-
पत्यं विभूतिरूपैः करोत्यतः सर्वस्याधिपतिरितिश्रुतिरपि तद-
भिप्रायेणैवेति भावः । चकारात् मदन्यत्वे न जानन्ति नाहन्ते भ्यो
मनागपौति भगवद्वाक्यं संगट्हते । अन्यथा सर्वं ज्ञस्याकुण्ठित-

ज्ञानशक्तेरेवं कथनमयुक्तं स्यादतः पुष्टिमार्गोऽनुग्रहैकसाध्यः
प्रमाणमार्गाद्विलक्षणस्तत्र विज्ञासञ्च तथेति सिद्धं ।

अभावं बादरिराह ह्येवं ॥ १० ॥

मुक्तोऽपि जीवः पुष्टिमार्गोऽङ्गौकृतो भगवद्गतं वियहं प्राप्य
भजनानन्दं प्राप्नोतौति सिद्धं । अत्र प्रत्यवतिष्ठते* । बादरिरा-
चार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते । तत्र हेतुराह ह्येवमिति ।
ब्रह्मविदोहि मुक्तिरुच्यते । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर
इतरं पश्यतौत्याद्युक्ता यत्र त्वस्य सर्वमात्रैवाभूत् तत् केन कम्प-
श्येदित्यादिना हितौयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः । तथाच
तस्य कामभोगवार्त्ता दूरतरेति । तदाक्षेयदेहोऽपि तथा ।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यसु मुक्तस्य पुंसोदेहादेभावं सत्तां मन्यते ।
तत्र हेतुर्विकल्पेत्यादि । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्या ब्रह्म-
ज्ञानस्य तत्वामिसाधनत्वमुच्यते । नायमात्रेति श्रुत्या तु वरण-
मात्रप्राप्यत्वं । सोऽश्रुत इत्यादिना च परप्राप्नुपन्यासः क्रियते ।
इहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेतौति च पश्यते । एवं सति
मिथोविरोधे तदभावायोक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य
ब्रह्मज्ञानेनात्तरब्रह्मप्राप्तिः । पुष्टिमार्गीयमत्तस्य तु सोऽश्रुत
इत्यनेनोक्ता परप्राप्तिरिति व्यवस्थितविकल्पएव श्रुत्यमिमत
इति ज्ञायते । तेन नायमात्रेति श्रुतिः† परप्राप्तिविषयिणौ ।

* प्रत्यवतिष्ठतौति ख' ।

† श्रुतेरिति ख' ।

इहैवेत्यादिश्रुतिसु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यं । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविद्यहवत्त्वं निःप्रत्यूहं सिद्धति । तत् केन कं पश्येदित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकीं व्यवस्थामाह न तु तदुत्तरकालौनपरप्राप्तिसामयिकीभिति किमतुपपन्नं ।

द्वादशाह्वदुभयविधं वादराय-

णोऽतः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरत्वस्य सर्व-भूतजन्यत्वव्याप्त्यत् तदभावेनाशरीररूपं । तद्विग्रायतनल्वेन शरीररूपमपौति वादरायण आचार्यो मन्त्यते । अत इतुरत इति । तथाविधश्रुतेरित्यर्थः । तथाहि । भूमैव विजिज्ञासित-व्यमित्युक्ता तत्स्वरूपमाह यो वै भूमा तत् सुखमित्युपक्रम्य अग्र उच्चते यत्र नान्यत्वश्चति नान्यत् श्रणोति नान्यदिजानाति स भूमेल्वनेन केवलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्ता केवलभाव-वतो भक्तस्य विप्रयोगसामयिकीं व्यवस्थामाह स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तादित्यादिना । ततः स वा एष एवं पश्यन्वेवं मन्वान एवं विजानन्विति पूर्वावस्थामनूद्य संयोग-वस्थामाह आत्मरतिरात्मकीड़ आत्ममिथुन आत्मानन्द इति वाक्येन सोऽश्रुत इति श्रुतिसंवादिनमयंमुक्ता भक्तस्वरूपमाह तस्य हवा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मनः प्राण इत्युपक्रम्यात्मन एवेदश्च सर्वमिति । तेनाशरीरत्वं सिद्धति । अव्ययप्रयोगेणाविकृतादेव पुरुषोत्तमात् प्राणाद्य-

विर्भव उच्यते । अत्र ख्यव्लोपे पञ्चमौ । पूर्वं विरहदशायां*
 प्राणादयो भगवत्येव लौना आसन् । ततस्तप्राक्ये ततएव
 प्राणादयोऽपि सम्ब्रान्ते इति तवास्तेनिमित्तत्वं यतः विभूति-
 रूपाणामपि पुरुषोत्तमे लयो नानुपपन्नः । आत्मरतिरित्यादिना
 सोऽश्रुत इत्यनेन च शरीरत्वं । जैमिनिरप्यत एव ब्राह्मणेऽति
 मनुते । एकस्य विरुद्धोभयधर्मवत्त्वममन्वानं प्रति वैदिकं
 दृष्टान्तमाह द्वादशाहवदिति । यः कामयेत प्रजायेयेति स
 द्वादशरात्रेण यज्ञेतेति चोदनया दिरात्रेण यज्ञेतेत्यादिवन्नियत-
 कर्त्तव्यक्तेनाहौनत्वं† गम्यते द्वादशाहस्र्य‡ । द्वादशाहस्रदि-
 कामा उपेयुः यएवं विद्वाञ्सः सत्रसुपयन्तीति शुत्या च सत्रत्वं
 बहुकर्त्तव्य गम्यते । एवमेव द्वादशाङ्गशरीरेन्द्रियप्राणान्तःकर-
 णात्मभिरश्रुत इति सत्रतुत्यत्वं । वसुतो भगवदिभूतिरूपत्वेन
 ब्रह्मात्मत्वेनैकरूपत्वसतो द्वादशाहवदुभयविधं सत्रे प्रत्येकं चेत-
 नानां यजमानानां फलभागित्वदत्रापि ताटकभक्तदेहादीना-
 मपि ब्रह्मात्मत्वाचेतनत्वमेवेत्यप्यनेन दृष्टानेन ज्ञाप्यते । अत-
 एव श्रीभागवते देहेन्द्रियासुहौनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति
 गौयते ।

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

अथेदं चिन्त्यते । भगवत्स्वरूपे प्राकृतशरीर इवावस्था दृश्यन्ते

* पूर्वविरहदशायामिति ख' ।

† कर्त्तव्येन हीनत्वमिति ख' ।

‡ पुस्तकान्तरे द्वादशाहस्रेति नाम्नि ।

तत्कालौनैः पुंभिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रोप-
पत्तिमाह । तदर्थनस्य वास्तववसुविषयकत्ववच्चेदेन पृथ्वी-
पत्त्वशुदासाय तु शब्दः । तत् प्राकृततुल्यतादर्थनमभावे तथा-
त्वस्याभाव एव भवति न तु तत्र प्राकृता धर्माः सन्ति । नन्व-
विद्यमानानामर्थानां* कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह । सन्ध्य-
वदिति । स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामर्थानां दर्शनं
भवति तथा भगवदिच्छावशात् तत्रापि प्राकृततुल्यत्वदर्शन-
स्योपपत्तेनै प्राकृतत्वं तत्र ज्ञेयमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । सन्ध्य-
दृतीयश्च स्वप्नस्थानं । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठद्वुभे स्थाने पश्य-
तीतीदं च परलोकस्थानश्च । अय यथाकभीयं परलोकस्थाने
भवति तमाक्रमाकस्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति स यत्रा-
यं प्रस्थपितीत्युपकम्य स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा-
स्वेन ज्योतिषा प्रस्थपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति न तत्र रथा-
न रथयोगा न पत्न्यानो भवन्तीत्यादिरूपा । एवमेव भगवाना-
सुराणां प्राकृतगुणे तमस्येव दुःखात्मके लयं चिकौर्षुः स्वस्मिन्
प्राकृतत्वबुद्धिसम्पादनाय तादृशौमिव लौलां दर्शयत्यतो न
प्राकृतत्वशङ्कागम्भोऽप्यत्र । अतएव भगवतोक्तं मामात्मपर-
देहेषु प्रद्विष्ट्वा॒भ्यसूयका इत्युपकम्य ततोयान्त्यधमाङ्गति-
मिति । तेषामासुरत्वेन सुक्ष्यनधिकारित्वात् तथाकरणमतः
सुष्ठूक्तं सन्ध्यवदुपपत्तेरिति ॥

भावे जायदत् ॥ १४ ॥

लौकिकवद्वासमाने लौलापदार्थे यदर्शनं भक्तानां तत्त्वं

* अविद्यमानार्थानामिति खं ।

भावे विषये विद्यमाने सति भवति । अत दृष्टान्तमाह जाय-
हत् । यथा मोहाभाववतः पुंसः सतएवार्थस्य दर्शनं तथेति ।
एताभ्यां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपश्चितेति शुत्या भक्तकामपूरणाय भगवान्
लौलां करोतीति गम्यते । यदर्घनश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति
तादृशीमपि तां करोतीति शूयते । यथा सौभयुद्धे मोहवचनानि
हस्तादायुधच्युतिः प्रभासौयलीला च । उक्तरौत्या सोऽश्रुत इति
शुत्या परब्रह्मत्वमवगम्यते । उक्तलौलया तदैपरौत्यच्च । एवं
सत्येकस्या वास्तवत्वमन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यं । ते ते धामान्य-
मसि । विष्णोः कर्माणि पश्यत । तद्विष्णोः परमं पदं । तद्-
विप्रासो विपर्खव इत्यादिश्रुतिभिः

सहस्रशैर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वसम्भवं* ।

विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदं ॥

विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणेण हरिं ॥

विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजौवति ।

पतिं विश्वस्यात्मेश्वरेण शाश्वतं शिवमच्युतं ॥

इत्यादिभिर्च शुद्धब्रह्मणस्तद्विपरौतदर्शनेऽवश्यं हेतुर्वाच्यः ।
स त्वासुरव्यामोहनमेवेति पूर्वस्त्रेणोपपादितः† । भक्तेभ्यः
खरूपानन्ददानाय लोकवत्तु लौला कैवल्यमिति न्यायेन या
लौलाः करोति यथारिंगणादिलौलाः भगवतो नैसर्गिकधर्म-
रूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमानाएव ता भक्ताः पश्यन्तौति द्वितौय-

* विश्वशंभवं इत्यपि पुलकान्तरे दृश्यते ।

† सत्वासुरव्यामोहनमेवेति पूर्वस्त्रेणोपपादितः इति छ' ।

सूत्रेणोक्तं । अतएव लौलाया अनेकरूपताद्वद्वाणश्च श्रुतौ सैन्धवद्विष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्ब्रह्मधर्मत्वं न सम्भवतीति शङ्खानिरासायकैवल्यमित्युक्तं । साक्षो चेता केवलो निर्गुण-शेष्यादि श्रुतिषु या अन्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलतोक्ता सा लौलात्मिकैव । लौलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म न कदाचित् तद्रहितमित्यर्थः पर्यवस्थति । तेन स्वरूपात्मकत्वं लौलायाः पर्यवस्थति तेन च नित्यत्वं । एतदिवन्नाण्डने प्रपञ्चितं । अथवा लौलैव कैवल्यं जीवानां मुक्तिरूपं* तत्र प्रवेशः परमा मुक्तिरिति यावदित्यर्थः ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्रधानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो भक्तस्यानुपपत्रमित्याशङ्खायां तत्रोपपत्तिमाह । नहि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां तथा भोक्तुं शक्तो भवति । किन्तु भगवांस्तस्मिन्नाविश्वति यदा तदाऽयमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते । एतदेवाह प्रदीपवदिति । यथा प्राचीनः प्रदृष्टोदीपः स्नेहयुक्तायां वर्त्यामर्वाचौनायामाविष्टः स्वसमानकार्यचमां तां करोति स्नेहाधीनस्थितिश्च भवति स्वयं तथाचापौत्र्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तथाहि दर्शयति श्रुतिः । भर्ता संभिर्यमाणी विभर्ति एकोदिवोबहुधा निविष्ट इति । सर्वान् कामानित्युक्त-

* लौलैव कैवल्ये जीवानां मुक्तिरूपे इति खं ।

लादस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति भवति तत्तथा तदा
निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः । अयं निवेशो नान्तर्थामिल्बेन
तस्यैकधैव प्रवेशात् । निसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भव-
त्येव प्रभुर्यदपि तथापि यं स्त्रौयत्वेन वृणुते तस्य विवाहितः
पतिरिव भर्ता सन् वरणजस्तेहातिशयेन भक्तेनापि भियमाणः
सन् स इव स्त्रयमपि तं स्त्रस्मिन् विभर्ति । अतएव स्त्रेहराहि-
त्येनायोगीलकादिकं विहाव प्रदौपं दृष्टान्तसुकृतान् व्यासः ।
अतएव देवपदमुक्तं । स्त्ररूपानन्ददानात् भावोहौपनात्यूतनादि-
मुक्तिदानेन स्त्रमाहात्यद्योतनादैकुण्ठादिस्थितेष्व । तदुक्तं
निरुक्ते । दिवो दानादा दौयनादा द्योतनादा कस्य नो भवतीति
वा यो देव इति । किञ्च । भक्तानां कामभोजनार्थे क्रौडाकर-
णात् क्रौडायमेव जयेच्छाकरणाद्वक्तैः सह व्यवहारकरणाद्वक्तेषु
स्त्रमाहात्येच्छादिद्योतनात् पारयेऽहं न त्वादशीं प्रणयिनौ-
मित्यादिभिः सुतिकरणाद्वक्तैःप्रपत्तिदर्शनेन कालीयदमनादौ
मोदकरणात् तेष्वेव भक्तिमदकरणात् ते स्त्रप्रेषपि प्रियमेव
पश्यन्तीति स्त्रप्रकरणात् तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणादा
तच्चिकटे गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे । दिवु क्रौडाविजि-
गौषाव्यवहारद्युतिसुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिष्विति । एवं सति
युक्तमेव तेषां तथात्वमिति हि शब्देनाह ।

न च स्थूलमनन्वक्त्रस्त्रमित्याद्यनन्तरं पश्यते न तदश्रोति
कच्चन न तदश्रोति कथनेति । उक्तश्चतौ च व्रह्मणा सह

* भक्ते प्रपत्तिदर्शनेति खं ।

जीवस्य भीग उच्चते । तथा च सगुणनिर्गुणभेदेन विषयभेदोऽवस्थं बाच्यो विरोधपरिहारायेवत उत्तरं पठति ।

स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

इहायमाशयः । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो व्रौतिं च भूय इत्याद्यधिकरणैः परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया चेत्यादिशुतिभिश्च प्राकृताएव धर्मानिषिद्धून्ते ब्रह्मण्यप्राकृताएव बोध्यन्तेऽन्यथा तद्बोधनसेव न स्यान्निषेधकवाक्यएव तद्बोधनमपि न सादेतस्यैवाक्षरस्य प्रशासन इत्यादिरूपं । अतोऽचिन्त्यानन्तशक्तेभर्गवतः का वा कार्यान्वयमता यथा प्राकृतान् गुणानूरौकुर्यादतो निर्गुणमेव सदा सर्वव भगवद्गुप्तिमिति मन्तव्यं ।

एवं सति तद्यथापि हिरण्यं*निधिनिहितमक्षेचन्ना उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विद्युरेवमेवेमा सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विद्नौति† क्वान्दोग्यश्रुतेः प्रस्वापदशायां न कश्चिहत्वाश्राति तत्र न कञ्चनेति तदिषयिणौ निषेधिका श्रुतिर्ब्रह्मविदाप्नोति परमिति शुत्युक्तपरब्रह्मप्राप्निदशाविषयिणौ भोगबोधिका चेति न विरोधगम्योऽपि । एतदेवाह । स्वाप्ययः प्रस्वापः स्वमपौतो भवति तस्मादेनं स्वपितौत्याचक्षत इति श्रुतेः सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिरूपाया पुष्टिमार्गीयो मीक्ष एतयोऽन्यतरापेक्षमुभयशुत्युक्तमित्यर्थः । भगवत्कर्त्तकभीगस्य लौला-

* हिरण्यनिधिनिहितमिति ख' ।

† न विदेयुरिति ख' ।

रूपत्वात् तस्याश्च लोकवन्तु लौला कैवल्यमित्यच मुक्तिवेन निरु-
यणात् तव्रासः सम्भूपत्वं युक्ततरमिति हि गद्वार्थः ।

जगद्व्यापारवर्ज्ञं प्रकरणादसन्निहित- त्वाच ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारश्चयत्सुत नेति संशये
तद्युतमिति पूर्वः पच्चः । तथा सति मुक्तिवभङ्गात् पूर्वोक्तमनुप-
पत्रमिति प्राप्त आह जगदिल्यादि । पूर्वोक्तस्य जगत्सम्बन्धी
लौकिको यो व्यापारः कायवाङ्मनसान्तदर्ज्ञं तद्रहितं भोग-
करणं* । तत्र हेतु आह प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेति । ब्रह्म-
विदाप्नोति परमित्युपक्रमेण सुक्ष्मप्रकरणात् तत्र लौकिक-
व्यापारोऽसम्भावितः ।

किञ्च । लौलायाः कालमायादतीतत्वेन प्राकृतं जगत् दूरतर-
मितोऽपि हेतोर्न तस्मभवः । कदाचिज्ञीके लौलाप्रकटनेच्छायां
तदधिष्ठानत्वयोग्ये मयुरादिदेशेऽतिशुद्धे गोलक्षे चक्षुरिन्द्रिय-
मिव स्थापयित्वा लौलां करोति । तदापि लौलामध्यपातिनां
न लौकिकव्यापारसम्भवः । न हि चक्षुरिन्द्रियं गोलककार्यं
करोति न वा तवाश्च नश्यति । एतस्वर्वं दिवौव चक्षुरातत-
मिति श्रुतिव्याख्याने विवरणेण प्रपञ्चितं । किञ्च । छान्दोग्ये
भूमैव सुखं भूमात्वैव विजिज्ञासितव्य इत्युक्ता भूम्नो लक्षण-
माह यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यदिजानाति स भू-
मिति । अत्र नान्यदिजानातीत्येतावतैव चारितार्थेऽपि यत्
इन्द्रियव्यापारो निषिद्धस्तत्राण्यन्यविषयकस्तेन भगवद्विषयकः स

* तदर्जनद्रहितभोगकरणमिति पुक्तकान्तरसम्भवः पाठः ।

सिद्धो भवतीति जगद्गापारराहित्यं सिद्धं तत्र । तेन भगवतएव स्वतन्त्रफलत्वसुक्तं भवति न हि सुखस्यान्यवयोजनमस्ति ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकं मण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

नन्वेतत्प्रकरणएव छान्दोग्ये पश्यते सर्वं ह पश्यतीति सर्वविषयकप्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयकव्यापारराहित्यं नोपपद्यत इत्याशङ्का समाधन्ते आधिकारिकैत्यादिना । अचेद-सुचते । सोऽश्रुते लोकवन्तु लौला कैवल्यमिल्यादिभिर्नित्यलौलामध्यपातित्वं तस्मीचते । नान्यत्पश्यतीत्यादिशुतिवशाज्जगद्यापारवर्जं भीगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तं । अचेदं विचार्यते । नान्यत् पश्यतीति प्रकरणएव सर्वं ह पश्यतीति सर्वविषयकं दर्शन-सुचते । तत्कथं पूर्वोक्तमुपपद्यत इति । किञ्च । एकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणानेकलौलासम्बन्धितं भवति । तत्र लौलानित्यतायां न घटते । यतस्तत्त्वालसम्बन्धिनी सा निल्या । एवं सत्येकस्थानेकरूपत्वं जीवस्य न सम्भवतीति तन्नित्यत्वमपि न सिध्यतीति । तत्रीचते । श्रुतौ सर्वपदेन न जगदुच्यते । किन्तु यस्यां यस्यां लीलायां देशकालभेदेन क्रिय-माणायामधिकृतो य एको भक्तस्यैव तावन्ति रूपाणि सन्ति । तान्याधिकारिकाणीत्युच्यन्ते । तेषां मण्डलं समूहस्तत्र स्थितवसुमात्रसुचत इति नानुपपत्रं किञ्चित् । अतएवागे पश्यते सर्वमाप्नोति सर्वं श इति ।

* अन्यविषयव्यापार इति पुस्तकालरसम्मतः पाठः ।

† सर्वमाप्नोति सर्वं इति ख ।

स एकधा भवति विधा भवति पञ्चधा भवति ।

सप्तधा नवधा चैव पुनर्थैकादशः सूतः ।

यतच्च दश चैकच्च सहस्राणि च विश्वतिरिति ।

यथा मण्डलवर्त्तिषु पुंसु नैकस्य प्रायम्येन प्राधान्यं वल्लु
शक्यं तथैतेष्वपि रूपेष्विति ज्ञापनाय मण्डलपदमुक्तं ।

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

नन्वेवं सति खस्त्वद्गेहमायास्य इति प्रभुणोक्ते तदाशया
तत्स्थितिनीपपद्यते नित्यत्वात् लौलायास्तस्य कालस्य तदागम-
नस्य च तदापि वर्त्तमानत्वात् तथा प्रभूक्तिरपि नीपपद्यत
इत्याशङ्का समाधत्ते । इह भगवल्लौला प्रकृतिस्तुष्टिरुद्धोऽर्थे
विकार इत्युच्यते । तत्र न वर्त्तते तज्ज्ञानं तादृशच्च भवति ।
यतस्त्रूपं प्रति तथा वदति तस्य स्वर्गेहे तदा भगवत्स्थितिज्ञानं
न भवत्तौत्यर्थः । उपलक्षणं चैतदतोऽप्युपदेशकालविशिष्टा
यादृष्टी या लौला तस्यास्ताटश्याएव तल्लौलामध्यपातिनी
भक्तस्य ज्ञानं नान्यविषयकमिति ज्ञेयं । अतएव द्वितीयस्यापि
मह्यं पूर्वमुक्तमासौत्तेनागत इत्येव ज्ञानं भवति । तदैव
हि रसोदयोऽतो रसस्त्रूपमध्यपातित्वालौलाया रसस्य च
भगवदात्मकवाङ्गवद्रूपत्वेन सर्वमुपपद्यते लौलायां । अत्र
प्रमाणमाह । तथाहि स्थितिमाहेति । सर्वमाप्नोति सर्वं इति
श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वं शः सर्वैः प्रकारैः सर्वलौलारसमाप्नो-
तौति वदन्त्युक्तरौत्यैव लौलायां स्थितिमाहेत्यर्थः । अतो
वस्त्रेवेदमलौकिकमौटशमिति मन्त्रयं वैदिकैरिति भावः ।
अलौकिकेऽर्थे लौकिकरौत्यनुसरणं न युक्तं किन्त्वलौकिकरौत्यनु-

सरणमेव युक्तमिति हि शब्देन व्योव्यते । एतेन रसो वै स
इति श्रुतेलीलाविशिष्टएव प्रभुस्तथेति ताढशएव परमफल-
मिति ज्ञापितं भवति ।

दर्शयतस्यैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

न च लौकिकयुक्तिविरोधोऽत्र वाधकत्वेन मन्त्रव्यः किन्तु
साधकत्वेन । यतः प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृतौ अपि लौकिकयुक्त्य-
प्रसारेणालौकिके * भगवत्सम्बन्धिन्यर्थेऽन्यथाभावनं निषेधति ।
नैषा तर्केण मतिरपनेया । परास्य शक्तिविर्विधैव श्रूयते स्वाभा-
विकौ ज्ञानवलक्रिया च । अलौकिकासु ये भावा न तांस्तर्केण
योजयेत् । श्रीभागवते च । न हि विरोध उभयं भगवत्यपरि-
गणितगुणगण्डैवरेऽनवगाह्यमाहात्म्येर्वाचौनविकल्पवितर्कविचा-
रप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रहवादिनां
विवादानवसर इत्यादिवाक्यैरचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वेन भगवत्-
स्तरुपस्यैव परमफलत्वं प्रदर्श्यते ।

किञ्च । ता वां वास्तुन्युभसि गमधै यत्र गावो भूरिश्छङ्गा
अयासः अत्राह्व तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरी-
त्यृग्वेदे पद्यते । किञ्चित्पाठभेदेन यजुःशाखायामपि । ता
स्तानि वास्तुनि वां गोपीमाधवयोः सम्बन्धौनि गमधै प्रसा-
दत्वेन प्राप्नुभसि कामयामहे । तानि कानौल्याकाङ्गायां
गृहामिसन्धिमुद्धाटयति । यत्र शौगोकुले गावो भूरिश्छङ्गा

* अलौकिकभगवत्सम्बन्धिनीति क्वचित् दृश्यते ।

† कलिका इति पुस्तकान्तरसम्मतः पाठः ।

‡ अयासस्त्रवाह इति ख ।

बहुशृङ्गा रुद्रभृतयो वसन्तौति शेषः । याम्यारण्यपशुपलक्ष-
णार्थमुभयोरेव यहणं । अत्राह भूमावेव तदुरुगायस्य बहु-
गीयमानस्य वृष्णः भक्तेषु कामान् वर्षतौति वृषा तस्य पदं
खानं वैकुण्ठं ततोऽपि परममधिकमव विचित्रलोलाकरणात् ।
भूरि यमुनापुलिननिकुञ्जगोवर्द्धनादिरूपत्वेन बहुरूपं । तथाच
तत्रत्यानि तानि कामयामह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । एतेन
लौलासम्बन्धिवस्तुनां यत्र फलत्वेन* बहुरूपप्रार्थनन्ततज्जौला-
कर्त्तः परमफलत्वे किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते । अथ ह वाव
तव महिमामृतसमुद्रविप्रुषासक्लौद्या स्वमनसि निष्ठन्दमाना-
नवरतसुखेन विम्मारितदृश्युतसुखलेशाभासाः परमभाग
वता इति श्रीभागवते । एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव
स्वतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते । फलप्रकरणवात्तदेवाचार्यतात्पर्य-
विषय इति ज्ञायते ।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतोऽपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते ।
यतः सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चित्तेति श्रुतौ
भक्तसाम्यमुच्यते । तच्च पुरुषोत्तमएव सम्भवति यतः सख्यं दत्त्वा
तल्लतामनिवेदनमङ्गौकुर्वन्नतिक्रुणः स्वस्वरूपानन्दमनुभावयस्तुं
प्रधानीकरोति अन्यथा भक्तोऽनुभवितुं न शक्नुयात् । युक्तं
चैतत् । प्राप्तं फलं स्वाधीनं भवत्येवान्यथा फलत्वमेव न स्यात् ।
तथाचास्मालिङ्गादपि प्रभोरेव परमफलत्वं सिद्धति । न तस्म-
शाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मात्रपदं । न

* फलत्वेन प्रार्थनमिति खं ।

चाच्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्खनीयं । आप्नोति परमित्येतद्ग्रा-
क्तिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वात् भोगस्य । अनुभूयमानस्यैव
हि सुखस्य लोके* पुरुषार्थत्वोक्तेः ।

एवं भगवतः स्त्रिः पुरुषार्थरूपत्वमुक्ता कर्मफलभोगानन्तर-
मावृत्तिवदत्वाप्यावृत्तिर्भविष्यतौत्याशङ्कानिरासायोन्तरं पठति ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

अनावृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनाच्छोच्यते । तत्र मानं शब्दः । स च
तर्दीर्घमायन्नमृतत्वमेति । न तेषां पुनरावृत्तिरेतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते । ब्रह्मलोकमभिसम्यश्यते न
च पुनरावर्त्तत इत्यादिरूपसु ज्ञानिनान्तामाह । न हि
भक्तानां नाद्यादिप्रयुक्तममृतत्वं ।

तच्चान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदामनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः येयोभवेदिह ।

इत्यादिवाक्येभ्यः किन्तु यमेवेति श्रुतेर्वरणमावलभ्यः पुरुषो-
त्तमः एवं सति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेर्विरोधपरिहार-
पूर्वकोक्तव्याख्यानरौत्या भक्तस्य परं ब्रह्म प्राप्तस्य निर्देषत्वादा-
वृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चे नावृत्तिः सम्भवति । तादृशं प्रतीक्षरे-
च्छापि न तथा भवितुमर्हति ।

ये दारागारपुत्राप्राणान्वित्तमिमं परं ।

हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्वलुमुक्तहे ॥

इति भगवदाक्यात् । परप्राप्तिरूपत्वाच्च भोगस्य न नाश-

* लोकैरिति खं ।

सम्भावना* । किञ्च । यत्रैकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेनानेकविधि-
लौलासम्बन्धित्वेऽपि तत्तज्जीलासम्बन्धित्वमनश्वरमुच्यते तत्र सर्वथा
तदभावः कथं वक्तुं शक्यो ब्रह्मणापि । अपरच्च । कालसाध्यो
हि नश्वरः स्थानं हि पुरुषोन्नत्मे कालः प्रभवितुं शक्नोति । न
यत्र कालो निमिषां परः प्रभुरित्यादि वाक्येभ्यः । तथाच
ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनावृत्तौ तुल्यत्वेऽपि फलप्राप्तौ वैल-
क्षण्यात् पूर्वं वाक्येन भक्तानामाहानावृत्तिमुत्तरवाक्येन ज्ञानि-
नामिति ज्ञायते । न च फलप्रकरणान्तेनावृत्तुग्रन्थेः संसारा-
भावएव जौवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायोज्ञायते इति
वाच्यं । ब्रह्मविदः परप्राप्तिं फलत्वेनोक्ता तत्स्वरूपस्य सर्व-
कामभीगत्वेन शुत्या निरूपणात् । स च स्वस्वाधिकारानुसारेण
निवेदितार्थाङ्गीकाररूपएवेति ज्ञेयं । तेन सएव परमं फल-
मनावृत्तिस्वर्थिकौ परंत्वावृत्तौ सम्भवत्यां परमफलत्वं नोप-
पद्यत इति ज्ञानदुर्ब्बलशङ्कानिरासायेयमुक्ता । पुष्टिमार्गीयभक्त-
विशेषप्रवर्त्तकनिवर्त्तकवेणुशब्दात् भगवन्निकटगतावनावृत्तिः
पूर्वेणोक्ता मर्यादामार्गीयाणां वेदरूपाच्छङ्कात्तदुक्तसाधनादना-
वृत्तिं द्वितीयेनेवपि तात्पर्यविषयः श्विष्ठो ज्ञेयः । तथा
सति परमफलमये स्वतएव भावौति भाव इत्यलं विस्तरेण ।

जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितं ।

तदन्यदिति ये प्राहुरासुरांस्तानही वुधाः ॥

नानामतध्वान्तविनाशनञ्चमवेदान्तसिद्धान्तविकामने पटः ।

आविष्कृतोऽयं भुवि भाष्यमास्त्रोमुधा वुधा धावत नान्य-
वर्त्मसु ।

* नाशं सम्भावना इति खपुस्तके दृश्यते पुस्तकालरे च नाशं सम्भवादिति ।

पुरन्दरमदीङ्गवप्रचुरवृष्टिसंपीडित
 स्वकौयवरगोकुलावनपरायणो लौलया ।
 म्नितासृतसुष्टुष्टिभिः परिपुष्पोष तान्योगिरिं
 दधार च स एव हि श्रुतिश्चिरः सु संराजते ॥
 श्रीकृष्णकृपयैवायं सिङ्गान्तो हृदि भासते ।
 तेनाधिकं वरोवर्त्ति न वक्तव्यं हरे नृणां ॥
 भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।
 निष्प्रदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसृच्चाण् -
 भाष्ये चतुर्थस्थाध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।

B   Vallabhacarya
132   Anubhasyam
V3V33
1897

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 11 05 001 2